

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Одељење за историју уметности

Бојана М. Илић

**Визуелна култура у служби војске
Кнежевине/Краљевине Србије
1878–1913.**

докторска дисертација

Београд, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
Department of History of Art

Bojana M. Ilić,

**Visual culture in the service of the military of
Principality/Kingdom of Serbia
1878-1913.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020.

Ментор:

др Ненад Макуљевић, редовни професор,
Универзитет у Београд – Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Ненад Макуљевић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Саша Брајовић, редовни професор,
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

др Владимир Јовановић, научни сарадник,
Историјски институт Београд

Датум одбране
докторске дисертације: _____ у Београду.

**ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА У СЛУЖБИ ВОЈСКЕ
КНЕЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1878–1913.**

Сажетак: Предмет докторске дисертације су функције и значења која су додељивана визуелној култури у српској војсци у периоду од 1878. до 1913. године. Испитивани су специфично војни захтеви и потребе као фактори који су утицали на уобличавање и пласман одређених дела визуелне културе у војсци. Идентификовани су и политички, економски, друштвени, културни контексти визуелне културе у војсци. Имајући у виду овај делокруг истраживачких проблема, у раду је примењено више метода, разрађених у оквирима студија визуелне културе и тзв. критичке историје уметности, као и нових студија културне историје.

Хронолошки оквир истраживања је, с једне стране, одређен 1878. годином, када су искуства ратова, која су претходила остваривању пуне политичке независности Србије, показала да је неопходно спровести реформе војног система тако да српска војска може да одговори на све изазове које претпоставља остварење националног програма: ослобођење и уједнињење српског народа у једну државу. Као горња граница истраживаног периода узета је 1913, јер је то година која означава не само завршетак балканских ратова, већ и завршетак процеса уобличавања система примене визуелне културе у војсци.

Војне реформе су подразумевале стварање сложене хијерархијске организације специјализованих војних субјеката, на челу са министром војним, који су учествовали у нормирању, креирању, пласману и контроли различитих дела визуелне културе у војсци.

Визуелна култура представљала је важан фактор конструкције идентитета српске војске, што смо показали на примерима војног одела, војне заставе, касарне, одликовања. Српска војска преузимала је стратегије европских војски у обликовању свог визуелног идентитета. Једнообразност, дисциплина, субординација, милитаризација времена и простора примењени су у обликовању визуелног идентитета српске војске, а у складу са привредним и економским могућностима Србије. Визуелни идентитет српске војске имао је улогу и репрезента владарских и државних политика.

Делима визуелне културе у војсци додељивани су морално-дидактички задаци. Такви задаци проистицали су из све већег значаја који је морално васпитање добијало у обуци регрута. Визуелна култура је посебан значај имала у пропагирању идеја сврсисходности личне жртве за националне и државне интересе. Национална идеја, кључни мобилизацијски агенс српске војске, утицала је и на одабир дела визуелне културе у војсци, који се није заснивао на одређеној ликовној поетици, већ на визуализацији битних топоса националне културе (прошлост, територија, хероји, традиција). Тиме је војска учествовала у националној идентификацији становништва.

Потреба за учинковитијом регрутацијом и општим пристанком на сталн пораст државних издатака за војне потребе, као и уверавање јавног мњења у моћ националне војске, те милитаризација политичке сцене Србије – утицали су на све већу присутност војске у јавном простору. Војна здања заузимају важне позиције у симболичкој топографији српских вароши. Архитектура војних објеката репрезентује моћ војске у држави, важност војске у националној мисији и лојалност војске владару. Војска подстиче и активно учествује у градњи јавних споменика посвећеним херојима бојног поља. Војска је и један од битних актера државних и владарских свечаности, а све већи значај добија и у грађанским светковинама. Војне свечаности, којима се демонстрира ратна готовост постају бројније у јавном простору. Свест о вредности војних прегнућа у националној еволуцији, војска је показала и формирањем Војног музеја у Београду.

Кључне речи: српска војска, визуелна култура, национална уметност, култура сећања, патриотизам, репрезентација, идентитет

Научна област: Историја уметности

Ужа научна област: Историја уметности и визуелна култура новог века

УДК :

**VISUAL CULTURE IN THE SERVICE
OF THE MILITARY OF PRINCIPALITY AND KINGDOM OF SERBIA
1878-1913**

Abstract: The subject of this doctoral dissertation are the functions and meanings assigned to the visual culture in the Serbian military in the period from 1878 to 1913. Specific military requirements and needs were examined as factors that influenced the shaping and placement of certain parts of the visual culture in the military. Political, economic, social and cultural contexts of visual culture in the military were identified. Having in mind this scope of research problems, several methods were applied in this dissertation, elaborated within the framework of visual culture studies and so-called critical art history, as well as recent studies of cultural history.

The chronological framework of the research was, on the one hand, determined by year 1878, when the experiences of the wars that preceded the achievement of full political independence of Serbia showed that it is necessary to implement reforms of the military system so that the Serbian military can respond to all the challenges presupposed by the realization of the national program: the liberation and unification of the Serbian people into one state. As the upper limit of the researched period year 1913 was taken, because it is the year that marked not only the end of the Balkan wars, but also the completion of the process of shaping the system of using visual culture in the military.

Military reforms involved the creation of a complex hierarchical organization of specialized military entities led by the military minister who took part in the standardization, creation, placement and control of various parts of visual culture in the military.

Visual culture was an important factor in constructing the identity of the Serbian military, which we showed on examples of military uniform, military flag, barracks, decorations, and military emblems. The Serbian military took over the strategies of the European militaries in shaping its visual identity. Uniformity, discipline, subordination, militarization of time and space were applied in the design of the visual identity of the Serbian military, in accordance with the economic capabilities of Serbia. The visual identity of the Serbian military had a role of a representative of government and state policies, as well.

The works of visual culture in the military were assigned moral and didactic tasks. Such tasks had arisen from the growing importance that moral education had been gaining in

recruit training. Visual culture had a special significance in advocacy of the ideas of the purposefulness of a personal sacrifice for national and state interests. The national idea, the key mobilization agent of the Serbian military, also influenced the selection of a works of visual culture in the military that was not based on a certain artistic poetry, but on the visualization of important topos of national culture (past, territory, heroes, tradition). By this, the military participated in the national identification of the population.

The need for more efficient recruitment and general acceptance of steadily increasing state expenditures for military needs, as well as the assertion of public opinion in the power of the national military, and the militarization of the political scene in Serbia affected the increasing presence of the military in the public sphere. Military buildings occupy important positions in the symbolic topography of Serbian towns. The architecture of military facilities represents the power of the military in the country, the importance of the military in the national mission and the loyalty of the military to the ruler. The military encourages and actively participates in the construction of public monuments dedicated to the battlefield heroes. The military is one of the important actors of state and governing ceremonies, and it is gaining increasing importance in civil ceremonies as well. Military ceremonies demonstrating war readiness become more numerous in the public sphere. The military also showed the awareness of the value of military endeavors in national evolution by the establishment of the Military Museum in Belgrade.

Key words: Serbian military, visual culture, national art, culture of remembrance, patriotism, representation, identity

Scientific field: History of art

Narrow scientific field: The history of art and the visual culture of the new century

UDK:

САДРЖАЈ

Сажетак / Abstract

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
Предмет истраживања	1
Методи истраживања	5
Досадашња истраживања	10
КОНТЕКСТИ И ОКВИРИ	16
Национална држава и општа војна обавеза	16
Војска и национална хомогенизација	25
Војска и владар	30
Институционални оквири визуелне културе	36
ВИЗУЕЛНИ ИДЕНТИТЕТ	45
Кратки осврт на визуелни идентитет српске војске до 1878. године	45
Војно одело	51
Нормирање визуелног идентитета	52
Надзор над употребом војног одела	62
Систем снабдевања у служби нормирања изгледа	63
Једнообразност.....	66
Професионализација времена и простора	70
Визуализовање војних компетенција	73
Војно одело за рат.....	78
Обележја владара.....	81
Национализација војног одела	85
Војна застава	91
Уобличавање застава националне војске	95
„За Краља“	104
„С вером у Бога“	106
Касарна	108
Ширење војног простора	111
Издвајање војног простора	115
Организација простора.....	120

Архитектура војних објеката	133
ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА У ФУНКЦИЈИ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА ВОЈНИКА... 144	
Морал војске у 19. веку и почетком 20.века..... 144	
„Војничко-верски морал“	151
Витештво	158
Оданост поглавару војске и државе и лојалност династији	165
Епска поезија у васпитању регрута	172
Визуелна представа у васпитању војника	176
Портрети врховног команданта и владајуће династије	183
Слике националног наратива у војничкој литератури	193
Портрети владара, историјских хероја	204
Слике врлина, хероја бојног поља	208
Ритуал: војничке славе и прославе годишњица..... 227	
ВОЈСКА И АНГАЖОВАНО ДЕЛОВАЊЕ ВИЗУЕЛНЕ КУЛТУРЕ У ЈАВНОСТИ. 235	
Јавни споменик	235
Иницијативе за подизање споменика	236
„Војно-историјски дух“ Карађорђевог споменика на Калемегдану	245
Војна гробља	250
Војни музеј	257
Патриотске иконе - „бојне слике“ из српско-турских ратова..... 261	
Историјска истинитост.....	265
Народ као херој.....	267
Јавне свечаности	269
Војска и државни празници	270
Војска и народне светковине	274
Војска и јубилеји	276
Војне свечаности	285
Слављење тријумфа.....	290
Свечаности стрељачких и јахачких удружења	294
Фотографија и албум „Из српске војске“ у Новој искри..... 295	
ЗАКЉУЧАК..... 306	
СКРАЋЕНИЦЕ..... 312	
ИЗВОРИ	313

ЛИТЕРАТУРА.....	317
ПРИЛОГ	337
СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА.....	339
ИЛУСТРАЦИЈЕ.....	354

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Предмет истраживања

Предмет истраживања докторске дисертације је улога визуелне културе у војсци Кнежевине/Краљевине Србије у периоду од 1878. до 1913. године. Конкретније речено, истраживани су облици, функције и значења визуелне културе настале и коришћене за потребе српске војске. Истраживан је и начин на који је српска војска као институција и организација креирала и контролисала свој визуелни идентитет у последњим деценијама 19. и почетком 20. века. Испитивани су специфично војни захтеви и потребе као фактори који су утицали на уобличавање и успостављање одређених визуелних пракси у војсци, те на селекцију дела ликовне уметности и ликовне поетике који су настали изван војних оквира, а истовремено су утврђивани политички, економски, друштвени, културни контексти визуелне културе у војсци. У раду су дати резултати истраживања који се односе на идентификацију система и стратегија примењених у креирању и пласману различитих видова визуелне културе у српској војсци.

Хронолошки оквир истраживања је, с једне стране, одређен 1878. годином, када Србија стиче пуну политичку независност и када војни ауторитети, подстакнути нарочито војним реформама и националном политиком, разматрају и могућности визуелне културе у достизању главних циљева реформи и других важних елемената државне политике. Као горња граница истраживаног периода узета је 1913, јер је то година која означава не само завршетак балканских ратова, већ и завршетак процеса уобличавања једног система визуелне културе у војсци, у којем је национални програм Србије имао кључну важност.

У истраживаном хронолошком оквиру постоји одређена динамика војних стратегија у односу на визуелну културу, условљена друштвеним и политичким факторима. Међутим, за период од 1878. до 1913. карактеристично је децидираније дефинисање јединствених главних циљева визуелне културе у српској војсци, што је омогућило да се овај период посматра као једна целина. Почетак Првог светског рата и

период након њега представљају почетак опсежније и интензивније примене претходно успостављеног система визуелне културе који се обогаћује и новим елементима, што би захтевало посебну студију.

У току истраживања подстакнутог савременим друштвеним теоријама и теоријама уметности, новим приступима критичкој историји уметности и студијама културе и визуелне културе, кроз анализу извора, грађе и спознају резултата досадашњих истраживања српске војске и визуелне културе у 19. веку, издиференцирало се неколико истраживачких проблема чији су одговори систематизовани у четири целине.

Прва целина носи назив „Контексти и оквири“ и одређена је новим приступима који су усмерили пажњу истраживача на намену и значења уметности и визуелне културе. Они захтевају, пре свега, да се уочава „контекстуални комплекс који структурира стварање и пријем“¹ визуелне културе. Према семиотичком приступу, сагледавање уметности и визуелне културе у одређеном контексту увек је утврђено одређеним интерпретативним стратегијама, због чега Џонатан Калер предлаже да се уместо о контексту говори о „уоквиривању“.² Истраживач је тај који прикупља различите каузалне карике ланца, контекстуалне чиниоце, који би требало да конвергирају и заврше у уметничком делу / делу визуелне културе. Семиотички приступ ово препознаје као посебну фигуру у начину приповедања истраживача – „метонимија“. Метонимија може бити бескрајна и истраживач је тај који има привилегију да ограничи метонимијски ланац. Овај проблем је уочен код оних новијих приступа који се фокусирају на друштвено значење уметности и визуелне културе.³ Прихватајући овакав поглед, одлучили смо се да резултате истраживања, који се односе на контекстуализацију одређене продукције и дисеминације дела визуелне културе у српској војсци, изложимо у овом поглављу, а називи потпоглавља (Национална држава и општа војна обавеза, Војска и национална хомогенизација, Владар и војска, Институционални оквири визуелне културе) треба да читаоцу дају преглед оних

¹П. Метик Млађи, Контекст, *Критички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон, Р. Шиф, Нови Сад 2004, 156.

²J. Culler, *Framing the Sign: Criticism and its Institutions*. Norman: The University of Oklahoma, Press 1988, XIV, према М. Бал, Н. Брайсон, *Semiotika i povijest umjetnosti*, у: *Umjetničko djelo kao društvena činjenica*, прир. Лј. Кolečник, Загреб 2005, 56.

³М. Бал, Н. Брайсон, *Semiotika i povijest umjetnosti*, у: *Umjetničko djelo kao društvena činjenica*, прир. Лј. Кolečник, Загреб 2005, 81–83.

контекстуалних чиниоца које смо сматрали кључнима за разумевање визуелне продукције и дисеминације у српској војсци.

Друга целина носи назив „Визуелни идентитет“ и у њој се презентују резултати истраживања која су била заснована на тези да је визуелна култура представљала важан фактор конструкције идентитета српске војске. На почетку овог поглавља дали смо кратак осврт на визуелни идентитет српске војске до 1878. године. У истраживању овог питања, издвојили смо неколико елемената визуелног идентитета. Реч је о симболима по којима је војска била препознатљива, на основу којих је и креирана идентитетска разлика између припадника војске и оних који војсци не припадају: војно одело, војна застава, касарна. Сматрали смо да се на примеру ових елемената визуелног идентитета могу уочити кључне одлике стратегија и система који се односи на ангажовано деловање визуелне културе како би се усвојила и креирала одређена војна култура.

Трећа целина носи назив „Визуелна култура у функцији моралног васпитања“. У овом поглављу је, најпре, показано како је појава нових масовних војски условила да се посебна пажња посвети моралу као једном од кључних фактора модерног ратовања. У оквиру овог дела рада, историзовањем војне етике, дате су идејне основе визуелне културе. Показано је да је у фокусу моралног васпитања била национална идентификација војника, те креирање слика дужности према нацији и држави. Ово поглавље разматра значај који се придаје визуелној култури у изградњи националног идентитета. У разматрањима односа визуелне културе и идентитета узете су у обзир оне теорије које идентитет посматрају као друштвено-спознајни медијатор, који омогућава људима да створе представу о себи и да делују у свом друштвеном окружењу као самосвесни и мотивисани субјекти.⁴ Визуелна култура у функцији изградње колективног идентитета била је у служби подстицаја на колективну акцију.⁵ Пласиране су слике аутентичних карактеристика нације како би се нацији доделила моћ. У потпоглављу *Морал војске у 19. и почетком 20. века* објашњен је и значај који се придавао хришћанском моралу и побожности за развој војних врлина. У оквиру овог потпоглавља, посебан осврт је дат и на витештво и његове визуелне (ре)презентације у функцији васпитања војника. У овом поглављу презентована су и различита средства визуелне комуникације, којима су

⁴ B. Simon, *Identity in Modern Society. A Social Psychological Perspective*, Blackwellpublishing 2004, 181.

⁵ *Ibid.*, 182.

посвећена посебна потпоглавља: епска поезија, визуелна представа, ритуал. Она су била највише у служби визуелно-вербалних презентација прошлости нације и државе, у којој су проналажени примери врлина и кроз њих је усвајана слика војничких дужности у реализацији националне мисије. Битна функција ових визуелних медија била је и стварање војне породице и унутрашње кохезије јединице.

Теза да је визуелна култура имала битну улогу у милитаризацији српског друштва крајем 19. и почетком 20. века доказивана је и резултатима истраживања која су приказана у четвртој целини, под називом „Војска и ангажовано деловање визуелне културе у јавности“. У оквиру ове целине разматрали смо посебно улогу војске у култури сећања у јавном простору. Ангажовање војних ауторитета на уобличавању званичне репрезентативне политике одлучили смо да испитамо на примерима јавног споменика, војничког гробља, музејске институције. Војска је радила и на популарисању одређених дела историјског сликарства, а ове активности биле су с циљем мобилизације нације у борби за национално ослобођење и уједињење. У оквиру ове целине, пажња је посвећена и јавним свечаностима, фотографији и илустрованом часопису, који су издвојени као медији чијим су посредством дате репрезентативне слике модерне националне војске и, преко ње, конкуритивне модерне државе. И ови визуелни медији служили су за представљање и пропагирање војних врлина.

Методи истраживања

Визуелна култура која се појављује у називу рада требало би да упути и на предмет истраживања али и на специфичност приступа предмету проучавања. Појам визуелна култура је настао као последица преиспитивања културних конструката као што су „елитизам“ или „висока култура“. У том смислу, занимљива је Велфинова опаска да је дизајн ципеле једнако важан као и готска катедрала за сагледавање вредности средњовековне европске културе.⁶ На овај начин, Велфин је скренуо пажњу на свакодневне предмете. Интересовање за свакодневницу, „обичне“ предмете, било је покренуто идејом да култура не почива на критеријумима моралног, интелектуалног, естетског квалитета, већ се односи на начин живљења (*the way of life*) одређене заједнице.⁷ Антрополошки концепти културе видљиви су и у Варбургов атласу слика *Mnemosina* и Малровом *Musée imaginaire* који су довели до формулисања тезе да су и дела популарне и академске културе „подједнако естетски и идеолошки комплексна“,⁸ те да у њима функционишу „идентични приступи и структуре значења“.⁹ Оваква размишљања су, између осталог, водила ка преиспитивању предмета проучавања историје уметности у последњим деценијама 20. века. Преиспитивања су била подстакнута појавом нових медија, могућностима техничке репродукције уметности, антрополошким дефиницијама културе и уметности,¹⁰ што је довело до посматрања слике одвојено од медија (посредника слике). Тако се у центру пажње многих истраживача нашла бестелесна слика (*image*), а што је утицало и да се подједнака пажња посвети свим различитим носиоцима слике (медијима), као што су фотографија, разгледница, штампана слика, тело, глас, текст,...¹¹

⁶M. Rampley, *Visual Culture and the Meaning of Culture*, in: M.Rampley (ed.), *Exploring Visual Culture: Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh 2005, 13.

⁷M.Rampley, *op.cit.*,13.

⁸Ц. Д. Херберт, Визуелна култура/визуелне студије, у: *Критички термини историје уметности*, прир. Р. С. Нелсон, Р. Шиф, Нови Сад 2004, 537.

⁹Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, XI.

¹⁰M. F. Zimmermann, *Art History as Anthropology: French and German Tradition*, in: *The Art Historian. National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clarck Art Institute, 2003, 167–188.

¹¹О сагледавању уметничке и неуметничке фотографије, филмова, разгледница, поштанских маркица, постера, илустрованих новина као визуелних медија који постају предмет анализе школованих историчара уметности в. Н. Bredekamp, *Art History as Bildwissenschaft*, in: *The Art Historian. National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clarck Art Institute, 2003, 147–159.

Шта је све слика (*image*), Мичел је објашњавао концептуализујући „породично дрво слике“. Оно укључује графичке слике (*graphic imagery*) – слика (*pictures*)¹², статуа, дизајн; оптичке слике (*optical imagery*) – огледала, пројекције; слике перцепције (*perceptual images*) – слике изазване чулним искуством; менталне слике (*mental imagery*) – снови, сећања, идеје, фантазми; вербалне слике (*verbal imagery*) – метафоре, описи.¹³ Мичелово „породично дрво слике“ допринело је да истраживачи визуелне културе усмере пажњу и, на пример, на путописе, мемоаре, књижевност и сл. као грађу за истраживање менталних слика.¹⁴

Подстакнута развојом нових технологија појавила су се размишљања о доминацији слике у савременој култури.¹⁵ У дискурсу различитих научних дисциплина појавило се интересовање за слику што је дало повода да се говорио о тзв. *the pictorial turn*.¹⁶ Бестелесна слика (*image*) постала је „парадигма“ на основу које се у различитим дисциплинама разматрају истраживачки проблеми.

Студије визуелне културе, у складу са својим циљем истраживања, не баве се појединачним предметом, већ класом ствари. Оне се могу фокусирати и на анализу специфичности једног предмета ако је тај предмет репрезентативан узорак дате класе, на којем је могуће испитати њену општу друштвену употребу.¹⁷ На овом месту могу се уочити, у погледу метода, сличности са структуралном серијалном историографијом.¹⁸ Проблем одабира предмета који ће бити адекватни репрезенти класе, у оквиру студија визуелне културе, одговара проблему са којим се историографија суочава при опажању

¹² У српском језику се иста реч (лексичка јединица) – „слика“ користи и за појам слике као *конкретног објекта* (*picture*) и као *виртуелног феномена* (*image*). О потреби разликовања ових двају појмова у енглеском језику в. W. J. T. Mitchell, *Picture Theory, Essays on Verbal and Visual Representation*, The University of Chicago Press 1994, p. 4, Footnote 5.

¹³ W. J. T. Mitchell, *Iconology. Image, Text, Ideology*, Chicago 1987, 9–46.

¹⁴ Као пример сагледавања књижевности у перспективи студија визуелне културе в. К. Purgar, *Slike u tekstu. Talijanska i američka književnost u perspektivi vizuelnih studija*, Zagreb 2013.

¹⁵ D. Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1989, W. J. T. Mitchell, *Picture Theory, Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago 1994.

¹⁶ W. J. T. Mitchell, *op.cit.*, 11–34.

¹⁷ О класи ствари као предмету истраживања студија визуелне културе в. Џ. Д. Херберт, *Визуелна култура / Визуелне студије, у: Критички термини историје уметности*, приредили Р. С. Нелсон, Р. Шиф, Нови Сад 2004, 547.

¹⁸ М. Антоловић, Од историзма до постмодернизма: историографија у XX веку (Georg G. Iggers, *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein Kritische Überblick im Internationalen Zsammenhag*, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 79–80, 2009, 215–217; П. Миленковић, Теоријско-методолошке импликације промена унутар историографског дискурса, *Теме*, vol. 25, бр. 1–4, 2001, 103–120.

заједничких обележја у изворима, сагледавању могућности њиховог поређења и ограничења која одатле проистичу, те одабиру релевантних индикатора или показатеља, што све скупа зависи од квалитета теоријског оквира унутар којег се ти показатељи тумаче. Из овога може да се закључи да је у оваквој врсти приступа наглашен моменат истраживачеве интервенције у одабиру репрезентата класе, као и у интерпретацији показатеља друштвене улоге класе предмета.

„Демократизација визуелних артефаката“¹⁹, као и уплив лингвистичких теорија (текстуализација визуелног), али и нових теорија погледа,²⁰ довели су до различитих истраживачких стратегија које су груписане под називом визуелна култура / студије визуелне културе.²¹ Појава студија визуелне културе окарактерисана је и као историја уметности која добија перспективу културних студија.²² Укључивањем слике у најширем смислу у домен историје уметности, Варбург је указао на историју уметности као „културно-научну лабораторију историје слике“.²³ У германском научном кругу концептуализована је историја уметности као “Bildwissenschaft“, која је укључивала у свој предмет истраживања слике у најширем смислу.²⁴ Нова истраживања визуелне културе навела су и на размишљања о историји уметности као антропологији.²⁵

Различите истраживачке стратегије које су груписане под називом визуелна култура / студије визуелне културе²⁶ није било лако сагледати у оквирима постојећих дисциплина.²⁷ Студије визуелне културе посматране и као “discursive formation” и као “movement” и као “living methodology” и “indiscipline”.²⁸ Од покушаја сагледавања њиховог идентитета као дисциплине, много је значајније схватити да студије визуелне

¹⁹ Ц. Д. Херберт, *op. cit.*, 537.

²⁰ Издајамо: М. Бал, *Looking in the art of viewing*, Routledge 2004.

²¹ За разумевање визуелне културе као предмета проучавања и као скупа приступа проучавању истраживачке теме в. В. Ђ. Т. Мићел, *Šta slike žele? Život i ljubav slika*, Београд 2016, 407–433. Издајамо и М. Смит, *Visual Culture Studies*, Лондон 2008, где је приказана разноликост истраживачких стратегија које се убрајају у корпус студија визуелне културе.

²² N. Mirzoeff, *An Introduction to Visual Culture*, Лондон 1999, 12.

²³ Н. Бредекамп, Art History as Bildwissenschaft, in: *The Art Historian. National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clark Art Institute, 2003, 150, Footnote 27.

²⁴ Н. Бредекамп, *op. cit.*, 150.

²⁵ M. F. Zimmermann, *op. cit.*, 167–188.

²⁶ Издајамо М. Смит, *Visual Culture Studies*, Sage Publications 2008. која приказује разноликост истраживачких стратегија које се убрајају у корпус студија визуелне културе.

²⁷ M. Smith, *Visual Cultural Studies*, SAGE Publications 2008, 4.

²⁸ *Ibid*, x, 8.

културе разматрају „визуелно као место за испитивање друштвених механизма диференцијације“²⁹; како слика утиче на образовање различитих идентитета, улогу слике у техникама дисциплиновања, специфичностима комуникације визуелним артефактима у одређеним просторно-врменским оквирима и специфичности људске посматрања (перцепције и рецепције).

Комплексу различитих приступа, који се данас подразумевају под појмом студија визуелне културе, али и студија нове културне историје, друштвене (критичке) историје уметности, заједничко је избегавање „инструментализоване примене теорије“, када методи проистичу из теорије и независни су од карактера и специфичности грађе, те је грађа на неки начин подређена теорији. Интердисциплинарност ових приступа показала су да различите теорије које су укључене у формулисање приступа обезбеђују „сусрет“ између грађе и истраживача, те да из њиховог „сусрета“ постаје видљив сам предмет истраживања. Оваква врста анализе подразумева грађу као део процесâ интерпретације.³⁰

Наша истраживачка стратегија полази од становишта на које је указао Ханс Белтинг, да се богатство значења и функција слике могу разумети тек у тријади: слика – медиј – тело, тј. да је за разумевање слика неопходно узети у обзир да се оне „дешавају посредством трансмисије и перцепције“.³¹ Тако ћемо се овде бавити сликама и њиховим медијима, тј. њиховим посредницима, полазећи од тезе о двоструком карактеру визуелних медија – 1) аутономних посредника и 2) њихове везаности за „телесно порекло“, „траг осликаног“, „оригинал“.³² Истраживане су слике које су пренешене путем униформе, заставе, архитектуре, фотографије, графике, споменика, јавне свечаности, речи, тела. Медијалност слике, као битан фактор рецепције слике,³³ посматрана је у контексту.³⁴ У том смислу, овде се узимају у обзир и позиција и функција медија (нпр. репродукција слике/фотографије и њена позиција у војном приручнику, или часописима намењеним

²⁹Ц. Д. Херберт, *op.cit.*, 536 ; О „друштвеној теорији визуелног“ в. М. Бал, *Visual essentialism and the object of visual culture*, *Journal of Visual Culture* 2003, 2:5, 5-9.

³⁰М. Бал, *Visual essentialism and the object of visual culture*, *Journal of Visual Culture* 2003, 24.

³¹Н. Белтинг, *Слика, медиј, тело: нови приступ иконологији*, у: *Слика/сингуларно/globalно. Савремени експеримент*, прир. Ј. Ћекић, М. Станковић, Београд 2013, 73–93.

³²Н. Бредекамп, *Сликовни медији*, у: *Увод у историју уметности*, ур. Н. Белтинг, Н. Дили, В. Кемп, В. Саурландер, М. Варнке, Фактура 2007, 324 и даље.

³³Н. Белтинг. *op.cit.*, 76. Слично истиче и Хорст Бредекамп (Horst Bredekamp): „Сликовни медиј обухваћа и материјалну обликовану поруку и fluidну димензију коју није могуће контролисати.“ Н. Бредекамп, *op. cit.*, 322.

³⁴Н. Белтинг, *Дјело у контексту*, у: *Увод у историју уметности*, ур. Н. Белтинг, Н. Дили, В. Кемп, В. Саурландер, М. Варнке, Фактура 2007, 209–225.

широј популацији; или позиција споменика / војног објекта у јавном простору или позиција и функција заставе/униформе у војним свечаностима и сл.).

Разматрање функције дела, у оквирима поделе на профано и сакрално, као и поделе на јавно и приватно,³⁵ представљало је користан приступ који нас је водио и ка бољем разумевању значења која су приписивана делима. Установили смо сакрализацију изворно профаних функција дела (одело, застава, касарна и др.), као и грађење војног идентитета инсистирањем на диференцијацији између приватних и јавних функција одређених дела визуелне културе (нпр. свакодневна – парадна униформа, простор у касарни као приватни и простор изван касарне као јавни простор).

Одлучили смо се за примену друштвено-историјских приступа који идентификују друштвене намене и значења слике и медија који преносе слику. Такви приступи крећу се „између формалне површине и друштвено-историјске дубине уметничких дела“,³⁶ усмеравајући пажњу на „контекстуални комплекс који структурира стварање и пријем“³⁷ визуелне културе. Бавили смо се испитивањем идеолошке функције дела визуелне културе, те њихове вредности као сведочанстава о друштвеним односима.³⁸ На примеру визуелне културе која је у вези са српском војском, проверавали смо теоријске поставке чија је идеја да је дело визуелне културе „друштвена чињеница“³⁹, а не само резултат економске, социјалне, политичке и др. стварности у којој је настало: „*način stvaranja sveta*“, а не само *način ogledanja sveta*.“⁴⁰

³⁵ M. Warnke, Predmetna područja povijesti umjetnosti, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerländer, M. Warnke, Fatura 2007, 19–41.

³⁶ Introduction: Critical Art and History in: *Nineteenth Century Art. A Critical History*, ed. S. F. Eisenman, London 2002, 14.

³⁷ П. Метик Млађи, Контекст, у: *Критички термини историје уметности*, 156.

³⁸ *Art History, Aesthetics, Visual Studies*, ed. M. A. Holly and K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, 2003; N. Schneider, Umjetnost i društvo: društveno-povijesni pristup, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerlander, M. Warnke, Zagreb 2007, 245–269.

Umjetničko djelo kao društvena činjenica, ur. i prev. Lj. Kolešnik, Zagreb 2005; *Nineteenth century art: a critical history*.

³⁹ *Umjetničko djelo kao društvena činjenica*, ur. i prev. Lj. Kolešnik, Zagreb 2005.

⁴⁰ Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking*, према V. Dž. T. Mičel, *op. cit.*, 11

Досадашња истраживања

Досадашња историографија разматрала је посебно проблеме униформе, војних ознака, војних застава, одликовања, а за период ратних година, од 1912. до 1918, показано је интересовање за учешће школованих сликара и фотографа,⁴¹ као и појединих архитеката⁴² у редовима српске војске. Спроведена истраживања о одређеним аспектима визуелног идентитета српске војске углавном су одговарала на она питања која су била својствена ондашњим доминантним приступима када је у питању проучавање ове врсте дела визуелне културе. Многи аутори су се бавили реконструкцијом изгледа предмета (нпр. униформа и застава) на основу брижљивог истраживања архивске грађе, ликовних извора и нормативних аката, као и идентификацијом кључних историјских процеса у којим су дела настала. Она су представљала важно полазиште наших студија, јер су омогућила преглед визуелног материјала који је очуван у различитим музејским и другим фондовима.

Однос српске војске⁴³ и визуелне културе у 19. и почетком 20. века није био посматран интегрално, као предмет посебне студије. Није посебно разматрана улога војске у култури сећања. Архитектура војних објеката сагледавана је у оквиру општих историјских токова у архитектури Србије или као део опуса архитеката и градитеља који су стварали на простору Србије. Ни визуелни садржаји војне штампе и војне литературе нису били разматрани у научним и стручним студијама. Осим тога, униформност, као

⁴¹Н. Шуица, *Ратни сликари 1912–1918*, Београд 1972; Н. Шуица, *Дела: 1912–1918*, Београд 1982; Н. Шуица, *Сликари у Првом балканском рату, Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 111–120; М. Зековић, *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914–1918*, Београд 2001; Н. Шуица, *Сликари у Првом балканском рату, Добровољачки гласник*, Бр. 40 (2012), 177–185; Н. Макуљевић, *Ангажовање уметника у служби Краљевине Србије током Првог балканског рата, Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 305–316; *Сликари, ратници, сведоци: сликарство и фотографија у Србији 1914–1918*, ур. Ж. Гвозденовић, Београд 2017; М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839–1940)*, Београд 1993, 52–82.

⁴²А. Кадичевић, *О архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912) на основу докумената из заоставштине пројектанта Момира Коруновића, Косовско-метохијски зборник*, Бр. 5 (2013), 197–211.

⁴³Термин „српска војска“ био је званичан термин у истраживаном периоду, а односио се на војску Кнежевине Србије и Краљевине Србије. Дана 19. августа 1919. године, престолонаследник Александар Карађорђевић донео је решење да се уместо термина „српска војска“ користи „војска Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца“, *СВЛ*, 1919, 778.

визуелни феномен ширег значења од униформе, и тело, као визуелни медиј, нису били разматрани у контексту српске војске.

На дефинисање наших истраживачких питања утицале су скорашње студије које су се бавиле визуелном културом у Србији у 19. веку и почетком 20. века, а чија су интересовања била плод нових научних приступа проистеклих из студија визуелне културе, тзв. критичких историја уметности и културне историје. Тако се, у студији Мирослава Тимотијевића *Таковски устанак – српске Цвети*⁴⁴, војска посматра као један од три кључна државна инструмента стварања и популарисања симболичне политике званичне репрезентативне културе и јавног сећања.⁴⁵ Ова теза поткрепљена је примерима који се односе на званичне, државне стратегије произвођења Таковског устанка у меморијски топос, у складу са главном темом истраживања. Код професора Тимотијевића изнета је и теза о војсци као главном носиоцу милитантног патриотизма, који се заснива на модерној идеологији рата,⁴⁶ али она није посебно доказивана. Ова теза аргументована је бројним примерима у делу Божидара Јововића *Српски официри у националној култури*.⁴⁷ Јововићево дело може служити као својеврсни зборник грађе, коју је могуће систематизовати и интерпретирати у складу са новијим истраживачким стратегијама, као што је, на пример, култура сећања.

У истраживању дела визуелне културе у војсци применили смо стратегије попут ритуализовања сећања, креирања иконицких представа прошлости, метафоризације у конструкцији историографских наратива и др. Оне су у поменутој Тимотијевићевој књизи дефинисане на основу савремених научних приступа, развијених у оквирима студија културе сећања и одговарајуће су за разумевање званичне репрезентативне културе у српској војсци.

Увидом у изабрану грађу, потврђује се да је национална идеја била доминантна у визуелном стваралаштву Кнежевине/Краљевине Србије. Национална уметност имала је кључни значај у визуелној комуникацији унутар српске војске јер је била у вези са њеним задатком да репрезентује јединство националног идентитета и реализује политички

⁴⁴ М. Тимотијевић, *Таковски устанак-српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012.

⁴⁵*Ibid.*, 37.

⁴⁶ *Idem.*

⁴⁷ Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998.

програм који је детерминисан националном идејом. Имајући у виду ове поставке, незаобилазно дело за разумевање улоге визуелне културе у српској војсци у односу на њене националне задатке представљала је студија Ненада Макуљевића *Национална уметност и национална идеја у XIX веку*.⁴⁸ На основу ове студије, идентификовани су кључни топови и поетике визуелне културе који су били коришћени у војсци за потребе националног васпитања војника. Истражене јавне намене националне уметности, презентоване у Макуљевићевој књизи, помогле су да се као посебна тема нашег истраживања издвоји улога српске војске у визуелној култури јавног простора.

Интересовање за улогу слике у моралном васпитању војске довело нас је и до оних студија које су се бавиле истраживањем националног васпитања у образовном систему Србије крајем 19. и почетком 20. века, а које су нарочиту пажњу посветиле улози уџбеника као медија којем се придаје велики значај у преношењу званичне репрезентативне културе.⁴⁹ Издвојили бисмо истраживања Наума Кајчева, која су посвећена компаративним анализама приступа националној идентификацији и креирању представа о Македонији у образовним системима у Бугарској и Србији.⁵⁰ Допринос нашем раду дала је и студија истог аутора, *Children into Adults, Peasants into Patriots: The Army and Nation-Building in Serbia and Bulgaria (1878–1912)*. Поменута студија је прва која систематично приступа анализи литературе намењене српским регрутима и која даје важан допринос улози војске у националном васпитању. Она је фокусирана на вербалне репрезентације нације и отаџбине док је визуелна репрезентација занемарена.⁵¹

У истраживању ангажованог деловања визуелне културе у војсци, проналазили смо паралеле, у методолошком смислу, са студијама које се баве контекстуалним комплексом црквене уметности.⁵² Посреди су студије чији су предмет разматрања односи цркве и државе, те цркве и друштва, који су утицале на одређене карактеристике и значења дела

⁴⁸ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.

⁴⁹ А. Илић, *Национално васпитање у школама Србије (1878–1918)*, Београд 2006.

⁵⁰ Н. Кајчев, „Драга отаџбино, како си лепа“: националне идентификације и представе о Македонији, стваране посредством уџбеника књижевности у Бугарској и Србији (1878–1912), *ГДИ* IV/2–3, 1997, 147–177.

⁵¹ N. Kaytchev, *Children into Adults, Peasants into Patriots: The Army and Nation-Building in Serbia and Bulgaria (1878–1912)*, in: *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, ed. Benjamin C. Fortna, Brill 2016, 115–140.

⁵² М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996;

црквене уметности.⁵³ Уочене су сличности у нормирању одређених видова понашања код појединаца, те у наметању етичке структуре појединцу. То је одредило и да обе институције користе врло слична средства и стратегије за остварење наведених циљева, а важно место међу њима дато је делима визуелне културе.

Имајући у виду да је владарска политика један од кључних фактора визуелне културе у Србији, а нарочито узимајући у обзир улогу владара као врховног команданта у контексту милитаризма у Европи,⁵⁴ разумевање одређених функција визуелне културе у српској војсци било је потпомогнуто резултатима истраживања која се баве односом владарске идеологије и политике на визуелну културу у Србији у 19. и почетком 20. века. У том смислу, издвојили бисмо докторску дисертацију Игора Борозана, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*,⁵⁵ у којој се указује на перформативну улогу владарске представе у различитим медијима. За нас је била драгоцену грађа која је у овој тези обједињена у потпоглављу *Слика милитарног владара*.⁵⁶

Паралелно са новим приступима који су отворили бројна питања у вези са друштвеним и идеолошким карактеристикама уметности и делима визуелне културе, отварају се и многа питања која се тичу војске и указују на њену комплексност као политичке и друштвене појаве. Од последњих деценија 20. века, историографске студије превазилазе доскорашње интересовање за српску војску преваходно у оквиру историје ратних окршаја и политичке историје Србије.⁵⁷ Пажња бива усмерена и на њену организацију, њене установе, надлештва, јединице у релативно мирнодопском периоду, њену улогу у модернизацијским процесима,⁵⁸ као и на војно образовање у Србији,⁵⁹ на

⁵³ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији: (1882–1914)*, Београд 2007.

⁵⁴ Овде ћемо издвојити утицајну студију А. Vagts, *A History of Militarism*, New York 1967.

⁵⁵ И. Борозан, *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета уметности у Београду, Београд 2013.

⁵⁶ *Ibid.*, 200–255.

⁵⁷ Сматрамо да су појави другачијих погледа истраживача на историју српске војске крајем 19. и почетком 20. века допринеле и студије које су се бавиле историјом Војске Краљевине СХС и југословенском војском. Издвојили бисмо: М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS: 1918–1921*, Београд 1986; М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922–1935*, Београд 1994; Д. Велојић, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014.

⁵⁸ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007; М. Милићевић, *Реформа војске Србије: 1897–1900*, Београд 2002; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993; М.

друштвени статус официра и војних свештеника,⁶⁰ регрутни састав војске Краљевине Србије,⁶¹ утицај војске на развој физичке културе у Србији,⁶² међусобне утицаје гарнизона и вароши/града,⁶³ однос урбанистичког планирања и војске,⁶⁴ приватни живот српских официра,⁶⁵ стране утицаје на формирање војне доктрине српске војске,⁶⁶ војну литературу⁶⁷ итд. Све је више студија чији аутори пажњу посвећују војсци и променама које је донео „дуги“ деветнаести век. У том смислу, у светској историографији је нарочито истакнуто интересовање за последице Француске револуције на војно организовање и институцију војске,⁶⁸ као и за промене које је донела индустријска револуција и техничке и технолошке иновације 19. века.⁶⁹ Увођење опште војне обавезе у европске армије и стварање „масовних војски“ постало је занимљива тема бројних студија у којима се поклања пажња цивилно-војним односима,⁷⁰ као и утицају национализма на мобилизацију

Vjelajac, Vojska kao faktor modernizacije, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (zbornik sa naučnog skupa), ur. L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović, Beograd 1994, 355–359; С. Ратковић-Костић, Утицај европеизације српске војске на модернизацијске процесе у држави и друштву крајем 19. века, *ВИГ* 2/2008, 17–35.

⁵⁹Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд 2000.

⁶⁰М. Милићевић, Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији од 1850 до 1901, *ГЗДИ*, Бр. 2 (2005), 194–201; М. Бјелајац, Женидбе официра српске војске до 1881. године: слика на пресеку 1874. године, *ГЗДИ*, Бр. 1 (1997), 43–47; М. Милкић, Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у Војсци Краљевине СХС / Југославије, *ВИГ*, Бр. 1/2 (2005), 136–146.

⁶¹М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883–1912, систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 9–25.

⁶²Д. В. Гавриловић, *Физичко вежбање и војска Краљевине Србије*, Београд 2016, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Београду, Факултет спорта и физичког васпитања, Београд 2016.

⁶³Д. Велојтић, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014.

⁶⁴Б. Илић, Војска и урбанистичка слика Београда током XIX и почетком XX века, *Култура*, Бр. 154, 2017, 35–55.

⁶⁵М. Милићевић, Официри, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 737–758.

⁶⁶С. Ђукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878–1918. године*: докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2013.

⁶⁷И. Мијатовић, *Корени војне писане речи*, Београд 2006; И. Мијатовић, Традиција, доктрина и модернизација у војној штампи Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, *Весник*, Бр. 34 (2007), 63–72; Д. Пирковић, *Војна књига у Краљевини Југославији: 1918–1941*, магистарски рад одбрањен на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2004.

⁶⁸*The People in Arms, Military Myth and National Mobilization since the French Revolution*, ed. D. Moran, A. Waldron, Cambridge University Press 2003.

⁶⁹Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014, 25–33.

⁷⁰Ј. Vjatr, *Sociologija vojske*, Beograd 1987; М. Janowitz, *The military in political development of new nations: an essay in comparative analysis*, Chicago 1964; S. P. Hantington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, Beograd 2004; В. Пандуровић, *Социологија војске*, Српско Сарајево 1999.

трупа,⁷¹ те професионализацију војске у 19. веку.⁷² Међутим, и у светској и у домаћој историографији показано је мало интересовање за ликовна дела и друге праксе визуелне културе које су настале за потребе војске или су коришћене у војскама 19. века у поређењу са интересовањем за ову тему након Првог светског рата.⁷³

⁷¹B. R. Posen, The Nationalism, the Mass Army, and Military Power, *International Security*, Vol. 18, No. 2 (Fall 1993) pp. 80–124; P. Paret, Nationalism and the Sense of Military Obligation, *Military Affairs*, Vol. 34, No. 1 (Feb. 1970), pp. 2–6.

⁷²S. P. Huntington, *op. cit.*

⁷³S. H. Myerly, *British Military Spectacle: From the Napoleonic Wars through the Crimea*, London; S. H. Myerly, „The Eye Must Entrap the Mind“: Army Spectacle and Paradigm in Nineteenth-Century Britain, *Journal of Social History*, Vol. 26, No. 1 (Autman, 1992), pp. 105–131.

КОНТЕКСТИ И ОКВИРИ

Национална држава и општа војна обавеза

Војска је имала важно место у репрезентативној политици државе у модерном добу, у којем је дошло до „подржављења рата“, тј. концентрације ратне делатности и установа у рукама државе.⁷⁴ Рат се посматрао као легитимно политичко средство суверених држава.⁷⁵ Овакав однос рата и државе имао је одраза и на институцију војске: „ovim podržavljenjem, kojim je potisnut na državne granice, rat je postao profesionalni i tehnički monopol brižljivo definisanog i kontrolisanog vojnog aparata“.⁷⁶ Контрола државе над војском била је део процеса у којима је држава дефинисана као примарна вредност.⁷⁷ Војска је постала чувар суверенитета, територијалног интегритета и државног поретка и, стога, један од важних државних симбола.

Велики заокрет у погледу карактера војске и рата, као и односа војске и државе донела је Француска револуција, која је ставила у службу рата огромне људске снаге незапамћеног ентузијазма и борбености. Уместо некадашњих „кабинетских“ ратова који су били посао владара и његових министара, рат постаје рат народа.⁷⁸ У Србији проистеклој из револуције, војна снага је, све до 1883. године, почивала на наоружаном народу. Постојало је уверење да народна војска, заснована на општој војној обавези, обезбеђује масовну мотивисану оружану снагу за реализацију националног програма Србије – ослобођење и уједињење српског народа у једну независну државу, и поред тога

⁷⁴М. Fuko, *Od svelosti rata ka rođenju istorije, Evropski diskurs rata*, прир. О. Savić, Београд 1995, 24.

⁷⁵Ова идеја, која се појавила у европској мисли новог века, посебну популарност у 19. веку стекла је захваљујући формулацији Карла фон Клаузевица: „rat nije ništa drugo do državna politika produžena drugim sredstvima“, Клаузевиц, *О рату*, Београд 1951, 35. О важности дела Карла фон Клаузевица у европској политичкој и научној мисли 19. и 20. века постоји обимна литература. Овде ћемо издвојити дело: P. Paret, *Understanding War, Essays on Clausewitz and the History of Military Power*, Princenton University Press 1992; P. Paret, *Clausewitz and the state*, Oxford: Clarendon Press, 1976.

⁷⁶М. Fuko, *op. cit.*, 24.

⁷⁷„То саžето значи да она има врховну власт и да јој је свако друго тело унутар територије подређено, док сама централна власт није подређена nijедном телу унутар територије“, М. Podunavac, *Izgradnja moderne државе и нације, Балканска перспектива*, Факултет политичких наука, *Godišnjak 2007*, 84.

⁷⁸Р. Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, Београд 1968, 9.

што је она била израз ограничења вазалне државе и њених скромних економских ресурса. „Минијатурна“⁷⁹ стајаћа војска сматрана је неопходном као „школа за народну војску“.⁸⁰ Осим тога, стајаћа војска је, од свог установљења на почетку 19. века, схватана и као битан аспект организовања модерне државе и видни знак модерности Србије.

Након 1878. године, када је Србија стекла пуну политичку независност, више фактора је утицало да држава посебну пажњу посвети свом војном јачању. Политика војног јачања Србије, која се сматрала као неопходност за очување стечене независности, али и за остварење националног програма, одвијала се у контексту европског „модерног империјализма“⁸¹, који је обележила стална претња ратом.⁸² Надметање држава подразумевало је стално праћење војних достигнућа и константно прибављање сазнања о војном развоју суседних држава.⁸³ Геополитички положај државе наметао је Србији војну модернизацију по угледу на доминантне европске војске,⁸⁴ а она је била могућа тек након стицања пуне политичке независности Србије 1878. године.

Војна реорганизација била је и део општег модернизацијског процеса који је Србија спроводила након стицања независности. Њено уређење, опрема, али и визуелна култура представљали су, такође, параметре напретка⁸⁵ за које је краљ Милан сматрао да су Србију извели из „граница патријархалне државе“ и који су демонстрирали да се она уређује „изнутра као модерне државе“.⁸⁶ Реформисање војске у периоду од 1883. до 1901. године обухватило је организацију, формацију, обуку, војнообразовни систем и нову војнотериторијалну поделу земље, као и модернизацију наоружања. Реформом су биле обухваћене све области војног живота.⁸⁷ Модернизација војске је подразумевала развој

⁷⁹ Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993, 15.

⁸⁰ „Ова је наша војска само школа војсци што код својих кућа седи“, биле су речи кнеза Милоша, према Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 79.

⁸¹ J. A. Hobson, *Imperialism. A Study*, London 1902, доступно на интернет-страници: http://files.libertyfund.org/files/127/0052_Bk.pdf

⁸² Након Француско-пруског рата 1870–1871, у последњој четвртини 19. века, мир у Европи је био обележен сталном претњом ратом, што је Томац сликовито описао речима „Bio je to mir na vulkanu“, Р. Томас, *op. cit.*, 464.

⁸³ Р. Posen, *op. cit.*, 82

⁸⁴ П. Терзић, Однос војске према политичкој модернизацији у доба владавине Милана и Александра Обреновића, *Култура полиса*, Год. XV (2018), бр. 37, 46.

⁸⁵ О идеји напретка и модернизацији в. Р. Kalanj, *Modernizam i napredak*, Zagreb 1994.

⁸⁶ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 96.

⁸⁷ С. Ратковић-Костић посматра период од 1879. до 1883. године као период војних реформи које су биле „припрема за потпуни преображај српске војске да би постала што сличнија модерним европским војскама“. С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, 88. Према Ратковић, од 1883. године

централизоване бирократске хијерархијске структуре војне организације, која је функционисала на основу уставних и законских одредаба. Захваљујући значају који је дат војној модернизацији, и војна елита је постала важан део политичке и друштвене елите у Србији.⁸⁸ Војна модернизација је подстакла и модернизацију Србије на другим пољима (привредном, друштвеном и др.),⁸⁹ али је она бивала и супротстављена политичкој модернизацији у Србији – о томе сведоче, између осталог, и државни удари изведени уз помоћ војске, а нарочито улога официрског кора у политици након 1903. године, која је била изван војних надлежности.⁹⁰

Подстицај војној реорганизацији Србије дала су и искуства из претходних ратова.⁹¹ Кратко време обуке, изостанак довољног броја старешина, као и стални проблеми у одзиву народних војника на редовна вежбања, утицали су да и спремност народне војске за сложене ратне операције буде неадекватна, што је дошло до изражаја у српско-турским ратовима. Бројност народне војске није могла да надомести њену необученост, недисциплинованост и њен милицијски карактер, а квалитет стајаће војске није могао доћи до изражаја услед њене малобројности.⁹² Тако је већ 1879. године донета нова формација српске војске којом је утростручена стајаћа војска (са три батаљона повећана

спровођене су велике војне реформе, а она истиче и период када је краљ Милан био на челу Команде Активне војске (1897–1900) као период када су спроведене бројне реформе. Због промена које су се у војсци догађале и надаље, почетком 20. века, до 1903. године, ауторка посматра период од 1878. до 1903. године као јединствену целину – период када су спроведене најважније реформе: „Модернизација је била постепена, осим у поједини периодима, али је стално била видљива у свим сегментима војне организације“. *Ibid.*, 444.

⁸⁸ Б. Јововић, *op. cit.*; М. Милићевић, *Официри, 737–758*; М. Бјелајац, *Женидбе официра српске војске, 43–47*.

⁸⁹ М. Вјелјајас, *Vojska kao faktor modernizacije, 355–359*.

⁹⁰ П. Терзић, *op. cit.*

⁹¹ Када је Србија споразумом у Берлину 1878. године постала независна држава, војну организацију Кнежевине Србије дефинисале су законске одредбе о устројству војске донете 1864. године, са каснијим изменама и допунама. Према Закону из 1864. године, војска се делила на стајаћу и народну војску, а према Уставу из 1869, сваки Србин је био дужан да служи у стајаћој или народној војсци, изузев оних који су били ослобођени према одредбама Закона из 1864. године. „Минијатурна“ стајаћа војска није представљала главну снагу, већ нуклеус из којег је требала да се развија војна сила Србије. Стајаћа војска је замишљена као „школа за народну војску“. Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993, 15.

Народну војску су чинили мушкарци од 20. до 50. године. Она је била подељена у две класе – прва „има бити у свако време готова, но и друга тако спремна да се на прву заповест одазове“. Закон о устројству војске, *Српске новине*, Бр. 43, 9. април 1864. Сваки војник је био дужан да о свом трошку набави оружје и одело, а како се приближавала ратна опасност – тако је држава вршила набавке одела и оружја и за народну војску. С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 27. Народна војска је позивана повремено на обуку. С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 26.

⁹² С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 39.

на десет), и то на основу регрутације мушкараца старости од 20 до 50 година, који су били дужни да служе рок од две године. Уведена је и резерва: они који су одслужили у стајаћој војсци даље су четири године служили у резерви. Војне обавезе била су ослобођена свештена лица, физички неспособни и социјално угрожени. Стајаћа војска, која је током претходних деценија бројала од две до три хиљаде људи, почетком осме деценије имала је око 4000 регрута.⁹³ Народна војска је, као и до тада, постојала само приликом мобилизације и у рату. Прва класа народне војске је позивана у јесен на седмодневно вежбање, а друга класа се окупљала на један дан само ради смотре.⁹⁴

Важност која је указивана војној реорганизацији посебно долази до изражаја узимајући у обзир чињеницу да је Србија, након српско-турских ратова, била оптерећена ратним дуговима,⁹⁵ обавезама утврђеним на Берлинском конгресу⁹⁶ и интегрисањем нових територија у државни систем Србије,⁹⁷ модернизацијом државне управе итд. Било је потребно обезбедити довољно средстава за савремено наоружање и модерну обуку, али су за државу велики финансијски изазови били и да се омогуће средства за издржавање, смештај и снабдевање одговарајућом опремом свих који су позвани на одслужење војног рока.

Период од 1878. до 1883. године био је припрема за свеобухватну реорганизацију војске. Реформа војске требало је да се спроведе тек након систематских анализа њених слабости и могућности, у складу са спољнополитичким циљевима и геополитичким положајем државе, њеним материјалним могућностима, те друштвеним и унутрашњополитичким приликама.⁹⁸

Војне реорганизације у Европи у 19.веку биле су условљене новим начинима ратовања који су захтевали масовну војску чија је обука подразумевала дужи временски

⁹³ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 42–90.

⁹⁴ *Ibid.*, 61.

⁹⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 2, Београд 1924, 15, 22, 23, 24, 57, 64.

⁹⁶ М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941 : успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 108–112; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 3, Београд 1925, 21.

⁹⁷ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ.2, Београд 1924, 35–38, 51–52.

⁹⁸ Тако је 1879. године образована Велика војна комисија, састављена од стручњака свих родова и служби, која је добила задатак да реши 25 начелних војних питања, на основу чега је требало извршити реформу целокупне војске.

период. Војна моћ у 19. веку мерила се бројем обучене резерве.⁹⁹ Тако се Србија, након 1883. године, одлучује да спроведе нови систем опште војне обавезе, коју су већ усвојиле остале балканске земље и већина европских земаља.¹⁰⁰ Одлучила се за мешовити систем, према којем се кадровске (мирнодопске) јединице, приликом мобилизације, попуњавају резервом до ратне формације, а стварале су се и нове активне јединице и установе, према мобилизацијском и ратном плану.¹⁰¹ Државни интерес је наметао да војна обавеза у Србији, инфериорној по броју становника у односу на велике европске државе,¹⁰² обухвати готово све мушке становнике од 20. до 50. године живота.¹⁰³ У Србији су војне обавезе били ослобођени само физички неспособни¹⁰⁴ и они који су на основу судске пресуде изгубили част. Није постојала могућност откупа или замене, а они који су били ослобођени од личне службе морали су да плаћају тзв. војницу. На основу годишта војска је била подељена на три позива. Први позив или активну војску чинили су стални кадар и резерва, тј. мушкарци од 20. до 30. године. Војници који су припадали резерви позивани су на вежбе једном годишње, на по 30 дана, када су се спајали са сталним кадром у активне јединице. Други позив чинили су мушкарци од 30. до 37. године. Они су одређивани за службу у позадини активне војске, а позивани су на вежбе годишње по 8 дана. Трећи позив су чинили мушкарци од 37. до 50. године, који су само били пописани, нису позивани на вежбања, а у рату су се позивали само у крајњој нужди.

Када је уведена општа војна обавеза, редовни рок је трајао две године,¹⁰⁵ али због економског стања у земљи, Србија је увела сложен систем регрутовања и врло често

⁹⁹ С. Ратковић – Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903*, Београд 2007, 94.

¹⁰⁰ У Аустро-Угарској општа војна обавеза је уведена 1868 након пораза у рату са Пруском 1866, у Француској 1872. након пораза у рату са Пруском 1870/71, у Италији 1875. према С. Ђукић, *op. cit.*, 265, 266, М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883-1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти, *Војно дело* 1/2016, 9-15.

¹⁰¹ *Српске новине*, Бр. 24, 1. фебруар 1883, Додатак броју 24 Српских новина.

¹⁰² Велике европске државе, које су имале од 30 до 40 милиона становника, мобилисањем само 1% свог становништва обезбеђивале су војску од 300.000 до 400.000 војника. Србија би, по тим европским принципима, могла да има војску највише од 18.000 до 19.000 војника. С. Ђукић, *op. cit.*, 266. „Када се упореди јачина Активне војске у Србији, у односу на број становника, са војскама у Европи, као и обавезе служења у разним позивима с обавезама у другим европским војскама, очигледно да је у Краљевско-српској војсци и једно и друго било веће“, С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 129.

¹⁰³ *Српске новине*, Бр. 24, 1. фебруар 1883, Додатак к броју 24 Српских новина. Године 1898, померена је граница годишта војних обвезника: од 21. до 45. године. С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 268

¹⁰⁴ О регрутном систему в. *Ibid.*, 103–104.

¹⁰⁵ У већини европских земаља војна обавеза је трајала три године.

мењала дужину периода служења у кадру,¹⁰⁶ али са намером да што већи број мушког становништа Србије прође војну обуку. Опсег војних обвезника требало је да осигура да Србија за десет година има око 100.000 војника активне војске, а кроз известан број година преко 200.000 извежбаних војника свих позива.¹⁰⁷

Нова војнотериторијална подела, поред административне поделе земље, била је додатно средство којим је држава спроводила власт на читавој територији. Србија је била подељена на пет дивизијских области (Моравска, Дринска, Дунавска, Шумадијска и Тимочка). Свака је обухватала по три пуковска округа, а сваки округ по четири батаљонска среза.¹⁰⁸ Општа војна обавеза и војнотериторијални распоред омогућила је рад на јачању државних регионалних идентитета, али и на стварању представе о њеној целини.

Војна реформа која је подразумевала стварање масовне модерно обучене војске која се служи савременим наоружњем захевало је висока материјална издвајања Србије. Финансијска „жртвовања“ за војску тумачена су као чин патриотизма што се често могло чути у Народној скупштини када се водила дебата о издвајањима за војску.¹⁰⁹ Војни буџет, све до рата са Бугарском, непрекидно се повећавао,¹¹⁰ након чега је смањиван. До пораста војног буџета је дошло тек 1897. године и то због могућег укључивања Србије у грчко-турски оружани сукоб.¹¹¹ Издаци за војску стално су увећавани када је на челу Команде Активне војске био краљ Милан Обреновић. Године 1900. они су досегли 44,44% свих прихода Србије, да би након одласка краља Милана, 1901. године износила 23,78% општег буџета.¹¹²

Када средства за војску нису могла да буду прикупљена путем пореза, прибегавало се прикупљању средстава у натури.¹¹³ Законима о устројству војске било је прописано и да обвезници одређену опрему набаве о сопственом трошку, те да се одређене војне потребе

¹⁰⁶ „Пун рок службе, у трајању од две године, остао је исти до 1901. године, када је смањен на осамнаест месеци. У међувремену, закони су изиграни, и уведено је пет скраћених рокова. Једногодишњи, осмомесечни, петомесечни, ђачки, једномесечни рок. (...) Касније се појавила одредба којом су поништени сви законски рокови у кадру и дата министру војном власт да 'кад нађе за нужно и корисно, у интересу штедње, отпушта војнике кућама и пре одслужења прописаног рока.“ С. Ратковић – Костић, *op.cit.*, 442.

¹⁰⁷ *СВЛ*, 1883, Специјални додаток, бр. 51, 2; С. Ратковић-Косић, *op. cit.*, 103.

¹⁰⁸ Детаљније о војнотериторијалној подели Србије в. С. Ратковић- Костић, *op.cit.*, 365-369.

¹⁰⁹ *СБНС* за 1897, 12,527

¹¹⁰ С. Ратковић- Костић, *op.cit.*, 382.

¹¹¹ Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ.3, Београд 1925, 378

¹¹² С. Ратковић – Костић, *op.cit.*, 382.

¹¹³ *Ibid.*, 243.

задовољавају „о народном трошку“.¹¹⁴ Када средства за војску нису могла да буду прикупљена путем пореза, прибегавало се прикупљању средстава у натури.¹¹⁵ Војска је користила и средства различитих фондова, а касније су и кредитна задуживања Србије највише била узрокована задовољавањем војних потреба.¹¹⁶

У почетку нова војна организација није имала широку политичку подршку, јер је представљала непопуларну меру – двогодишња служба и обавеза у резерви била је велико оптерећење за већину регрута, који су чинили сеоско становништво.¹¹⁷

Почетак увођења нове војне организације, која је подразумевала разоружавање народа и стављање оружја под државну контролу, било је препознато и као јачање апсолутизма у Србији.¹¹⁸ Тако је почетак војних реформи био обележен Тимочком буном, а тек њено угушење омогућило је даље спровођење промена у војсци.¹¹⁹ Међутим, народна војска, која је била укинута 1883. године, дуго је била предмет полемике у јавном мњењу Србије.¹²⁰ Поред економских разлога, народна војска је и даље представљала чинилац јавног дискурса, јер је почивала на идеологији „наоружаног народа”,¹²¹ чији демократски аспекти су у Србији били актуелни кроз вредновање тековина устаничког, револуционарног наслеђа. Ипак, нова војна организација, успостављена 1883. године, суштински више није проблематизована, што показују и измене закона о устројству војске из 1890. године, када је само у називу враћена синтагма *народна војска*, за други и трећи

¹¹⁴*Ibid.*, 243, фуснота 821; Закон о устројству војске (20. март 1864), *Српске новине*, Бр. 44, 11. април 1864, 165; Закон о устројству војске (27. јануар 1901), *Српске новине*, Бр. 25, 1. фебруар 1901, 107–108.

¹¹⁵ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 243.

¹¹⁶ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 29–36; М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2004, 112.

¹¹⁷ С. Ратковић-Костић, Утицај европеизације српске војске на модернизацијске процесе у држави и друштву крајем 19. века, *ВИГ* 2/2008, 19; *Idem*, *Европеизација српске војске*, 157; О регрутном саставу в. М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883–1912, систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 9–25.

¹¹⁸ *Тимочка буна 1883. и њен друштвено – политички значај за Србију XIX века: зборник радова са научног скупа*, ур. В. Чубриловић, Београд 1986.

¹¹⁹ У историографији се Тимочној буни придаје значај преломног догађаја у политичкој историји Србије. S. Stojičić, *Politički i ustavni kompromis u Srbiji 1888. godine*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Sv.17, Niš 1978, 214.

¹²⁰ З. Годоровић, Програмска опредељења српских владајућих политичких странака (1881–1903) о уређењу војске, *ВИГ* 1/2008,

¹²¹ *The People in Arms*, ed. by D. Moran, A. Waldron, Cambridge University Press 2003; A. Forrest, *The Legacy of the French Revolutionary Wars, The Nation – in – Arms in French Republican Memory*, Cambridge University Press 2009.

позив сталног кадра,¹²² а од 1901. је први, други и трећи позив називан народном војском.¹²³ Промене назива нису биле значајне са становишта војне организације,¹²⁴ али показују да јачање демократије у Србији узрокује да и држава у својој симболичкој политици интензивира употребу топоса *народ*, као неизоставног идеолошког фактора којим модерна држава легитимише своју власт,¹²⁵ поистовећујући народне и државне интересе.

Усвајањем опште војне обавезе, војска је постала битан инструмент званичне репрезентативне културе,¹²⁶ институција у којој се «најјаче истиче јединство народно и заједница отаџбине.»¹²⁷ Војна обавеза, уведена 1883. године, чвршће је везивала становништво за државне интересе. Увођењем служења у кадру и резерви, држава је створила могућност да војску претвори у ефикаснији инструмент пропагирања колективног идентитета. Војна култура је доприносила хомогенизацији државног тела, јер је она у бити била антииндивидуална и корпоративна.¹²⁸ Већина регрута припадала је неписменом сеоском становништву, које је своју солидарност градило у оквиру мањих друштвених заједница и није имало представу о држави, те ни војне задатке (одбрану државе) није могло разумети као свој интерес.¹²⁹

Војска је, у циљу стварања што боље извежбане резерве, увела војну наставу у школски систем Србије. У средње школе уведена је војна гимнастика с практичним вежбањем егзерцира и ратне службе, а у вишим школама била су обавезна предавања из најважнијих војних предмета.¹³⁰ Тиме развијање и неговање војних врлина није било ограничено само на касарну. У том смислу је начелник Главног генералштаба,

¹²²Закон је донела радикалска влада. Први позив променио је назив у *редовна војска*, а други и трећи у *народна војска првог и другог позива*.

¹²³Закон о устројству војске, *Српске новине*, Бр. 25, 1. фебруар 1901, 101.

¹²⁴Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Књига трећа, Краљевско Намесништво по абдикацији краља Милана и прва половина владавине краља Александра I 1889–1897*, Београд 1924, 42.

¹²⁵О „народу“ као важном обележју симболичке политике званичне репрезентативне културе сваке модерне државе в. М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, Београд 2012, 26, где је наведена и друга релевантна литература.

¹²⁶О инструментима државне репрезентативне политике в. М.Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 34-39.

¹²⁷Морално васпитање војника (*Militär-Zeitung*), *СВЛ* 1899, 833.

¹²⁸S. P. Hantington, *op. cit.*, 71.

¹²⁹М.Тимотијевић, *У освит новог добра, у: Историја приватног живота у Срба*, прир. М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, Београд 2011, 191.

¹³⁰С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 104.

генералштабни пуковник, Јован Мишковић истицао: „С тога и наша држава и наш народ, и законодавство и друштво, и породица и црква, и школа и војска, - сви укупно треба, - ради остварења националне идеје, - да имамо у раду једну главну цел̑ пред очима: *да развијамо у нашем народу врлине, а нарочито војничке*, те да нашу малену бројну снагу, ојачамо узвишеним моралом, да нашу омладину и остарину напојимо духом родољубља и пожртвовања, како би били у стању, да започето дело народног уједињења срећено довршимо.“¹³¹

Кроз образовни програм пропагирана је милитантност националне идеје. О резултатима који су очекивани од примене такве политике у школи говори и похвала школском часопису *Мала Србадија* у војном листу *Ратник*. У овом часопису приказана је слика војске заједно са сликама разних других врста делатности. На врху насловне стране било је исписано „*радом, знањем и одбраном*“, а при дну сваке странице са сликом стајао је слоган „*поштење, храброст, оружје, чувају домовину и срећу нашу!*“. У *Ратнику* је поздрављено, пре свега, истицање војничких врлина као јавних врлина: „Јер заиста, кад се од малог ђака очекује да кад буде одрастао човек, учи се војном знању и вештини, те да што корисније послужи на бранику своје Отаџбине, сасвим је уместно, да се са њиме срасте и у крв му прође“.¹³² У том погледу, војска је подржавала и оснивање стрељачких и јахачких удружења на читавој територији Србије, и учествовала је у њиховом раду.¹³³ Кроз ова удружења пропагиран је развој војничких врлина као неопходан предуслов реализације националног програма, што је јасно исказивано на страницама војног листа *Ратник*: „Што више војничких и физичких забава и радова у народу, то ће се он боље спремити и веће самопоуздање добити за решавање националног задатка“.¹³⁴

¹³¹ Ј. Мишковић, О развијању врлина у нашем народу, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, Год. XI, април 1889, 115, 121.

¹³² Мала Србадија, *Ратник*, лист за војне науке, новости и књижевност, Књ. XXI, август – децембар, Београд 1889, 629.

¹³³ Стрељачке дружине, Трка у Шапцу, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, април 1889, 200–202; Савез стрељачких дружина, Кола јахача „Књаз Михајло“, *Ратник*, Књ. XX, Св. III, мај 1889, 322–325; Љ. Петровић, Између аматерског спорта и неформалног војног васпитања (Фрагменти из историје стрељаштва Србије у 19. веку), *ВИГ* 1/2009, 101–122, где се наводе и следећи подаци: „Ако се хронолошки посматра развој стрељачког спорта, може се запазити да је у периоду 1865–1887. године постојала тенденција за стварањем дружина по градовима, док су сеоске дружине почеле да се формирају од 1888. године. Од 24 градске дружине, њих 17 створено је у временском периоду од 1880. до 1887. године. Та 1887. година представља прекретницу, јер је у току ње основано 10 градских дружина; [...] у току 1893. године створене су 22 нове и 49 активних сеоских дружина, као и три од 9 регистрованих ђачких дружина“.

¹³⁴ *Ратник*, мај 1889, 325.

Модернизацијом војске, држава је добила институцију кроз коју је било могуће спроводити технике дисциплиновања, у циљу стварања покорних грађана. Међутим, технике дисциплиновања које су представљале традиционалне карактеристике војне организације, морале су да се прилагоде новом контексту, у којем грађанин ступа у војску, а од његовог одзива, као и од општег, друштвеног пристанка на рат – зависи и војна јачина. Јачањем грађанске политичке стварности, технике дисциплиновања више нису могле бити самодефинисане војном културом, већ су морале да буду повезане са државним интересом. Војно дисциплиновање се прилагођавало новој комуникацијској култури – култури јавне сфере. У том смислу, и у српској војсци је било потребно применити оне механизме комуникације које је држава осмислила како би наметнула своје интересе јавном мњењу.¹³⁵ Тако је и визуелна култура у српској војсци добила ангажовану улогу – требало је да одговори захтеву за беспоговорно покоривање војној организацијској култури која је сматрана предусловом за остваривање државних интереса. Визуелна култура била је у функцији презентовања државних интереса и војних дужности као личних интереса и дужности војника-грађанина.

Војска и национална хомогенизација

На основу искустава револуционарних војски, политички мотиви рата постали су кључни за мобилисање великих маса. У истраживаном периоду, национализам је био препознат као моћан мобилизацијски агенс;¹³⁶ он је виђен као неопходност масовне и модерне војске, о чему је сведочио и пруски узор. У Пруској, национализам је сагледаван у светлу војних реформи и увођења опште војне обавезе. Године 1807, Шарнхорст (Scharnhorst)¹³⁷ сматрао је да: „Нација треба да буде инспирисана независношћу; требало би јој дати прилику да спозна себе, тако да постане заинтересована за себе. [...] Само тако

¹³⁵ М. Тимотијевић, *op.cit.*, 31-34.

¹³⁶ В. R. Posen, Nationalism, the Mass Army, and Military Power, *International Security*, Vol. 18, No. 2 (Fall 1993), 80–124; P. Paret, Nationalism and the Sense of Military Obligation, *Military Affairs*, vol. 34, No.1, Feb. 1970, pp. 2–6.

¹³⁷ „Šarnhorst Gerhard, рођен 12. XI 1755 – 28.VI 1813, пруски генерал и војни писач. [...] После Тилзитског мира Ш. је 1807. постављен за председника Војне комисије за реорганизацију оружане снаге, односно стварање националне армије на бази опште војне обавезе“, *Војна енциклопедија*, Књ. 9, Београд 1975, 483.

ће поштовати себе и знати како да натера друге да је поштују“.¹³⁸ У том смислу, општа војна обавеза се и у историографији препознаје као један од имлуса националне хомогенизације.¹³⁹ Хомогенизацију овде разумемо као друштвено-политички процес чији је циљ да владајуће структуре намећу одређене обрасце нормиране културе широким слојевима становништва.¹⁴⁰ Тако је важну одредницу визуелне културе у српској војсци представљала службена/званична национална култура,¹⁴¹ преко које је држава настојала да хомогенизује народно тело и веже га за политичко тело државе. Хомогенизација путем културе постала је државни интерес онда када је држава желела да „сваког човека претвори у поданика и придобије за себе као грађанина“, а с тим у вези био је и процес „декорпоризације“: он је разградио групе и творевине које су провобитно живеле по сопственом праву и сопственим обичајима“.¹⁴² У истраживаном периоду, национализам је био доминантна идеологија, која је одредила и културну хомогенизацију и њену политичку улогу.

У националној хомогенизацији важна улога је додељена сећању на заједничку прошлост.¹⁴³ Репрезентативна култура модерне државе нормирала је заједничко сећање под утицајем савремених интереса, очекиване будућности.¹⁴⁴ Прошлост као поље националне идентификације била је посебно важна за младу државу као што је била Србија. Позивање на прошлост нације претпостављало је нацију као вечиту категорију, а поред дуговечности нације, дуговечност се приписивала и националној држави. Сагледавањем нације и државе у континуитетима и дисконтинуитетима њеног развоја у прошлости, брисала се разлика између младих и старих, следбеничких и предводничких

¹³⁸ Цитирано према А. Vagts, *A History of Militarism. Civilian and Military*, Toronto, Ontario 1959, 132. превод цитата Б. И.

¹³⁹ В. R. Posen, *op. cit.*, Р. Paret, *op. cit.*

¹⁴⁰ Хомогенизација представља друштвени и идеолошки конструкт елита – не постоји друштво које је културно хомогено. D. Conversi, Homogenisation, nationalism and war: Should we still read Ernest Gellner?, *Nation and Nationalism* 13 (3), 2007, 372.

¹⁴¹ В. Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998, 79–107; М. Тимотијевић, *op. cit.*, 29–31.

¹⁴² F. H. Tenbruck, Bürgerliche Kultur, in: Kultur und Gesellschaft. Sonderheft der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 27 (1986), 278, цитирано према А. Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd 2002, 32.

¹⁴³ Н. Макуљевић, *op. cit.*, 73–76.

¹⁴⁴ Франсоа Артог уочава да је, почетком 19. века, дошло до смене „режима историчности“, те да је наступио модерни режим историчности „u kome se smisao prošlog događaja dovodi u vezu sa budućnošću“, А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu: arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Beograd 2016, 13.

националних држава.¹⁴⁵ Тако су званичне репрезентативне политике националних држава доделиле историографији задатак – „произвођења историје у модерни политички мит“.¹⁴⁶ Митологизација историје била је у циљу стварања „мобилицуће поруке за масе“.¹⁴⁷

Креирање слике древности нације остваривано је кроз политички мит о златном добу.¹⁴⁸ Покретачка снага мита о златном добу лежала је у чињеници да је он био део модерне „istorijske svesti obeležene pojavom anti-istorije“, „gde pitanje moći više ne može da se odvoji od pitanja potčinjavanja, izbavljenja i oslobađanja“.¹⁴⁹ Такав историјски дискурс производио је слике угрожености и робовања нације, које је требало да подстакну савременике на акцију: ослобођење нације и повратак старе славе. Усвајање „идеје непрестаног напредовања из прошлости у будућност“ било је уобличено у политичку стратегију „вечите обнове златног доба“.¹⁵⁰ Оно је служило као подстрек за испуњење дужности према прецима и пружало могућност да сваки члан нације допринесе напретку националне државе.

У националном историјском метанаративу најзначајније место је добила Косовска битка. Она је сматрана судбоносним догађајем који је означио почетак пада моћи српског народа и губитак српске државности. Митологизација овог историјског догађаја подразумевала је креирање менталних слика – косовских икона, које су коришћене као подстрек националној војсци за обнову старе славе и освету Косова.¹⁵¹ Освета Косова презентована је и као смисао војне службе. Према војним приручницима, требало је да старешине објасне светост војничке заклетве косовским заветом: „Овај се свечани тренутак никада у животу не да заборавити јер он пријатно утиче на младу душу регрута као да је већ осветио Косово и постао узданица народа“.¹⁵² Поред истицања косовских јунака као примера врлина, војници су, нарочито у деценији пред балканске ратове, подсећани и на клетву цара Лазара, која је постала клетва отаџбине: „Зато свако српски

¹⁴⁵ М. Тимотијевић, *op. cit.*, 49. А. Ignjatović, *op. cit.*, 16–17.

¹⁴⁶ А. Giddens, *The Nation-State and Violence*, London 1985, 212. М. Тимотијевић, *op. cit.*, Београд 2010, 117.

¹⁴⁷ R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologija*, Београд 2000, 112.

¹⁴⁸ М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 49. О „златном добу“ као политичком миту в. Р. Žirarde, *op. cit.*, 111–159.

¹⁴⁹ М. Fuko, *Od svetlosti rata ka rođenju istorije*, u: *Evropski diskurs rata*, прир. О. Savić, Београд 1995, 50.

¹⁵⁰ М. Тимотијевић, *op. cit.*, 79.

¹⁵¹ О косовском миту у државној политици након 1878. године в. М. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Београд 2007, 166–167; I. Čolović, *Smrt na Kosovu polju*, Београд 2017.

¹⁵² К. Јокић, *Војнички буквар и основне дужности војника*, Београд 1911, 54.

војник треба да се у свом послу, за који га Отаџбина спрема, увек сећа оне клетве цара Лазара: Ко не пође у бој за слободу, Од руке му ништа не родило, [...] Јер нема страшније клетве него што је клетва којом Отаџбина изроде проклиња“.¹⁵³

И представе о националној територији¹⁵⁴ биле су у средишту националног васпитања војске јер је њен задатак био да омогући држави „територијализацију власти“¹⁵⁵ над националном територијом: национална држава тежи да доминира над територијом на којој живе припадници нације, али и над територијом коју је држава одређене нације заузимала у прошлости:¹⁵⁶ „Докле год допире српско име, где је насељен српски народ, дотле је моја Отаџбина. Српске земље нису све у Србији, у овој Србији која је наша краљевина. Српске су земље још и Босна, Херцеговина, Срем, Банат, Бачка, Далмација, Црна Гора, Стара Србија и Македонија. У свим тим земљама, које су око краљевине Србије, као деца око мајке, станују од памтивека Срби, ту се Срби рађају, живе и умиру, ту нам је колевка, ту наша кућа, ту су нам и наши гробови“.¹⁵⁷

Један од важних задатака визуелне културе у српској војсци био је оживљавање сећања на границе Србије из доба Немањића. Као златно доба истицани су период владавине Стефана Немање, када су уједињене српске земље, као и период владавине цара Душана, када је Србија заузимала и највећу територију. Средњовековне границе српске државе биле су актуализоване с аспекта савремених интересних праваца ка Јадранском односно Егејском мору, а њима је Србија, уз помоћ своје војске, требало да оствари и важне економско-политичке интересе.¹⁵⁸

¹⁵³ Војнички катихизис, *Узданица*, април 1911, 290.

¹⁵⁴ „Национална територија [...] као теоријски концепт не представља у дословном смислу територију нације-државе над којом дата држава полаже право суверенитета већ сваки простор над којим одређени националистички пројекат тежи да успостави одређену врсту контроле позивајући се, при том, на доктрину суверенитета народа“, С. Атанасовски, Студије национализма и заокрет ка простору: о концепту националне територије, *Култура*, Бр. 144 (2014), 264.

¹⁵⁵ М. Podunavac, *Izgradnja moderne države i nacije, balkanska perspektiva*, Fakultet političkih nauka, *Godišnjak* 2007, 83–84; С. Атанасовски, *op. cit.*, 259–275.

¹⁵⁶ А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu: arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878–1941*, Београд 2016, 17, где су наведена и најзначајнија имена европских и српских теоретичара права који су сматрали националну државу политичким и друштвеним идеалом.

¹⁵⁷ Војнички катихизис, *Узданица*, април 1911, 288.

¹⁵⁸ Лј. Aleksić-Peјović, *Novi kurs u spoljnoj politici početkom XX veka*, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, (zbornik sa naučnog skupa) ur. L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović, Београд 1994, 249–259; С. Ђуровић, Цвијићева балканска питања у суочавању са савременим историјским кретањима, у: *Група аутора, Зборник радова о Јовану Цвијићу*, Београд 2005, 227–238.

Измишљање националне традиције, које се у Србији одвијало по угледу на механизме и принципе у остатку Европе, представљало је један од „метода владања или успостављања веза лојалности“.¹⁵⁹ Елите су, позивајући се на традицију, наметале заједници одређене вредности и обрасце понашања као ауторитативне, неповредиве и неупитне, а оне су одговарале актуелним интересима,¹⁶⁰ што је подразумевало не само обавезу памћења и неговања одређених догађаја из прошлости, већ и заборављање оних догађаја који се нису уклапали у савремене политичке задатке.¹⁶¹

Представљајући традицију као суштину националног бића, њено неговање и заштита схватани су као одбрана националног идентитета и гарант опстанка нације. У том смислу, национални задаци војске нису подразумевали само физичку одбрану припадника нације и граница националне државе, већ и заштиту и неговање националне традиције. Тако је војска активно учествовала у креирању и спровођењу јавних ритуала којима је успостављан континуитет са националном прошлешћу. Војска је представљала и једног од актера национализације верских култова и чувара народних обичаја. Војни задаци су обухватили и проучавање и заштиту старина које су сматране сведочанствима дугог трајања нације.¹⁶²

Војска је, у погледу националне традиције, највиши задатак имала у промоцији ратничке традиције, кључне за реализацију милитантне националне политике. Народна епска поезија се сматрала главним носиоцем ратничке традиције српске нације и стога је она заузимала централно место у моралном васпитању војске.

У војсци је традиција негована не само у функцији хомогенизовања националног тела, већ је имала и важну улогу у интегрисању њених припадника у војничку породицу. У успостављању традиције српске војске показује се комплексност процеса конструкције традиције уопште, будући да се у том процесу већ утврђени обрасци којима се успоставља национална традиција обогаћују вредностима које су важне са становишта

¹⁵⁹ E. Hobsbaum, *Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870–1914*, u: *Izmišljanje tradicije*, ur. E. Hobsbaum, T. Rejndžer, Beograd 2002, 384.

¹⁶⁰ Idem.

¹⁶¹ E. Gellner, *Culture, Identity and Politics*, Cambridge 1993, 6–11; H. Vaba, *Smeštanje kulture*, Beograd 2004, 293.

¹⁶² О важности традиције у националној идеологији, те о коришћењу, обнови и произвођењу националне традиције у српској култури 19. века, в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 51–70; О односу традиције и културе памћења, в. О. Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 43–44.

војних интереса и војне културе. То најбоље показује пример увођења обичаја прослављања војничке славе као дела политике неговања народног обичаја, што је уједно представљало и средство којим се јачао дух војне јединице.

У војсци се успостављају војничке традиције и као део модернизацијских процеса кроз које је пролазила српска војска. У том смислу, њихово извориште нису представљали народни обичаји, већ праксе које су биле присутне као војничка традиција у узорним европским војскама. Оне су биле у функцији повезивања српске војске са специфичном културом модерних европских армија. Тако је конструисање војничких традиција у српској војсци било још једно од средстава којим се Србија укључивала у породицу европских држава, где је војно организовање државе представљало један од моћних симбола државотворне традиције.

Војска и владар

Карађорђе, а касније и Милош Обреновић, потекли из народа, издвојили су се својом ратничком харизмом и постали први владари Србије. Друштвени контекст државотворне борбе српског народа условио је да се у Србији успостави легитимитет владара првенствено на основу његове ратничке харизме, те да, у изостанку аристократије, главни ослонац владару и династији буде војска.¹⁶³ За истраживани период карактеристично је неговање блиских веза између владара и војске.

Војни успех у Другом српско-турском рату омогућио је кнезу Милану, врховном команданту у рату након којег је Србија стекла дуго очекивану независност, да јача своју власт у Србији. Након што је Србија проглашена за краљевину (1882) и краљ Милан постао први краљ „после Косова“, политику даљег јачања свог ауторитета и контроле над народним телом спроводио је укидањем институције народне војске. Укинута народна војска 1883. године, била је један од фактора озбиљне унутрашњополитичке кризе, јер је опозиција сматрала да је циљ ових војних реформи, пре свега, јачање моћи краља Милана.

¹⁶³Т.Кулјић, Monumentalizација српске монархије, *God. 37, br. 2, Revue d'histoire contemporaine*, Vol. 37, No. 2, December 2005, 335–370.

Угушењем Тимочке буне (1883) доказана је послушност и лојалност стајаће војске краљу Милану. Након сузбијања буне, била је осигурана власт краља Милана¹⁶⁴ и омогућено даље спровођење промена у војсци.

Учвршћивање његове власти, утицало је и на то да визуелни идентитет војске буде стављен у службу репрезентације владарског достојанства и јачања лојалности према владару Србије. Визуелни медији у војсци добијају нове садржаје, у којима се владар истиче као врховни командант и главни државни ауторитет. Илустративан пример су војничке заставе, на којима се, од 1884. године, појављује нови мото, којим је истицана лојалност владару Србије – „за веру, краља и отаџбину“¹⁶⁵ уместо дотадашњег натписа „за веру, слободу и отачество“¹⁶⁶ (подвукла Б. И.). Исте године, донета је наредба да три батаљона и одговарајући пукови добију имена Обреновића, заслужних за развој српске војске: 1. батаљон сталног кадра односно I активни пешадијски пук добили су назив „Књаз Милош“, 2. батаљон односно II пешадијски пук „Књаз Михаило“, 5. батаљон односно V пешадијски пук назван је „Краљ Милан“.¹⁶⁷

Краљ Милан окупљао је око себе официре који су били школовани у Пруској.¹⁶⁸ Поред тога што је пруска војска уживала велики углед, нарочито после француско-пруских ратова 1870. године, пруски узор је погодовао и амбицијама краља Милана да се посебном пажњом посвећеном командном кадру утиче и на јачање лојалности официра према краљу и династији.¹⁶⁹ У Пруској, развоју војног професионализма погодовало је, између осталог, и признавање краља као врховног војног заповедника и јединог ауторитета за војне послове, те немогућност пруске буржоазије да по овом питању трајније наметне ауторитет парламента.¹⁷⁰ Професионализација је презентована као државни интерес који је требало да искључи политичку борбу за превласт над војском. Сматрано је да је темељна одлика успешне војне организације – субординација, која

¹⁶⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Књ. 2, Београд 1927, 142.

¹⁶⁵ *Српске новине*, Год. LI, Бр. 177, 12. август 1884, 967. Уредбом о заставама из 1906. године, из натписа на војничким заставама изостављено је „за веру“. Било је предвиђено да на новим заставама стоји натпис: „За Краља и Отачество“. Након критика у јавном мњењу, године 1908. издата је допуна Уредбе о заставама из 1906. године, према којој заставе треба да имају и натпис „С вером у Бога“, према Д. Самарцић, *Војне заставе код Срба до 1918*, Београд 1983, 114–116.

¹⁶⁶ *Ibid.*, 92–93.

¹⁶⁷ *СВЛ* 1884, 1018, 1019; С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 170.

¹⁶⁸ Д. Вуксановић-Анић, *op. cit.*, 116–117.

¹⁶⁹ *Ibid.*

¹⁷⁰ S. P. Hantington, *op. cit.*, 40; Д. Вуксановић-Анић, *op. cit.*, 125.

подразумева да војним телом управља само једна глава.¹⁷¹ Професионализација, која је омогућавала ефикаснију контролу над оружаном силом, требало је да брани владара као отелотворење државне власти од принципа који је био установљен након Француске револуције – „čvrsto legitimisan teror kao metod osvajanja demokratske vlasti“.¹⁷² Професионализација, која се огледала и у систематичном и брижљиво контролисаном визуелном идентитету војске, репрезентовала је јачање државног и владаревог ауторитета и јасно је правила разлику у односу на претходни народни карактер војске.

Војни неуспех Србије у рату против Бугара (1885/1886) утицао је на унутрашњополитичке тензије. Символ тог рата постао је пораз на Сливници, а краљ Милан оптуживан је за неуспех. Морална снага српске војске и народа била је значајно урушена.¹⁷³ Доношењем новог Устава 1888. године, у практичној политици није био значајно измењен однос државних власти и војске – једина одредба која се тичала војске била је да она није смела да се стави у службу неке друге државе без одобрења Народне скупштине.¹⁷⁴ Ипак, ново вредновање доприноси Народне радикалне странке јачању српске војске у историографији, указује и на позитивне одјеке Устава из 1888. године, у смислу позитивног става у јавном мњењу према војној организацији заснованој на општој војној служби.¹⁷⁵ Након оставке краља Милана, у време Намесништва, од фебруара 1889. до августа 1892. године, створене су политичке прилике да радикали спроведу у дело своје програмско залагање за народну војску.¹⁷⁶ Промене су биле уочљиве у већој пажњи која се посвећује развијању војничког духа.

Малолетни краљ Александар долази на власт државним ударом, уз помоћ војске, 1893. године, а новим државним ударом, почетком 1894. године, укинуо је тзв. „Радикалски устав“ из 1888. године, а привремено вратио на снагу Устав из 1869. године. Владавина краља Александра обележена је бројним унутрашњим кризама, које су утицале и на владарску репрезентативну политику. Потреба да се успоставе чвршће везе између владара и војске условила је нове начине репрезентовања улоге владара у војсци. То је

¹⁷¹ S. P. Huntington, *op. cit.*, 39.

¹⁷² N. Sekulić, Razlika između Klauzevicevog i Fukoovog tumačenja rata, *Antropologija* 11, sv. 2 (2011), 98.

¹⁷³ С. Јовановић, *op. cit.*, 299–300.

¹⁷⁴ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 199.

¹⁷⁵ С. Ђукић, *op. cit.*, 284.

¹⁷⁶ В. Крестић, Р. Љушић, Програм и статуту српских политичких странака до 1918. године, Београд 1991, 91, 103, 181.

период када се у владарској репрезентативној политици интензивира инструментализација средњовековне прошлости. Доласком краља Александра на власт, интензивирани су војне везе са Русијом,¹⁷⁷ што је имало одраза и на визуелни идентитет српске војске и промене у њеном моралном васпитању, које стављају акценат на побожност. Таква политика била је видљива и у новини која се односи на употребу дела ликовних уметности у циљу пропагирања владаревог ауторитета у држави и војсци. Истовремено, оријентација ка Русији, која је била одраз и јачања радикала у политичком животу Србије, дала је нарочит подстицај да се и путем визуелне културе наглашава народни карактер војске и народно порекло династије Обреновић.¹⁷⁸

Чвршће везе између војске, владара и династије покушао је да оствари бивши краљ Милан, који је у периоду од 1897. до 1900. године био постављен за команданта Активне војске.¹⁷⁹ Команда Активне војске била је „команда над командама“, чиме је извршена концентрација војних снага, а краљ Милан постао највиши командант у земљи, док је његов син био више титуларни врховни командант.¹⁸⁰ Све до 1900. године, Министарство војно било је сведено на административни орган.¹⁸¹ Као главни војни ауторитет, краљ Милан је спроводио такву политику која је војној власти дала преимућство у односу на цивилну власт.¹⁸² У историографији препозната „милитаризација српског друштва“ огледала се и у настојању да се ојача свест грађана о њиховим војничким дужностима, а умањи свест о грађанским правима.¹⁸³ Екс-краљ Милан, као командант Активне војске, имао је значајну улогу у обезбеђивању материјалних средстава за војску и спровођењу реформи које су довеле до нове војне организације, квалитетнијег наоружања војске и побољшања квалитета старешинског кадра и његовог материјалног положаја, те квалитетније обуке регрута. У време његовог командовања, интензивирани су грађански касарни и других војних објеката у Србији.¹⁸⁴

¹⁷⁷С. Ђукић, *op. cit.*, 46–49.

¹⁷⁸ О утицају политичке оријентације Србије ка Русији на репрезентативну политику државе и владара у време владавине краља Александра Обреновића, в. И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда: споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 139–145.

¹⁷⁹М. Милићевић, *Реформа војске*, 10

¹⁸⁰*Ibid.*

¹⁸¹*Ibid.*

¹⁸²С. Јовановић, *Влада краља Александра*, књ. II, Београд 1931, 89–91.

¹⁸³*Ibid.*

¹⁸⁴М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 29.

Иако краљ Милан није имао формално војничко образовање, савременици су истицали његову велику посвећеност војним пословима, а залагање за напредак војске обезбедило му је велике симпатије официрског кора.¹⁸⁵ Међутим, краљева политика учвршћивала је искључиво његов однос са војском, а није обезбедила да војска буде стуб династичке власти.¹⁸⁶ Миланова стварна и симболичка политика креирала је слику милитантног владара, што није могао да досегне његов наследник, који није ни био толико заинтересован за институцију војске,¹⁸⁷ а који је и својом појавношћу и женидбом са Драгом Машин додатно онемогућио стварање слике какву је очекивала војна елита.¹⁸⁸

Професионализација у модерној држави подразумевала је да се државни интерес стави у средиште војне професионалне етике. Тако је, без обзира на јачање монархистичког принципа владавине у Србији, током 19. века национална мисија постала најважнији политички идеал војске,¹⁸⁹ моћнији и од светости војне заклетве дате краљу. У том смислу, и лојалност владару у војсци зависила је од његове оданости државном интересу. Отуда је било могуће да српски официри 1903. године изневере своју заклетву дату краљу и да убиством краља и краљице изврше државни преврат.

Јачањем грађанског друштва ограничавана је власт владара, а држава и национална идеја претпостављани су као главни ентитети којима би требало да се покоравају сви држављани Србије. Тако је владарска политика била принуђена да се прилагођава отаџбинском и народном патриотизму,¹⁹⁰ а владар Србије је главну друштвену и политичку подршку за развој војске могао да црпи из потреба за јачањем националне државе, за чији опстанак је била кључна војна безбедност. Владарска политика је тако била усмерена на репрезентацију владара, не само као симбола државе, већ и као симбола националне мисије. Оданост владару зависила је од његове оданости националном програму Србије. Поред грађанске елите, којој је припадао и официрски кор, и црквене власти су пропагирале ову врсту задатака владара у односу на националну мисију.

¹⁸⁵М. Милићевић, *op. cit.*, 14, 18–19.

¹⁸⁶*Ibid*, 21.

¹⁸⁷*Ibid*.

¹⁸⁸И. Борозан, *op. cit.*, 236.

¹⁸⁹О овој „суверености ослободилачке идеје“ говори и Слободан Јовановић: „У обреновићевској Србији, најјача идеја – сила била је национализам. [...] Ни монархиско начело ни класна свест нису имали онај значај који је национализам.“ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 374, према: И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда, Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006, 82.

¹⁹⁰М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 25.

Успешност монарха у остваривању националне мисије на земљи тумачила се као одраз Божје милости, што је наглашавано и у присуству војске. „Нека ти *Господ сила и војски* умножи срећне године те да будеш у могућности пренети прослављене стегове: *таковски Великога Милоша, београдскога града Великомученика Кнеза Михаила и нишкога града Краља Милана, у Душаново Царство*, и тамо, да их својом храбром десницом победиш на бедемима славних Душанових градова: *Призрена, Скопља, Велеса, Охрида и других вароши српских на јужном Балкану и југо – западном Приморју!* [...] И на тај начин, Господару, да узнесеш име српско и да још више прославиш име славних Ти предака Обреновића, као што силни цар Душан прослави име славних Немањића“ – ово су биле речи нишког епископа Никанора при освећењу темеља инжињерске касарне у Нишу.¹⁹¹ Сакрализација национале мисије била је важнија и од сакралности монархије и од светости војне заклетве, што показује и убиство краља Александра, које су извршили официри српске војске, незадовољни његовом политиком, а нису били анатемисани од стране Српске православне цркве.¹⁹²

Слику владара какву је захтевала војна елита пружио је краљ Петар Карађорђевић, коме је војно школовање и усвајање војне културе од детињства осигуравало убедљиве аргументе за презентовање његове владарске способности уопште.¹⁹³ Његовим преузимањем власти није дошло до измене механизма који су већ били успостављени у војсци за пропагирање владарске политике и идеологије. Међутим, важну измену представљају нови садржаји који су посебно у вези са истицањем ратничке харизме династије, чиме се учвршћивао политички легитимитет Карађорђевића. Оваква владарска политика била је одређена и новонасталом државном ситуацијом. Време владавине Петра Карађорђевића било је обележено великим бројем криза (лош положај српског народа на простору Старе Србије и Македоније, Царински рат 1906–1911, Анексија Босне и Херцеговине 1908. и др.), које су схватане као угрожавање националне безбедности и националних интереса.¹⁹⁴ Оне су и подстакле државу да интензивира приреме за рат, а владарска политика свој легитимитет могла је да учвршћује и пропагирањем идеје о

¹⁹¹Реч при освећењу темеља пијонерске касарне у Нишу, коју је изговорио Њ. П. Господин Никанор, 9. јула 1899, *Глас*, Год. I, Бр. 5, Ниш 1. јул 1899, 99.

¹⁹²Т. Кулјић, *op. cit.*, 363.

¹⁹³И. Борозан, *op. cit.*, 245.

¹⁹⁴ О владавини краља Петра Карађорђевића в. Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1990.

својим милитантним врлинама и способностима. Таква политика одредила је и садржај и употребу визуелне културе у војсци. Посебна пажња бива посвећена походној униформи и застави, као битним аспектима ратовања. Различити визуелни медији били су коришћени за пласирање слике о важности војске и оружја у националној еволуцији и њеној пресудној улози у остваривању националне мисије.

Институционални оквири визуелне културе

Ратничка култура Срба, коју су и странци препознали и оценили као главни квалитет народне војске, требало је да се трансформише у војну културу. Једну од главних премиса те промене представљало је стварање институционалних и организацијских оквира у којима ће се таква врста трансформације спроводити. Велика активна војска, коју је Србија планирала реформом из 1883. године, захтевала је професионализацију војних институција и стварање сложеног система који ће омогућити адекватну обуку, снабдевање и смештај великог броја војника, позваних да служе „под заставом“. У истраживаном периоду створена је нова хијерархијска организација специјализованих војних субјеката, који су, између осталог, учествовали у нормирању визуелног идентитета и визуелне културе српске војске. На врху те организације налазио се министар војни,¹⁹⁵ а њене органе чинили су Министарство војно, Главни генералштаб, комитети, комисије, војна надлештва и заводи, инспекције и, касније, Главна инспекција.

Министарство војно доживело је значајне промене у оквиру реформе војног уређења Србије крајем 19. века. Уместо три односно четири одељења, колико је имало у периоду од 1862. до 1883. године,¹⁹⁶ новим законом из 1883. године Министарство војно добило је осам одељења, а нека од њих и по неколико одсека, што сведочи о развоју

¹⁹⁵Табеларни списак министара војних и председника министарстава од 1878. до 1903. године в. С. Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007, прилог. Биографије министара војних в. Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије: 1862–1918*, Београд 1998; В. Иветић, *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2013, нарочито 528–551.

¹⁹⁶С. Ђукић, *Министарство војно Кнежевине Србије: 1834–1878*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2005.

војних послова у правцу њихове све веће специјализованости.¹⁹⁷ Ово је утицало и на систематичнији приступ изградњи визуелног идентитета и визуелне комуникације у српској војсци. Одељења и одсеци у чији делокруг су улазила и питања која су се тичала визуелног идентитета и културе српске војске били су Општевојно одељење, Обмундировани и Гарнизонски одсек Економског одељења и Грађевински одсек Инжињерско-техничког одељења. Док је Обмундировани одсек бринуо о свим пословима у вези са униформом, дотле је Гарнизонски одсек бринуо, између осталог, за канцеларијски и касарнски намештај, у који су спадале, на пример, и слике и иконе, смештене на зидовима канцеларија и војних соба. Грађевински одсек био је задужен за градњу, оправке и одржавање свих војних зграда и радионица, уређење стрелишта, зборишта, вежбалишта. Поред горенаведених одељења, и Артиљеријско-техничко и Санитетско одељење војног министарства су, на посредан начин, утицали на уобличавање визуелног идентитета српске војске.

По наређењу министра војног, биле су формиране комисије, привремене или сталне, које су решавале питања у вези са визуелним идентитетом српске војске, а резултат њиховог рада био је преточен у правила/уредбе којима је визуелни идентитет нормиран. Комисије су имале задатак да дају предлоге, а поред војних стручњака могле су да укључе и стручњаке из грађанства, где су првенство имали државни службеници. Тако је, на пример, министар војни у децембру 1880. године оформио комисију чији је задатак био да изради „пројекат за преуређење спреме и одеће војника стајаће и народне војске, народних старешина и официра свију родова оружја, положаја и категорија с обзиром на пројекат новог устројства војске“.¹⁹⁸ Комисију су чинили: командант стајаће војске, као њен председник, потом сва четири команданта појединих родова оружја, начелник Општевојног и Економског одељења војног министарства, представник Главног генералштаба и представник ађутантуре. Решењем којим се образовала дотична комисија било је допуштено да ово тело, у циљу саветовања, може позвати и друга лица „чије искуство и мњење [би] било од користи“.¹⁹⁹ На основу сачуваних нацрта за поједине

¹⁹⁷Љ. Поповић, М. Милићевић, *Министри војни Кнежевине и Краљевине Србије 1862–1918*, Београд 1998, 22.

¹⁹⁸*СВЛ* 1881, 9–10.

¹⁹⁹*Ibid.*

делове војног одела, на којима је ова комисија радила, сматра се да је у њеном раду учествовао и сликар Ватрослав Бековић.²⁰⁰

Као што је изглед војног одела представљао једно важно поље државне репрезентативне политике, те је министар војни у циљу решавања овог питања образовао комисије у чији су састав улазили истакнути војни и цивилни стручњаци, тако су, по наређењу министра, биле формиране и комисије које су имале задатак да одреде изглед застава. За чланове комисија формираних 1898, 1904. и 1906. године, бирани су професори Велике школе – Михаило Валтровић и Љубомир Ковачевић, поред личности из официјерског кора.²⁰¹ Године 1906, за члана комисије био је изабран и историчар и државник Стојан Новаковић, а од војних лица почасни генерал Јован Драгашевић, који се истицао својим научним радом на пољу историје. У штампи је министров одабир чланова за комисију за заставе 1906. године позитивно оцењен, јер је био у складу са важношћу задатка који је комисија требало да решава: „Поступак министра војног потпуно је оправдан, те му се доцније неће моћи пребацити, да је решење тог питања преко колена ломио“.²⁰² Седници у којој се разматрао предлог комисије за заставе 1906. године присуствовали су, поред министра војног, и командант Дунавске дивизије, пуковник Богдан Дамјановић, командант Коњичке дивизије, пуковник Сава Пауновић и заступник начелника Главног генералштаба, пуковник Петар Бојовић.²⁰³ По овом питању, Министарство војно је сарађивало и са Српском православном црквом. Након што је

²⁰⁰ Ватрослав Бековић (1846–1894), студирао је архитектуру и медицину у Бечу, а потом ликовну академију у Венецији и Фиренци. Од 1872. до 1880. године боравио је у Неготину, где је радио као „учитељ цртања, краснописа и практичне геометрије у неготинској полугимназији.“ Био је ратни сликар у току Другог српско-турског рата. М. Рогих, Ватрослав Бековић, ратни сликар у српско-турском рату 1877–1878, *Лесковачки зборник*, Књ. 41 (2001), 241–244.

Нацрти за парадне еполете виших и нижих официјера Ватрослава Бековића из 1882. године чувају се у Народној библиотеци Србије: Нацрт за еполете 1, акварел 22x34 цм, сиг. Гр 717, Нацрт за еполете 2, акварел 22x34 цм, сиг. Гр 718. Поменути нацрти објављени су у: Д. Бабац, Ч. Васић, *Војне униформе 1808–1918, у: Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, 88 (сл. 56, кат. бр. 22.17, 22.18); Д. Бабац, *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886*, Београд 2015, 109.

²⁰¹ АС, ВШ, бр. 2631, 2612/1898, према Д. Самарџић, *op. cit.*, 112.

²⁰² Аноним, Нова војничка застава, *Нови покрет*, Бр. 224, 3. октобар 1906, без пагинације.

²⁰³ Д. Самацић наводи да је извор за њена сазнања о комисији исечак из неидентификованих новина (документација збирке застава), Војни музеј. Према тврдњи музејског саветника Анђелије Радовић, која је у тренутку писања рада била задужена за Збирку застава до 1918. у Војном музеју у Београду, документација збирке застава више не постоји. Успели смо да нађемо кратко обавештење о раду комисије за заставе у следећој штампи: Аноним, Нова војничка застава, *Нови покрет*, Бр. 224, 3. октобар 1906, без пагинације, Аноним, О новим војним заставама, *Нови покрет*, Бр. 219, 28. септембар 1906, без пагинације.

комисија донела одлуку да на једној страни платна буде представа Св. Андрије, министар војни је иконографско решење лика Св. Андреје препустио одлуци митрополита.²⁰⁴

На пољу војног градитељства, Министарство војно је законском регулативом било упућено на сарадњу са Министарством грађевина. Према *Закону о уређењу министарства грађевина* из 1878. године, Архитектонско одељење овог министарства било је задужено за градњу и оправку свих зграда за потребу државну и народну, у које су спадали и војни објекти.²⁰⁵ С обзиром на то да је војно градитељство захтевало стручна знања војних инжињера, 1879. године основан је Инжињерски комитет, као непосредни помоћни орган Министарства војног, у чији делокруг је, између осталог, улазила и израда правила и норми по којима би се радиле све војне грађевине.²⁰⁶ Међутим, правила и норме у вези са градњом касарни и других објеката војне намене никада нису били установљени у Кнежевини / Краљевини Србији, што је и препознато као узрок лоше изведених касарни у земљи и лоших предрачуна, те су, на крају, коштале много више од очекиване вредности.²⁰⁷

Према *Закону о устројству министарства војног* из 1883. године, за изградњу војних објеката било задужено новоформирано Инжињерско-техничко одељење Министарства војног.²⁰⁸ Инжињери овог одељења израђивали су планове, а потом их слали на даљу разраду окружним инжињерима Министарства грађевина, који су имали функцију надзорног органа и, према *Закону о подизању јавних грађевина*, били и чланови колаудирајућих комисија.²⁰⁹ Тек по одобрењу министра војног, закључиван је уговор са предузимачем и ниједна измена приликом градње касарне није могла да буде спроведена без решења министра.²¹⁰ У оквиру задатака официра налазило се и следеће: „а.) Примање

²⁰⁴ Аноним, Нова војничка застава, *Нови покрет*, Бр. 224, 3. октобар 1906, без пагинације.

²⁰⁵ Закон о уређењу министарства грађевина, *ЗЗУ 34*, Београд 1879, 28.

²⁰⁶ Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра 1878. до 6. маја 1879. године, књ. 34, Београд 1879, 222.

²⁰⁷ М. Магладенић, *Касарне у Пожаревцу, Књажевицу и Пироту упоређене са оним у Горњ. Милановцу, Пожеги и Ваљевоу, расправа, Београд 1891.*, 5–6

²⁰⁸ Закон о уређењу Министарства војног, *Српске новине*, Бр. 27, Год. L, 5. фебруар 1883, 137.

²⁰⁹ Закон о подизању јавних грађевина (од 23. марта 1865. године, Зборник 18, стр. 82); Прилог 27. броју „Службеног војног листа“, *СВЛ* 1908, 7.

²¹⁰ Навешћемо овде примере градње двеју касарни: пожаревачке, чији пројекат је урађен 1885. године, и чачанске, чији је пројекат из 1902. године. Сачувана архивска грађа показује да је носилац израде пројеката ове две касарне и њихове реализације у свим фазама било Министарство војно: ИАП, НОП 1885 XI 289, ИАП НОП 1886 XI 305, 308, 314; грађа објављена у М. Пајовић, Ј. Николић, *Два века војске у Браничеву*, Београд, Пожаревац 2013, 105, 106, 108, 109, 110; АС, МГ, ФШ, Грађа из 1902. године.

набављених материјала, хранење и употреба њихова; као и правило вођење рачуна о њима, β.) Непосредна набавка потребних радника и ситних потреба за сам рад; употреба свега тога; као правилно исплаћивање рачуна односних на ту употребу“.²¹¹

Неопходност поседовања специфичних знања за пројектовање војних објеката била је препозната и у *Закону о Грађевинском савету* из 1888. године, где је постојала посебна одредба која се тицала изградње војних и санитетских грађевина. Грађевински савет, у случају разматрања пројеката војних објеката, требало је да, поред редовних чланова, укључи и једно лице „из струке војне, које одреди министар војни“ када се разматрају пројекти војних објеката.²¹²

Године 1888, решењем Министарског савета и указом донета је одлука да се планови, предрачуни и потребна техничка документација израђују у Министарству војном и да се шаљу Министарству грађевина на извршење по претходном решењу министра војног. Министарство војно је добијало из буџета средства за изградњу или оправку војних грађевина тек пошто би Министарство грађевина, на основу достављених података, утврдило колико ће коштати изградња/оправка војне грађевине по предлогу министра војног.²¹³

Када су 1896. године, увођењем шестопроцентног приреза намењеног за војне објекте, средства за изградњу војних објеката била значајно увећана,²¹⁴ дато је и овлашћење министру војном да у вези са изградњом војних објеката може направити погодбу са новчаним заводом у земљи или иностранству, као и са појединим капиталистима.²¹⁵ Тада је одлучено и да планови војних грађевина не морају да се подносе на разматрање и одобрење Грађевинском савету. Уместо тога, министар војни је био дужан да образује стручну комисију, која би прегледала планове и предрачуна. То је време када Министарство војно, за израду пројеката касарни, ангажује архитекте а не војне инжињере.²¹⁶ *Законом о уређењу министарства грађевина* из 1898. године, војне

²¹¹М. Магдаленић, *op. cit.*, 101.

²¹²Закон о грађевинском савету, 20. јануар 1888, *ЗВУ* 43, 120

²¹³ *СВЛ* 1888, 1313–1314.

²¹⁴М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Београд 2002, 27.

²¹⁵*СБНС за 1897*, Београд 1898, 526.

²¹⁶ Међу архитектама нашли су се и Димитрије Т. Леко, који је био ангажован од 1898. до 1900. године у Грађевинском одсеку Инжињерско-техничког одељења Министарства војног,²¹⁶ Данило Л. Влаисављевић од 1889. до 1921. године, као и Драгутин Ђорђевић, 1900. и 1901. године, *БОН*, Год. XVIII, Бр. 52, 214; Н.

грађевине су изузете из делокруга те институције и њихова изградња стављена у надлежност Министарства војног.²¹⁷

У систему јавних одликовања, министар војни и официрски кор имали су важна задужења. Према Закону о одликовањима из 1878. године, министар војни је прописивао и изглед декрета/повеља/уверења, који су се издавали уз одличја, а након установљења Канцеларије краљевских ордена 1883. године, он је наставио да то чини за повеље и уверења која су се издавала за војне/ратне медаље.

Поједина одликовања била су установљена на предлог министра војног, као што је Споменица за рат 1885–1886. или Ратна споменица за ослобођење и освећење Косова 1389–1912, која је била посвећена „храброј победоносној српској војсци и српском народу“.²¹⁸ Одлукама министра војног установљене су и медаље „Добром стрелцу“ и „Добром нишанцији“, које су уведене као јавно признање у српској војсци, а било је обавезно да се медаља додели пред целом четом и батеријом.

Тек по одобрењу министра војног, војна лица су имала право да носе и одликовања која нису припадала систему државних одликовања, као што је, на пример, одликовање „Крст“, које је установило Друштво српског црвеног крста за услуге учињене Друштву и српским рањеницима у току рата 1876. године.²¹⁹

Министар војни је неретко доносио објашњења која су се тичала правила ношења одликовања за офицере српске војске,²²⁰ а прецизна правила у том домену била су дефинисана и одредбама прописâ/уредби о војном оделу, које је министар такође доносио.

Министарство војно је било задужено и за решавање изгледа појединих медаља, о чему нам сведочи конкурс које је ово министарство расписало за израду нацрта за ревносну службу и ратну службу 1912. године. Конкурсни нацрти су слати у Артиљеријско-техничко одељење Министарства војног. Избор нацрта требало је да

Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1972, 77, 85; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981., 36.

²¹⁷Закон о уређењу Министарства грађевина од 30. новембр 1898, Крф 1918, доступно на <http://t.velikirat.nb.rs/items/show/5520>

²¹⁸ *Српске новине*, Бр. 264, 1. децембар 1913, 1074.

²¹⁹ М. Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*, Београд 1987, 78.

²²⁰ Објашњење Ф Бр.14259/ 78 од 1. јануара 1879. свим командама и војним надлештвима, *Уредбе и прописи за спрему и ношење одела*, Београд 1879, 47; *СВЛ* 1894, 445.

изврши Министарство, а победнички нацрт би потом постало власништво ове институције.²²¹

Улога официјерског кора у систему одликовања није била ограничена само на делатност у оквиру Министарства војног. У периоду од установљења Канцеларије краљевских ордена 1883. до децембра 1913. године, дужност канцелара краљевских ордена вршило је десет личности, од којих су осморица припадала официјерском кору, сви са чином генерала,²²² а седморица међу њима били су и министри војни.²²³

Радионица²²⁴ Главног генералштаба била је задужена и за израду већине декрета/повеља/уверења, који су се издавали уз знаке српских одликовања.²²⁵

Наређењима војног министра одређивана је и бројност војске, као и начини на који ће она учествовати у јавним свечаностима. Неретко је препуштано гарнизонима да директно преговарају са локалним властима или одборима за прославе о броју трупа које ће учествовати.²²⁶ Многе јавне свечаности захтевале су и формирање војних одбора, чији је задатак био да израде програме војног дела свечаности. Такав је пример војног одбора за прославу стогодишњице Првог српског устанка 1904. године, у који су ушли: артиљеријски пуковник Михаило Рашић, артиљеријско-технички пуковник Живко Касидолац, ђенералштабни пуковник Живојин Р. Мишић, инжињерски пуковник

²²¹ *Српске новине*, Бр. 252, 6. новембар 1912, 1341; М. Пилетић, *op. cit.*, 56.

²²² Генерал Тихомил Николић (1883–1887), генерал Антоније Богићевић (1889–1893), генерал Сава Грујић (1893–1894, 1906–1913), генерал Милојко Лешјанин (1894–1896), генерал Милован С. Павловић (1896 – 1900), генерал Михаило М. Магдаленић (1900–1901), генерал Драгутин Франасовић (1901–1903), генерал Јован Атанацковић (1903–1906), према М. Пилетић, *op.cit.*, 90, Д. Ацовић, *Слава и част : одликовања међу Србима : Срби међу одликовањима, Београд 2013*, 453.

²²³ Једино генерал Михаило М. Магдаленић није био и министар војни.

²²⁴ Академски сликар, стипендиста Министарства војног, Петар Раносавић, био је од 1894. до 1899. године управник Фото-литографске радионице Географског одељења Главног генералштаба, према Љ. Симић-Константиновић, Петар Раносавић – Ранос, *Зборник Народног музеја*, V, Београд 1967, 441; *Државни календар Краљевине Србије за годину 1898*, Београд [1898], 31.

²²⁵ У литографској радионици Главног генералштаба штампани су декрети који су издавани за обновљени Орден Таковског крста из 1876. године, затим повеље које су се издавале уз сребрне (1876) и златне (1877) колајне за храброст, а од 1878. и повеље уз златне и сребрне медаље за храброст. Ова пракса је настављена и касније, па је тако декрет за споменицу на рат 1885/1886. године штампан у фото-литографској радионици Главног генералштаба, повеље за Орден Карађорђевог звезде из прве године установљења и повеље за Орден Карађорђевог звезде са мачевима, додељиване за време балканских ратова, рађене су у Картографској радионици Географског одељења Главног генералштаба, а иста радионица је израдила и повеље уз медаље за храброст установљене 1912. године. М. Пилетић, *op. cit.*, 45, 51-53.

²²⁶ Такав је пример прославе стогодишњице битке на Лозници (1810–1910), где је наредбом министра војног било регулисано да гарнизонар лознички директно преговара са Одбором за прославу. *СВЛ*, 1910, 767.

Светислав Исаковић, санитарски пуковник др Димитрије Герасимовић, ђенералштабни потпуковник Новак Бранковић, ђенералштабни потпуковник Боривој Драгашевић, пешадијски потпуковник Петар Мишић.²²⁷ Војска није била само један од учесника државних свечаности, већ је неретко била и њихов организатор. Официри су били чланови организацијских одбора, што је била пракса успостављена и пре 1878. године. О томе сведочи и пример израде програма великог ефемерног спектакла у част повратка кнеза Милоша 1859. године, која је била поверена генералу Ранку Алимпићу, професору Артиљеријске школе.²²⁸

Важан орган министра војног, који је суделовао у уобличавању визуелног идентитета српске војске, био је Главни генералштаб, који је формиран 1876. године.²²⁹ Ова установа представљала је обележје модерних војски, јер га је изнедрила појава масовне војске и нових начина ратовања.²³⁰ Основи задатак генералштаба, припрема рата, захтевао је разнолика и специфична знања, а њихова специјалност наглашена и посебним визуелним идентитетом у оквиру војске.²³¹ У рату, Главни генералштаб је прелазео у састав Штаба Врховне команде.²³²

Главни генералштаб је проучавао организацију, наставу, целокупну спрему српске војске, истраживао је Србију и суседне државе у војном, војногеографском, војнотопографском и војностатистичком погледу, пратио развој страних војних сила ради

²²⁷ *СВЛ*, 1904,101–102, 127–128.

²²⁸ М. Тимотијевић, Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Милаја Обреновића, *Peristil* 31 / 1988, 306. У одбору за прославу косовске петстогодишњице била су два официра: генерал Милојко Лешјанин и пуковник Јован Драгашевић.

²²⁹ С. Ратковић-Костић, Генералштаб српске војске 1876–1903. године, *ВИГ* 1–2/2003, 11–32; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007, 139–152; С. Ђукић, Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912. године, *Војно дело*, 2/2015, 327–342. „Главни генералштаб напредовао је од одељења министарства војног, које се бавило само научним радом, до најважније установе у војсци, одговорне не само за припрему, него и употребу војске“. С. Ђукић, *op. cit.*, 331.

²³⁰ Компаративна анализа појаве генералштаба у Пруској, Француској и Великој Британији, у којој је приказана важност ове војне службе са становишта развоја војној професионализма у 19. веку в. S. P. Hantington, *op. cit.*, 55–58.

²³¹ С. Ратковић-Костић, Генералштаб српске војске 1876–1903. године, *ВИГ* 1–2/2003, Београд 2003, 12.

²³² Према ратној формацији из 1876. године, Оперативно одељење Главног генералштаба ушло је у Штаб Врховне команде. На основу „Уредбе о ђенералштабној струци“ из 1884. године, Главни генералштаб, сем начелника Географског одељења, прелазео је у Штаб Врховне команде. У Српско-бугаском рату 1885. године на челу Штаба Врховне команде, уместо начелника Главног генералштаба, постављен је министар војни. Према „Уредби о уређењу Главног генералштаба“ из 1896, прецизирано је које дужности ће поједина лица из Главног генералштаба обављати у Штабу Врховне команде, а начелник Главног генералштаба је заузимао положај начелника Штаба Врховне команде. С. Ђукић, *op. cit.*, 329–331.

усавршавања... У складу са сазнањима која је српска војска добијала захваљујући раду Генералштаба, и визуелни идентитет српске војске непрекидно је модернизован.

Значајан подухват Географског одељења Главног генералштаба представљала је серија фотографија предела, споменика, варошица, архитектуре и ентеријера, насталих у околини Лесковца, Врања и Ниша,²³³ на захтев Врховне команде још 1878, у току Другог српско-турског рата.²³⁴

Међу задацима Главног генералштаба било је прикупљање грађе и писање ратне историје, што је обављало његово Историјско одељење.²³⁵ Поред писане грађе, прикупљана је и визуелна грађа. Војноисторијско одељење било је задужено и за уредништво војно-научног листа *Ратник*,²³⁶ у којем су, између осталог, објављивани и текстови који се тичу улоге слике и споменика у јачању моралне спреме,²³⁷ текстови о сликарству тзв. војном жанру.²³⁸ У овом листу је оглашавана и продаја слика,²³⁹ објављиване су карте, међу којима су се, по опреми, истицале *Етнографска карта Македоније и Старе Србије* од Спира Гопчевића у размери 1:750.000,²⁴⁰ *Карта Косовског поља* од генералштабног официра Јована Мишковића у размери 1:150.000.²⁴¹

²³³М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839–1940)*, Београд 1993, 52–53.

²³⁴Бојне и пределне слике из нових српских крајева, *Ратник*, Књ. XX, Св. V, Год. XI, јул 1889, 572.

²³⁵Историјско одељење (називано и Војноисторијско одељење) било је предвиђено Уредбом о устројству Генералштаба из 1876. године, али је успостављено тек по окончању рата 1879. године. Његов задатак је био да прикупља, проучава и уређује податке за ратну историју српског народа. У оквиру Историјског одељења налазила се и архива и библиотека Главног генералштаба. С. Ђукић, *op. cit.*, 333.

²³⁶С. Ратковић-Костић, Војни часопис „Ратник“ 1879–1934: прилог историографској анализи садржаја, *ВИГ*, Бр. 1/3 (2000), 59–68.

²³⁷Јов. Мишковић, О развијању врлина у нашем народу, *Ратник*, Св. II, април 1889, 114–122; П. Раносовић, Војне касине у Минхену, *Ратник*, Св. II, април 1889, 203–204; Ј., Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, Св. IV, јуни 1889, 445–450, Аноним, Споменик Хајдук Вељку са сликама, *Ратник*, Св. V, јул 1889, 569; Ј., Подизање споменика за слободу народа и независност Отаџбине, *Ратник*, Св. II, септембар 1889, 221.

²³⁸П. Раносовић, III Интернационална уметничка изложба у Минхену, *Ратник*, Св. II, април 1889, 204–208.

²³⁹Ј., Бојне и пределне слике из нових српских крајева, *Ратник*, Св. V, јул 1889, 571–572.

²⁴⁰*Ратник*, Књ. XXI, август–децембар 1889, прилог.

²⁴¹*Ibid.*

ВИЗУЕЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Кратки осврт на визуелни идентитет српске војске до 1878. године

Војна организација, успостављена на основу одлуке Правитељствујућег совјета 1808. године, подразумевала је и уобличавање визуелног идентитета српске војске. На основу сведочанстава знамо да је подузето униформисање јединица и регуларне и народне војске,²⁴² те да су прве чете регуларне војске 1809. године добиле и војне заставе са традиционалним симболима српског народа и ратним трофејима, бојним покличом „с Богом, за веру, отачество“,²⁴³ те да се тежило уједначавању опреме и наоружања и да је војска имала обуку по аустријским, па потом по руским правилима.²⁴⁴ Почетак уобличавања визуелног идентитета српске војске проистекао је из ослањања Србије на подршку савезнице Русије.²⁴⁵ Каснијим учвршћивањем српске власти, приметно је и настојање да се на пољу униформисања војске такође досегне што већа самосталност, те је тако 1812. године Карађорђе тражио од Совјета да се значарима и тобцијама пропише нова униформа, која би требало да буде „оригиналнијег кроја“, тј. српска а не руска.²⁴⁶

Униформисање првих регрутованих момака из српских села крајем 1826. године, „здравих и гледних“²⁴⁷ – био је један од очевидних потеза ка стварању регуларне војске по узору на сталне војске европских држава. То је, међутим, засметало Порти, будући да кнез Милош тада није имао право на такве активности, па је кнез наредио да се војска „размундири“²⁴⁸ и поново обуче у народно одело.²⁴⁹ Иако је наставио да ради на европској обуци и наоружавању регуларних јединица, укидање овог видљивог елемента стајаће

²⁴²П. Васић, *Униформе српске војске*, Београд 1980, 13–19.

²⁴³Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918. године*, Београд 1983, 45–46.

²⁴⁴Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957.

²⁴⁵П. Васић, *op. cit.*, 13–19.

²⁴⁶*Ibid.*

²⁴⁷То је био једини услов приликом прве регрутације момака 1825. године, коју су вршиле нахијске и кнежинске старешине по налогу кнеза Милоша, према Р. Марковић, *op. cit.*, 37.

²⁴⁸У Србији тог времена, мундир је имао значење целе униформе. D. Nikolić, *Šta nam pružaju pisani izvori o proizvodnji uniformi u Srbiji 30-tih godina XIX veka*, *Vesnik*, Br. 18, Beograd 1972, 121.

²⁴⁹Р. Марковић, *op. cit.*, 25, 181–183.

војске било је довољно за компромис са Портом, која није желела да Србија буде „рђав пример за остале Портине поданике“.²⁵⁰

Нови визуелни идентитет српске војске био је представљен приликом свечаног читања Хатишерифа у Београду 1830. године. Тада је кнежева гарда била „блиставо униформисана“, а њен улазак у Београд уз пратњу војног оркестра изазвао је одушевљење код Београђана.²⁵¹ Од тада, војска је постала важан актер свих јавних свечаности, остављајући снажан морални утисак на народ.²⁵² Тада се успоставља и визуелни идентитет стајаће војске у складу са њеном наменом да представља ослонац владара, што је најочљивије на појави кнежевог монограма као војне ознаке.²⁵³ Учвршћивање хијерархије као важног градивног елемента сваке војне организације, кнез Милош је нагласио применом поздрава старешине побожним скидањем капе – анахроничног у односу на поздрав приближавањем руке оглављу у време Првог српског устанка.²⁵⁴ Војна организација била је визуализовна и увођењем различитих делова униформе, као и војних ознака у зависности од припадности рода оружја и војног чина.²⁵⁵ Потребна за „оригиналном“ српском униформом, уочена још у Карађорђевој Србији, одржавала се и касније кроз оригиналне синтезе, па је тако униформа српске војске из 1838. године имала и елементе руске, аустријске и мађарске униформе.²⁵⁶ „Воени систем“ државне управе²⁵⁷ визуелно је уобличен униформисањем војних чиновника.²⁵⁸

Након 1835. године, у изворима се помињу војне заставе и, мада нема њихових описа, претпоставља се да су у војску уведене заставе са државним обележјима

²⁵⁰М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. III, Београд 1912, 23; М. Гавриловић, *Српска депутација у Цариграду 1827*, Београд 1904, 833–835 нав. према Р. Марковић, *op. cit.*, 25, 183.

²⁵¹Р. Марковић, *op. cit.*, 183–184, где се наводи и „Сада су Београђани први пут видели прву српску униформисану војску, чули прву српску банду, и били су до суза тронути.“

²⁵²Р. Марковић, *op. cit.*, 74–76.

²⁵³ На капи војника од 1826. године стајало је слово „М“ а које замењује „Милош“ и на капи гардиста из 1830. године стајало је слово „М“. На дугмадима униформе полукапетана и цели капетан било је слово „М“ окружено венцем. Кнежев ађутант на еполетама је имао жуто „М“. Р. Марковић, *op. cit.*, 181, 184, 185, 186.

²⁵⁴П. Васић, *Униформе српске војске*, 43.

²⁵⁵Р. Vasić, Prilog proučavanju uniforme srpske vojske u XIX veku, *Vesnik*, Br. 4, Beograd 1957, 225 и даље; Р. Марковић, *op. cit.*, 185–187; П. Васић, *Униформе српске војске*, 22–27;

²⁵⁶Р. Марковић, *op. cit.*, 185.

²⁵⁷Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 195; D. Nikolić, *op. cit.*, 125; „Izvršena je vojnoadministrativna podela zemlje na četiri vojne oblasti, tj. velike komande, sastavljena od nekoliko okruga, čiji su komandanti bili glavni predstavnici i nosioci vojne i građanske vlasti u svojoj komandi.“ *Књажевска канцеларија. Књ. 2, Крагујевачка нахија: 1815–1839. Св. 1, 1815–1827* прир. Р. Марковић, Београд 1957, VII, нав. према D. Nikolić, *op. cit.*, f. 36.

²⁵⁸Р. Марковић, *нав. дело*, 185; Р. Vasić, Prilog proučavanju uniforme, 224–229.

прописаним Сретењским уставом, које су потиснуле старе барјаке из времена устанака.²⁵⁹ После суспендовања Сретењског устава, војска је имала заставе које су, поред поштовања главних одредаба обележја Србије, према ферману из 1835. године и Турском уставу из 1838. године, имале и хришћанске теме.²⁶⁰

После 1830. године, у Србији почиње да се решава проблем смештаја војске, која је до тада боравила у неадекватним условима, по варошким механама, приватним кућама и кнежевом конаку.²⁶¹ Осим касарне у Пожаревцу, која је веровано била изграђена још 1826. године, подигнуте су и касарне у Крагујевцу 1832. године, Велика касарна у Савамали 1836. године, топчидерска касарна за коњанике 1836. године, касарна у Палилули 1838. године и касарна у Ћуприји за „кавалерију“.²⁶² Иако се у изворима, поред манастира, и војни шпитиљи у Београду и Шапцу помињу као места где су се лечили рањеници за време Првог и Другог српског устанка,²⁶³ тек у периоду од 1830. године организују се прве војне болнице и граде посебне болничке зграде. Тако је почетком 1838. године, према плану Валентија Моора из Панчева, завршена војна болница у Палилули, која је била највећа болничка зграда у Србији.²⁶⁴

Европским утицајима на изглед, обуку и војне објекте, српска војска је утемељила своју улогу у српском друштву и држави као „носиоца најнапреднијих тежњи у периоду модерног преображаја Србије“.²⁶⁵ У време Карађорђево Србије, а потом и у време Србије кнеза Милоша, у војсци је примењивана и једна од најстаријих ратних тактика да се одређеним визуелним средствима стекне морално преимућство над непријатељем,²⁶⁶ али истовремено и да се стекну симпатије код народа за њен развој и јачање.²⁶⁷

²⁵⁹ Д. Самарцић, *op.cit.*, 59.

²⁶⁰ Д. Самарцић наводи као пример заставу под којом су се окупљали регрути после 1835. године – један барјак српског начелства, о чијем изгледу сведочи плоча на којој је снимљена застава, а која се чува у фонду документације Народног музеја. Застава је тробојна, црвено-плаво-бела, према Турском уставу из 1838. године, са сликом српског грба и иконом Св. Тројице, Д. Самарцић, *op. cit.*, 61.

²⁶¹ Р. Марковић, *op.cit.*, 169.

²⁶² *Ibid*, 169–175.

²⁶³ *Ibid*, 248–249.

²⁶⁴ *Ibid*, 250–251.

²⁶⁵ *Ibid*, 182.

²⁶⁶ У време опсаде Београда 1804. године, српски устаници организују „импозантне војничке параде“, чији је задатак био „да њима улију својој војсци и народу поверење, а Турцима страх“ – Н. Радојчић, Карађорђево војска, *Југословенска књига 1925*, 280, нав. према Р. Марковић, *op.cit.*, 9.

²⁶⁷ Р. Марковић, *op.cit.*, 47.

У историографији је истакнуто да је Србија за време Уставобранитеља (1842–1858) добијала јасније обресе грађанске европске државе, што показује и изглед униформе српске војске уведен 1845. године. Тада је укинут типичан бидермајерски тип униформе и модернизован изглед војске, чиме Србија стаје у ред првих европских земаља које уводе поједине модерне делове војне униформе.²⁶⁸ Четрдесетих година 19. века, српска војска, поред модерног типа мундира с пешевима до изнад колена, добија и шлемове са шиљцима, по угледу на европске армије тог времена.²⁶⁹

Ово је и доба када почињу честе промене војног одела, као пратиоци смене династија и власти у Србији,²⁷⁰ јер поједине одлике војног одела постају синоним власти која их је увела.²⁷¹ Србија је, тада, као и касније, стварала репрезентативну слику војске, упркос скромним економским могућностима.

Униформисање српске војске узроковало је и појаву нових занимања у Србији. Тако су, поред великог броја занатлија које су долазиле углавном из немачких и аустријских земаља, локалне терзије и папуције почели да се баве шнајдерским и обућарским занатом како би успели да добију посао код војске. У Србији се јављају и специјалисти за поједине делове униформи: еполетари и позамантери.²⁷² Отварају се и први мануфактурни погони за производњу опреме потребне војсци. Војна набавка стимулише и развој трговине, о чему сведочи повећан број домаћих и страних посредника (лиферанта), као и њихово надметање у лицитацијама које организује војска.²⁷³

За период друге владавине кнеза Милоша карактеристичан је утицај политике репрезентације владара као народног владара²⁷⁴ на обликовање визуелног идентитета гарде. Увођење душанке, горњег дела војног одела, названог по цару Душану, било је производ настојања „Дружине младежи српске“ да, у духу романтизма, пробуди

²⁶⁸ P. Vasić, Prilog proučavanju srpske uniforme, 238, 242. П. Васић, *Униформе српске војске*, 34.

²⁶⁹ P. Vasić, Prilog proučavanju srpske uniforme, 244–247. П. Васић, *Униформе српске војске*, 35–37.

²⁷⁰ У српској штампи је критикована промена униформе на сваких десет година, јер је војску и офицере то излагало великом трошку. *Ibid*, 48.

²⁷¹ Најучљивија промена након доласка на власт Уставобранитеља и династије Карађођевић јесте увођење плаве боје мундира као народне боје уместо дотадашње зелене боје. У историографији је укидање зелене боје довођено у вези са раскидањем са обреновићевском традицијом. В. P. Vasić, Prilog proučavanju uniforme srpske vojske, 238; П. Васић, *Униформе српске војске*, 33.

²⁷² D. Nikolić, *op.cit.*, 136–137.

²⁷³ D. Nikolić, Arhivska građa i proizvodnja uniforme u Srbiji sredinom 19.veka, *Vesnik*, Br.19–29, Beograd 1974, 51–73;

²⁷⁴ И. Борозан, *Слика и моћ*, 289–290.

народност и уведе ношење народног одела. Такво одело заправо је било интерпретација одела средњовековне српске властеле у сликарству 18. века, а по узору на хусарску униформу, који су прихватили и многи коњички одреди европских војски.²⁷⁵ У то време јавља се захтев да униформе регуларне војске и чиновника буду јефтиније, те да добију народне карактеристике. Радило се о намери кнеза Милоша да и поједностављењем чиновничке униформе умањи значај који су чиновници добили за време Уставобранитеља.²⁷⁶

Трагање за народним одликама као важним топосом националне културе²⁷⁷ – испољило се значајно и у уобличавању визуелног идентитета народне војске која је 1861. године постала законски регулисана институција. Визуелни идентитет стајаће и народне војске јасно је показивао разлику њиховог карактера. Држава је јединицама регуларне војске обезбеђивала униформу и наоружање са жељом да ове јединице имају државно-репрезентативни карактер, што је постизано и посебном пажњом посвећеном егзерциру и манерву.²⁷⁸ Регуларне јединице су, од свог оснивања, биле учеснице свих важних свечаности и незаобилазни актер дочека које је Србија приређивала угледним страним гостима.²⁷⁹ За разлику од стајаће војске, народна војска је сама обезбеђивала спрему и зато је њен визуелни идентитет умногоме био обележен локалним и традиционалним карактеристикама.²⁸⁰ Неуједначеност спреме народне војске производила је утисак шаренила, због чега су многи странци из европских армија потцењивали и обученост и дисциплину српске војске.²⁸¹

Народна војска добила је 1863. године нове заставе, које су, поред карактеристика државне заставе (тробојка са државним грбом), садржале и мото „За веру, слободу и отачество“, владарево пуно име и представу Првозваног Андрије.²⁸² Андрија Првозвани прослављан је у Кнежевини Србији од 1836. године као општенародни празник којим се

²⁷⁵ М. Prošić-Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006, 273–274; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 241.

²⁷⁶ П. Васић, *Униформе српске војске*, 43–44.

²⁷⁷ О народу као топосу националне културе код Срба в. Н. Макуљевић, *op.cit.*, 123–142.

²⁷⁸ Р. Марковић, *op.cit.*, 68–99.

²⁷⁹ *Ibid.*, 31–32.

²⁸⁰ D. Nikolić, *Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku (prilog proučavanju vojnog odevanja u nas)*, *Vesnik*, br. 17, Beograd 1971, 151–171.

²⁸¹ Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993, 94.

²⁸² Д. Самарџић, *op.cit.*, 70.

меморисало проглашење Другог хатишерифа и „Берата о наслеђивости Књажевског достојанства“.²⁸³

Спровођење једнообразности као основног начела војног идентитета, био је скуп подухват за Србију, због чега се и одвијао постепено,²⁸⁴ а тек у време Намесништва, које је владало у име малолетног кнеза Милана Обреновића, реализовано је униформисање највећег дела I класе народне војске.²⁸⁵ Уведена је нова униформа, која је економичношћу израде и брисањем значајних разлика између стајаће и народне војске омогућила највећи степен једнообразног изгледа српске војске до тада. Томе треба додати и напоре државе да порезима на одело народне војске, те великим набавкама материјала за израду војног одела – оствари циљ масовног униформисања своје оружане силе.²⁸⁶

У оквиру припрема за рат 1876. године, одобрена је набавка застава за седамдесет седам батаљона II класе народне војске. Нацрт за заставе поверен је сликару Николи Марковићу, а оцену њиховог квалитета дао је сликар Ђура Јакшић, у складу са праксом да држава поверава нацрт застава уметницима.²⁸⁷ Нове заставе садржале су иницијале новог кнеза, кнеза Милана IV Обреновића, а нови елемент представљала је и слика двеју пушака испод грба Србије. Док је на заставама пешадије био представљен лик Св. Андрије, дотле је на коњичким заставама била традиционална представа Св. Ђорђа. На платну, на којем је приказан грб Србије, постојале су и четири златне звездице, које су биле симбол турске врховне власти.²⁸⁸

За стицање независности Србије и територијално проширење 1878. године, српској војсци дато је признање „главног чиниоца у овом великом народном делу“.²⁸⁹ Без обзира на успех који је војска постигла 1878. године, искуства из српско-турских ратова обелоданила су неопходност корених промена у српској војсци. Уследиле су војне реформе у независној држави, којима се војска мењала тако да може да одговори на све

²⁸³ М. Тимотијевић, Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, *Наслеђе*, Бр. 9, Београд 2008, 10.

²⁸⁴ П. Васић, *Униформе српске војске*, 49–50.

²⁸⁵ С. Ђукић, *Страни утицаји*, 10.

²⁸⁶ Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011, 144.

²⁸⁷ Д. Самарцић, *op.cit.*, 92.

²⁸⁸ Д. Самарцић, *op.cit.*, Београд 1983, 92–93

²⁸⁹ Наредба књаза српског Милана М. Обреновића, врховног команданта, за целу војску на 10. августа 1878, објављено у Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011, 233.

захтеве модерног начина ратовања, а то је подразумевало и важне измене у њеном визуелном идентитету и примену нових видова визуелне културе.

Војно одело

Почевши од средине 19.века, униформа је представљала битну ознаку која је одговарала на захтеве међународног ратног права да свака држава која учествује у рату, учини видљивом поделу између цивилног и војног становништва; сви припадници војске били су обавезни да имају стални знак распознавања.²⁹⁰ Оно што војници носе било је кључно за општу слику о војсци.²⁹¹ О промишљању униформе као симбола војске потврђује велики број извора који се односе на описе униформи у српској војсци у 19.веку. Шаренило српске народне војске седамдесетих 19.века утицало је да већина припадника страних европских војски види у њој сељачку масу, а не војску.²⁹²

Униформа није била само знак којим се означава одређена војска, већ је и креирала војни идентитет: униформа је стварала војника, утицала на његово понашање и његову акцију. О схватању активне улоге униформе у промени цивилног у војни идентитет сведочи и пример из српске штампе. Године 1910, часопис *Недеља* објавио је фотографију регрута из пожаревачког округа пред касарном пре него што су обукли војничко одело (сл.1) уз коментар: „Регрут док се не ошиша и обрије и док не обуче униформу има са свим другачији изглед, него кад се по војнички дотера и униформу обуче. Наша слика на страни 174. представља шарену живописну групу регрута са села који су поседали пред пожаревачком касарном, да би их њихов командант као сликар аматер могао сликати. Још истога дана после подне сви су ти регрути шишали и избријали се и за тим обукли своје војничко одело и постали тако рећи други људи.

²⁹⁰ T.Pfanner, Military uniforms and the law of war, *IRRC*, Vol.86, No.853, March 2004, 104. Текст Хашке конвенције о законима и обичајима рата на копну од 18.октобра 1907. године на српском в. *Odabrani dokumenti iz Međunarodnog humanitarnog prava*, ur. brigadni general Karl Edlinger, http://www.vojska.rs/content/attachments/CMO/Radni_materijal_za_pripremu-MHP_zbirka_2013_Srb_Eng.pdf приступљено 9.октобар 2017.

²⁹¹ Tynan, *British Army Uniform and the First World War: Men in Khaki*, London 2013, 27. цитирано према X. Guillaume, R. S. Anderson, J. A. Vuori, Paint it black: Colours and the social meaning of the battlefield, *European Journal of International Relations* Vol. 22(1), 2016, 49.

²⁹² Д.Вуксановић – Анић, *op.cit.*, 94.

(подвукла Б.И.).²⁹³ „Униформа која преображава личност“ била је толико утицајна слика да је ушла и у поље српске историографије. Слободан Јовановић је о кнезу Милану Обреновићу, врховном команданту српске војске у Другом српско – турском рату, записао: „Брзо је улазио у тајне војне вештине и у току рата стекао драгоцену ратну искуства. У шајкачи и чизмама, са пуштеном брадом, он је добијао са војничком спољашњошћу и војничке погледе на ствари.“²⁹⁴

Важност униформе проистиче из њеног односа са телом, односно њене функције означавања тела које од новог века постаје «објекат и мета власти».²⁹⁵ Медијалност униформе има способност да пренесе читав комплекс слика којима ауторитети желе да дисциплинују тела и подреде их себи. С тога, она је била *par excellence* репрезент модернизацијских процеса Србије.

Униформи је, по угледу на њена значења у европском контексту, била дата важност репрезентативности државе и компетативности њене оружане силе. Честе измене су тако биле последица и промена у спољној политици те је униформом преношена слика комплексности геополитичког положаја Србије.

Нормирање визуелног идентитета

Уредбе и прописе који су се тicali визуелног идентитета српске војске доносио је кнез/краљ, на предлог министра војног, који је доносио и сва правила административне природе. У периоду од 1878. до 1913. године на снази је било више прописа којима је мењан изглед целокупне српске војске и чињен велики број измена и допуна. Примена ових прописа неретко је показивала да су неопходна појашњења одређених одредаба или усклађивање са другим важећим војним нормативним актима. Тако је министар војни доносио објашњења/наређења која су искључивала могућност произвољног тумачења и осигуравала једнообразност у свим детаљима.

²⁹³ Недеља, илустровани седмични забавник, Год. III, Бр. 10, Београд 1910, 174, 192.

²⁹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Београд 1926, 411.

²⁹⁵ М. Фуко, *Надзирати и кажњавати*, 132. О концепту тела у Фуковој теорији моћи као тропу критичких књижевних и критичких студија в. D. Punday, *Foucault's Body Tropes*, *New Literary History*, Vol. 31, No. 3, *Philosophical and Rethorical Inquiries* (Summer 2000), pp. 509-528.

Велики број измена и допуна прописа сликовито је приказан у писму артиљеријског пуковника у пензији Алексе Дамјановића упућеном Министарству војске, од 9. II 1901, у којем се овај пуковник жали на честе измене униформе: „И код официра и код војника толико, да ваљда ни једна војска у Европи, која постоји хиљаду година, није толико измена учинила као ми, и опет се враћала на оно што је било пре 50 година“.²⁹⁶ Ово показује да се униформа разумевала као важан медиј званичне државне репрезентативне политике и војске.

До сада се у историографији посебна пажња поклањала медију униформе – посматране су измене кроја, боје, ознака, материјала и утврђивани углавном политички и војни, а понекад и економски фактори који су их изазивали. Прегледом главних прописа о војном оделу, који је важио у истраживаном периоду, указаћемо на основне карактеристике измена војног одела, а потом се бавити медијалношћу униформе односно стратегијама које су биле осмишљене како би униформу активирале као медиј за пренос жељених слика (једнообразност, професионализација времена и простора, специјализација послова, репрезентација националног идентитета, креирање разлике приватно/јавно).

У истраживаном периоду, важило је неколико прописа о војном оделу. *Пропис за одело војске* Е Бр. 2109 од 3. јула 1870. године²⁹⁷ са допунама и изменама,²⁹⁸ дефинисао је обичну и парадну униформу за целокупну војску (и стајаћу и народну), а од 1876. године

²⁹⁶ Цитирано према D. Nikolić, *Kape francuskog kroja u srpkjoj vojsci XIX veka sa osvrtom na zbirku Vojnog muzeja*, *Vesnik* 8–9, Beograd 1963, 205.

²⁹⁷ *Уредбе и прописи за спрему и ношење одела*, Београд 1879, 1–15.

²⁹⁸ Највише решење Е Бр. 4944 од 31. XII 1870. године и Е Бр. 203. од 13. јануара 1871. године, *Ibid*, 16; Пропис о оделу и снабдевању војно-санитетског особља Е Бр. 4939 од 13. децембра 1872. године, *Ibid*, 17–22; Измена и допуна Прописа о оделу и снабдевању војно-санитетског особља Е Бр. 4939 од 13. децембра 1872. године, донете 12. августа 1873. године, *Ibid*, 27–28; Пропис ђенералске одеће Е Бр. 653 од 12. фебруара 1873. године, *Ibid*, 23–27; Пропис за походну одећу целокупне војске, Ф Бр. 5165 од 5. јуна 1876. године, *Ibid*, 29–32; Пропис одеће административног особља при народној војсци, Ф Бр. 5166 од 5. јуна 1876. године, *Ibid*, 33–36; Пропис одеће административних званичника Ф Бр. 6375 од 6. маја 1877. године, *Ibid*, 37–39; Измена Прописа о оделу војске од 1870. године која се тиче униформе ађутанта Ф Бр. 11368 од 1. октобра 1876. године, *Ibid*, 52–53; Измена последњег става о ношњи Наших почасних ађутанта у указу од 1. октобра 1876, Ф Бр. 7756. од 20. јуна 1879, *Ibid*, 55; Измене и допуне Прописа из 1870. године које се тичу ношње официрске Ф Бр. 6374. од 8. маја 1877. године, *Ibid*, 40–42; Допуне прописа о ношњи официрској Ф Бр. 6939 од 14. јуна 1878. године, *Ibid*, 44; Измене прописа о одећи официра Ф Бр. 9061 од 17. августа 1878. године, *Ibid*, 45; Измена прописа и уредбе о одећи која се тиче разликовања перјаница Ф Бр. 3249 од 1. јануара 1879. године, *Ibid*, 46; Ратна спрема народне војске ИЂ бр. 1815 од 6. октобра 1877. године, *Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних*, сабрао М. Степановић, Београд 1883, 597–610; Измена која се тиче чакшира парадних и јахаћих код Књажевих гардиста, Е Бр. 2522 од 12. маја 1881. године, *СВЛ*, 1881. године, 457–458; Измена мрке браун боје гуњића – блузе у угасито плаву боју Е Бр. 1478. од 31. марта 1882. године, *СВЛ*, 1882, 425–426.

обично одело постало је походна униформа. У овој униформи српска војска је ушла у српско-турски рат и у њој славила победу и стицање независности. (сл.2,3).

Пропис је био резултат државних напора да се преузме контрола над униформисањем целокупне војске. Зато држава, поред обавезе да обуче у војно одело стајаћу војску, уводи 1868. године прирез за народно одело, како би успела да униформише целокупну војску, о чему сведоче и набавке материјала за израду 70.000 одела.²⁹⁹ *Прописом* из 1870. године уведене су две врсте војног одела: обично и парадно. Обично је важило и за народну и за стајаћу војску, док је парадно било резервисано само за стајаћу војску. Иако су ретки примерци ове униформе сачувани, она је позната на основу богатог ликовног и фото-материјала.³⁰⁰

Према пропису из 1870, војно одело ушло је у српску војску одговарајући на потребе да се униформише масовна војска. Ова униформа је показала државну бригу да војном опремом адекватно одговори на модерно ратовање. Једноставност и практичност биле су главне одлике новог одела и по томе је представљало велику новину у историји униформе српске војске.³⁰¹ Српска војска усваја блузу аустријског кроја мркобраон боје.³⁰² У *Пропису* ова блуза се назива „гуњић“. Гуњић је био израђен од мркобраон чоје за све родове и струке у војсци. Закопчавао се са шест металних дугмади у једном реду. Око струка и поставе био је провучен гајтан којим се подешавала ширина, а на блузу су била пришивена четири џепа: два у висини груди а два са стране, на пешевима. Родови и струке разликовали су се по боји чојане латице која је била пришивена на јаку (крагну) блузе, а ознаке чинова су се налазиле на јаци – чин се могао исшчитати из ширина латице и боја звезда. Око врата се носио оковратник који се закопчавао двома металним копчама.(сл.4.)

Усвојена је и капа по узору на свакодневну капу шајкашког, граничарског батаљона аустријске војске, која се зато испрва звала граничарска капа, а потом капа шајкашка, да би касније добила назив шајкача. Шајкача је код војника, нижих чинова и старешина народне војске била сивкастоплаве боје, без испуске. Крој је био сасвим

²⁹⁹ Ч. Васић, Униформе, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011, 144.

³⁰⁰ Ч. Васић, Униформе, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011, где је публикован значајан визуелни материјал.

³⁰¹ Р. Vasić, *Uniforme srpske vojske za vladavine Obrenovića 1858–1882*, *Vesnik*, Br. 5, Sv. I, Beograd 1958, 131.

³⁰² Д. Бабац, Ч. Васић, Војне униформе, у: Група аутора, *Службено одело*, 81

практичан и, за разлику од претходних оглавља – омогућавао је заштиту од врућине, хладноће, те обезбеђивао удобност када је пријатно време³⁰³ (сл.5.).

Сва војска је носила сивоплаве чојане панталоне или чакшире, а штабни официри су се издвајали беличастосивом бојом панталона. Војници и стајаће и народне војске, као и старешине народне војске носили су чакшире са тозлукима – одвојеним доколеницама, док су официри, питомци Војне академије и војни званичници носили панталоне. Официри су на панталонама дуж шава са обе стране ногавице имали испуске исте боје као латица на блузи а виши официри, поред испуске, и лампазе. На чакширама су такође биле испуске/лампази дуж ногавица, до висине чизама.

Обична официрска капа била је сасвим другачјег кроја, по облику слична француској капи – кепи. Она је српској војсци дала модеран изглед, јер је ова капа била у употреби у многим европским земљама, као и у Америци, а носила ју је и јапанска војска.³⁰⁴ Кепи српских официра био је од загаситоплаве чоје, а изнад сунцобрана, по средини имала је сребрне/златне ширитиће као ознаку чина. Једино су ђенерали српске војске (од 1873. године), кнежеви ађутанти (од 1876. године) и министри војни (од 1879. године) имали кепи црвене боје. На темену је била шара осмоелипсастог крста, изведена, такође, сребрним/златним ширитом. На предњој страни капе носила се тробојна кокарда са монограмом кнеза Милана Обреновића.

Поред капе, војници су добијали од државе и шињел од сивоплаве чоје, који је имао дворедно копчање са по шест металних дугмета у сваком реду. На јаки је била латица чија боја је означавала припадност одређеном роду односно струци, а на њеном врху је било пришивено дугме. Официри су на шињелу носили еполетушке.

Обућа је била разноврсна, у зависности од рода оружја: коњица и артиљерија су носиле чизме до колена од викследера, инжињерија од пиклинга, док су остали официри и војници стајаће војске носили цокуле од викследера, а народна војска опанке.

³⁰³ „Капе намештају се тако, да кад је велика жега, оне поврнуте части – заушњаци- дођу један напред на чело а други на потиљак, и онда кад се предња част мало подигне чува очи од сунчане светлости. Кад је време обично, поврнуте части капе долазе над ушима, а кад је ладно, киша или снег пада, онда се ти заушњаци спусте тако да покривају уши војницима, и у том случају и јака гуњића или шињела исправи да се не би вода сливала.“ *Правила о раздавању, употреби, облачењу, чувању и осматрању одећа народне војске*, Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858. до 1882. године, Београд 1883, 237. Исти делови објављени и код Ч. Васић, *Униформе*, 178.

³⁰⁴ D. Nikolić, *Капе francuskog kroja u srpskoj vojsci XIX veka sa osvrtom na zbirku Vojnog muzeja*, *Vesnik* 8–9, Београд 1963, 206–207.

Стајаћа војска је још имала и летње одело које је се по кроју није разликовало од обичног одела. Једина је разлика била у материјалу – уместо чоје бело платно, а уместо металних коштана дугмад.

Парадно одело војника и војних званичника стајаће војске састојало се из загаситоплаве чојане капе, кепи, као обичне официрске капе, с тим што није постојао никакав вез или ширити на њој. Напред су војници носили тробојну кокарду. Официри су за параду носили обичну капу, на коју су стављали перјанице чија је боја била ознака припадности роду, служби, а она је означавала и дивизијске (плаво-бела боја перјанице) и бригадне (бело-црвена боја перјанице) команданте.

За параду носио се дворедни мундир, који је био загаситоплаве боје за све родове и струке. Једино су питомци Војне академије имали мундир смеђе боје. Панталоне за параду су били исте као код обичног одела, а војници су носили чакшире са доколеницама. Обућа је била иста као и код обичног одела – пешадија је носила ципеле и опанке, а коњица и артиљерија чизме. Уз парадну, као и уз обичну униформу ношени су додаци који су били знаци службености, положаја и функције: акселбендери, ешарпе, појасеви, кајаси, сабља, темњак, ледунга, рукавице³⁰⁵ (сл.6.).

Својом појавом издвајали су се кнежеви гардисти, чији специфичан изглед је био установљен још 1859. године. Они су носили калпак од црне јагњеће коже са грбом Кнежевине Србије на којем су били и жути гајтани и перјаница. Гардисти су били препознатљиви и по загаситозеленој блузи, која је била позната у Европи као *атила*, карактеристичан део хусарске униформе, док је у Србији имала националне конотације и називана је *душанком*, по цару Душану. Она је била украшена гајтанима жуте боје, а дугмета на тој блузи била су у облику пужа, што је још са украсним металним розетама давало нарочито живописан изглед кнежевим гардистима. Гардисти су носили угаситоцрвене панталоне и чизме (сл.7).

У складу са савременим токовима, пажња се посвећивала и санитету, те су у Србији 1873. године уведене нарочите ознаке са војносанитетско особље (сл.8). Исте године донета је и Уредба о одећи ђенерала, што је требало да укаже на виши ниво на који се

³⁰⁵ Детаљан опис ових делова, као и других делова одела према Пропису из 1870 објављен је у: Р. Vasić, *Uniforme srpske vojske za vladavine Obrenovića 1858–1882*, 131–147; П. Васић, *Униформе*, Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011, 143–204.

подиже целокупна војна организација. Ђенерал је имао парадну, средњу и пољску униформу. Парадна униформа је, посебно због шлема са шиљком који је био искључива ознака ђенерала, указивала на пруски утицај (сл.9), док је средња униформа подразумевала француску капу – кепи (сл.10), Тако су у српској ђенералској униформи били присутни симболи две супротстављене војске,³⁰⁶ а целокупан изглед униформе био је инспирисан руском генералском униформом, уведеном за време Александра III,³⁰⁷ што је репрезентовало њену тежњу ка професионализацији војске, у смислу угледања на професионалне стандарде, без обзира на актуелне међународне конотације које су такви симболи имали.

Непосредно пре почетка рата донесен је Пропис за походну одећу целокупне војске (5. јуна 1876. године), а увећање војске и усложњавање њених послова изискивало је да се пажња посвети и нарочитом означавању административног особља при народној војсци.

Месец дана по проглашењу Србије за краљевину донета је измена која се тичала само промене боје, тј. да се „код Наше војске у будуће прави гуњић – блуза од угасито плаве чохе, а чоха мрка – браун – од које су досада блузе прављене, да се из употребе изоставе“.³⁰⁸ Седам месеци касније, 30. новембра 1882. године, донет је нови пропис о оделу, који је изменио изглед војске. Стога, тешко да је у периоду од седам месеци војска добила нове гуњиће у плавој боји. У то време већ је увелико био у припреми пројекат о новој униформи српске војске. Наиме, још у новембру 1880. године, министар војни је донео решење о формирању комисије која ће да „поднесе потпун пројекат за преуређење спреме и одеће војника стајаће и народне војске, народних старешина и официра свију родова оружја, положаја и категорија с' обзиром на пројекат новог устројства“.³⁰⁹ Изгледа да је управо боја била прва договорена карактеристика нове униформе. Стога, ова измена прописа из 1870. године, која је донета у априлу 1882, била је претходница новом пропису, донетом 30. новембра исте године, и то је, можда, урађено из практичних разлога – да би се, што је пре могуће, покренула набавка плаве чохе, за будуће војне мундире. У исто време када је донета одлука о измени боје гуњића, у априлу 1882. године, фабрика у Параћину је произвела и прве мустре: дебљу суру и тању плаву чоху. Крајем фебруара

³⁰⁶ Ч. Васић, *op. cit.*, 185.

³⁰⁷ *Ibid.*

³⁰⁸ *СВЛ*, 1882, 425–426.

³⁰⁹ *СВЛ*, 1881, 9–10.

1882. године, министар војни је добио одобрење да може Народној скупштини да изнесе предлог о склапању погодбе са фабрикантима Минхом и Шумпетером о набавци чохе за одело стајаће војске.³¹⁰ Промена боје (мрке у плаву) представљена је као захтев да униформа добије народну, плаву, боју, док је мрка сматрана „аустријском“ бојом, пошто је то била боја униформе граничара и аустријске артиљерије.³¹¹ Ипак, ова промена се тешко може сагледати без узимања у обзир чињенице да је тада кнежевска војска постала краљевска војска.³¹² Наиме, било је потребно нагласити овај нови статус државе и њене војске, те учинити је, у свим сегментима, видљивом, чак и по цену „брисања сећања на униформу ослободилачких ратова“.³¹³ Плава чоха је ишчитавана као знак моћи,³¹⁴ те је зато, вероватно, и сматрана најприкладнијом за краљевску војску.

Иако је, прописом од 30. новембра 1882. године,³¹⁵ био задржан исти тип капе и блузе, унете измене су утицале да војска добије сасвим нови изглед. Значајну новину је представљало увођење мундира који је имао једноредно копчање са седам дугмета, а који је био уведен и као део свакодневног и као део парадног одела (сл.11,12). Промена се огледала и у увођењу нових симбола, којима се усложњавао систем означавања и тиме доприносило слици модерне и сложене војне организације независне државе која има ранг краљевине. Тако и униформа редова добија нове елементе преузете из официрске униформе, али с разликом у квалитету материјала³¹⁶ (сл.13).

И овај пропис је претрпео неколико измена и допуна.³¹⁷ Након неуспеха у српско-бугарском рату, обичан мундир поново је замењен блузом која је била једнаке боје (угаситоплаве) за све родове и службе³¹⁸ (сл.14).

³¹⁰ *СВЛ*, Бр.12, 25. март 1881, 227–228.

³¹¹ П. Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*, Београд 1980, 61.

³¹² Д. Бабац, Ч. Васић, *Војне униформе од 1808–1918*, 85.

³¹³ П. Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*, 61.

³¹⁴ У приповеци Мите Живковића „Из ничега, приповетка о пропадању наших сељака“ – плава чоха је стављена у контекст луксуза: „Акса Живановић, човек око четрдесет, покрупан и плећат; на њему плава чоха; може му се јер има око сто педест ланаца прве земље; свугде признат и виђен.“ *Стражилово*, Бр. 3, 15. јануар 1887, 36.

³¹⁵ *СВЛ*, 1882, 1487–1514, *СВЛ*, 1882, 1561–1562, 1601–1602.

³¹⁶ Тако је на пример мундир војника добио ширите на јаки и зарукављу према боји дугмета као и официрски, с тим што су ширити били од вуне.

³¹⁷ *СВЛ*, 1883, 879; *СВЛ*, 1884, 623; Правила о устројству одреда чувара за јавну безбедност, *Зборник*, 39, Београд 1883, 71–83; *СВЛ*, 1886, 329–336; *СВЛ*, 1886, 578; *СВЛ*, 1888, 649–650.

³¹⁸ *СВЛ*, 1886, 329–332.

Трећи по реду пропис, којим се дефинисало одело активне и спрема целокупне војске српске, у истраживаном периоду донет је 1888. године,³¹⁹ са бројним изменама и допунама,³²⁰ од којих су најзначајније оне усвојене 1890, као последица новог закона о измена и допунама закона о устројству војске из исте године. Тада је I позив назван Редовна војска, а некадашњи II и III позив названи су I и II позив Народне војске.³²¹ Измене у пропису о оделу донете деведесетих година требало је да нагласе народни карактер војске, а одело је обликовано под утицајем руске националне униформе, што је био одраз новог спољнополитичког усмерења Србије ка Русији.³²² Године 1890, војници народне војске разликовали су се од остатка војске по копорану од затвореносурог сукна или мрке чохе оперваженог гајтанима дуж пешева и око џепова. Лети су војници народне војске носили дугачку кошуљу до колена, гаће, јелек, фермен, тозлуке и опанке, а оглавље народне војске била је шајкача.³²³ Године 1896, копоран је постао део обичног одела за подофицере и војнике свих родова (сем Краљеве гарде).³²⁴ Тада је уведена и нова парадна капа, калпак, о чијем се увођењу у униформу српске војске размишљало још 1890. године, када је у називу у војну организацију Србије враћена народна војска, која је тада добила и блузу карактеристичног кроја названу *копоран* (сл.15).

Нови пропис донет је крајем 1900. године,³²⁵ а најважнија измена која је њиме унета у униформу српске војске тичала се официрског одела. Наиме, официри су добили декоративнији мундир - уместо једноредног мундира уведен је дворедни и боја мундира више није била јединствена за све родове/службе. У историографији је ова измена протумачена као настојање краља Александра Обреновића да стекне наклоност

³¹⁹ *Пропис о оделу активне и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888.

³²⁰ Измене и допуне Прописа о оделу активне и спреми целокупне војске српске Ђ | О Бр. 798 од 21. маја 1892. године, *СВЛ*, 1892, 661–662; Измене и допуне Пропису о оделу активне и спреми целокупне војске српске Ф | А Бр. 2283 од 1. априла 1894. године, *СВЛ*, 1894, 385–387; Допуна Прописа о оделу активне и спреми целокупне војске српске из 1888. године и Правила службе од 1888. године Ф | А бр. 9221 од 31. децембра 1899. године, *СВЛ*, 1900, 1–2; Измене и допуне Прописа о оделу активне и спреми целокупне војске српске из 1888. године Ф | А Бр. 963 од 10. фебруара 1900. године, *СВЛ*, 1900, 125–126.

³²¹ *СВЛ*, 1890, 1217–1224.

³²² П. Васић, *Униформе српске војске*, 70.

³²³ Д. Бабац, Ч. Васић, *Војне униформе*, 94.

³²⁴ *СВЛ*, 1896, 309.

³²⁵ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901.

официрског кора након одласка краља Милана са позиције команданта Активне војске и из Србије.³²⁶

Пропис из 1900. године је мењан и допуњиван 1901,³²⁷ 1905.³²⁸ и 1908. године,³²⁹ од којих је најважнија била измена из 1908. године, која је утицала на изглед походне униформе. Тада је уведена униформа, која је јединственом сивомаслинастом бојом свих делова, као и својим практичним кројем била одговор на нове захтеве модерног ратовања (сл.16).

Последњи у низу прописа у вези са војним оделом и спремом у истраживаном периоду је *Уредба о одећи српске војске са изменама и допунама* Ф | А Бр. 2064. од 6. марта и Ф | А Бр. 3999. од 5. марта 1911. године³³⁰ (сл.17).

Поред основних прописа о војном оделу, одредбе које су се тичале војног одела и спреме и, нарочито, правила њиховог ношења – налазили су се и у оквиру правила службе,³³¹ и у оквиру аката о формирању војних школа којима се регулисао изглед питомаца.³³²

Како би се осигурао репрезентативан изглед припадника српске војске, а уједно успоставило и домаћинско располагање војним оделом, министар војни је прописивао рок трајања за сваки део војног одела и набавка нових је могла да се оствари тек пошто би одело ислужило свој рок трајања, изузев ако министар другачије не одреди.

Изглед је нормиран и кроз промишљање о обезбеђењу адекватног војног одела за војника. Стога, приликом регрутације, војници су систематизовани по висини како би им било додељено војно одело одговарајуће величине. Године 1864, министар војни донео је *Правила о раздавању, употреби, чувању и осматрању одела народне војске* – акт који

³²⁶ Д. Бабац, Ч. Васић, Војне униформе 1808–1918, 96.

³²⁷ *СВЛ*, 1901, 678; *СВЛ*, 1901, 805–806; *СВЛ*, 1901, 963–964.

³²⁸ *СВЛ*, 1905, 132.

³²⁹ *СВЛ*, 1908, 518, 615–618.

³³⁰ *Уредба о одећи српске војске*, Београд 1911.

³³¹ *Правила службе I део*, Београд 1888, 68–74; *Правила службе III и IV део*, Београд 1895, 7, 25.

³³² (Пројекат) Устројенија Артиљеријске школе Но. 34 од 15. фебруара 1850. године, в. Р. Љушић и др., *Официри у високом школству Србије 1804–1918*, Београд 2000, 303; Уредбе о устројству Војно-занатлијске школе, 1876. Уредба о уређењу Војноадминистративне школе, *СВЛ*, 1896, 416; Уредба о устројству коњичке подофицирске школе за стални кадар Ф | Бр. 1081 од 6. фебруара 1899, *СВЛ*, 1899, 141–142; Уредба о устројству ветеринарске школе ЛБр. 1378 од 20. априла 1901. године, *СВЛ*, 1901, 421; Уредба о устројству војно-потковичке школе, *Ibid*, 425; Уредба о устројству војне-санитетске школе, *Ibid*, 416; Уредба о подофицирским школама у сталном кадру, *СВЛ*, 1905, 189–190.

предвиђа да се народним војницима изда одело израђено у три класе (величине): „Кад се овако војници по висини – ранжирају – разделе, онда ће се приступати раздавању одела и то овако: оно одело које је са знаком I обележено раздаваће се највећим војницима, са знаком II средњим, а са знаком III најмањим“.³³³ Године 1890, на предлог начелника Економског одељења војног министарства, образована је комисија при Управи војне одеће, која је требало да размотри израду одела у десет, а обуће у петнаест класа. У реферату, начелник Економског одељења је образложио свој предлог не само потребом да се уштеди материјал, већ и да се поправи изглед војника. Тако он наводи: „на већини војника одело не стоји прикладно. Највише пада то у очи кад се посматра обућа на војницима. Већина њих носе ширу и пространију обућу него што им је нога, и због тога се лубови брзо покваре и чизма и цокула изађе са свим из форме“. Даље ову потребу подвлачи аргументом да ће израда одела и обуће у више класа допринети и бољем изгледу трупа.³³⁴

Овај проблем је уочен још 1882. године, када су команде и војна надлештва требовала делове одела и обуће за једног војника у различитим класама. Тада је донесен пропис о требовању војног одела, којим је било одређено да на сваку стотину војника иде 20 одела I класе, 40 одела II класе, 30 одела III класе и 10 одела IV класе, као и 30 пари обуће I класе, 50 пари II класе, 20 пари III класе,³³⁵ а предлог начелника Економског одељења из 1890. године да се одело израђује у десет а обућа у петнаест класа није прихваћен. Одећа у размерама које нису одговарале прописаним класама, израђивала се по посебном наређењу министра војног, као што је био случај са одећом за приправнике за војну музику, који су, најчешће, били деца од 10 до 14 година, а њима је и најмања, IV класа одела, била велика.³³⁶

³³³Зборник закона и уредаба, наређења и објашњења војних, сакупио М. Степановић, Београд 1883, 232.

³³⁴СВЛ, 1890, 1545–1548.

³³⁵СВЛ, 1882, 655–658.

³³⁶СВЛ, 1896, 857–858.

Надзор над употребом војног одела

Према *Закону о устројству војске* из 1864. године, који је важио до новог закона донетог 1883. године, надзор над спровођењем прописа, једнообразности и уредности одела официра, подофицира и војника, био је у надлежности начелника штаба стајаће војске. Он је био дужан да свака три месеца врши подробну смотру војничких ствари стајаће војске, а сваког месеца да спроводи кратке смотре за сва војна лица. Начелник је имао и права да, поред ових редовних смотри, стање у војсци утврди и путем ванредних смотри. Начелник штаба стајаће војске био је дужан да извештаје са смотри шаље министру војном.³³⁷

Прописи су одредили и да „четовођа непрестано мотри, да војници [стајаће војске] држе увек у исправности одело, оружје и прибор и осталу спрему, да их увек употребљавају пажљиво и прописно, тражећи од наредника и подофицира непрестани надзор у томе, и да се ствари у цајгахаузу држе у реду и чувају од квара.“³³⁸

У циљу контроле изгледа народне војске, министар војни је 1864. године донео *Правила о раздавању, употреби, чувању и осматрању одела народне војске*. Тиме су прецизиране прилике у којима је допуштено ношење војног одела, а одређени кметови и све старешине народне војске добили су задатак да контролишу поштовање овог правила. Уколико би правило било прекршено, следила би казна. Војницима су дата упутства о томе како да чувају одело, а сваки недостатак који би проузроковала неадекватна брига, морао се исправити о свом трошку. Било је забрањено да се примљено одело „прекраја, потешњава“, а није га било дозвољено „ни по својој вољи дотеривати јер ће сваки за то строго кажњен бити.“ Овим правилима биле су предвиђене „смотре над оделом народних војника“. Оне су се вршиле свака три месеца. Окружни официри односно командири батерија слали су министру војном извештаје о исправности и чувању одела. Било је обавезно и да се након сваког војничког вежбања прегледа одело, те да том приликом надлежни упуте војнике како да одело очисте и доведу у ред. Министар војни је прописао

³³⁷Закон о устројству војске од 20. марта 1864. године, *Српске новине*, бр. 42, 7. април 1864, 155.

³³⁸*СВЛ* 1882, 409.

и правила како ће се одело облачити „ради лакшег, и бржег облачења одела, и реда на који се при томе мотрити има“.³³⁹

Међу основним лекцијама које је требало да усвоје и војници позивани да одслуже војни рок у сталном кадру након 1883. године, било је упознавање са називима делова одела и начином на који се сваки део одела правилно облачи и свлачи, а поред тога усвајали су и начине чишћења одела и обуће.³⁴⁰ Војницима је био обезбеђен и прописани прибор за чишћење одела и обуће (четка за чишћење одела, четка за гланцање обуће, четка за чишћење блата, четка за чишћење дугмади и метала, четка за мазање), који су биле дужне да набаве све команде и војна надлештва.³⁴¹

Систем снабдевања у служби нормирања изгледа

Систем који је омогућавао спровођење одредаба које су се тичале војног одела и спреме српске војске био је регулисан војно-административним законима. Поред Министарства војног, првостепеног управног и административног органа, у склопу система налазила се и Управа војне одеће, која је представљала другостепени орган за снабдевање војске, непосредни орган војног министарства. Њени задаци су били да „израђује одело, преобуку, одећу, постелне ствари и т.д. за војску, или их набавља готове. Она и чува све ове ствари у својим слагалиштима и разашиље их на требовање интендатура и оних команди и надлештава, која стоје непосредно под војним министарством“.³⁴² При Управи војне одеће постојала је и стална комисија чији задаци су били „да предгледа одело, обућу и остале обмундировне ствари које се у шивари израђују, те да се уверава да ли се те ствари по шаблонима и мустрадама израђују“.³⁴³

³³⁹Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних изданих од 1858. до 1882. године, Београд 1883, 231–237.

³⁴⁰Распоред наставе коњичког пука у летњем курсу 1882, *СВЛ* 1882, 593, Распоред наставе и вежбања пешадије ст. кадра за 1891, *СВЛ* 1891, 279, 280; Наставни план за пешадију ст. кадра, *СВЛ* 1908, 256. Драг. М. Динић, Обука регрута у пешадији, Правила службе III део, *Узданица*, Год. X, Св. VII, јули 1910, 604.

³⁴¹*СВЛ* 1889, 977, *СВЛ* 1903, 530.

³⁴²Додатак 51. броју „Службеног војног листа“, *СВЛ*, 1882, 27.

³⁴³Упутство министра војног комисији која прима одело, обућу, преобуку и остале израђене стари из в. шиваре, а за магацин в. одеће, Е бр. 2403 од 6. маја 1879, *Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних изданих у 1880 години*, Београд: Државна штампарија, 1881, 193–195.

Када је у питању израда одела, која је била поверена војним органима (војна шивара до 1883, а потом радионица одела и одеће Управе војне одеће),³⁴⁴ мустре је израђивала комисија формирана на основу наређења министра војног. Комисија је била дужна да утврди мустре својим печатом и да их пошаље управнику војне шиваре.³⁴⁵ Постојали су и случајеви када је Министарство војно расписивало конкурс за израду мустри, као што је био случај 1899. године, када је расписан конкурс за мустре цокула и војничких чизама.³⁴⁶

На предлог управника Управе војне одеће и на основу мишљења одређене комисије, министар војни је доносио наређење којим су се утврђивале таксе за крој и шав одела, обуће, постељних ствари, израђиваних у београдској радионици Управе војне одеће и нишкој војној радионици одеће.³⁴⁷ У наређењу је стајала напомена да „сва израда у шаву мора одговарати у свему државним мустрима, ко лошије изради неће му се више посао издавати“.³⁴⁸ Осигурање квалитета израде одеће постизало се избором најбољих кројачких мајстора путем конкурса. Поред испуњења општих услова за војну службу и достављања писменог сведочанства да су чланови кројачког еснафа, кандидати су морали и да пред одређеном комисијом полажу „по пропису испит да су у кројачком занату вични и спремни“.³⁴⁹

Држава је набавку војног одела вршила у складу са законским прописима о војним набавкама, лицитацијама или непосредном куповином.³⁵⁰ Административни орган који је спроводио набавку био је дужан да припреми писмене услове и мустре, које је утврђивао по сопственом искуству или ангажовао стручњаке.³⁵¹ Мустре су биле доступне понуђачима у канцеларијама органа који су расписивали лицитације, а од 1907. године

³⁴⁴СВЛ, 1883, 392.

³⁴⁵Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних: изданих у 1880 години, Београд 1881, 46.

³⁴⁶СВЛ, 1899, 1087–1088.

³⁴⁷СВЛ, 1900, 134–136; СВЛ, 1907, 83–84.

³⁴⁸СВЛ, 1907, 83–84.

³⁴⁹СВЛ, 1907, 379–382.

³⁵⁰Закон о војним набавкама и лицитацијама од 22. фебруара 1875. године, са његовим изменама и допунама од 9. јануара 1883. и 21. априла 1885. године, Закон о војним набавкама војних потреба Ф | АБр.6907 од 6. октобра 1899, СВЛ, Бр. 41, 16. октобра 1899, 1089–1110; Закон о набавкама војних потреба ФЂБр. 2770 од 28. марта 1904. године, СВЛ Бр. 12, 8. април 1904, 244–258.

³⁵¹СВЛ 1904, 245.

лицима која учествују у набавкама код Управе војне одеће било је омогућено и да купе мустре „по цени коштања са додатком 5% на административне трошкове“.³⁵²

У систему снабдевања војним оделом и спремом важну улогу су имале интендантуре команди дивизијских области, које су представљале другостепене органе за снабдевање војске. Године 1901, при трупним командама су устројене радионице чији је задатак био да одело, обућу и осталу војничку спремину одржавају „вазда у добром и исправном стању, чиме да се постигне ово двоје: угледнија ношња код војника, и дуже служење одела, одеће и спреме преко рока“.³⁵³ Осим тога, *Пропис о регрутовању обвезника за стални кадар* од 15. јуна 1884. године, предвиђао је да се, сходно могућностима, у сваку чету, батерију, ескадрон упуте по 2 кројача и 2 обућара. Касније је утврђено да су потребна додатна појашњења начина на који ће се ова одредба спроводити, као и јасније дефинисани задаци из којих се, такође, може закључити о значају репрезентативног изгледа војника: „Оваква лица употребљаваће се да поправљају и крпе одело и обућу војницима кад год то затреба, и ради тога они ће се ослобођавати од вежбања и изводити на ова само кад то командир нађе за нужно. На тај начин одржаваће се одело код војника увек у доброме стању“.³⁵⁴

Официри су били дужни да сами набаве службено одело и осталу спремину предвиђену прописима о војном оделу и спреми. Ово је условило да се на тржишту појави велики број страних и домаћих лифераната и занатлија. Појединачна набавка отварала је могућност за кршење прописа, јер су понуђачи желели да удовоље потребама купаца. Држава је желела и да ову област уреди како би осигурала поштовање прописа и смањила издатак официрима за одело и спремину. Године 1883. склопила је уговор са фирмом „Мор и Шпајер“, који је раскинут 1888. године јер су цене официрског одела, због скупocenости материјала и немогућности серијске израде, и даље остале високе.³⁵⁵ Министарство војно интервенисало је и 1882. године, када је услед проглашења Књажевства српског за Краљевину уведена нова официрска кокарда. Министарство је закључило погодбу са Л. Бенедиктом, дворским гравером, за израду нових 1000 кокарди по цени од 1 динара и

³⁵²СВЛ 1907, 133–134.

³⁵³СВЛ, 1900. године, 1244.

³⁵⁴СВЛ, 1886, 308.

³⁵⁵М. Милићевић, *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941)*, Београд 2011, 13–29.

осамдесет пара. Услови за израду кокарди штампани су у *Службеном војном листу* како би официри куповали само оне кокарде које су начињене према прописаним условима.³⁵⁶ Године 1899. основана је Официрска задруга, чији је први задатак био да „установом слагалишта и радионица за одело и осталу спрему олакша набавку и исплату истих“,³⁵⁷ а њеним постојањем је даље обезбеђивано поштовање нормираног изгледа припадника војске.

Једнообразност

Када је, након српско-турских ратова, држава финансијски била исцрпљена и није могла да обезбеди свим народним војницима војно одело, министар војни је предузео мере да, нарочито I класа народне војске, не изгуби „спољашњу форму уређене војске“, а за остале војне обвезнике је држава тежила „да бар сви шајкаче имају, како би бар један војни знак постојао, који би карактер уређене трупе показивао.“³⁵⁸ Поред капе, која је требало да буде обезбеђена за све војнике, у условима оскудице, и шињел је представљао део војног одела којим је требало да се постигне тражена једнообразност. То је био само један део из комплета који је прекривао могућу разнообразност других делова одела и омогућавао неопходну заштиту од хладноће. Тако је министар војни, по мобилисању трупа 1885. године, дозволио да војска буде обучена у одело које није предвиђено за ратне услове (парадно/цивилно/летње одело), али само са шињелом.³⁵⁹ Након српско-бугарског рата, ову ратну праксу држава је увела и у закон, па је од 1886. године требало да обезбеди I позиву шињел и капу,³⁶⁰ што је представљало гаранцију једнообразности позива који је „готов да се може увек употребити“.³⁶¹ И касније, када је држава на другачији начин решавала снабдевање војника војним оделом, капа и шињел су

³⁵⁶ *СВЛ*, 1882, 371–372.

³⁵⁷ *СВЛ*, 1899, 627. Детаљно о Официрској задрузи в. М. Милићевић, *Официрска задруга и систем осигуравања живота у Србији и Југославији (до 1941)*, Београд 2011.

³⁵⁸ *Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних издатих у 1880. години*, Београд 1881, 34,35.

³⁵⁹ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007, 181.

³⁶⁰ Почев од 1886. године, држава је била обавезна и да свим обвезницима обезбеди опанке. То је било условљено санитарским захтевима.

³⁶¹ Закон о устројству војске од 15. новембра 1886, *Српске новине*, Бр.257, 16. новембар 1886, 1063.

представљали основне елементе којима се визуализовала једнообразност војног идентитета.³⁶²

Набавка одела о трошку обвезника била је принудна мера, тј. није могла да буде постигнута очекивана униформност једнообразним оделом свих обвезника, па су чињени одређени уступци, а они показују које карактеристике одела су сматране кључним за постизање утиска једнообразности. Тако је 1879. године министар војни дозволио да народни војник „прописано одело може о свом трошку набавити, али водећи рачуна о томе „да одговара кроју досадашњег одела [...] а што се боје тиче да је такође приближно исто. [...] Ово одело може бити од чоје или сукна, како коме угодније, само да је боја приближно иста.“³⁶³ Неколико месеци касније, због скупе цене чојаних шајкача плаве боје, министар војни је дозволио народним војницима да носе шајкаче од браон сукна, али с назнаком „да бар буду од једначијег сукна“.³⁶⁴ И 1890. године, када је, такође, народна војска морала да набави одело о свом трошку, да би обезбедио једнообразност војног одела, министар војни је наредио да економско одељење изради потребан број мустри и да их пошаље дивизијским командама, за подручне или пуковске окружне команде које су имале задатак да се ове мустре „одомаће“ у народној војсци.³⁶⁵ Приликом прегледа команди и других војних установа у појединим гарнизонима 1890. године, министар војни је проверавао и да ли је спроведено наређење које се тичало мустри за одело народне војске. Тако је било утврђено да у Штабу XIII (Крајинске) пуковске окружне команде – обрасци одела за народну војску нису дати дотичним занатлијама, па је захтевано да им се мустре одмах доставе, „како би се народни војници могли што пре снабдети прописним оделом.“³⁶⁶ Поред тога, Министарство војно је тражило од фабриканта Минха да размотри могућности да „у оним варошима, где се по извештајима неких команди не може да добије сукно за војничко одело, отвори филијале за чоју и сукно за војно одело“. Фабрикант је позитивно одговорио на ову молбу Министарства, али његова понуда није била обавезујућа за војнике. Министар је нагласио да: „Главна је да појединци направе

³⁶² „Главна је да резервисти добију шињел и шајкашку капу, па тек остало, ако га буде. [...] за I позив народне војске [...] издаваће се шињел и капа само тада, ако овај позив није прописно одело набавио.“ *СВЛ*, 1893, 944.

³⁶³ *Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних издатих у 1880. години*, Београд 1881, 35.

³⁶⁴ *Ibid.*

³⁶⁵ *СВЛ* 1890, 859.

³⁶⁶ *Ibid.*, 1249,1250.

прописно одело, а где ће они набављати чоју или сукно то није ни за кога обавезно“. Даље, одобрено је да тканина војног одела може бити „од приватне домаће израде нарочито за сељаке“, како војна обавеза не би представљала превелики издатак за сељака. Међутим, у наставку истог министарског образложења, потреба за прописаним оделом, односно за једнообразношћу, истакнута је и предлогом да „свуда по варошима абацијски еснафи узму ову радњу у своје руке и војницима израђују прописно одело по умереној цени“.³⁶⁷ Војска је, и раније, упућивала на обучене месне шнајдере и терзије, како би се избегла разнообразност.³⁶⁸

Једнообразност је посебно захтевана у оквиру једне војне јединице. Таква врста нормирања изгледа била је присутна у српској војсци и пре 1878. године. Услед тога што је држава обавезала војнике народне војске да набаве војно одело о сопственом трошку, у условима занатске израде одела, 1864. године једнообразност је захтевана, пре свега, у погледу састава комплекта војног одела и његовог кроја. Било је, с друге стране, допуштено да боја буде „онаква, каква се у коме крају највише носи“, али није било допуштено да у једном батаљону, ескадрону или батерији буде различита боја, „но одело целе једне такве части мора бити једне боје.“³⁶⁹ Овакве врсте захтева биле су поновљене и 1890. и 1900. године, када је поново постала обавеза војника да се снабдеју појединим деловима одела о сопственом трошку, односно, о трошку народа. Оне су важиле за копоран³⁷⁰ војника II односно III позива народне војске: „описани крој копорана обавезан је такође; но што се боје материјала тиче, може се употребити она, која је уобичајене, но с тим ограничењем да буде једнообразности и у боји у појединим пуковима“. Ове одредбе у погледу једнаке боје у пуковима важиле су и за чакшире војника народне војске.³⁷¹ И у току српско-бугарског рата, када није било довољно походног одела чак ни за војнике I

³⁶⁷ *СВЛ*, 1891, 40–41.

³⁶⁸ *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији : издатих од 21 марта до 31 децембра 1883 године*, књ. 39, Београд 1883, 233.

³⁶⁹ Пропис за одело и спрему народне војске од 6. априла 1864, *Зборникъ закона и уредба : изданы у Княжеству Срби. Одъ почетка до края 1864. године*, 17, Београд 1865, 116.

³⁷⁰ Копоран – горње одело руског кроја које се закопчава са стране. *Службено одело у Србији*, 493.

³⁷¹ Измене и допуне у Пропису одела и спреме српске војске, *СВЛ*, Бр. 41, 6. октобар 1890, 1221; *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 61–62.

позива, било је дозвољено да војска буде обучена у различите врсте одела, „али тако да у појединим јединицама не буде мешовитог одела“.³⁷²

Услед појаве различитих врста униформи и посебних делова војног одела за официре, било је потребно усклађивати изглед официра и војника: „само на служби морају сви официри бити једнообразно обучени као и војници“.³⁷³ И када је увођена униформа новог прописа, официри су били ограничени у њеној употреби захтевом за једнообразношћу са стројем: „Докле војска буде носила старо одело дотле ће га морати имати и стројни официри кад су у строју, а иначе могу носити ново одело.“³⁷⁴ Међутим, постојала су и правила која указују да се инсистирало на првенству једнообразности официра у односу на иначе захтевану једнообразност са трупом. Тако је, на пример, официрима било дозвољено да носе мекинтош (официрски мантил) на редовним упражњењима, без обзира на то како је трупа обучена, али само онда када га сви официри дотичне трупе имају.³⁷⁵ На овај начин је официрска униформа била коришћена не само у служби репрезентовања војне хијерархије, већ и у служби репрезентовања дисциплине као кључне вредности војне културе.

Основни прописи су допуњавани објашњењима и наређењима како не би било произвољности која нарушава начело једнообразности. Тако је 1880. године, примећено да официри „на парастосима, погребима, па шта више и у фронту, неки носе шињеле закопчане, а неки од чести или сасвим раскопчане, а у прва два случаја неки долазе са огрнутим шињелом, док су други у мундирима; даље неки по вароши носе шињеле обучене а шлинга им откопчана; поред тога други имају ланац о сату од озбиљних размера и тако га окаче по дужини свих груди. Све ово не доликује једној уређеној војсци“.³⁷⁶ Овај пример само је један од многих који показују да је у српској војсци униформа била усвојена као важно средство дисциплиновања, и то у оном смислу у којем је Фуко уочио везу између дисциплине и ситнице.³⁷⁷

³⁷² С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 181.

³⁷³ *СВЛ* 1882,1504.

³⁷⁴ *Ibid.*, 1505.

³⁷⁵ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 31.

³⁷⁶ *Ратник*, Св. V, мај 1880, 350.

³⁷⁷ Мишел Фуко је сматрао да је „дисциплина политичка анатомија ситних појединости“, в. М. Фуко, *Надзирати и кажњавати, настанак затвора*, Нови Сад 1997, 135.

Професионализација времена и простора

Рад на конструкцији препознатљивог војног идентитета био је оствариван како утврђивањем једнообразности војног одела тако и нормирањем једнообразне употребе у односу на простор и време. Војно одело активно је учествовало у процесу етатизације времена, али исто тако и у професионализацији времена, која је била остваривана установљењем разноврсних професионалних процедура (јављање старешинама, дежурства, стража, рапорти, одсуства, параде и др.). Комбиновањем одређених делова одела, прилике су означаване као празничне, парадне, службене, обичне, ратне. Нормирана је и подела на летње и зимско време нормирањем ношење летњег одела од 1.маја до 1.октобра или наредбом командата места када се може носити зимско односно летње одело. Успостављањем више различитих врста војног одела и нормирањем њихове употребе у односу на одређене прилике, утврђивана је и одређена вредносна хијерархија догађаја. Нормирањем ритуала наметале су се одређене вредносне структуре, али је репетиција ритуала представљала један од кључних елемената обуке, чији је циљ био да обвезници заузму професионални приступ (који искључује емоције и личне интересе) према служби, нарочито у ратном и ванредном стању.

Године 1870. године било је утврђено обично („свакидашње одело“), као и парадно одело. Парадно одело имала је само стајаћа војска, а носило се на свим парадама или светковинама и када се официри јављају старешинама приликом одласка на одсуство или приликом враћања са одсуства (сл.18), а књажеви гардисти и када су у пратњи кнеза. Пропис је као посебну прилику дефинисао дежурство официра и стражу, када је било обавезно да на обичном оделу носе ешарпу, као знак службености.³⁷⁸

Поред обавезе да војници носе војно одело кад се војска позове на скупове или параде за време општенородних празника, било је дозвољено и да војник народне војске носи одело и о: „Божићу, Васкресењу, кад који војник слави, – о свом крсном имену, и кад се који жени – за време своје свадбе“.³⁷⁹ Из овога се види настојање државе да војно одело преузме улогу свечаног народног одела које је увек представљало лични избор и чијим се

³⁷⁸ *Уредбе и прописи за ношење спрему и ношење одела*, Београд 1879, 14–15.

³⁷⁹ *СВЛ*, 1890, 1224.

ношењем појединац репрезентовао у најбољем светлу у јавности.³⁸⁰ Војнику је дата могућност да путем одела изрази свој идентитет војника и о празницима које је прослављао изван војне породице, у оквиру других цивилних заједница којима је припадао, као што је то исто право имао и као професионални припадник војске. Циљ је био да презентује своју службу држави и општем националном интересу као врлину.

Године 1876. донет је пропис о походном (ратном) оделу целокупне војске. Овим прописом први пут је у српској војсци посебно одело било дефинисано као одело за рат. Походно одело се састојало из истих делова из којег и обично одело за војнике народне и стајаће војске, али су за официре и старешине народне војске капа, гуњић (блуза) и панталоне (чакшире) добили другачији изглед у односу на ове делове код обичног одела. Већ 1877. године доноси се допуна прописа из 1870. године, којом се прецизније дефинишу правила ношње одела за официре. Официри су од 1877. године, поред походног одела (сл.3), имали још и: а) обично одело – које се носи за редовну службу, на маршу и у логору; б) празнично одело – за цркву, празнике и јавне забаве; в) службено одело – за дежурства, погреб официра итд.; г) парадно одело – за параде, парадне процесције, јављања на одлазак и долазак из команде.³⁸¹ Када је усвојена нова војна организације и укинута народна војска, парадно одело је имала активна војска.

Нарочито од седамдесетих година 19. века, прописи рашчлањују униформу на више једноставнијих елемената, како би они могли да се комбинују и тиме ефикасно одговоре на потребе војне поделе времена. Овим је непрекидно увежбавано и контролисано понашање појединаца. Тако је 1886. године укинут парадни мундир,³⁸² а место њега уведен мундир који је постао део комплета и празничне и парадне одеће у одређеним комбинацијама са другим деловима војног одела³⁸³ (сл.12). Биле су нормиране и комбинације делова обичног и празничног одела. Тако су, на пример, официри лети могли да, уместо парадних панталона, користе летње обичне панталоне, али зато није било

³⁸⁰ О свачаној народној одећи као комуникацијском средству приватних статуса и схватања у јавности в. Љ. Гавриловић, Одевање између јавног и приватног у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, 404–405.

³⁸¹ *Уредбе и прописи за ношење спрему и ношење одела*, Београд 1879, 41.

³⁸² Парадни мундир је, за разлику од мундира, код официра имао нарукавље у боји јаке са три златна односно сребрна ступчића оперважена златним односно сребрним везом, око рукава испуску боје јаке, јаку са два златно односно сребрно везена ступчића и рукаве опшивене златним односно сребрним везом.

³⁸³ *СВЛ*, 1886, 334.

дозвољено да се носи парадна блуза или парадне панталоне када се носи шајкача. С друге стране, лети је било дозвољено носити парадну капу са обичном блузом и панталонама, као и обичну блузу у радне дане са парадном капом и парадним панталонама.³⁸⁴

Правила ношње војног одела, која су до тада била дефинисана у свега неколико чланова, временом постају посебан део прописа о оделу и готово да се, по обиму, изједначавају са правилом којим се дефинише изглед сваког појединачног дела војног одела.³⁸⁵ Тако прописом донетим крајем 1900. године, поред тога што је дефинисано у којим приликама официри носе обично, празнично (сл.19), службено (сл.20) или парадно одело (сл.21), односно, подофицири и редови – обично и парадно одело, а војводе и ђенерали – парадно односно пуно парадно одело, одређено је и: када официри и питомци Војне академије могу носити походну капу; када сме да се спусти кожни подбраник на капи; када и где се мора, а где и када се може носити акселбендер; где се носи академски знак, а како и када декорације српске државе и страних држава; када се носе мамузе; како се и када носи шињел и оружје уз њега; ко и када носи доламицу; које одело ће трупа односно официр носити кад се извршава пресуда над осуђеником; у којем се оделу иде на парастосе; у којем се путује у иностранство; које одело се носи на забавама које се приређују у част владоца, владарке и краљевића; које одело носе ађутанти и краљеви ордонанс официри на служби; какве панталоне и обућу ће у којим приликама носити официри Краљеве гарде; када је дозвољено санитетским официрима, вишим и нижим ветеринарима и њиховим помоћницима, санитетским помоћницима и капелницима војне музике – да носе грађанско одело; које одело и када носе официри у недејству или они удаљени из службе, официри у оставци, почасни официри у пензији, резервни официри; које одело могу да носе питомци војне Академије и трупни наредници и поднаредници ван службе.³⁸⁶

³⁸⁴ *Уредебе и прописи за ношење одела*, Београд 1879, 43.

³⁸⁵ *Пропис о оделу активне и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 29–33.

³⁸⁶ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 49–56.

Визуализовање војних компетенција

У 19. веку јавља се наука о рату, поред ратне вештине.³⁸⁷ Рат више „није био једноставан, некомпликован посао“, захтевао је експерте различитих специјалности.³⁸⁸ Тако униформа постаје, пре свега, ознака различитих војних компетенција (нивоа обучености и врсте специјалности) и ратног искуства.

У српској војсци, почевши од 1883. године, униформа је требало да омогући ефикасну интерну комуникацију готово свих до тада познатих родова, струка, специјалности, које се постојале у модерним европским војскама.³⁸⁹ Главни родови војске су били пешадија, коњица и артиљерија. Помоћни родови су били болничари, возари и административна одељења, а од 1886. и инжињерија, која је 1898. године постала главни род оружја. Од 1898. године, жандармерија је била помоћни род.

Закон о устројству војске из 1883. године правио је разлику између главних и помоћних струка, а од 1886. године ова се разлика укида и од тада постоје само струке, којих је увек било између осам и десет. Главне струке су биле инжињерија и ђенералштабна струка, а помоћне струке војносудска, војнолекарска, војноадминистративна, војнотелеграфска, војнопоштанска, војносвештеничка. Од 1886, као струке наводе се ђенералштабна, војносудска, санитарска, административна, војнотехничка, телеграфска, железничка, поштанска, свештеничка, од 1898. године уведена је и техничка струка. Године 1901. укида се телеграфска, железничка и поштанска струка, а уводи се саобраћајна струка. Војсци су биле још припадљиве и војна музика и војно бродарство. Као посебне службе биле су означене још и Кнежева/Краљева гарда, питомци војних школа, ордонанс официри и ађутанти, а међу ађутантима визуелно су се још издвајали и краљеви ордонанс официри и краљеви ађутанти.

Основни елемент разликовања родова и струка на походној униформи заснивао се на различитим бојама латица које су се налазиле на јаки (крагни) блузе и шињела (сл.4.). Све друге ознаке рода/службе биле су управо означаване „бојом јакином“. Тако да је и

³⁸⁷ B. C. Hacker, *Engineering a New Order: Military Institution, Technical Education, and the Rise of the Industrial State, Technology and Culture*, Vol. 34, No. 1 (Jan. 1993), 2.

³⁸⁸ S. P. Hantington, *Vojnik i država*, Beograd 2004, 36.

³⁸⁹ С. Ратковић-Костић, *op.cit.*, 129.

испуска,³⁹⁰ као једна од ознака рода/службе била у боји јаке, осим ако нарочито другачије није прописано. Био је то интернационални систем означавања родова и служби помоћу боје, али је избор боје за поједине родове/службе био национални.³⁹¹ У Војсци Кнежевине Србије, према пропису из 1870. године, следеће боје биле ознаке одређених родова/служби:

- отвореноцрвена за пешадију, коњицу, бандисте (војне музичаре), штабне официре;
- црна за артиљерију;
- вишњева за инжињерске трупе;
- отворенозелена за питомце Војне академије;
- поморанцина за војне лекаре и болничаре;
- голубија за марвене лекаре, питомце поткивачке школе;
- отвореноплава за војно-економске трупе;
- угаситозелена за војно-судске званичнике;
- жута боја за возаре;
- без латице за инвалиде.

Из овога се види да боја латице није представљала само знак рода/службе, већ и знак за питомце војних школа. Одсуство боје на крагни значило је војну неспособност. Године 1870. коришћено је 9 боја за означавање рода/служби, а од 1882. до 1913. године – између 9 и 12 боја. Скромна војна формација, која је често постојала само на папиру,³⁹² условила је да је боја у српској војсци била ознака за различите родове и службе, за разлику од, на пример, аустроугарске војске, у којој је боја представљала ознаку пука – *Egalisierungsfarben*. Тако су, на пример, 102 пешадијска пука била препознатљива по различитим бојама на јаци (крагни) блузе.³⁹³

Када је једном бојом означавало више родова/служби, онда је, за идентификацију, била важна боја дугмади. Још у време прве владе кнеза Милоша, уведено је разликовање

³⁹⁰ Испуска – трака уметнута у шав која својом бојом означава припадност роду или струци. Јака (крагна), код официра, била је оперважена испуском, као и преклопци џепова, горња ивица нарукавља, а еполетушке су, такође, биле обрубљене испуском.

³⁹¹ G. Rosignoli, *The Illustrated Encyclopedia of Military Insignia of the 20th century*, New Jersey 1986.

³⁹² С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 290.

³⁹³ *Ibid.*, 119.

родова на основу златне односно сребрне боје дугмета.³⁹⁴ Боја дугмета је условила да и неки други делови одела буду златне односно сребрне боје (ширити на еполетушкама, еполете, ширитић на чојаним нараменицама код старешина народне војске, акселебендер, пређица на подбраднику шајкаче, ширит на кајасу). А овај принцип рефлектовао се и на боју звездица и монограма или друге ознаке (нпр. Ескулапов штап, потковицу, број пука) које су се носиле на еполетушки. Како би монограм, ознака чина, струке или пука била уочљивија, она је била супротне боје од еполетушке/еполете. Тако су на сребрним еполетушкама/еполетама ознаке биле жуте, и обрнуто³⁹⁵ (сл.22). Од 1908. године, када долази до измене која означава даљу рационализацију средстава и времена потребног за израду униформе, те се избацују метална дугмад код обичног одела војника и уводе бронзирана дугмад за све официре, овај принцип задржава се још само на деловима одела који чине парадно и празнично одело, и на еполетушкама официра.

Одређени делови војног одела служили су као ознака одређених служби. Тако је акселбендер (украсни гајтан који се носи око рамена) био ознака ађутанта, а банделир (трака преко груди) – тамбурмажора.

Увећањем броја струка и служби у војсци, увећава се и број ознака које постају симбол одређених служби, нарочито пошто боја заузима све мање простора на походном оделу као обележје рода/струке. Металне или везене ознаке које су биле заменљиве доприносиле су рационалнијој употреби војног одела. Тако је труба или добош била ознака бандиста (војних музичара) и значара, а касније је установљено разликовање музичара од значара, и то тако што је музичарима додељена лира као посебна ознака.

³⁹⁴ Коњица је имала белу дугмад, беле еполете, бели акселбендер, за разлику од пешадије, која је имала златни прибор (вез, ширит, дугмад, еполете) – в. Д. Бабац, Ч. Васић, Војне униформе 1808–1918, у: Ч. Васић, и др., *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, 63–64.

³⁹⁵ У пропису за одело из 1870. године овај принцип означавања родова и струка користио се како би се белом бојом прибора означила коњица, инжењерске трупе, док су сви друге родове и струке били означени жутом бојом прибора. Крајем 1882. године, новим прописом о војном оделу, белом бојом био је означен још и прибор краљевих ађутаната, војно-санитетских официра, болничара и питомаца Војне академије, што је важило све до краја 1900. године, од када бели прибор није више ознака краљевих ађутаната и болничара. Према пропису из 1900. године, разликовање родова по основи златног и сребрног прибора било је примењено још само код официра и подофицира. До сребрно–златног разликовања као официрске ознаке дошло је због тога што су уведене блуза и копоран (обична блуза за редове и подофицире и питомце Војне академије) који су имали скривено копчање. Метална дугмад су била видљива не само на мундиру који су носили официри и питомци Војне академије, већ и на шињелу и подбраднику шајкаче, који су сви носили. Тако је овај принцип био још увек примењиван и као ознака рода/службе, без обзира на чин, све до 1908. године.

Потковица са укрштеним чекићима била је ознака ветеринарских помоћника и поткивача, а Ескулапов штап је био ознака санитетске службе. Војне протe, свештеници и ђакони били су означени равнокраким крстом на капи. Официри железничке трупе носили су као свој знак точак са крилима. Монограм на еполетушкама и еполетама мундира био је ознака кнежевих/краљевих ађутаната и краљевих ордонанс официра.³⁹⁶

Поред хоризонталних разлика, униформом су визуализоване и вертикалне, хијерархијске разлике. Разлика у боји и кроју униформе представљала је диференцијацију између стајаће и народне војске, што је осликавало различит степен обучености и опремљености. И када је целокупна војска (и стајаћа и народна) добила јединствену боју и крој блузе, ипак је направљена разлика у једном детаљу: кроју крагне. Док је стајаћа војска имала „праву“ јаку (крагну), дотле је народна војска имала „поврнуту“ јаку.³⁹⁷ Иако су звезде исте форме биле ознаке чина у стајаћој и ознаке старешинства у народној војсци, разлика стајаћа/народна војска направљена је и помоћу материјала од којег су ознаке биле израђене: „Звезде су ове код официра сталне војске златне или сребрне везене, а код свију старешина народне војске, коване или пресоване. [...] Подофицири сталне, и ниже старешине народне војске имају звезде на латицама гуњића од жуте или беле свиле“.³⁹⁸

Прописима је захтевано да официрска униформа буде израђена од висококвалитетних материјала.³⁹⁹ Тако је, на пример, јака на обичном мундиру код официра била од кадифе, а код војника од чоје;⁴⁰⁰ перјаница која се стављала на парадну капу – од ситног перја, а војницима – од коњске длаке; летње официрско одело – од беле тканине, а код војника од цвилеха.

Означавање вертикалних разлика подразумевало је и квантитативно изражавање, тј. одређеним бројем ознака исказивала се позиција појединца у оквиру једне групе. Основно је било да се бројем звезда означи позиција, али је о рангу сведочио и број

³⁹⁶ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 4, 5, 6; *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 8, *Уредба о одећи српске војске са изменама и допунама од 6. марта и Ф/АБр.3999. од 5. маја 1911. године*, Београд 1911, 29.

³⁹⁷ *Уредебе и прописи за ношење одела*, Београд 1879, 2.

³⁹⁸ *Ibid.*, 4.

³⁹⁹ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901; *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 2-29; *Уредба о одећи српске војске са изменама и допунама од 6. марта и Ф/АБр.3999. од 5. маја 1911. год.*, Београд 1911.,

⁴⁰⁰ П. Васић, *op.cit.*, 45.

гајтана, број испуски и сл. Официри су, за разлику од других припадника војске, имали и већи број одевних предмета, у складу са бројем дужности и задацима који су били део њихове професије. Постојали су и делови одеће које су представљали официрски знак: ешарпа, рукавице, еполете/еполетушке (сл.23), акселбендер, оковратник, кукуљача, аша, мекинтош (официрски мантил). Ешарпа и перјаница представљале су знаке службености.

Боја је, као што је већ речено, представљала главни чинилац разликовања родова/служби, али је она коришћена и као ознака за чин. Тако је у српској војсци чин ђенерала односно војводе, у истраживаном периоду, увек био истакнут и посебном бојом униформе. У војсци је било важно и истаћи разлику између нижих и виших официра, те је и у том смислу употребљавана боја. Тако су виши официри имали поставу преклопаца у црвеној боји (сл.24), а нижи официри – у сивој боји.

Визуализација идентитетских дистинкција одређених трупа била је кључна са становишта неговања војног духа јединице. У Србији, која је тек успостављала модерне војне традиције и која је, при томе, у поређењу с европским земљама, имала малу војску (с малим бројем пукова, батаљона, ескадрона), нису успостављене значајне визуелне дистинкције међу јединицама. У српској војсци, означавање је садржало, пре свега, организационе вредности, те је тако на униформама ознака припадности јединици била углавном бројчано исказана, у складу са називом пука/батаљона/ескадрона,⁴⁰¹ а тако је било и на другој опреми одређене јединице.⁴⁰² На застави је постојао само назив јединице којој је застава припадала, и он је прво био смештен на платну заставе да би касније тај назив био пребачен на променљиви део заставе, на ленту.

⁴⁰¹ Једино обележје које је коришћено као војна ознака – било је оно којим су означавани питомци Војне академије (укрштени топови) и официри који су завршили Војну академију у Београду (они су носили академски знак). Посебне војне ознаке службе имали су још и војни свештеници.

⁴⁰² Тако је прописом о бојадисању артиљеријских возова било одређено да на колима буде исписан, „број батерије римском цифром, испод тога долази почетно слово назива пука, и то: за Тимочки *Т*, Моравски *М*, Шумадијски *Ш*, Дунавски *Д*, Дрински *Др*...“ *СВЛ*, 1883, 1123–1124.

Војно одело за рат

Униформа је одувек представљала важан аспект ратовања. Она је некада служила као ефикасно средство за препознавање, оријентацију трупа на бојном пољу, да олакша координирану акцију јединица, да омогући комуникацију задужења, одговорности, способности, да дисциплинује понашање у складу са начелом субординације, али је униформа била и средство за застрашивање непријатеља.⁴⁰³ У другој половини 19. века, нови начини ратовања, а посебно употреба бездимног барута, условили су нове погледе на функције униформе- размишљало се о томе да војник треба да буде мање уочљив на бојном пољу. Искуства колонијалних ратова довела су до преиспитивања улоге боје униформе на ратишту. Долази до сазнања да загасите боје униформе више одговарају новим условима ратовања. Иако је Француска још крајем 19. века уочила да су загасите боје прикладније за војно одело, те је испитивала и камуфлажу као дизајн који одговара потребама новог начина ратовања, промени црвених панталона (*pantalone de garance*), које су представљале наслеђе Другог француског царства, пружен је снажан отпор.⁴⁰⁴ Сличан пример представља и црвени мундир (*red coat*) у Великој Британији, који се, почевши од 16. века, појављује као горњи део војног одела. Без обзира на промене значења црвене боје мундира у различитим историјским контекстима,⁴⁰⁵ континуитет његове употребе у Британији, омогућио је црвеном мундиру да постане национални симбол ове земље у 19. веку. Због тога се и јавио отпор промени боје војног одела у индијску каки боју, иако су, као и у Француској, разлози промене били крајње практични – обезбедити да војник буде мање уочљив за непријатеља.⁴⁰⁶ На исти начин разматрала се боја војног одела и у српској средини. Још 1864. године, у војном часопису *Војин*, боја је разматрана као ефикасно средство за процену удаљености непријатеља „која је за војника и његову потребу довољна“. У тексту се наводи да се на растојању од 600 корака још не виде угасите боје,

⁴⁰³ X. Guillaume, R.S. Anderson, J.A. Vuori, Paint it Black: Colours and the social meaning of the battlefield, *European Journal of International Relations*, Vol. 22 (I) 2016, 50.

⁴⁰⁴ *Ibid.*, 60.

⁴⁰⁵ Током владавине Хенрика VIII (1509–1547), црвена је постала ознака краљевске лојалности, да би током Енглеског грађанског рата (1642–1651), због употребе црвеног мундира у Војсци новог обрасца (*New Model Army*), ова боја постала симбол Парламента. Касније се боја више повезивала са династијом Хановер, која је промовисала црвену боју на својим портретима настојећи да створи тесније везе са војском. *Ibid.*, 58.

⁴⁰⁶ *Ibid.*

док се бела боја види на чак 1000 корака, док се на 400 корака разликују украси на капама и препознају отворене боје.⁴⁰⁷

Управо ова потреба да се војник учини мање видљивим на ратишту довела је до тога да су ознаке биле сведене на мале површине. Официри, због своје важности у војном систему, нису смели да буду „лака“ мета за непријатеље, те се управо почевши од друге половине 19. века, официрске ознаке на походној униформи премештају на мање уочљиве делове одела и долази до уједначавања боје и кроја официрског и војничког одела. Тако је, на пример, походна капа – шајкача, била загаситоплаве боје за све офицере и ђенерале (сл.25), као и код остатка војске, за разлику од обичне официрске капе – кепи, код које је боја правила разлику између капе официра и капе књажевих ађутаната и ђенерала.⁴⁰⁸

Научни приступ рату подразумевао је систематизације и класификације како би се креирало ефикасно *војно тело*, које постаје један од кључних термина војне науке. Тако је ђенералштабни мајор Станојло Стокић, у својој студији *Рат и ратовање* из 1885. године, писао: „главни родови војске састављају се у основна тела, а ова опет образују тактичка тела. Но пошто је дејство у рату најбоље, када сви родови војске раде заједно и узајамно, то се они здружују и склапају у већа тела која се зову здружена тела“.⁴⁰⁹ Ратови у 19. веку давали су подстицаје да се путем визуелног идентитета хомогенизује војно тело.

Пре 1870. године, боје којима су се означавали родови и службе биле су различите код стајаће и народне војске.⁴¹⁰ Ни крој блузе у стајаћој и народној војсци није био јединствен, тако да је војник пешадије стајаће изгледао сасвим другачије у односу на војника пешадије у народној војсци. С тим у вези, значајна промена српске униформе десила се 1870. године, када су први пут сви родови и службе – како у оквиру стајаће, тако и у оквиру народне војске – добили једнаку боју и крој шајкаче (обичне капе), гуњића (обичне блузе),⁴¹¹ панталона и других делова одела, изузев обуће. Једнообразност боје и

⁴⁰⁷ Аноним, Оцена даљине, *Војин*, Год. I, Београд 1864, 107.

⁴⁰⁸ Кепи је била загаситоплаве боје за све офицере изузев кнежевих ађутаната – који су имали кепи загаситоцрвене боје, као и ђенерала – који су, такође, носили загаситоцрвени кепи.

⁴⁰⁹ С. Стокић, *Рат и ратовање*, Београд 1885, 46.

⁴¹⁰ Тако су, на пример, коњаници народне војске као ознаку свог рода имали у жутој боји: гајтане на душанци, подвезнице, кићанке на клапаку и кићаницу на кукуљачи кабанице, док је коњица стајаће војске била означена светлоплавом бојом мундира, отвореноцрвеном јаком (крагном), испуском црвене боје на рукаву мундира. П. Васић, *Униформе*, 45.

⁴¹¹ Једину разлику у кроју гуњића стајаће и народне војске представљала је крагна, која је код стајаће војске била усправна, а код народне војске поврнута.

кроја униформе брисала је поделу на стајаћу и народну војску (сл.26,27). Тиме је нови визуелни идентитет војске најавио војну реорганизацију Србије 1883. године.

Непосредно пред почетак Првог српско-турског рата, 5. јуна 1876. године, донета је одредба којом је дотадашња обична капа француског кроја (кепи) замењена шајкачом код официра „стајаће војске који не припадлежу бригадним, дивизијским и вишим штабовима“, и коју су официри били дужни да носе од дана мобилизације⁴¹² (сл.25). Тако је увођењем шајкаче као походне капе за целокупну војску постигнута одређена хомогенизација у изгледу српске војске. Хомогенизација успостављена јединственом бојом обичне (свакидашње) блузе и капе за све родове и службе трајала је до 1882. године, тачније до новог прописа донетог у Краљевини Србији. Тада се укида блуза и уводи мундир, који постаје и део комплета свакодневне униформе. Тиме је целокупна војска добила репрезентативнији изглед у складу са новим статусом земље. Боја мундира се користи као ознака хијерархије у војној организацији. Тако је и обични и парадни мундир ђенерала и краљевих ађутанта био загасито црвене боје, а код коњице отвореноплав, чиме су се они издвајали у односу на остатак војске која је добила угаситоплав мундир. Ипак, већи део војске је и даље, преко свакодневног (обичног) мундира и капе имао уједначен изглед све до 1900. године, када се поново уводи разликовање рода/службе на основу различите боје официрског мундира. Тек је анексиона криза 1908. године, која је упозорила Србију на блиску ратну опасност и у том смислу узроковала интензивне припреме за рат, опет визуелно уједначила војску. У новембру 1908. прописано је походно одело официра у сивомаслинастој боји – истој боји која је месец дана раније била прописана за цело одело подофицира, каплара, редова свих родова и струка I позива. Међутим, не само да је први позив добио јединствену боју униформе, већ је униформа добила и јединствен крој, те је тако претња ратом, као и 1876. године – уједначила изглед војске. За разлику од походног војног одела из 1876. године, које није имало јединствену боју свих делова,⁴¹³ године 1908. су сви делови походне униформе добили јединствену сивомаслинасту боју, и то за све родове и службе војске (сл.28), изузев за Краљеву гарду и питомце Војне академије. Прописом из 1911. године, ова походна униформа из 1908.

⁴¹² D. Nikolić, Капе француског кроја у српској војсци XIX века, *Vesnik* 8–9, Београд 1963, 212.

⁴¹³ Шајкача је код народне војске и војника стајаће војске била суро(сиво)плаве боје, а код официра загаситоплаве боје; гуњић је био мркобраон боје – за све родове и службе и у стајаћој и у народној војсци; а чакшире суроплаве боје, изузев код штабних официра, код којих су биле беличастосуре боје.

године – постаје службена одећа и за официре, која се носи и у рату. Истим прописом, и изглед питомца Војне академије у рату изједначава се по боји и кроју одела са остатком војске. Тиме је постигнут до тада највећи степен хомогенизације војног тела, са становишта изгледа српске војске. Тако је Србија, у погледу изгледа војног одела, ушла спремно у балканске ратове и Први светски рат.

Обележја владара

Униформа је постала симбол државе; она је била знак модерног европског разумевања рата као легитимног наставка државне политике другим средствима.⁴¹⁴ „Подржављењем рата“, војска је постала симбол државе, а право владара да носи униформу потврђивао је и његов легитимитет репрезента државе.⁴¹⁵ У том смислу, униформа је била прихваћена као службено одело и од стране аутократских и од стране конституционалних владара.⁴¹⁶ Слика владара у униформи била је слика ауторитета, али и слика заједништва владара и његових униформисаних поданика. Због функције врховног заповедника, слика владара у војном контексту увек је функционисала и синегдохски – као слика целокупне војске. Као врховни командант, владар је носио униформе свих родова и служби, у зависности од прилике и јединица пред којима ће се појавити. Слика владара у униформи „комуницирала“ је са војском рачунајући на ефекат емпатије, о чему сведоче и сећања др Владана Ђорђевића на мобилизацију српске војске 1885. године: „Краљ је био најскромније обучен; на њему беше униформа инжињерског пуковника са малим декорацијама. Док је он најљубазније разговарао са великодостојницима, наш Тотлебен⁴¹⁷ из Кусака,⁴¹⁸ будући начелник енжењерије у врховној команди, потпуковник

⁴¹⁴ Војна униформа као службено одело владара у европској дворској култури може се пратити од последње деценије 18. века. Ова појава узрокована је и ратовима у последњим деценијама 18. и почетком 19. века, те милитаризацијом дворова и европског друштва. P. Mansel, *Uniform and the Rise of the Frac 1760–1830, Past & Present*, No. 96 (Aug. 1982), 110-113.

⁴¹⁵ R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000, 97.

⁴¹⁶ *Ibid*, 111.

⁴¹⁷ Гроф Едвард Иванович Тотлебен (Митава, Царска Русија, 1818 – Бад Зоден, Немачко царство, 1884) био је руски генерал и знаменити војни инжињер.

⁴¹⁸ Кусатак (Кусадак) је место које данас припада општини Смедеревска Паланка, Подунавски округ (прим. аутора).

Магдаленић,⁴¹⁹ пришану ми: «Ја се поносим што је краљ данас у енжењерској униформи!»⁴²⁰

Униформа репрезентујући државну власт учинила ју је и медијем политичке борбе. Илустративан је пример политичког сукоба из 1839. године, у којем је војска играла важну улогу.⁴²¹ Главни опозиционар кнеза Милоша, Тома Вучић Перишић, понизио је побуњене војнике регуларних јединица наредивши им да скину униформе пред народом. Вучић је ово понижавање војника правдао чињеницом да су војници обучени у државно одело устали против Савета и народних првака.⁴²²

Владар је постајао симбол највишег војног и политичког ауторитета тиме што је претваран у објекат ритуалног понашања,⁴²³ а у том процесу важну улогу имала је и униформа. Парадно официрско одело носило се у свега неколико прилика, међу којима је било јављање краљу, као и подворење у двору.⁴²⁴ Поред нормирања изгледа војске у присуству владара и чланова владарског дома, у правилима службе постојале су и посебне одредбе које су се тичале поздрављања Њихових Величанстава (краља, краљице) и Његовог Височанства (предстононаследника).⁴²⁵ На забавама које су се приређивале у част владоца, краљице и престолонаследника – официри су морали да буду обучени у парадно одело, за разлику од осталих салонских забава, на којима су били дужни да се појаве у обичном војном оделу.⁴²⁶ Војници народне војске имали су право да носе униформу „на дан Његове Светлости Кнеза Милана М. Обреновића IV“ (10. августа).⁴²⁷

⁴¹⁹ Михаило Магдаленић (Касадак код Смедеревске Паланке, 1846 – Врњачка Бања, 1926) био је српски официр, војни инжињер. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885. као начелник инжињерије Врховне команде. Након завршетка рата, 1886. године, постављен је за начелника Инжињерско-техничког одељења Министарства војног. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, 132; С. Ђукић, *op. cit.*, 31, 144–145.

⁴²⁰ В. Ђорђевић, Мобилизација српске војске 1885. године, *Отаџбина*, Књ. 15; Св. 57–60, Београд 1887, 369.

⁴²¹ Р. Марковић, *op. cit.*, 144–158.

⁴²² Р. Марковић, *op. cit.*, 153.

⁴²³ Ј. Ђорђевић, *Političke svetkovine i rituali*, Београд 1997, 32.

⁴²⁴ Официри су били дужни да, када се јављају владару, носе парадно одело, док су при обичним рапортима својим старешинама морали да носе службено одело. Када су на дворској стражи, војници су морали да буду у чојаном мундиру, с парадном капом без перјанице, а на дворској стражи – у свечаним приликама, официри и стража су морали да буду у парадном оделу. Пропис из 1870, 14–15, *СВЛ* 1882, Бр. 49, 4. децембар 1882, 1504; *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 31; *Пропис о оделу целокупне војске српске*, Београд 1901, 51–52, *Уредба о одећи српске војске*, Београд 1911, 48.

⁴²⁵ *Пешадијска егзерцирна правила*, Београд 1909, 221, 230;

⁴²⁶ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 32; *Пропис о оделу целокупне војске српске*, Београд 1901, 55.

⁴²⁷ *Уредбе и прописи за спремност и ношење одела*, Београд 1879, 14.

Владарев монограм на појединим деловима војног одела и опреме исказивао је владарево врховно заповедништво војском и истовремено јачао његов ауторитет. У периоду од 1883. до 1896. године и нижи чиновници и војници су имали краљев монограм на оглављу, док су официрске, а касније и војводске капе – имале владарев монограм током читавог истраживаног периода. Смена владара подразумевала је и замену старих кокарди – кокардама које су имале монограмом новог владара. Једна од првих одлука министра војног, донета одмах по извршењу Мајског преврата, 29. маја 1903. године, била је да официри скину кокарде са монограмом бившег краља Александра Обреновића и да их замене кокардама без монограма, до даљег.⁴²⁸ Кнежев/краљев монограм на еполетушкама мундира кнежевих/краљевих ађутаната, краљевих ордонанс официра,⁴²⁹ као и на њиховим парадним еполетама – имао је функцију истицања њиховог непосредног служења владару. Они су били и једини који су носили акселбендер (украсни гајтан око рамена на униформи) као знак службе, а чије су врпце биле у виду круне.⁴³⁰ Као ознаку посебности своје службе, краљеви ађутанти и ађутанти придодати краљевићу – имали су црвену капу.⁴³¹ Снажење владаревог ауторитета у војсци требало је да буде изражено и кроз успостављање његовог монограма на аши, парадном покривачу за официрског коња, и то на месту на којем се до тада налазио грб Кнежевине Србије. Након тога, у току читавог истраживаног периода, аша је имала владарев монограм.

Важан елемент владарског достојанства и учвршћивања владаревог ауторитета у Србији представљале су и посебне јединице са задатком да буду телесна стража владара и главно упориште владареве подршке у војсци. Појава ових јединица везује се за почетке регуларне војске у Србији и почетке уређења монархистичког карактера.⁴³² Оне су увек биле смештене у непосредној близини двора и непрестано су пратиле владара.⁴³³ Визуелни идентитет Кнежеве/Краљеве гарде био је обликован у складу са значењем ових јединица

⁴²⁸ *СВЛ*, 1903, 442.

⁴²⁹ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 4,5,6; *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 8, *Уредба о одећи српске војске*, Београд 1911, 29.

⁴³⁰ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 20; *Пропис о оделу целокупне војске српске*, Београд 1901, 26.

⁴³¹ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 6.

⁴³² Прве јединице са задатком да буду телесна стража владара препознате су у одреду од 30 козака – Српски козачки пук, који је формиран током Првог српског устанка. Улога овог пука била је да штити Карађорђа, иако је тада постојала и јединица Српска гарда (*Serves-Garde*), која је имала задатак да штити Совјет. Према Д. Бабац, Ч. Васић, *Гарда у Србији*, Београд 2009, 11.

⁴³³ *Ibid*, 79–88, где су описане дворске и остале службе гардиста.

као елитних јединица српске војске и њиховом симболичком владарског достојанства. Кнежева/Краљева гарда одувек је имала различито одело од остатка војске, које је подразумевало специфично оглавље, блузу, панталоне, дугмад, еполетушке, појас, обућу. Гарда се разликовала од остатака војске и већим бројем декоративних елемената на униформи, чиме се истицала њена елитна позиција у оквиру војног система, условљена директном службом владару (сл.29). Специфичност визуелног идентитета Краљеве гарде условила је то да се, при крају периода који истражујемо, правило о одећи Краљеве гарде штампало посебно, а не у оквиру правила о целокупном оделу војске. Обележје Гарде, којим се она посебно издвајала, био је горњи део војног одела, тзв. душанка. Уведена још у време кнеза Милоша, а остала карактеристично обележје Гарде током целог назначеног периода, била је реминисценција на српску средњовековну државност у време цара Душана.⁴³⁴ Изглед краљевих гардиста био је производ националне имагинације златног доба српске државе, и тиме је био заштићен од тренутних политичких и друштвених захтева који су утицали на честе промене војног одела код остатка војске. Док је парадна блуза називана душанка, по цару Душану, обична је добила назив миланка, по краљу Милану, првом краљу модерне Србије (сл.30).

Књажеви/краљеви гардисти морали су носити парадно одело кад год су били у пратњи владара.⁴³⁵ Гардијски официри су на парадној капи имали владарев монограм,⁴³⁶ као и гардијски подофицири и војници – до 1896. године.⁴³⁷ Прво су официри и војници пешадијске краљеве гарде носили на еполетушкама краљев монограм,⁴³⁸ а потом је то била обавеза и свих осталих официра и војника Гарде.⁴³⁹ Аша гардијских официра, подофицира и војника – такође је имала краљев монограм.⁴⁴⁰

⁴³⁴О култу цара Душана у српској националној идеологији у XIX веку в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 95–96.

⁴³⁵ *Пропис за оделу војске* Е Бр. 2109 од 3.јула 1870. године, 15.

⁴³⁶ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888., 14.

⁴³⁷ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901., 20.

⁴³⁸ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901, 9.

⁴³⁹ *СВЛ*, Бр. 32, 23. јул 1901, 678.

⁴⁴⁰ *Пропис о оделу активне, и спреми целокупне војске српске*, Београд 1888, 41–42.

Национализација војног одела

Појава државног грба и националне тробојке на униформи одређивала је припадност војске држави Кнежевини/Краљевини Србији. Међутим, поред ових државних симбола, војска је требало и кројем војног одела да репрезентује национални идентитет. Таква настојања била су испољена још у устаничкој Србији. Тада је униформа стајаће војске била медиј који је националну еманципацију изражавао кроз политику деотоманизације, па је требало да оригиналне синтезе европских елемената у српској униформи изразе, пре свега, припадност српске државе европској породици слободних народа. Припадност европској породици репрезентовала је и моћ државе. У том тренутку су западноевропске армије заузеле доминантан положај, те су и ваневропске земље настојале да своје војске реформишу у складу са европским стандардима, што је обухватало и изглед униформе према европским узорима.

Национализација војног одела одвијала се и под утицајем романтичарског покрета, који је и оделу дао значење важног медија репрезентације народног идентитета. У идеологији национализма, оваплоћење народног идентитета у прошлости сматрано је потврдом дугог трајања нације, па је и конструкција националног костима подразумевала трагање за узорима у прошлости.⁴⁴¹ Тако је „Друштво младежи србске“, српски национални покрет у Хабзбуршкој монархији, у жељи да пробуди народност, подстицао и ношење националног костима.⁴⁴² Радило се заправо о блузи која је имала крој хусарске униформе, какав су прихватили и многи коњички одреди европских војски.⁴⁴³ У тој карактеристичној блузи, са бранденбуршким копчањем и украсним гајтанима, била је приказана средњовековна српска властела у ликовним делима 18. века, па су јој такве интерпретације дале легитимитет националног костима.⁴⁴⁴ Добила је име по цару Душану како би на симболичан начин изразила „оживљавање“ српске средњовековне прошлости. У Србији су овакве идеје националног костима нашле подршку владајућих династија,⁴⁴⁵

⁴⁴¹ О култу прошлости који су производили романтичарски покрети в. Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1925, 152–160.

⁴⁴² О „Дружини Младежи Србске“ в. Ј. Скерлић, *op. cit.*, 16–31 и, нарочито, стр. 23–24, где се наводи да је један о задатака Дружине био и да се путем народног одела утиче на „пробуђивање народности“.

⁴⁴³ М. Prošić-Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006, 273–274.

⁴⁴⁴ П. Васић, „Косовски бој“ Амвросија Јанковића, *Саопштења* 1 (1956), 185–189.

⁴⁴⁵ М. Prošić-Dvornić, *op. cit.*

које су на тај начин желеле да истакну свој легитимитет националних владара. Таква врста одела средином 19. века уведена је у српску војску. *Атила*, карактеристичан део војног одела, називан је *душанком* и био је препознатљив симбол одела Кнежеве гарде, а потом Краљеве гарде, све до 1941. године. Била је израђена од зелене чоје са жутим украсним гајтанима преко прсију. Гардисти су добили и калпак од црног астрагана са соколовим пером, који је, такође, представљао реминисценцију на старо српско одело. Нешто касније, 1864. године, и блуза народне војске украшена гајтанима (сл.31) добила је изглед који је требало да означи војнике као ратнике који ће обновити златно доба српске нације.⁴⁴⁶ Трагање за народним одликама као важним топосом националне културе⁴⁴⁷ – испољило се значајно и у уобличавању визуелног идентитета народне војске.

У ери империјализма и условима израженог компетитивног национализма, који су приморали да се о националном опстанку размишља кроз визуру практичности, национализација војног одела није више могла да се одвија на пољу националне имагинације кроја, већ је сведена на додељивање народних термина модерном војном оделу, у намери да се истакне народни карактер српске војске. Тако је 1870. године у српску војску уведена блуза, која је била аустријског порекла и својим кројем и бојом представљала је актуелна сазнања о улози униформе на ратишту. Међутим, блуза је названа гуњић – дакле, истим термином којим је означаван и један одевни предмет који је припадао народном оделу. Поред назива, и сâм материјал од којег је блуза била израђена (сукно) – представљао је додирну тачку са народним оделом.⁴⁴⁸ Инсистирање на српским терминима у именовању делова војног одела, нарочито је било изражено након 1890. године, када се поново уводи назив народна војска у српску војну организацију. Тако је у *Ратнику* објављено једно писмо у којем се даје предлог за измену војног одела и предлог да одређени делови војног одела добију «српске» називе, што је и поздрављено на страницама *Ратника*: „Заиста ништа није природније, него да и војска назива поједине делове своје одеће народним – српским – језиком“. Међутим, у *Ратнику* је исти предлог био и повод за критику – оцењено је да се у „посрбљавању претерало“, посебно

⁴⁴⁶ О оделу народне војске и карактеристичној блузи в. П. Васић, *Униформе српске војске*, 50.

⁴⁴⁷ О народу као топосу националне културе код Срба в. Н. Макуљевић, *op. cit.*, 123–142.

⁴⁴⁸ D. Nikolić, *Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku*, *Vesnik*, Br. 17, Beograd 1971, 167.

предлозима да се капа назива „глављачом“, а капуљача „наглављачом“.⁴⁴⁹ Тада долази и до захтева да се и путем кроја и боје изрази национални карактер у војном оделу. Уводи се мрки копоран опточен гајтанима, што је представљало реминисценцију на униформу народне војске кнеза Михаила.⁴⁵⁰ Визуализовано је хтеће да се поновним увођењем назива народне војске успостави традиција демократског аспекта националне идеје. Другим речима – сврха војске легитимисала се као право борбе на народни суверенитет. Деценију раније, уплив карактеристика народног одела на војно одело, у погледу материјала и боје, више је био одраз економских немогућности државе да достигне војни идеал једнообразности. Народни аспекти у одевању су сматрани неповољним уколико се не прилагоде војном потребама. Тако је, на пример, и одело у турској војсци у другој половини 19. века било „подобно турском народном“, али како је примећено од стране војних ауторитета: „За време рата, турски су се команданти убедили, чини се, да народна ношња само дражи народну сујету (подвукла Б. И.), а угодно војничко одело много је подесније за војника, који проводи живот, особито у рату“.⁴⁵¹

У време српско-турских ратова дошло је до прихватања војног одела као медија којим се изражена национална одлучност за одбрану земље и ослобођење националне територије⁴⁵² за разлику од отпора униформисању с почетка 19. века.⁴⁵³ Почетком 20. века, о униформи као знаку одушевљења за националну борбу сведочи и један новински текст „У Србији сада влада шајкача“ из *Србобрана*, који се појавио по објављивању мобилизације српске војске 1912. године. У чланку се шајкача супротставља шеширу: „На шешир се гледа с омалажавањем. Има и страних новинара, који су то запазили и метнули

⁴⁴⁹ Ј. А., Војничка писма, *Ратник*, Књ. XXII, Св. III, март 1890, 334.

⁴⁵⁰ „У Србији је овај руски мундир послужио као узор за копоран народне војске, коме је перваз од гајтана давао неко национално обележје. Године 1893. спомиње се опет мрка чоја копорана и чакшира, оперважених црним гајтаном. У ствари, овде је оживела ранија идеја кнеза Михаила о униформама народне војске опточеним гајтаном разне боје“. П. Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*, Београд 1980, 70.

⁴⁵¹ Је Вел, Турска војска од Невесињског устанка до Берлинског конгреса, *Ратник*, Св. V, Год. V, мај 1883, 465.

⁴⁵² Чедомир Васић примећује да су се, уочи српско-турских ратова, припадници различитих друштвених слојева радо фотографисали у војном оделу те да је и то сведочанство нарастајућег патриотског одушевљења. Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876-1878*, Београд 2011, 145.

⁴⁵³ Приликом првих војних вежби у Београду 1808. године многи су одбили да обуку униформу сматрајући своје одело гаранцијом индивидуалности и друштвеног статуса, те су власти биле принуђене да донесу одлуку да „сваки од људи из ових класа (имућних) може да се појави и остане у свом обичном оделу. Униформа припада(ла) је само сиромашним и људима који се упишу добровољно у регуларну јединицу“. П. Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*, Београд 1980, 19.

на главе шајкаче.“ Истичући шајкачу на глави Николе Пашића, аутор новинског текста промовише је и као „знак духа који сада влада Србијом“.⁴⁵⁴ Шајкача је представљала метонимију тоталне националне мобилизације, а у ратним годинама – и симбол српског националног прегнућа: „шајкача, бајонет и шрапнел протерали су Турке у Азију,“⁴⁵⁵ те је постала и део народног одела.

Такав статус националног симбола у јавном дискурсу, шајкача није добила одмах по увођењу у српску војску. Крој капе шајкаче је, попут других делова војног одела, био преузиман из страних земаља.⁴⁵⁶ Ипак, постојала је потреба да се делови војног одела означе као национални да би војска била препозната као систем чија је мисија национална безбедност. Сведочанство о томе представља и једна расправа о покушају увођења шубаре у српску војску 1890. године.⁴⁵⁷ Расправа се водила са циљем да се утврди да ли је шубара српска или бугарска, а узор за увођење нове капе у српску војску је, заправо, било оглавље из руске војске. Анонимни аутор у *Малим новинама* противречи наводима објављеним у *Защити* да је реч о бугарској шубари, остављајући нам и свој поглед на национално порекло оглавља у Србији: „Шта носе данас Срби на глави? Да оставимо на страну омање изнимке; у краљевини поглавито носимо фес и шешир, а ни једно ни друго није српско. У народној војсци је досад била шајкача. Најгора капа каква се само може замислити. Природно је било мислити на њену замену, па чиме се другим могло заменити до нашим старим калпаком, који на нашу тугу бугарска војска пре нас носи. И ако је питање: ко је чију капу присвојио, ми с историјом у руци можемо рећи, да су Бугари усвојили за своју војску наш стари калпак, а *Защита* је у големој заблуди кад мисли да је нова капа народне војске „бугарска шубара.“ Даље се подржава настојање државе да у војску уведе шубару, и то аргументом да „од целог Српства, које живи ван уских међа

⁴⁵⁴ *Србобран*, према Аноним, Пашић у шајкачи, *Илустрована Ратна Кроника*, Св.2, 25.октобра (7.нов) 1912, 15

⁴⁵⁵ Аноним, Пашић у шајкачи, *Илустрована Ратна Кроника*, Св.2, 25.октобра (7.нов) 1912, 15

⁴⁵⁶ О пореклу шајкаче у српској војсци в. Р. Vasić, *Uniforme srpske vojske za vreme vladavine Obrenovića : 1858-1882*, *Vesnik*, br.5, Beograd 1958, 125-148; L. Čelap, *Austrijski vojni izveštaji o organizaciji srpske milicije 1821-1871*, u: *Vesnik*, br. 10, Beograd 1964, 129-143; D. Nikolić, *Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku*, *Vesnik* br.17, Beograd 1971, 151–171.

⁴⁵⁷ Шубара, која је неколико година касније, 1896. године, уведена као калпак заменила је кепи, капу француског порекла. Калпак, који је уведен 1896. године, био је део славенофилске политике краља Александра Обреновића и лично је на војну капу која је била у употреби у руској војсци.

Краљевине Србије, једна добра трећина носи оне шубаре, које *Заштита* назива „бугарским.“⁴⁵⁸

У почетку, уплив карактеристика народног одела на војно одело, у погледу материјала и боје, више је био одраз економских немогућности државе да достигне војни идеал једнообразности. Међутим, касније, стварањем масовне сталне војске, он је изражавао потребу за јачањем националне привреде. Тако је, на пример, употреба опанака у српској војсци била оправдана и тиме што је то „продукт наш – отачаствен“.⁴⁵⁹ Спровођење политике националне економије у Србији било је умногоме ограничено економским последицама политичких споразума које је Србија имала са Аустроугарском. С обзиром на то да је војска била велики потрошач, очекивало се да она буде покретач националне привреде, те да и на привредном плану одбрани Србију од освајачких претензија страног капитала, на првом месту Аустроугарске: „Кад је судбина донела да се онакав злогласни (по Србе) Трговачки Уговор⁴⁶⁰ закључи то бар сада радите на томе да се српска војска одева оделом које се у Србији производи, те бар нека се са те стране доскочи увозу крпа и типа аустријске производње, која нас је закљученим уговором до крајности потопила.“⁴⁶¹ С тиме су у вези биле и расправе вођене у Народној скупштини, у којима је група народних посланика захтевала од државе да подстакне развој националне текстилне привреде без обзира на њену неконкурентност спрема иностране.⁴⁶² Постојали су захтеви да, на име развоја националне индустрије, војска прихвати војно одело израђено од мање квалитетног материјала, па чак и да укине поједине делове официрског војног одела који не могу да се израђују од домаће тканине. Тако је, примера ради, посланик Дидић захтевао: „Сви знамо да је највећа сума народних новаца, и то готових новаца, прелази за одело наше војске у стране државе, и то баш за оне ствари, којих у нашој земљи има

⁴⁵⁸ Аноним, Бугарска шубара, *Мале новине*, Год. III Бр. 271, 4. октобар 1890, без пагинације.

⁴⁵⁹ *Ратник*, Год. I, Св.3,4, март, април 1879, 353.

⁴⁶⁰ Мисли се на први Трговински уговор потписан између Србије и Аустроугарске 27. априла 1881. године, који је омогућио „аустријској индустрији привилегован положај на српском тржишту на штету домаће кућевне радиности, на штету великог броја заната будуће српске индустрије“. Н. Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 230–232.

⁴⁶¹ Повереници ср. Крушевачког Посланицима ср. Крушевачки г.г. Вујици Тодоровићу и Смиљану Ђурићу, *Српска независност*, Год. II, Бр. 18, 4. фебруар 1882, 70.

⁴⁶² На предлог г. Милоша Ђурића и 45 посланика да се српска војска одева народним производима да би се производња подигла, министар војни је одговорио да су постајали предлози такве врсте и пре рата, а нарочито после рата 1878. и 1879. године и да је тим поводом била оформљена и комисија која је утврдила да су скупљи домаћи производи. в. *СБНС које су држане у Београду 1880. и 1881. године*, I део, Београд 1881, 343–346.

највише, а најјевтиније коштају, као вуна итд. [...] Ја, мислим господо, да је сав наш разговор далеко од остварења, ако се прво не пропише форма за одело, па се каже: носиће такво одело, какво има, само да има добро оружје, да има добар глас, да је добро васпитан за војника. [...] Нека се војска мало прошара, само нека се да народу прилика да остави свој новац у земљи својој“.⁴⁶³ Ове врсте захтева разматране су и касније, и то у оквиру војске, што се види из реферата начелника Економског одељења Министарства војног: „Купујући сва платна за потребу војске искључиво у земљи, па макар она у почетку била у неколико лошијег квалитета од оног са стране, ми би знатно потпомогли домаћу индустрију платна, и дали би већег полета радиности у земљи; а неколико стотина хиљада динара који се сваке године за ове артикле издају ван земље остали би у земљи“.⁴⁶⁴

Законима о потпомагању домаће радиности из 1873 и 1889. године,⁴⁶⁵ као и законима о војнима набавкама (1883, 1885, 1899, 1904) подстицана је домаћа производња, и то одредбама да се све војне потрепштине првенствено набављају од домаћих произвођача и прерађивача, као и од предузетника који су српски држављани.⁴⁶⁶ Ова подстицајна политика за развој националне привреде ушла је и у одредбе *Закона о устројству војске* из 1901. године.⁴⁶⁷ Овим законом било је прописано да одело народне војске другог и трећег позива буде од домаће тканине,⁴⁶⁸ што је већ било обухваћено одредбама о *Пропису о оделу целокупне војске српске* од 15. децембра 1900. године.⁴⁶⁹ Услед ових одредби, министар војни је 1903. године формирао комисију „у циљу да се испита и оцени могућност употребе домаћих производа за обмундировну спрему војске; према томе облик и крој спреме [...] чиме ће се моћи смањити и буџет обмундировни, и војска добити крој одеће приближно народној. [...] Комисија ће нарочито узети у оцену домаће сукно и шајак, домаће платно и домаћу кожу, за справљање одеће и обуће у кроју

⁴⁶³ *СБНС које су држане у Београду 1880. и 1881. године*, I део, Београд 1881, 346.

⁴⁶⁴ *СВЛ* 1890, 669.

⁴⁶⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Књ. 2, Београд 1935, 294–296. Овде је направљена грешка када је речено да су се све државне потребе, изузев војне, подмиривале првенствено прерађевинама повлашћених предузећа. Види Чл. 32, *Измене и допуне закона о војним набавкама и лицитацијама* од 9. јануара 1883. године, *Закон о изменама и допунама у закону о војним набавкама и лицитацијама* од 21. априла 1885. године, чл. 67 *Закон о набавкама војних потреба* од 6. октобра 1899. године.

⁴⁶⁶ *СВЛ*, Бр.12, 8. април 1904, 256.

⁴⁶⁷ Овим законом војска је била подељена на три позива народне војске. Укинут је назив редовна војска.

⁴⁶⁸ *Српске новине*, бр. 25,1. фебруар 1901, 106–107.

⁴⁶⁹ *Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње*, Београд 1901.

што ближе народном: гуњ, копоран, чакшире, китла која би могла служити и као кошуља, преправљен опанак итд“.⁴⁷⁰

Војна застава

Емил Диркем је у свом делу „Елементарни облици религијског живота“ описао заставу као модернизовану верзију тотема. Застава подстиче осећање солидарности и једну врсту магијског страхопоштовања. Према њој се заједница односи као према живом бићу, које је потребно неговати, јер обједињено представља све појединице.⁴⁷¹ Историографија нам показује да је застава још од давних времена довођена у везу са политичком моћи, субординацијом и ратом. Шанафелт мисли да је, поред њене улоге у конструкцији колективног идентитета, управо њена политичка моћ утицала да она постане део бојишта у различитим културама. Тиме се овај аутор надовезује на Диркемову тезу да су тотема, поред солидарности, имали и битну улогу у изражавању жеље једне заједнице да доминира над другима.⁴⁷² Ови антрополошки закључци су донесени на основу значења и функција заставе у различитим историјским контекстима. Оваква схватања војне заставе била су својствена и европској култури 19. века.

Према правилима службе издатим у Кнежевини и касније Краљевини Србији, војник се заклиње да заставу никада неће оставити, па је заклетву пратила и клетва: „било би и десето колено проклето оног војника, који би вером преврнуо, који би изневерио и напустио заставу и тиме постао издајница према Краљу и отаџбини“.⁴⁷³ Тиме је утврђивано страхопоштовање према главним ауторитетима који су симболизовани заставом.

Највећа војна реликвија, застава, морала је бити поверена пажљиво одабраним војницима. Када је уведен чин заставника у српској војсци, избору заставника приступано је с највећом одговорношћу. Из записника који је сачинио збор официра III гардијског

⁴⁷⁰ *СВЛ*, Бр. 43 и 44, 30. октобра 1903, 861.

⁴⁷¹ R. Shanafelt, *The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity, Politics and the Life Sciences*, Vol. 27, No. 2 (Sep., 2008), pp. 13–27. T. H. Eriksen, *Some questions about flags. in: Flag, nation and symbolism in Europe and America*, ed. by T. H. Eriksen and R. Jenkins, London 2007, pp. 3.

⁴⁷² R. Shanafelt, *op. cit.*, 13–27

⁴⁷³ С. Магдаленић, *Читанка за редове и ниже чинове у српској војсци*, Београд 1889, 3.

пешадијског пука, сазнајемо да се избору пуковског заставника приступило „после свршене молитве и призивања св. духа“.⁴⁷⁴

Војска је одавала почаст само оним заставама које су биле освештане.⁴⁷⁵ Сваки војник је изражавао поштовањем према застави и обавезним поздрављањем.⁴⁷⁶ Сакрализација војне заставе у српској војсци обављала се кроз строго нормирани обред освећења заставе. У питању је феномен чије порекло у европској култури датира из времена крсташких ратова, мада су посебни обреди у вези са заставом били познати и у Европи предхришћанског периода.⁴⁷⁷ Приликом освећења заставе у српској војсци, било је прописано да војници и официри образују посебно место за заставу, која се доносила пред сто и свештеника. Војна музика је пратила изношење и освећење заставе. Тамо где није било војне музике, уместо музичара, у освећењу заставе учествовали су значари. Пошто би свештеник осветио заставу, владар би је целивао и доделио заставнику. Целивање заставе указивало је на њено поштовање као реликвије, а таква значења имале су и прве европске заставе, чија платна су заправо представљала делове одеће светитеља заштитника.⁴⁷⁸

Застава је чувана као светиња, што показује и нормирање свега неколико прилика када је изношена у јавност, а једна од њих била је црквена парада.⁴⁷⁹ У каснијим правилима службе, доношење и одношење заставе разрађено је као посебно поглавље.⁴⁸⁰

Заробљене заставе, заставе непријатељских војски, сматране су најзначајнијим ратним трофејом. Овакав симболизам освојених застава водио је порекло још од вексилума који су, такође, имали значење регалија и с којима су римске легије парадирале као са симболом славе Рима.⁴⁸¹ Тако су сличан статус уживале и модерне заробљене заставе, које су заједно са старим војним заставама биле чуване у светилиштима модерних

⁴⁷⁴ВА, П14, К4, Ф1, 18/1 15. 9. 1898. к. 2, ф. 2, д. 27; к. 3, ф. 2, д. 17

⁴⁷⁵С. Карапанџић, *op. cit.*, 273.

⁴⁷⁶„63. Сваки официр и војник поздравља заставу као и старијег на прописани начин, незауостављајући се.“, *Правила службе*, Београд 1888, 22.

⁴⁷⁷G. Elgenius, The origin of European national flag, in: *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, ed. T. Hylland Eriksen and R. Jenkins, Routledge 2007, 18.

⁴⁷⁸*Idem.*

⁴⁷⁹*Правила службе*, Београд 1888, 90–91.

⁴⁸⁰*Правила службе*, Београд 1895, 5–6.

⁴⁸¹G. Elgenius, *op. cit.*, 16.

држава – националним музејима. У српској војсци било је нормирано да се старе заставе предају на чување Војном музеју.

Војна заклетва се обављала пред заставом јединице, што је био један од ритуала присутан и у другим европским војскама и разлог због којег је „служити под заставом“ представљало синоним за војну службу. Заклетва је била обликована као верски обред, у складу са вероисповешћу војника, али се већ према правилима службе из 1888. године заклетва није обављала пред светом књигом, него само пред заставом, а једино је у недостатку заставе војник био дужан да се заклиње над јеванђељем.⁴⁸²

Статус реликвије који је застава имала у војсци показује и ритуал нормиран за изношење заставе приликом обављања чина заклињања: „17. На место заклињања доноси се застава у спроводу *једног вода* војника и војне музике – где је има. – Спроводно одељење је у парадном оделу с потпуном спремом. – Спроводим одељењем увек командује официр“.⁴⁸³ Застава се поставља код стола, испред свештеника окренутог ка истоку.⁴⁸⁴

Сакрализованa национална мисија, око које је била окупљена српска нација – симболизована је заставом, која је у српској репрезентативној политици Обреновића додељена Таковском барјаку.⁴⁸⁵ Као што је показао Мирослав Тимотијевић, симболика Таковског барјака била је пројектована на народну и државу заставу, али и на војну заставу.⁴⁸⁶ У војној литератури застава је представљена као спона између свих чланова породице – предака и потомака, као симбол Србије: „Она је веза која нас везује са нашим славним прецима, јер људи пролазе а Србија је ту, њена застава је бесмртна и вечна као и она“.⁴⁸⁷ Таква симболика заставе омогућавала је да она постане и кључни мотив преиначавања војних пораза у моралне тријумфе. Очување заставе на ратишту значило је очување части и опстанак нације. Управо због тога су глорификовани они јунаци који су спасили заставу од непријатељских руку и омогућавали да она постане „преносни

⁴⁸² *Правила службе*, Београд 1888, 5.

⁴⁸³ *Ibid*, 6.

⁴⁸⁴ *Ibid*, 7.

⁴⁸⁵ М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 337.

⁴⁸⁶ Нове војне заставе су биле додељене на Цвети 1886. године и том приликом је, у штампи, овај догађај поређен са доделом Милошевог барјака заставнику Паштрмцу. Тимотијевић наводи и да је генерал Јован Мишковић доживљавао заставу Обреновића као симбол „једнодушне“ војске. М.Тимотијевић, *op. cit.*, 345.

⁴⁸⁷ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1911, 24.

национални споменик“⁴⁸⁸ над којим ће се будуће генерације заветовати на освете пораза и нове победе.

Застава је представљала кључни симбол јединице; симбол солидарности пука/ескадрона/батаљона. Да би таква њена значења била усвојена у српској култури, важност заставе је поређена са породичном иконом. Перформативност породичне иконе сматрана је идеалном паралелом са очекиваном перформативношћу војне заставе: „Као што свака православна српска кућа има своју икону, која укућане опомиње на муке и страдања Бога спаса људског, и тиме их крепи да истрају у вери прађедовској, да се душом и срцем узвисе до Господа, да чешће промишљају на грехе и дужности према Богу, да буду стални и чврсти у хришћанском животу – тако и сваки активни пук, кадровски батаљон и ескадрон имају своју војничку икону, своју заставу, под којом се војници скупљају у борби, која их непрестано опомиње на положену заклетву и која их узастопце прати као Краљев благослов, кроз све тешке прилике ратне“.⁴⁸⁹ Она једница која би изгубила своју заставу била би расформирана.⁴⁹⁰

Кроз војну обуку сугерисане су и емоције које регрут треба да доживи при сусрету са заставом: „Пук увек дочекује своју заставу са највећим почастима, тишина је нема као при служби Божјој, дисање чисто престане, сваки осећа као да ће нешто велико и важно десити. Командант пука громким гласом командује „Пук, сабље вади“, „Пук поздрав.“ Трубе засвирају, а срца јаче почну да ударају“.⁴⁹¹

Марвин и Ингле тврде да крвна жртва појачава моћ заставе да подстакне солидарност,⁴⁹² што је функционисало и у оквиру српске војне културе: „Војници који из борбе изнесу Заставу крвљу попрскану, и куршумима изрешетану, осветлили су образ своје пуке, и својој отаџбини“.⁴⁹³ Управо у ратовима, када су изгинули војници сагледавани као жртве за славу српског барјака, заставе су биле центар култа, чија су се заштитничка својства додатно оснаживала и светим сликама, о чему сведочи и Богородичина икона сачувана у Војном музеју, окачена на заставу XVI пешадијског пука I

⁴⁸⁸N. Mansfield, *Radical Banners as Sites of Memory*, 94. према М. Тимотијевић, *op. cit.*, 343.

⁴⁸⁹С. Магдаленић, *op. cit.*, 2.

⁴⁹⁰*Ibid*, 3.

⁴⁹¹Драг. Ј. Андоновић, *op. cit.*, 24.

⁴⁹²R. Shanafelt, *op. cit.*, 15.

⁴⁹³Драг. Ј. Андоновић, *op. cit.*, 24.

позива «Цара Николе II».⁴⁹⁴ Почев од 1876. године, када је када је уведен систем одликовања у Кнежевини Србији, заставе су могле бити одликоване чиме је одавано признање јединици коју су оне репрезентовале.⁴⁹⁵

Застава је била и одредница за увођење славе, односно славу су славиле само оне команде, установе и заводи који су имали своју заставу. То је још један од показатеља да је слава уведена као битно средство хомогенизације једне једнице, а потом и као потреба да се војска репрезентује као чувар народне традиције. Иако су војне команде и установе које су славиле славу биле дужне да набаве икону патрона, а патрон је био светитељ који је по календару падао на дан узет за славу,⁴⁹⁶ није икона имала централно место у празнику, већ управо застава. Она је тог дана изношена на место где је у касарнском/логорском кругу свештеник обављао славски обред.

Уобличавање застava националне војске

Нормирање јединствене државне заставе у аутономној Кнежевини Србији било је праћено и успостављањем јединственог изгледа војних застava које су, такође, имале задатак да репрезентују симболе националне државе. Време у којем долази до увођења првих војних застava у Кнежевини Србији било је обележено напорима Кнежевине да успостави војну организацију по угледу на европске узор. Године 1845, када је донето *Ново устројеније гарнизоног воинства*, додељене су и нове војне заставе. Насупрот јединственој државној застави, војне заставе су биле различите, следећи европску традицију да јединице различитих родова оружја немају исту војну заставу. За разлику од уобличавања државне заставе, код војне заставе је била пресудна вера у њена заштитничка својства и традиција репрезентовања хришћанског идентитета војске.⁴⁹⁷ У овом погледу, заставе српске војске визуелно су решаване као и заставе других хришћанских војски. На

⁴⁹⁴ Икона и застava изложени су у сталној поставци Војног музеја у Београду. Икону су даровале жене града Београда XVI пешадијском пуку приликом одбране престонице 1915. године. Д. Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, 128.

⁴⁹⁵ Чл.11 Закона о одлицијима у време рата од 12. јула 1876. године; Чл.31 *Опредељења о одлицијима за независност и ослобођење* од 15. фебруара 1878. године; О одликовањима којима су одликоване заставе српске војске након Првог и Другог балканског рата в. Д. Самарцић, *op.cit.*,117.

⁴⁹⁶ СВЛ 1888, 445; *Правила службе, I део*, Београд 1901, 122.

⁴⁹⁷ Ратне заставе са представама Арханђела Михаила, Светог Ђорђа на коњу, Светог Димитрија, Светог Прокопа и Светог Теодора – имали су и византијски војни одреди.

платнима српских војних застава из средине 19. века биле су представе светитеља: на аверсу платна застава додељених 1. и 2. пешадијског батаљону била је представа св. Андрије Првозваног (1845), а на аверсу платна заставе коњичког ескадрона представа Светог Ђорђа (1846), док је на реверсима поменутих застава био државни грб Кнежевине Србије.⁴⁹⁸ Представе Светог Андрије и Светог Ђорђа биле су честе и на руским војним заставама.⁴⁹⁹ Нове војне заставе из педесетих година 19. века наставиле су традицију приказивања светитељске фигуре на платну заставу: коњичке заставе Светог Ђорђа,⁵⁰⁰ пешадијске заставе Светог Андрије (1853, 1854) и Светог Алимпија (1853),⁵⁰¹ који су сматрани и патронима војних једница.

Иако нису сачуване, на основу архивске грађе познато је да су и на тробојним платнима застава додељених војсци по повратку Обреновића, после 1859. године, биле представе светитеља: Светог Андрије, Светог Николе и Светог Ђорђа.⁵⁰²

Ни заставе које је српска војска добила непосредно пред почетак рата 1876. године нису сачуване, а њихов изглед је реконструисан на основу сачуване дипломе и ликовних извора⁵⁰³ (сл.32) На једној страни тробојног платна био је државни грб, а испод њега две укрштене пушке. На коњичкој застави, испод грба, био је и натпис на старословенском – „Михаил М. Обреновић III књаз српски 1863. год“, као успомена на годину установљења народне војске и њеног установитеља. Коњичке заставе су, на страни на којој је грб, имале и ознаке турског сизаренства (четири звезде на црвеном пољу), обавезне симболе према Уставу из 1838. године. На другој страни коњичке заставе била је представа Светог Ђорђа, док је на другој страни платна пешадијске заставе била представа Светог Андрије.⁵⁰⁴

Војне заставе садржале су и мото, који је, такође, био један карактеристичан елемент за војне заставе у Европи.⁵⁰⁵ На српској војној застави из 1876. године мото је гласио: „За вјеру, слободу и отачество“. Коњичке заставе су садржале и име ескадрона.

⁴⁹⁸ Д. Самарџић, *op. cit.*, 62–64.

⁴⁹⁹ Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 131; Т. Wise, *Military Flags of the World 1618–1900*, Blandford Press 1977, 25; Д. Самарџић, *op. cit.*, 63.

⁵⁰⁰ Дана 11. јуна 1846. године „кавалеријском ескадрону“ уручена је застава „украшена образом светог великомученика и победоносца Георгија“. Застава, која је по повратку Обреновића на српски престо заменила коњичку заставу из 1846. Године, имала је, такође, представу Св. Ђорђа, в. *Ibid.*, 64, 71.

⁵⁰¹ *Ibid.*, 69.

⁵⁰² *Ibid.*, 70–71.

⁵⁰³ Диплома се чува у АС, Министарство војно, несређена грађа, према *Ibid.*, 92.

⁵⁰⁴ *Ibid.*, 70–71.

⁵⁰⁵ Т. Wise, *op. cit.*

Елементи који су је повезивали са заставом Кнежевине Србије били су: тробојно (црвено-плаво-бело) платно и грб Кнежевине Србије, који је код државне заставе био на аверсној, а код војне заставе на реверсној страни.

Пред почетак рата 1876. године, Србија је доделила и заставе Добровољачком кору Ибарске војске подељеном на батаљоне и чете. Кор је имао тробојну заставу са грбом на једној страни, а на другој страни представу двеју укрштених пушака и мото „За ослобођење 1876. године“. Застава целог кора била је већа у односу на тробојке које су додељене свакој јединици.⁵⁰⁶

До важне измене војних застава долази 1884. године, у независној Србији која је 1882. године стекла и статус краљевине, што је условило и промену војне заставе, поред униформе, као важног елемената визуелног идентитета војске. Године 1884, по први пут се прописује изглед заставе,⁵⁰⁷ па се на тај начин и овај кључни аспект војног визуелног идентитета потчињава једнообразности, битном начелу војне културе. До тада, само су у *Закону о устројству народне војске* из 1861. и *Закону о устројству војске* из 1864. године постојале одредбе које се тичу народне војске, где су се помињале заставе. Уредбе о заставама, које су донете у истраживаном периоду, 1884, 1891, 1904. и 1906. године, прописивале су изглед и материјал од којег ће бити израђене заставе, дефинисале које јединице имају право на заставу. Било је прописано и да заставе буду додељене искључиво краљевим указом.

Поред уредби којима се дефинисао изглед заставе, важне нормативне акте у вези са војним заставама представљала су и правила службе, које је доносио краљ. Она су садржала одредбе које се тичу освећења и предаје застава. Правила службе из 1888. године, прописују и да застава приликом освећења добије диплому коју је издавао владар.⁵⁰⁸ У каснијим правилима службе предаја застава била је разрађена као посебно поглавље.⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ *Idem*, 93.

⁵⁰⁷ Уредба о заставама, *Српска новине*, Год. LI, Бр.177, 12. август 1884, 967.

⁵⁰⁸ *Правила службе* 1888, 80-84.

⁵⁰⁹ *Правила службе III и IV*, Београд 1895, 5,6; *Правило службе I део*, Београд 1901, 114-119.

Процес нормирања изгледа и употребе заставе 1884. године значио је и обликовање војне заставе као симбола националног јединства.⁵¹⁰ Укидање народне војске значило је и укидање разлике између застава народне и стајаће војске, а једнообразност застава постигнута је и укидањем дотадашње разлике између пешадијских и коњичких застава на основу различите представе светитеља на платну заставе. Уместо представе заштитника коњичких односно пешадијских јединица, све војне заставе су, и са једне и са друге стране платна, добиле двоглавог белог орла, који је представљао елемент новог грба Краљевине Србије. Тиме се успостављала историјска традиција са симболима владарског достојанства средњовековне Србије, коју је јавности представио Стојан Новаковић, један од твораца новог грба Краљевине Србије.⁵¹¹ Уједно је изостанак представе светитеља на српским заставама означио и раскид са дотадашњим визуелним обележјима војске, који су нарочито истицали њен православни идентитет и асоцирали на решења руских војних застава. Историчари – проучаваоци српских хералдичких симбола утврдили су да је и у средњем веку хералдика била поље преко којег су ондашњи српски владари желели остварити комуникацију са западноевропским светом,⁵¹² једнако као што је и сам Новаковић, приликом осмишљавања новог грба Краљевине Србије, аутентичну грађу обликовао „према хералдичком укусу нашег времена“.⁵¹³ Тако је и установљавање нових војних застава било у вези са намером да одабрана традиција српског народа буде тако

⁵¹⁰ О застави као симболу модерне државе, која репрезентује све припаднике једне националне државе в. Г. Elgenius, *op.cit.*, 14, 23.

⁵¹¹ С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, Београд 1884; О историји грба Краљевине Србије в. и А. Соловјев, *Историја српског грба и други хералдички радови*, прир. А. Палавестра, Београд 2000; Д. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008; А. Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови*, Београд 2010; М. Милићевић, *Грб Србије: развој кроз историју*, Београд 1995; Ђ. Ђекић, *Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба*, *Тематски зборник радова (са Четвртог међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, 4 (2014), Том 2, Државност, демократизација и култура мира)*, Ниш 2015.

⁵¹² Стојан Новаковић наводи да су на првим хералдичким целинама које он налази на новцу кованом у западним српским земљама – приметни утицаји млетачког новца, јер су ове земље спадале у „трговачко-економску област јадранског мора и Млетака“. С. Новаковић, *op. cit.*, 18. Соловјев наводи да је употреба двоглавог орла као хералдичког амблема у време цара Душана проистекла из потребе да „има хералдички амблем по којем га могу познати западњаци, почео је да се служи двоглавим орлом који му је био познат као украс његових предака и као царски знак у Византији.“ А. Соловјев, *op. cit.*, 82. Појава првог грба Србије везује се за време деспота Стефана Лазаревића, када је он постао угарски вазал, те је грб представљао потребу за прилагођавањем приликама у којима је сваки племић у Угарској морао да има свој грб. Ђ. Ђекић, *op. cit.*, 76. А. Соловјев, *op.cit.*, 86–87.

⁵¹³ С. Новаковић, *op. cit.*, 139.

обликована да ове заставе учини ефикасним медијумом актуелних политичких хтења и ставова у европском контексту.

Војна застава је, уместо дотадашњег тробојног платна, добила платно пурпурноцрвене боје. Тробојка је остала присутна још на траци, променљивом делу војне заставе, на којој је у венцу стајао краљев монограм, а испод година установљења пука и година ступања краља на престо (сл.33).

На војним заставама се, од 1884. године, примењивао принцип означавања родова, који је до тада важио само за униформе, а то је употреба сребрне односно златне боје, у зависности од рода оружја.⁵¹⁴ Спољне ивице платна пешадијских застава биле су опточене златним, а коњичких застава сребрним ресама. Овај принцип био је примењен и на ресе, којима је било опшивено платно траке, као и на венац са монограмом владара. Разлика између коњичких и пешадијских застава огледала се и у различитој величини платна и траке заставе, која је сада била тачно дефинисана за оба ова типа заставе. Разлика у величини заставе проистицала је из истих оних захтева који су условили да блузе и шињели код коњице буду краћи у односу на блузе и шињеле код пешадије. Тако су ове разлике између пешадијских и коњичких застава спадале у домен идентификације, која је истицала професионализам српске војске.

На војним заставама из 1884. године, бели двоглави орао није био на црвеном штиту и није био уоквирен пурпурним хермелиновим плаштом са круном на врху, као што је било прописано *Законом о грбу Краљевине Србије* од 20. јуна 1882. године,⁵¹⁵ а тицало се хералдичког симбола који се налазио на државној застави. Црвени штит и пурпурни хермелинов плашт изостали су јер је двоглави орао био на пурпурном платну заставе, те је избегнуто постављање знакова истих боја једног до другог како би се испоштовала хералдичка правила. Овакво решење одговарало је, вероватно, и потреби да војна застава, због својих функција, има што једноставнији везуелни лик, односно да буде лакше препознатљива са већег растојања.⁵¹⁶ Двоглави орао било је решење по угледу на

⁵¹⁴ Овај принцип је уведен већ на униформама из времена прве владе кнеза Милоша, када је коњица имала белу дугмад, беле еполете, бели акселбендер, за разлику од пешадије која је имала златни прибор (вез, ширит, дугмад, еполете), в. Д. Бабац, Ч. Васић, *Војне униформе 1808–1918*, у: *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, ур. Ч. Васић, Београд 2001, 63–64.

⁵¹⁵ *Српске новине*, бр. 135, 20. јун 1882, 846.

⁵¹⁶ Т. Wise, *op. cit.*, 23.

најстарије грбове, који су имали само штит са симболом.⁵¹⁷ Изостављањем других елемената новог грба Краљевине Србије (плашт и круна изнад плашта) „којим се све новије државе у Европи служе“, издвојен је двоглави орао као аутентично обележје српског народа, као „nosiosa jednog specifičnog etosa koji je naciju zaokruživao kao izvan vremenskog subjekta“ (да направимо паралелу са Игњатовићевим тумачењима процеса трансформације старине у национални споменик).⁵¹⁸ Новаковић му даје значење „симбола државног јединства и владалачког достојанства“.⁵¹⁹ На тај начин застава је постала и веза између војске и владара, како је била интерпретирана и у војничкој литератури.

Непосредно након доношења уредбе о новим заставама 1884. године, интелектуална елита водила је расправу која се тичала православних обележја у црквеном живопису у Србији, а чији повод су биле иконе Ђорђа Крстића за нишку цркву.⁵²⁰ Један од главних актера полемике, Михаило Валтровић, који је био и члан комисије за војне заставе, залагао се за симболистичка схватања у уметничком приказивању, јер су она „омогућавала комуникацију са суштином представљеног догађаја“, односно, тражила су онај израз који ће исказати „збир мисли“ о представљеном.⁵²¹ Симболистичко размишљање имало је велику важност за политичко деловање националиста, тј. за изражавање националне идеје кроз симбол, који ће јој дати „окултну мистерију“ и „метафизичку снагу“, чиме би се подстакла борба за националну идеју.⁵²² У светлу оваквих размишљања, двоглави бели орао функционисао је као адекватан симбол који је у себи сједињавао националне задатке и улогу војске у њиховом извршењу. Орао као симбол одговарао је и амбицијама да српска војска буде модерна тј. конкурентивна војска у ери империјализма. Наиме, симбол је требало да ојача моралну снагу „малог“ народа, те неутралише стално доказивану супериорност великих сила које су желеле да мимо балканских народа решавају Источно питање.⁵²³ Усвојен је симбол као древна представа

⁵¹⁷ Ђ. Ђекић, *op. cit.*, 75.

⁵¹⁸ А. Игњатовић, *op. cit.*, 53.

⁵¹⁹ С. Новаковић, *op. cit.*, 52.

⁵²⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уместност у Краљевини Србији (1882–1914)*, Београд 2007, 112–133.

⁵²¹ *Ibid.*, 128.

⁵²² Р. Самарцић, Српски симболизам и историја, у: *Српски симболизам : типолошка проучавања*, ур. П. Палавестра, Београд 1983, 64,65, према Н. Макуљевић, *Црквена уместност*, 133.

⁵²³ А. Игњатовић објашњава да „*rastuća kritička svest o paternalizmu velikih sila – podjednako Rusije i Zapada – dodatno je podsticala [...] pre svega diskurs nacionalne kompetentnosti, koji je predstavljao glavnu protivtežu borbi*

империје, „амблем царског величанства“,⁵²⁴ обележје златног доба; националне безвремености и континуитета,⁵²⁵ компетитиван са симболом орла који су имале на својим заставама и друге европске војске.

Двоглави орао је наглашаван као војни симбол. У јавном мњењу, пре усвајања новог грба Краљевине Србије, захтеви за прихватањем „двоглавог орла“ за нови грб образлагани су и чињеницом да је он био знамење под којим је извојевана независност Србије. Тако је као разлог навођено и „што се српски ’двоглави бели орао’ вио и лепршао на заставама српским (добровољачким, прим. аут.)⁵²⁶ победоносно у новопазарској и вучитрнској нахији 1876, 77. и 78. године, – и онда, кад су Турци били на Ђунису и у Алексинцу, и у Књажевцу и Зајечару“.⁵²⁷ На фотографији објављеној у листу *Српско Косово* под називом „Како су Лесковачани дочекали своје ослободиоце 1877 у старој цркви“ види се застава на чијем платну је представа двоглавог белог орла⁵²⁸ (сл.34). И барјак који је, по захтеву српске владе, израдио Стева Тодоровић, а кнез Милан га предао добровољцима који су кренули да се придруже устаницима у Босни и Херцеговини 1875. године, имао је представу двоглавог белог орла са круном на прсима.⁵²⁹ Тако је двоглави бели орао био утврђиван као симбол војне традиције: „Предлажемо дакле свој глас да се стари српски грб ’Двоглави бео орао’ обнови, кад је овенчан славом српског оружја, српске одважности, издржљивости и самопрегоревања, за своју милу домовину, свеколики народ српски и слободу!“⁵³⁰ Овакво значење двоглавог белог орла довело је, вероватно, до тога да се један уобичајени елемент на војним заставама, укрштено оружје, а нарочито савремено као што су пушке, посматра као непотребан знак.

Мултиплицирање двоглавог белог орла, тј. постављање са обе стране заставе 1884. године, представљало је и нову веру у оружану силу Србије; ратне успехе који се достижу поуздањем у сопствене снаге, као и сакрализацију националне мисије, те обнову

velikih sila za dominaciju na Balkanu“. Он тврди да „uloga kulturne legitimacije ovih politika bila je ključna“. А. Ignjatović, *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu*, 90.

⁵²⁴ А. Соловјев, *op.cit.*, 66.

⁵²⁵ Х. Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 31.

⁵²⁶ Застава добровољаца које је у српско-турском рату предводио Коле Рашић имала је са једне стране златом везеног двоглавог орла. Срби из неослобођених крајева скупили су 892 гроша за израду ове заставе у Алексинцу. в. Д. Самарцић, *op. cit.*, 93.

⁵²⁷ *Српска независност*, год. II, бр. 37, 4. март 1882, 135.

⁵²⁸ *Српско Косово*, бр. 21. и 22, Скопље, 1931, 11.

⁵²⁹ Д. Самарцић, *op. cit.*, 91.

⁵³⁰ *Српска независност*, Год. II, Бр.37, 4.март 1882, 135.

средњовековне српске славе. Томе је доприносило и црвено платно војне заставе, које је требало да војсци, кроз један од најважнијих њених симбола, додели она значења црвене боје која су постојала у тумачењима српских националних боја. Црвена боја „као боја крви, значила је уздање у себе и у своје јунаштво“,⁵³¹ што је одговарало задацима војске у реализацији националног програма. Пурпурна боја је била и ознака царског достојанства, те је, заједно са двоглавим белим орлом, истицала и нови статус Србије и њене амбиције за обнову средњовековног српског царства.

Сходно променама у закону о устројству војске из 1890. године, којима је II и III позив променио назив у I и II позив народне војске, донета је и *Уредба о заставама народне војске* од 1. јуна 1891. године. Заставе народне војске требало је да буду исте као заставе редовне војске, само без златних и сребрних реса. Заставе коњице требало је да буду 10 цм краће у квадрату од заставе коњице редовне војске.⁵³²

Године 1904, донета је и нова *Уредба о заставама Наше војске*,⁵³³ али заставе по овој уредби никада нису биле израђене.⁵³⁴ Остала су сачувана само два прототипа : застава Четвртог коњичког пука (сл.35) и застава Краљеве гарде (сл.36).⁵³⁵ Новину је представљало враћање представе светитеља на предњу страну платна застава, док је реверсна страна задржала двоглавог белог орла са криновима. Заставе су и даље имале двоструко пурпурно платно. На предњој страни коњичких заставе враћена је представа Светог Ђорђа који пробада аждају, у кругу опточеном златним ширитом, а на предњој страни пешадијских заставе, у кругу, представљен је св. Димитрије Солунски.⁵³⁶ „Повратак“ представа светитеља (светих ратника) могао би се тумачити у контексту нове политике Србије у решавању македонског питања након Илинданског устанка 1903. године.⁵³⁷ Министар војни, генерал Јован Атанацковић, био је један од првих чланова Српске револуционарне организације (Српски комитет), која је основана у његовој кући,

⁵³¹ В. Јовановић, *Политички речник*, Нови Сад 1870, 269, цитирано према Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 178.

⁵³² *СВЛ*, 1891, 681–684.

⁵³³ *СВЛ*, 1904, 116–118.

⁵³⁴ Д. Самарџић, *op. cit.*, 113.

⁵³⁵ Прототипови су сачувани и налазе се у Војном музеју, а прототип заставе IV коњичког пука изложен је у сталној поставци Војног музеја.

⁵³⁶ *СВЛ*, 1904, 115–118.

⁵³⁷ В. Д. Дедовић, *Рад Србије на заштити државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912.* докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2016, 620–629.

средином септембра 1903. године, као реакција на злочине над хришћанским становништвом након слома Илинденског устанка. Један од њених чланова био је и Љубомир Ковачевић, члан Српске краљевске академије и универзитетски професор,⁵³⁸ који је био и члан комисије на чији предлог је донета нова уредба о заставама 1904. године. Међутим, неспровођење ове уредбе о заставама из 1904. године указује на то да ово решење није било задовољавајуће, а вероватно је било неприхватљиво јер није обједињавало све националне амбиције и све припаднике нације.

Већ 1906. године донета је нова уредба о заставама.⁵³⁹ У комисији за пројекат нове уредбе, из 1906. године, учествовали су Михаило Валтровић и Љубомир Ковачевић, чланови комисије која је установила и изглед застава српске војске 1904. године. Поред чланова претходне комисије за израду уредбе о заставама, у рад на обликовању застава српске војске тада се укључују и Стојан Новаковић, генерал Јован Драгашевић и заменик начелника Главног ђенералштаба, Петар Бојовић.⁵⁴⁰ Представе словенских светитеља Светог Димитрија и Светог Ђорђа замењене су националним Светим Андријом, који је претстављао важан топос идеологије Карађорђевића, али је већ у првој половини 19. века добио и јасне националне конотације и био проглашен за патрона Србије.⁵⁴¹ Дан Светог Андрије прослављао се као први национални празник у оквиру којег се, средином 19. века, одржавао и помен на све пале у борби за отаџбину.⁵⁴² Представа Светог Андрије била је установљена и за заставу коњице, уместо дотадашње представе Светог Ђорђа. Разликовање пешадијских од коњичких застава било је једино по основи сребрно-златног принципа, као и за заставе из 1884. године, а чак су и димензије платна и траке за заставе ових двају родова војске, по први пут, биле исте.⁵⁴³

⁵³⁸ *Idem*, 622.

⁵³⁹ *СВЛ*, 1906, 683-688.

⁵⁴⁰ Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, 114.

⁵⁴¹ Св. Андрија је слављен као патрон Србије зато што су на његов дан 1830. године прочитани Хатишериф и Берат којим је Србија стекла унутрашњу аутономију, слободу вероисповести, постала наследна монархија, а св. Андрија је био и слава Карађорђа и његових потомака преузета у знак сећања на дан када је Београд ослобођен. Д. Самарџић, *op. cit.*, 63. Св. Андрија је био светитељ веома поштован код Руса а сматрало се да је он био и покровитељ српским средњовековним краљевима те је то био и разлог због чега су Хатишериф и Берат 1830. године прочитани на дан св. Андрије. Р. Љушић, *Историја српске државности, Књ. II, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад 2001, 95, 96.

⁵⁴² М. Тимотијевић, О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борби за отаџбину, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 9, св. 13, Београд 2004, 71.

⁵⁴³ Д. Самарџић, *op. cit.*, 114.

Уредбом о заставама из 1906. године, уместо пурпурноцрвеног платна, војна застава поново постаје тробојка, као државна застава Србије. На другој страни тробојног платна био је двоглави бели орао на црвеној подлози, у кругу опточеном златним ширитом. Оваквој промени војне заставе допринеле су и промене које су се, у међувремену, десиле у војној организацији Србије, поновним успостављањем народне војске, што је, заправо, требало да има највећи ефекат на моралну спремност. Боје српске тробојке биле су у читавом српском национу прихваћене као народне боје,⁵⁴⁴ али су у војном контексту добиле и своје тумачење: „Бело, знак неокаљене часности. Плаво, боја неба, знак добротности. Црвено, знак бескрајне оданости, до проливања крви“.⁵⁴⁵ Тробојка и представа Светог Андрије били су симболи који је требало да допринесу ефикасном повезивању династије Карађорђевић, војске и народа, те хомогенизацији нације, што је било и истакнуто у говору министра војног, Степе Степановића, приликом освећења војних застава 1911. године на Бањици: „Знамење за ново доба означавају заставе, под којима ћемо сви ићи у одбрану Отаџбине“⁵⁴⁶ (сл.37,38,39)

„За Краља“

Уредбом из 1884. године, на платну заставе појављује се и нови натпис односно мото српске војске, који је утврђивао монархистичко уређење националне државе. Уредбом је било прописано да заставе имају натпис изнад грба: „за веру, краља и отаџбину“,⁵⁴⁷ уместо дотадашњег натписа на војним заставама: „за веру, слободу и отачество“.⁵⁴⁸ Поред тога, испод грба стајао је назив дотичног активног пука, дивизиона или ескадрона, којима је краљ Милан, исте године када је донео Уредбу о заставама, доделио и почасане називе. Батаљони и пукови добили су имена по истакнутим Обреновићима, кнезу Милошу, кнезу Михаилу и краљу Милану, што је био део династичке пропаганде који је војну јачину Србије, њен војни успех и развој, доводио у

⁵⁴⁴ Н. Макуљевић, *op. cit.*, 176.

⁵⁴⁵ Д. Ј. Андроновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 24.

⁵⁴⁶ Освећење застава војничких, *Вардар*, календар за 1912, 136, према Д. Самарџић, *op. cit.*, 116.

⁵⁴⁷ *Српске новине*, бр. 177, 12. август 1884, 967.

⁵⁴⁸ Д. Самарџић, *op. cit.*, 92–93.

везу са Обреновићима.⁵⁴⁹ Требало је да заставе и променом мота на платну истакну династичку димензију националне симболике, на шта указује и да су нове заставе, установљене према наведеној уредби из 1884. године, предате војсци на Цвети 1886. године, с идејом да се симболика Таковског барјака пројектује и на нове заставе.⁵⁵⁰ Овај догађај добио је нарочит значај за моралну снагу српске војске, која је била нарушена након пораза у српско-бугарском рату.⁵⁵¹

Важне организацијске и формацијске промене, спроведене пред крај 19. века, утицале су на то да се крајем столећа размишља о новим заставама за српску војску.⁵⁵² Доласком на власт династије Карађорђевић, заставе са натписима назива батаљона/пукова, који су садржали имена Обреновића, морале су бити промењене. *Уредбом о заставама* из 1906. године, платно више није садржало називе јединица,⁵⁵³ већ су називи трупа исписивани на променљивом делу – траци заставе. Платно је постало поље за хералдичку композицију, чији је изглед симболизовао атемпоралне вредности нације које је и владар имао обавезу да поштује. Отуда је платно заставе било „деперсонализовано“ (без имена владара која су се до тада налазили на њему), што је било и у складу са сасвим новим политичким животом у Србији, који је наступио доласком краља Петра Карађорђевића на власт.

Установљењем ритуала у чијем центру се налазила војна застава, застави су додељивана симбличка значења владара, па је у војничкој литератури, у том смислу, поводом њене симболике написано: „Застави се одају оне исте почести као и Владару“,⁵⁵⁴ а она је војницима презентована и као „Краљев благослов“.⁵⁵⁵ Такво значење војне заставе смештало је српску војску у европски контекст.⁵⁵⁶ Значење заставе као „краљевог благослова“ било је утврђивано и пројектовањем симболике Таковског барјака на војне заставе. Очекивано је да Милошеви наследници даље шире славу његовог барјака и да га

⁵⁴⁹ *Српске новине*, бр. 176, 10. августа 1884, 959.

⁵⁵⁰ М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 345.

⁵⁵¹ С. Ратковић-Костић, *Европеизација*, 197–198; С. Ђукић, *Страни утицаји*, 219.

⁵⁵² Године 1898. била је формирана комисија за израду нових војних застава, в. Д. Самарџић, *op. cit.*, 112.

⁵⁵³ У Србији је исписивање назива трупа на застави било по угледу на заставе пукова страних војски, в. Т. Wise, *op. cit.*

⁵⁵⁴ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, 24.

⁵⁵⁵ С. Магдаленић, *Читанка*, 3.

⁵⁵⁶ Исто значење застави додељује и бугарска војска кроз ритуале освећења застава: „У знак јединства између владарца и војске, — симболом чега служи застава, Књаз, командант и заставник редом ударају по један јексер у реду осталих што утврђују платно заставе за мотку.“ *СВЛ*, 1881, 1154.

уздигну у градовима чије ослобођење је симболизовало обнову средњовековне српске славе.⁵⁵⁷ У војничкој литератури нарочито је истицано да је сврха обуке да припреми војника за све изазове када га краљ позове под заставу. Такође, у војној литератури се објашњава како је застава симбол а не амблем владара, те се тако очекује да се култ владара пренесе на култ заставе. Тиме се настојало да застава као симбол националне солидарности буде симбол симбола нације, тј. симбол владара, као свеобухватног симбола свих националних тежњи.

Застава је у обреду освећења постајала војничка светиња тек након краљевог додира и целивања, а у војничкој литератури је војницима објашњавано како је управо краљ личност која даје смисао застави као светињи: „Заставу дарује Краљ свакој команди и дарујући је он тиме поверава војсци: Своју неприкосновену личност, свету веру и отаџбину. То је Краљ написао на застави речима: „За вјеру, Краља и отачество“.⁵⁵⁸

„С вером у Бога“

Уредбом из 1906. године био је, између осталог, измењен и натпис. Уместо некадашњег „За вјеру, Краља и Отачество“⁵⁵⁹ прописан је натпис „За Краља и Отачество“.⁵⁶⁰ Радило се о једном другачијем промишљању улоге вере у војсци, што доказује и укидање свештеничке струке 1904. године,⁵⁶¹ а потом и укидање предмета Веронаука из наставног плана Ниже школе Војне академије 1905. године.⁵⁶² Те године појављују се у *Просветном гласнику* чланци о васпитању Јапанаца, код којих се веронаука

⁵⁵⁷ „Нека ти *Господ сила и војски* умножи срећне године те да будеш у могућности пренети прослављене стегове: *таковски Великога Милоша, београдскога града Великомученика Кнеза Михаила и нишкога града Краља Милана, у Душаново Царство*, и тамо, да их својом храбром десницом победиш на бедемима славних Душанових градова: *Призрена, Скопља, Велеса, Охрида и других вароши српских на јужном Балкану и југо – западном Приморју!*... И на тај начин, Господару, да узнесеш име српско и да још више прославиш име славних Ти предака Обреновића, као што силни цар Душан прослави име славних Немањића“; ово су биле речи нишког епископа Никанора при освећењу темеља инжињерске касарне у Нишу, у присуству краља Александра и војске. Реч при освећењу темеља пијонерске касарне у Нишу, коју је изговорио Њ. п. Господин Никанор, 9. јула 1899, *Глас*, Год. I, Бр. 5, Ниш 1. јул 1899, 99.

⁵⁵⁸ С. Магдаленић, *op.cit.*, 3.

⁵⁵⁹ *СВЛ*, Бр. 6, 10. фебруар 1904, 117.

⁵⁶⁰ *СВЛ*, Бр. 26, 2. фебруар 1906, 684.

⁵⁶¹ Од 1904. године, у војсци се ангажују само хонорарни свештеници. М. Милкић, Социјални статус војних свештеника српске војске 1839–1918, *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 326.

⁵⁶² *СВЛ*, 1905, 506.

не налази у наставном програму, „што је Француска у неколико увела и чему Немачка тежи“. Код Јапанаца, уместо веронауке, предају се моралне поруке, „у недостатку једне вере око које би се сви концентрисали“,⁵⁶³ а код Американаца развијено је патриотско образовање.⁵⁶⁴ Године 1905, у наставни план за обуку регрута уводи се предмет Васпитање, у оквиру којег су се подразумевала и предавања из веронауке.⁵⁶⁵

Услед негодовања јавности због изостанка „вере“ у натпису на застави, 1908. године издата је измена и допуна *Уредбе о заставама Наше војске* из 1906. године, којом је уведен нови натпис – „С вером у Бога“,⁵⁶⁶ у другачијем облику у односу на до тада уобичајени натпис „за веру“. Новим натписом је наглашена улога вере у учвршћивању побожности као важне моралне спреме војника српске војске, уместо ранијег натписа који је акценат стављао на улогу вере у конструкцији колективног идентитета. Овакво дефинисање улоге вере у војсци, по први пут, разрађено је и у *Правилима службе* 1901. године, у којим се наводи: „помишљајући на Бога и призивајући га у помоћ у свакој опасности и тегоби и полагајући увек надежду на њега, лако ће сваки војник сносити све тегобе земаљског живота. [...] Побожност је дакле основа за часан живот. Она је покретач за потпуно извршење своје дужности“.⁵⁶⁷ Ове одредбе биле су и у складу са верском толеранцијом, која је била усвојена као државна политика Србије,⁵⁶⁸ тако да је ова државна политика и у војсци била спроводена кроз њене правно-нормативне акте. Један од чланова комисије која је припремала уредбу о заставама 1906. године, Стојан Новаковић, вероватно се залагао за изbacивање конструкције „за веру“ из мота који је стајао на војним заставама, јер је то одговарало његовим ставовима израженим још 1890. године да је предуслов јужнословенском уједињењу, једном од најважнијих задатака српске војске – да се раздвоји народност од вере. Он је сматрао да је „модерно доба дало отпор наслеђу историје,⁵⁶⁹ па су Срби, подстакнути и страним утицајима, пре више од сто

⁵⁶³ Васпитање у Јапанаца, с немачког превео С. С-ћева, *Просветни гласник*, Бр. 4, април 1905, 477.

⁵⁶⁴ Одсек за изложбу у Сен Лују, *Просветни гласник*, Бр. 5, март 1905, 364.

⁵⁶⁵ *СВЛ* 1905, 466–467.

⁵⁶⁶ Д. Самарцић, *ор. cit.*, 114–116; *СВЛ*, 1908, 283.

⁵⁶⁷ *Правила службе I део*, Београд 1901, 11.

⁵⁶⁸ О верској толеранцији у Краљевини Србији – в. Н. Макуљевић, „*Молитва*“ *Ристе Вукановића, идеја толеранције и визуелна култура*, каталог изложбе, Београд 2010.

⁵⁶⁹ Мисли се на „средњовековну расцепљеност“ која се јавила као последица „четири цивилизацијско-просветна утицаја на српски народ: византијски који је Србима донео грчко православље, романо –

година дигли барјак ослобођења прогласивши јединство нације и њеног богатства у религији“.⁵⁷⁰

Касарна

У 19. веку, касарна је била виђена као неопходност модерне војске. Касарна је представљала један врсту институционалне архитектуре,⁵⁷¹ која је, почевши од 18. века, развијана као ефикасно средство дисциплиновања великог броја људи на једном месту, као место организовано тако да учествује у новом друштвеном и политичком поретку.⁵⁷²

У Србији 19. века била су усвојена схватања улоге архитектуре у политичком и друштвеном животу, што се може показати и на примеру касарне. Један од важних учесника у градњи неколико касарни у Србији крајем 19. века, инжињерски пуковник Магдаленић, дао је своје виђење функције касарне, које је исказивало општи став војних ауторитета о улози архитектуре у васпитању регрута: „Данас више но икада до сада, војнички институти у опште треба да импонирају обавезним обитоцима њиховим и својим спољашњим обликом, и својим унутрашњим уређењем и редом (подвукла Б. И.); треба да их располажу к себи а не да их даве и одгурују од себе, какав су утисак чиниле, и чине и данас још, касарне старога, или и данашњег али несмишљенога, кроја. Јер, *то и само то*, буди, на први мах, расположење и поверење у образованих рекрута према војничком животу и определењу, одакле је један корак само, па да се та осећања претворе у оданост војном позиву и определењу – ако их не угуши бесвесно тумарење и поступање са њима, за време, док су на војној служби. Утицај касарне у овом смислу треба, и мора, да је пресуднији и потпунији на оне обвезне обитоце њене, који у њу долазе са села у *најбољим годинама својим*, сваке године редовно у великим масама и чине, највећи део

италијанско католичанство...“ М. Војводић, Стојан Новаковић, у: *Срби 1903–1914, историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 484.

⁵⁷⁰ М. Војводић, Стојан Новаковић, у: *Срби 1903–1914, историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 484.

⁵⁷¹ М. Fuko, *Око моћи*, у: Ђ. Bentam, *Panoptikon ili nadzorna zgrada*, Novi Sad 2014, 12.

⁵⁷² Т. А. Markus, *Building and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*, Routledge 1993.

њених обитаоца. Јер, то, шта ова селска младеж добије у касарни, у односу развића свога уопште, то она и носи са собом кући, па то и разноси и пресађује и на остале по земљи. Са обзиром на ову младеж нарочито, која обавезно проводи најосетљивије доба живота свога у касарни, касарна *треба и мора да буде* јака полуга како за васпитавање, тако и за физичко и душевно развиће њено. У односу на ову младеж нарочито, касарна *треба и мора да буде:* и гимназија, и академија, у старом класичном смислу тих назива“.⁵⁷³ Важност пројектовања простора у функцији васпитања српских младића била је истицана и у Народној скупштини, где су се могли чути захтеви „да касарна буде права школа за војничка знања и за буђење јуначког и патриотског духа код младића“.⁵⁷⁴

Идеал коме се тежи у пројектовању касарни у Србији крајем 19. и почетком 20. века јесте достизање оних квалитета које је Мишел Фуко препознао као одлике простора који „производи“ послушна тела.⁵⁷⁵ Касарне су биле „ограђен простор“, издвојен и „заштићен простор монотоног дисциплиновања“. Простор се делио „на онолико делића колико има тела или елемената које треба одвојити“. Касарна се позиционирала, организовала и обликовала у складу са бројним захтевима санитета, а у намери да добије одлике „медицински корисног простора“. Касарна је била подељена на функционалне целине и организована је тако да омогућава класификацију и хијерархизацију оних коју у њој станују, те је на тај начин подређена стварању војника за модерно ратовање. Близкост пројектовања касарне и фабрике проистиче из истоветне потребе за „сегментирањем процеса производње“, што се може повезати и са индустријализацијом која је имала утицај како на нове начине производње, тако и на ратовање, те на потребе реорганизације војски. Почевши од 19. века, организација војске, развојем наоружања и нових тактика, постаје све сложенија: појављују се нови родови војске, специјалности и службе, па отуда и касарне које су пројектоване за различите родове војске, а њихов простор организован је тако да одговара и „новим поделама рада“ у војсци. Касарна постаје идеалан оквир за контролисање активности помоћу „временског распореда“, што омогућава да је „тело без остатка предано послу који обавља“. Такође, у касарни можемо говорити и о „временској разради посла“, која, пре свега, омогућава „максималну искоришћеност времена“.

⁵⁷³ М. Магдаленић, *op. cit.*, 21.

⁵⁷⁴ *Народна скупштина*, сазив 1890, 1210.

⁵⁷⁵ М. Фуко, *Надзирати и кажњавати, настанак затвора*, Нови Сад 1997, 137–145.

Део програма за обуку регрута представљало је упознавање са основним постулатима уредбе о војној дисциплини („а). О старешинству у војсци. б). О чиновима. в). О субординацији. г.) О дисциплини, дисциплински иступи и казнења“).⁵⁷⁶ На тај начин регрут је био упознат са казнама које проистичу из непоштовања војне дисциплине. Крајњи очекивани резултат тако осмишљеног живота у касарни била је самодисциплина – неопходност модерне масовне војске.

Ред, рад, чистоћа – усвајани кроз нормирани живот у касарни – требало је да постану императиви свакодневнице и ван касарне: „Ко занемари од стране претпостављених старешина трајно контролисање унутрашњег строгога реда, тај занемарује развијање свесности о дужности и развијање дисциплине код својих војника. Готово се с пуним правом може рећи: какав је унутрашњи ред и рад неке трупе, таква је и та трупа јер се у томе унутрашњем реду оличава уредност њена домаћег живота, што ће они пошто им пређе у навику, то пресадити и у своју кућу по одслужењу у сталноме кадру“.⁵⁷⁷

Касарна је представљала расадник војне врлине у чијем центру је послушност. Дobar војник је сматран верним подаником. Касарне су биле препозната и као средство апсолутистичке власти, због чега је постојао и отпор према њиховом грађењу. У Народној скупштини држава је оптуживана да је намеравала да подигне касарне у свим окрузима „само да се помоћу војне силе одржи тиранија и деспотизам“.⁵⁷⁸ Касарна је схватана и као бастион морала, који је имао значење аутентичне, неискварене, народне културе, каква је, сматрало се, очувана на селу.⁵⁷⁹ У том смислу, постојала су размишљања да: „касарне су потребне али у великим варошима где ће морал бити јаче заштићен него у мањим местима“.⁵⁸⁰

Касарна не „производи“ само добро увежбаног војника који уме да користи савремено наоружање, већ и патриоту и активног припадника једне нације. Због свега

⁵⁷⁶ *СВЛ*, 1890, 202.

⁵⁷⁷ П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907, 53.

⁵⁷⁸ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 156, 15. мај 1891, 1417 и даље.

⁵⁷⁹ О селу као чувару аутентичне националне културе у идеологији национализма, в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 131–132.

⁵⁸⁰ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 156, 15. мај 1891, 1417 и даље.

горенаведеног, ширење мреже касарни у Србији представљало је један од важних државних задатака у истраживаном периоду.

Ширење војног простора

До 1878. године, ретки су били зидани објекти наменски подигнути за смештај војске.⁵⁸¹ Када је, након стицања независности, Србија ушла у процесе реорганизације своје војске према европским узорима, један од проблема с којим се држава суочила био је недовољан број зграда које би задовољиле потребе смештаја војника и функционисање војне управе на целокупној државној територији. Предвиђена средства за грађевинско снабдевање војске била су одређивана и за оправке војних објеката оштећених током ратова, те је била успорена градња нових објеката.⁵⁸² Након 1878, издвајају се средства за

⁵⁸¹С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 272.

⁵⁸²Х, *Реч о војним грађевинама*, Београд 1891, 9. О овоме сведочи и архивска грађа: АС, МФ К 1878 II 97 – Министар грађевина отвара кредит Алексиначком окружном начелству за оправку касарне у Бањи Алекс.; МФ . К 1878 II 162 – Оправка војне болнице у Крагујевцу.

Према Протоколу архива Државног савета за 1878, 1879, 1880 (Архив Србије) следећи војни објекти су оправљани и грађени: Арсенала војног у оvd. граду, прекривање крова са блехом, ДС 1878, 221; Болнице војне овдашње, оправка ДС 1878, 182; Грађење две нове походске зграде при војној фабрици у Крагујевцу одобрен издатак, ДС 1878, 113; Ивањичког барутног магацина, оправка ДС 1878, 179; Касарна у Крушевцу, оправка ДС 1878, 6; Касарна велика у Београду, ограда ДС 1878, 14; Касарне код Бање Алексиначке, оправка ДС 1878, 69; Крова на касарни у оvd. граду, оправка, ДС 1878, 124; Касарна велика у Београду, оправка ДС 1878, 155; Кавалеријске касарне у Топчидеру, оправка, ДС 1878, 183; Мањежа код оvd. Велике касарне, оправка, ДС 1878, 125; Мутвик, Цајхаус и нужник при жандрмериској касарни да се направе, ДС 1878, 275; Оправка магацина војног арсенала у Крагујевцу и барутног магацина ДС 1878, 224; Оправка крова и тавана овдашње I и II штале у кругу коњичке касарне, ДС 1878, 233; Оправка крова на штали код оvd. Кавалериске касарне ДС 1878, 270; Оправка крова крагујевачке војне болнице, ДС 1878, 271; Оправка топхане у граду београдском, ДС 1878, 313; Оправка великог конака у граду београдском, ДС 1878, 313; Профијант. магацин у Крушевцу, оправка, ДС 1878, 181; Пожешког барутног магацина, оправка ДС 1878, 197; Пушкарнице округа књажевачког, оправка и ограђивање војног сењака у Књажевцу, ДС 1878, 242; Савамалског кварта (здања) и њему принадежећих зграда, оправка ДС 1878, 213; Велика касарна у Нишу, поправка ДС 1879, 148; Касарна велика у Нишу, поправка ДС 1879, 187; Министру грађевина одобрење за грађење новог барутног магацина у ослобођеним пределима Србије ДС 1879, 92; Министру грађевина одобрење за грађење нове шупе у Зајечару за смештај артиљеријс. материјала ДС 1879, 100; Министру грађевина одобрење грађење нове стражаре при барутном магацину у Пожези ДС 1879, 139, Зграда војних у Београду, оправка ДС 1879, 163; Оправка државне куће у Пожаревцу за смештај штаба, ДС 1879, 27; Оправка великог конака у граду београдском ДС 1879 64; Академија војна, поправка ДС 1880, 116; Барутног ручног магацина у Пожаревцу и ограђивање, ДС 1880, 100; Болнице војне у Београду, оправка ДС 1880, 105; Барутног магацина на Винику код Ниша, грађење, ДС 1880, 113; Болнице војне у Врању, Куршумлији, Прокупљу, ДС 1880, 143, 174; Касарна у граду Београду, оправка, ДС 1880, 106; Касарна палилуска, оправка ДС 1880, 107; Касарна артиљеријска, оправка ДС 1880, 108; Касарна у Карновцу, оправка ДС 1880, 110; Касарна Велика, Београд, оправка ДС 1880, 115; Купатила војног гарнизона Београдског, оправка, ДС 1880, 121; Касарне топчидерске, оправка, ДС 1880, 158.

Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 263; *СВЛ* 1880, 214, *СВЛ* 1882, 82, 132 и др.

оправку старих касарни и градњу нових⁵⁸³ у новодобијеним окрузима, ради њихове што брже интеграције у војни систем Србије.⁵⁸⁴ Поред тога, Министарству војном су одобрена и средства за откуп одређеног броја објеката на новој територији.⁵⁸⁵ Српска војска је користила касарне и друге грађевине наслеђене од турске војске.⁵⁸⁶

Проблем смештаја војске постао је посебно актуелан након увођења опште војне обавезе 1883. године и нове војне организације и формације српске војске. Војни стручњаци су сматрали да су „касарне **услов**, па да војска, која има такво уређење какво је наша војска добила, буде то. [...] ми морамо имати, што пре, касарне за све кадровске јединице активне војске наше, у центрима њихових територијалних округа, јер, то условљава [...] уређење, какво наша активна војска има“.⁵⁸⁷ Како би се указало на потребу изградње касарни у Србији као на неопходност модерне војске, године 1883, у војном листу *Ратник*, пропраћена је градња великог броја касарни у Немачком царству након Француско-пруског рата.⁵⁸⁸ Објављено је да је за потребе немачке војске отпочело грађење још 41 нове касарне, која је требало да прими 21.455 војника.⁵⁸⁹ Да би се обезбедила финансијска средства за градњу касарни, министар војни је донео одлуку да се оне граде у договору са срезовима, и то тако што ће срезови враћати кредите за потребе изградње касарни, за које ће се држава задужити.⁵⁹⁰

Након Српско-бугарског рата 1885/1886. године, истицана је потреба за касарнама, са циљем „да се војска навикне на ред и на готовост на рат“.⁵⁹¹ Крајем 19. века, градња касарни у земљи, на простору који су били под Османским царством, била је подстакнута

⁵⁸³ Б. Несторовић, *op. cit.*, 263.

⁵⁸⁴ Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 3, Београд 1924, 35–38.

⁵⁸⁵ Тако је, на пример, купљена кућа Исамила Асана Спахића за војну потребу (АС, ДС 1880, 306), као и кућа Осаме Беле Сулејмана Бемвића из Прокупља. (АС, ДС 1880, 156). Министру војном била су одобрена средства и за откуп куће Асана Азироваћа у Врању (*СВЛ*, 1881, 409), као и куће Усеин-Јусуф Беговића и Хасана Манић Беговића у Прокупљу (*СВЛ*, 1881, 337–338).

⁵⁸⁶ На пример, српска војска у Нишу користила је Тврђаву и Митхад-пашину касарну (подигнуту 1861). Д. Велојић, *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014, 163–164.

⁵⁸⁷ М. Магдаленић, *op. cit.*, 4, 9.

⁵⁸⁸ Само у саксонским гарнизонским градовима, до 1900. године, биле су подигнуте 23 касарне, а до Првог светског рата још 25 касарни. Dieter Kürshner, *Zur Geschichte der Leipziger Garnison und der Kasernen in der PleiBestadt, Stadtgeschichte Mitteilungen des Lepziger Geschichtvereins e. V.*, Sax Verlag, Jahrbuch 2008, 165–166.

⁵⁸⁹ Касарне у немачкој војсци, *Ратник*, Год. V, Св. IV, април 1883, 427.

⁵⁹⁰ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 273.

⁵⁹¹ В. Ђорђевић, Сливница, *Отаџбина*, Год. VII, Књ. XXI, Св. 81, 82, 83, 84, Београд 1889, 521.

и активнијом политиком Србије у правцу њених националних интереса.⁵⁹² У периоду од 1885. до 1890. изграђене су: пешадијска касарна у Ваљеву (1885) (сл.40), касарна у Књажевцу (1886–1888) (сл.41), Пироту (1886–1888) (сл.42), Пожеги,⁵⁹³ Пожаревцу (1886)⁵⁹⁴ (сл.43), касарна V пешадијског пука у Крушицима, у Ваљеву (1889) (сл.44), касарна X пешадијског Таковског пука у Горњем Милановцу (осамдесете године 19. века) (сл.45), пешадијска касарна у Зајечару (сл.46), артиљеријска касарна у Зајечару (до 1890)⁵⁹⁵ (сл.47), артиљеријска касарна у Шапцу (сл.48).

Крајем 1896, када је уведен шестопроцентни прирез намењен за војне објекте, увећана су и средства за њихову изградњу.⁵⁹⁶ Тако је, за разлику од свега пет војних објеката које је држава подигла од 1891. до 1896. године, у периоду од 1898. до 1899. године изграђено седамнаест великих војних објеката, највише касарни.⁵⁹⁷ Највећи број касарни у Србији подигнут је у време када је на челу команде Активне војске био краљ Милан Обреновић (1897–1900), који је и својим ауторитетом обезбеђивао значајна материјална средства за војску.⁵⁹⁸ Тако је 1899. интензивирана градња војних објеката, што је била и потреба нове војне формације.⁵⁹⁹ Од 1896. до почетка 20. века изграђене су: гардијска (сл.49), коњичка (1896) (сл.50) и касарна X пука у Чачку (крајем 19. века или 1900)⁶⁰⁰ (сл.51), артиљеријска касарна у Крагујевцу (крај 19. века),⁶⁰¹ Неготину, Крушевцу (сл.52), Ужицу (крајем 19. века)⁶⁰² (сл.53) касарна у Врању (1900) (сл.54), касарна VII пука у Београду (1901)⁶⁰³.

⁵⁹² В. Дедовић, *Рад Србије на заштити државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Универзитету у Београду, Одељење за историју Београд 2016.

⁵⁹³ Касарна у Пожеги порушена на основу наређења министра војног од 6. августа 1890. године, И Г. Бр. 1362, према М. Магдаленић, *op. cit.*, 90.

⁵⁹⁴ М. Пајовић, Ј. Николић, *Два века војске у Браничеву*, Београд, Пожаревац 2013, 103, 105–111.

⁵⁹⁵ *СВЛ*, 1890, 1011–1012.

⁵⁹⁶ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 27.

⁵⁹⁷ *Ibid.*

⁵⁹⁸ Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, Књ. 4, Београд 1925, 22–24, 99–100; М. Милићевић, *op. cit.*, 25.

⁵⁹⁹ „Крајем 1898., због пренатрпаности, готово четвртина војника у свима пешадијским пуковима отпуштена на привремено одсуство. Ситуација је следећих година погоршана јер су стварани нови батаљони, и то одједном по свим пуковима, и нови пукови, мада није било зграда за њихов смештај“. С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878–1903*, Београд 2007, 274.

⁶⁰⁰ Б. Несторовић, Преглед споменика архитектуре у Србији 19 века, *Саопштења*, бр. 10, Београд 1974, 167.

⁶⁰¹ Под руководством Ота Голднера, према Б.Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 407.

⁶⁰² Б. Несторовић, *op.cit.*, 166.

⁶⁰³ *Ibid*, 158.

Међутим, ни изградњом ових касарни није био решен стални смештај српске војске. Колико смештајни капацитети војске нису одговарали тадашњим потребама, показује чињеница да је у току летњих месеци, када су војници могли да бораве и у логорима, било дупло више војника на одслужењу војног рока него у зимским месецима.⁶⁰⁴ Године 1898, др Владан Ђорђевић извештава Кабинет команданта Активне војске у Нишу да је неподесна зграда у Крагујевцу, у којој је распоређен четврти пук.⁶⁰⁵ Војска је смештана у неадекватне објекте, као што је случај са батаљоном у Кладову, који је становао у приватној згради преправљеној за војне потребе; или, на пример, један дивизион тимочког артиљеријског пука, чији су војници били смештени по приватним кућама које је војска закупила.⁶⁰⁶ Приликом мобилизације, вежбања регрута или логоровања, војници и коњи бивали су смештани и у механе.⁶⁰⁷

Почетком 20. века, решавање смештаја војске било је о народном трошку, и то на основу разреза од 5% од годишњег пореза. У извештају скупштинског анкетног одбора, посебно сазваног ради разматрања војног буџета и других проблема у војсци 1907. године,⁶⁰⁸ констатовано је да „тешкоћа је у томе што се потреба ова није поступно и разумно, економски подмиривала, него је остављено да потреба ова порасте тако, да би сад требало одједанпут велики број грађевина подизати, зашто је опет потребна велика финансијска жртва од неколико милијуна динара“.⁶⁰⁹ Предлагано је да се, у постојећим касарнама, канцеларије претворе у спаваонице, те да се број војника који се позива у службу одреди према смештајним капацитетима у касарнама, као и да се прода војно земљиште у центру Београда како би се на периферији подигла касарна.⁶¹⁰ Међутим, без обзира на овакве закључке, и даље се није давао приоритет решавању овог питања. Тако и велики зајам, који је Србија 1909. године добила, између осталог, и за војне потребе – није искоришћен за градњу касарни, већ искључиво за наоружање.⁶¹¹ Поред чињенице да нису урађени значајнији подухвати на овом пољу, војска је због лоших услова становања у

⁶⁰⁴ Тако је на пример у току летњих месеци 1899/1900. године на одслужењу рока било 30.000 војника, док их је у зимским месецима било свега 12.000. С.Ратковић-Костић, *op. cit.*, 288.

⁶⁰⁵ ВА, П1, К3, Д12/1 Ф2.

⁶⁰⁶ СВЛ 1890, 662, 1251.

⁶⁰⁷ Народна скупштина, Год. I, Бр. 19. април 1891, 1210.

⁶⁰⁸ Више о сазивању и раду Скупштинског анкетног одбора из 1907. године в. В. Иветић, *op. cit.*, 569–571.

⁶⁰⁹ *Ibid*, 489, 450.

⁶¹⁰ *Ibid*.

⁶¹¹ В. Иветић, *op. cit.*, 474.

касарнама подигнутим крајем 19. века била принуђена и да их напушта, па и да измешта трупе.⁶¹² До краја истраживаног периода биле су подигнуте још артиљеријска касарна у Ваљево (1906) (сл.55), касарна у Трстенику, и артиљеријска касарна у Нишу, те касарна V коњичког пука у Паланци (1910) (сл.56).

Издавање војног простора

Ограђивање простора касарне онемогућавало је да се било какви други интереси укључе у усвајање војне културе. У Француској је, након Наполеонових ратова, због недовољног броја касарни, велики број манастира преиначен у касарне.⁶¹³ Поред просторних решења, која су у таквим случајевима одговарала сталном боравку већег броја људи, и издвојеност манастира у односу на цивилни простор била је важан елемент који је омогућавао ефикасно дисциплиновање војника.⁶¹⁴

Крајем 19. века и у Србији се успоставља обичај градње касарни ван градског рејона, што је било узроковано потребама издавања војног простора од уплива цивилних садржаја; затим, потребама модерне обуке, односно њеног извођења на већем слободном простору; као и санитарским захтевима.⁶¹⁵ Ипак, геостратешки положај,⁶¹⁶ регрутација, мобилизација и снабдевање – захтевали су да се касарне граде близу великих насељених места, али је и тада приликом одабира локације касарне сматрано важним да она остане један издвојен простор: „2) Касарну треба градити на окрајини вароши дотичне, оној, која није на страни, у којој варош тежи, *и по положају своје треба*, да се развија. 3) Место за касарну треба да је узвишено над нивоом дотичне окрајине варошке, у којој се касарна

⁶¹² То је био предмет и једног питања покренутог у Народној скупштини поводом специјалног претреса војног буџета крајем 1911. године. Тада је министру војном постављено питање зашто је донео одлуку да измести војску из Горњег Милановца „где је народ Рудничког округа пре 25 година изградио зграде за 10. батаљон (X пук)“, на шта је министар одговорио да је „иселио војнике из нездравих станова.“ В. Иветић, *op. cit.*, 401.

⁶¹³ M. P. Gatti, G. Cacciaguerra, Military buildings, from being abandoned to reuse, *WIT Transactions on the Built Enviroment*, Vol. 143, www.witpress.com, ISSN 1743-3509 (online), 18.

⁶¹⁴ J. Douet, *British Barracks 1600–1914*, London 1998, 1. О везама између војне и манастирске организације живота в. М. Фуко, *Надзирати и кажњавати*, 145, 157.

⁶¹⁵ Касарне и војне болнице требало је да се подижу из истих разлога ван градског рејона: „Место за болницу најбоље је – при иначе поспешним хигијенским условима – изван вароши, но с обзиром на што краћи и лакши саобраћај ради подмиривања са нужним потребама. Место не сме бити опкољено са другим зградама.“ Ф. Т., Упут за постројавање војних болница, *Ратник*, Св. VI, Год. V, децембар 1883, 450.

⁶¹⁶ Д. Велојић, *op. cit.*, 9.

гради“.⁶¹⁷ Касарне подигнуте осамдесетих година 19. века у Пожаревцу, Књажевцу, Пироту, Горњем Милановцу и Ваљево биле су „саграђене на окрајинама дотичних вароши, оним, у које дотичне вароши нити теже, нити по положају своме треба, да се развијају“.⁶¹⁸ Касарна IV пука подигнута је, такође, на периферији Ужица 1899. године.⁶¹⁹ При томе, подизање једног комплекса зграда у којима треба сместити велики број људи (зграде за становање у пожаревачкој касарни биле су пројектоване за смештај 726 људи мирног састава пешадијског кадровског батаљона)⁶²⁰ била је непознаница у многим варошима у Србији, па је зато и деловала као „засебна, доста знатна насебина“.⁶²¹

У Србији, захтеви за издвајањем војног простора у односу на цивилни – остваривали су се ограђивањем читавог круга касарне,⁶²² што је на овим објектима било примењивано већ у време кнеза Милоша.⁶²³ Када је касарна била подигнута у оквирима градског рејона, захтевано је да се остави празан простор око читавог круга зграде. Такав је пример Инжињерске касарне у Нишу, око које је на ширем простору била забрањена градња цивилних објеката.⁶²⁴ Војска је откупљивала зграде и имања приватних лица у близини касарни, као што је био случај и са зградом Благоја Недељковића, која се налазила у кругу касарне у Крагујевцу,⁶²⁵ или са приватним имањем које се налазило уз касарну у Горњем Милановцу, а откупљено је како би се обезбедио простор за егзерцир.⁶²⁶

По угледу на друге европске примере, било је прописано да се „ред и дисциплина и војни дух у војсци не само на достојној висини одржава, но да се још више развија и крепи“ строгом контролом улаза у касарну и изласка из ње. Изласци у варош су били

⁶¹⁷ М.Магдаленић, *op.cit.*, 23

⁶¹⁸ *Ibid.*, 28.

⁶¹⁹ А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*, Београд 2005, 331.

⁶²⁰ М. Магдаленић, *op. cit.*, 15.

⁶²¹ *Ibid.*

⁶²² „Најзад, тежити томе, да се целокупан круг дотичне касарне огради“. *Ibid.*, 49.

⁶²³ Стара и нова касарна у Крагујевцу и помоћни објекти били су „груписани на једном месту, поред Лепенице, на простору ’до 5 плуга ораће земље’, који је био ’добрим и високим прошћем ограђен’.“ Р. Марковић, *op. cit.*, 170.

⁶²⁴ Д. Велојић, *op. cit.*, 238.

⁶²⁵ *СВЛ*, 1893, 811–814. Код Начелства округа Крагујевачког одобрен кредит у износу од 3383,04 динара команданту Шумадијске дивизијске области, за команданта дивизије, за откуп зграде од Благоја Недељковића, која је подигнута у кругу касарне.

⁶²⁶ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 119, 8. април 1891, 1094.

дозвољени само уз „билету“ (пропусницу).⁶²⁷ Поред касарне, и војно-образовне установе биле су, у том погледу, третиране на исти начин. Питомцима Војне академије није био дозвољен излазак у варош радним данима, осим у важним приликама, по одобрењу управника и обавештењу дежурног, а недељним и празничним данима излазак је био дозвољен, али је време одређивао управитељ.⁶²⁸

У препорукама намењеним подофицирима, а у вези са обуком војника, било је наглашавано да „све наредбе, заповести, и сав живот и рад у касарни, треба да остане тајна за све који не припадају војсци“.⁶²⁹ Захтевана недоступност војног обучавања „очима јавности“ остваривана је у издвојеном простору, што је уједно био начин да се над животом у касарни оствари војни ауторитет, који није требало да се доводи у питање. Тајновитост се пак није односила на морфолошке карактеристике простора, јер су касарне модерног доба третиране као јавне грађевине од општег интереса. Тако је њихово грађење поверавано и цивилним предузетницима, након лицитација, а пројектна документација била је доступна на увид свим заинтересованим предузимачима. О градњи касарни су вођене дебате не само међу војним стручњацима, већ и у Народној скупштини, а штампане су и расправе које су садржале и планове ових објеката. Касарне, попут многих других грађевина јавне намене, развијају своју типологију у међународним оквирима. Тако је и Министарство грађевина Краљевине Србије било откупило целокупан албум типова касарни од страних предузетника, са којима се преговарало о градњи касарни.⁶³⁰ Колико је био слободан увид цивила у изглед унутрашњости круга ових војних објеката, показује и разгледница на којој је приказана касарна XVII пешадијског пука у Ваљеву, фотографисана са узвишења, тако да се пружа увид у круг касарне и њен положај у односу на варош. У Србији су, још у првој половини 19. века, били организовани „отворени дани“ у касарнама, како би се војни живот приближио младићима,⁶³¹ али је то време боравка цивила у војном простору представљало ванредни догађај. Улазак цивила у касарну и излазак из ње били су строго контролисани и временски одређени.⁶³² Тако је, на пример,

⁶²⁷ *СВЛ* 1891, 03, 09; *СВЛ* 1890, 226.

⁶²⁸ *СВЛ* 1881, 209–210.

⁶²⁹ Виши официр, Савети подофицирима, *Узданица*, Год. X, Св. VII, јули 1910, 575.

⁶³⁰ X. *Реч о војним грађевинама*, Београд 1891, 10.

⁶³¹ Р. Марковић, *op.cit.*

⁶³² Ово се једино није односило на цивиле који су добијали право на закуп касарнских кантина.

улазак у простор касарне био дозвољен „грађанству оба пола“, у време војничке славе. Као што је интеракција цивила и војника требало да се одиграва ван ратишта, она се тако остваривала ван касарне или у касарни само у празнично време, што би у временским дефиницијама рата било означено као време тренутне обуставе ратних дејстава.⁶³³

Строга контрола уласка у војни простор учинила је да капије постану важно обележје тог простора. Осим капије, гранично место представљала је и стражарница, која се постављала на улазу у војни простор. Стражарница је била велика тек толико да је стражар (шилбок) могао да се склони од временских непогода. Стражаре су најчешће биле мобилне, израђене од дасака и имале су једнообразно решење – биле су обојене у две контрастне боје (за Србију су карактеристичне биле црвена и бела боја), и то у виду двеју трака које су биле постављене једна испод друге и свака је на средини дужине била преломљена под оштрим углом. На тај начин, стражарнице су визуелно биле истакнуте у односу на архитектуру објекта и јасно означавале да је улаз/излаз контролисан. Стражарнице и шилбоци, као обележје војног објекта и ознака посебности простора који он заузима – имали су важну улогу и на зградама окружних команди, које нису биле издвојене из градског рејона, а ни својом архитектуром нису се издвајале у односу на друге зграде, већ су понекад биле постављене и у истој линији са зградама цивилне намене (сл.57). Стражарнице су, својом мобилношћу, ефикасно означавале сваки простор као простор који се надзире.⁶³⁴

Физичка издвојеност касарног простора одредила је поделу војног живота на унутрашњи – унутар касарне и спољашњи – изван ње. У упутима, одмах по доласку у касарну, регрути су упознавани са правилима „унутрашњег војничког живота“.⁶³⁵ Ношењем различитог одела унутар и изван касарне, она се, такође, могла одредити као место границе војног и цивилног живота. Увиђајући да се због радова у касарни брзо похаба и испрља одело, министар војни препоручио је свим командама да војници унутар

⁶³³ С. Стокић, *Рат и ратовање, прва свеска*, Београд 1885, 20–21.

⁶³⁴ Постављање страже испред неког објекта означавало је важност тог простора са становишта државног интереса. Поред означавања касарни и других војних објеката, стражарница била још и ознака простора у којем борави владар, врховни командант. Правилима службе било је одређено образовање „почасне страже“ у месту преноћишта краља и чланова краљевске породице у току посете. „Почасну стражу“ чинила је једна чета војника сталног кадра која је обавезна да носи заставу. *Правила службе I део*, Београд 1901, 104,105.

⁶³⁵ К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 56.

касарни носе ислужено одело, те да обрете већу пажњу на „оно војничко одело, које је намењено да се у њему војници појављују ван својих обиталишта.“⁶³⁶ Војници су, по ступању у војну службу, добијали упутства и о очекиваном изгледу и понашању ван војног простора: „Пре поласка, добро очисти одело и обућу, опаши оружје и јави се дежурном. Кроз варош несмеш ићи млитаво, тромо, погнуте главе и споро. За војника је неугледно, да кроз варош пуши, једе и да држи руке у џеповима. Војник кроз варош мора корачати право, достојанствено и у лепом држању. Свакоме је мило да те таквог види. Иди увек као озбиљан, хитар, жив и пажљив војник“.⁶³⁷

Очекивања да ће се жељени резултати у погледу васпитања војника добити једино поштовањем норми путем примене казни – била су превазиђена. Касарна је представљала простор у којем се војник припремао за рат и, као такав, он је осмишљавао у складу са оновременим сазнањима о „психологији рата“. Инсистирало се на развијању осећаја припадности јединици, који је могао да буде најефектније усвојен креирањем простора сабирања и суживота свих оних који су били означени као припадници одређене јединице. Изградња војничког дома, не у смислу физичког, већ менталног простора,⁶³⁸ полазила је од познатих искустава регрута. Требало је осећања заједништва, развијена у породичном дому, пренети на нови – војни дом. Третирало се као војничка дужност да војници „у касарни живе као рођена браћа, команду сматрају као породицу“.⁶³⁹ Касарна је требало да постане место на којем ће се војник осећати као да је „код куће“.⁶⁴⁰ У њој су се усвајали појмови отаџбине и народа, те тако проширивала значења породице.⁶⁴¹

⁶³⁶ *СВЛ* 1890, 423, 424.

⁶³⁷ К. Јокић, *op. cit.*, 67.

⁶³⁸ Теорије које се баве питањима одређења простора као менталне категорије користе се поделом на унутрашњи и спољашњи простор, в. G. Vašlar, *Poetika prostora*, Beograd 1969.

⁶³⁹ К.Јокић, *op.cit.*

⁶⁴⁰ Осећај појединца „као код куће“ користи се као основна аналитичка категорија места приватности у теоријама које се баве менталном географијом – М. Тимотијевић, *Приватни живот и места приватности у: Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 184.

⁶⁴¹ „поступно појам о уређењу државе (отаџбине) прелазећи од очеве куће на своје село, односно своју варош, од села и вароши на своју општину, од општине, на свој срез, округ – на целу своју отаџбину: – шири се појам својине, додајући к личној општу (подвукла Б. И.), тј. додајући к својој својину свога села (вароши), своје општине, среза, округа – целе Србије и свију српских земаља; као што се шири и појам о народу своме, додајући својим родитељима, сродницима, пријатељима и познаницима: своје сељаке (варошане), своје земљаке, цео српски народ, не само у садашњим уским границама Србије, него у свим српским земљама.“ П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907, 27.

Организација простора

Касарне, попут многих других грађевина јавне намене, развијају своју типологију почевши од 17. века, а од 19. века доживљавају „глобализацију“.⁶⁴² Типови касарни показују да са усложњавањем војне организације долази и до усложњавања војног простора у правцу његове све веће партикуларизације на функционалне целине. У Француској је осмишљен тзв. инжињерски тип (*Type du génie*) који је примењиван од 1873. године. Овај тип касарни је подразумевао посебне зграде за сваки батаљон и издвојене зграде или зграду са одвојеним деловима за кухињу, амбуланту, коњушницу. Собе су најчешће биле пројектоване за смештај 24 војника, с прозорима на обема фасадама, а повезивао их је ходник.⁶⁴³ Крајем 19. века, уведен је и тзв. павиљонски тип касарни или Толетов систем (*Tollet*), који је подразумевао много више мањих стамбених зграда (за пола или целу чету), где је посебно узимано у обзир здравље људи, те је вођено рачуна да на сваког војника долази по 3,5 до 4,5 м² површине, односно од 15 до 24 м³ ваздуха.⁶⁴⁴ Посебан подстицај развоју павиљонског типа касарни дао је извештај санитетске комисије, који је у Великој Британији објављен 1861. године, након Кримског рата, када је велики морталитет у касарнама и болницама доведен у везу са неадекватним санитетским условима у војним зградама. Санитетска комисија је, у свом извештају, захтевала да се, због протока ваздуха, тоалети и друге помоћне просторије граде одвојено, а купатила уз просторије за спавање. Захтевано је и да касарне имају подужну основу коју ће пратити собе за спавање постављене у правцу запад–исток, како би просторије биле изложене атмосферским утицајима са севера и југа. Потом, било је дозвољено да касарне имају највише три спрата, а подрум да се користи као магацин. Била су утврђена посебна решења за пешачке, коњичке и артиљеријске касарне. За коњичке касарне, комисија је сматрала неприхватљивим да војници буду смештени у истој згради где и коњи. Били су дефинисани обавезни пројектни задаци за све врсте касарни: 1. просторије за смештај људства, 2. просторије за смештај коња, наоружања, 3. магацинске просторије, 4. официрски квартал. Поред ових обавезних просторних јединица, пројекти касарни су

⁶⁴²M. P. Gatti, G. Cacciaguerra, *op.cit.*, 19.

⁶⁴³*Vojna enciklopedija*, 4, Beograd 1972, 275–276.

⁶⁴⁴*Ibid.*

укључивали и посебне јединице, као што су: кухиња, кантина, школа, капела, затвор, библиотека и читаоница, вежбаоница, а негде и болница.⁶⁴⁵

Стручњаци у Србији били су упознати са оновременим достигнућима војног градитељства захваљујући чињеници да су многи српски официри слати на школовање у иностранство,⁶⁴⁶ те да су постојале и специјализоване библиотеке, са одговарајућом литературом.⁶⁴⁷ Крајем 19. века, у Министарству грађевина налазио се албум пројеката за касарне појединих јединица разних родова војске, откупљен од странаца.⁶⁴⁸ Имајући у виду стране праксе и стање у Србији по питању градње касарни, појавила су се у војној штампи и разматрања о предностима/манама одређених типова касарни. Године 1883. у часопису *Ратник* истицана је предност павиљонског типа касарни и болница у односу на друга решења: „Систем грађења да одговара по могућству – свима хигијенским условима (павиљонски систем) [...] Што се тиче висине касарни, оне су најудобније које имају само приземни и горњи спрат, као што су „наше двокатнице“. [...] У пређашња времена, а из стратегијских надзора, придржавали су се – при постројавању касарни Вобановог система (затворени квадрат) [...] Па и када је зграда с једне стране отворена (као што је н. пр. „наша велика касарна“) или кад би квадрат на ћошковима имао слободне пролазе, опет не би одговарао потпуно хигијенским условима [...] У новије време уведен је већином коридор систем. Но и овај систем има својих мана. [...] И где се овај систем ипак усвојити мора, онда ходници ваља да дођу са северне или западне стране, а све собе да су лицем окренуте ка истоку или југу (као што је постројена београдска кавалеријска касарна). Најцелисходније и најподесније било би „четне касарне“ (Kompanie-Kasernen) јер би понајбоље одговарале не само хигијенским захтевима, него и дисциплинским, економским и административним поделама.“⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ The Construction of Barracks, *The Building News and the Engineering Journal*, Volume the Tenth, London 1863, 728, 729.

⁶⁴⁶ С. Ђукић, *op. cit.*, 14–55.

⁶⁴⁷ У Нишу је постојала Инжињерска официрска читаоница и библиотека у чијем фонду се налазио велики број купљених и поклоњених књига, као и сви значајнији војни и технички часописи, на које је читаоница била преплаћена. С. Ђукић, *op. cit.*, 112.

⁶⁴⁸ М. Магдаленић, *op. cit.*, III, X, *Реч о војним грађевинама*, Београд 1891, 10.

⁶⁴⁹ Ф. Т. Неколико речи о касарнама са санитетском гледишта, *Ратник*, Св. V, Год. V, новембар 1883, 368–370.

Изведба неколико касарни у Србији крајем 19. века покренула је и полемику у јавности која је била повод једном судском процесу,⁶⁵⁰ као и интерпелацији упућеној министру војном.⁶⁵¹ Poleмика се водила у *Нишкој Слободи, Српској Независности* (бр. 117), *Дневном листу* (бр. 157), *Виделу* (бр. 49, 50, 51, 62, 64, 65, 67, 69, 72).⁶⁵² Она је била предмет и посебно штампаних дела у 1891. години: расправа о касарнама инжињерског пуковника у пензији Михаила Магдаленића, под називом *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту упоређене са оним у Горњ. Милановцу, Пожеги и Ваљеву*, као и одговор на ову расправу – књижица *О војним грађевинама*⁶⁵³ од инжињерског пуковника Светозара Љочића, који је желео да остане анониман (потписујући се са Х). Љочић је нешто касније објавио и дело *О касарнама по немачком*.⁶⁵⁴ Ова дела су настала као сучељавање двојице српских инжињерских официра који су обављали и дужности начелника Инжињерско-техничког одељења Министарства војног, а у вези са пројектима касарни за које су били задужени. Инжињер Љочић био је задужен за градњу касарни у Пожеги, Горњем Милановцу и Ваљеву, а инжињер Михаило Магдаленић⁶⁵⁵ за пројектовање касарни у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту, подигнутих нешто касније.

⁶⁵⁰ Судски спор који се водио на првостепеном суду за варош Београд, почетком 1891. године, између два инжињерска официра, Љочића и Магдаленића. О томе више в. М. Магдаленић, *op. cit.*, XVI–XXVII.

⁶⁵¹ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 95, 15. март 1891, 857–858; Бр. 140, 29. април 1891, 1293–1296; Бр. 141, 30. април 1891, 1297–1298; Бр. 155, 14. мај 1891, 1413–1416; Бр. 156, 15. мај 1891, 1417–1420.

⁶⁵² М. Магдаленић, *op. cit.*, XI–XIV; X, *Реч о војним грађевинама*, 14–16.

⁶⁵³ Х., *О војним грађевинама*, Београд 1891.

⁶⁵⁴ Х., *О касарнама по немачком*, Београд 1891.

⁶⁵⁵ Михаило Магдаленић (Касадак код Смедеревске Паланке, 1846 – Врњачка Бања, 1926) био је српски официр, војни инжињер. Артиљеријску школу је завршио као 9. у класи 1866. Године 1872, Магдаленић је као државни питомац послат на трогодишњи инжињерски курс на Николајевску војну академију у Петрограду, у Русији. Учествовао је у Првом српско-турском рату 1876. најпре као помоћник начелника инжињерије Врховне команде, а онда као начелник инжињерије Моравског корпуса. Био је и командант десног крила Ибарске војске. По окончању рата, био је начелник инжињерије Дринског корпуса. У Другом српско-турском рату 1877–1878 био је начелник инжињерије Шумадијског корпуса. Предавао је на Војној академији пољску и сталну фортификацију у неколико наврата: од новембра 1875. до јуна 1876, затим од септембра 1878. до октобра 1889. и од октобра 1894. до 1895. године. Током 1882. до 1883. био је вршилац дужности команданта, најпре Инжињеријског батаљона, касније Инжињеријског пука. Године 1883, унапређен је у чин потпуковника. Током 1883. био је командант инжињерије сталног кадра и референт инжињерије код Команде активне војске, а онда је кратко време био заповедник града Ниша и после тога референт инжињерије Дунавске дивизијске команде. Године 1884, одређен је за вршиоца дужности начелника Инжињерско-техничког одељења Министарства војске. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885. као начелник инжињерије Врховне команде. Након завршетка рата, 1886. године, постављен је за начелника Инжињерско-техничког одељења Министарства војног. Године 1888, унапређен је у чин пуковника. Следеће године, 1889, постављен је за команданта Тимочке дивизијске области. На властити захтев, пензионисан је 1890. године, због телесне неспособности. Док је био пензионер, 1897. године унапређен је у чин почасног генерала. Активиран је 1900. године, када је и добио чин генерала. Године 1900,

Магдаленићеви пројекти касарни у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту претрпели су бројне критике и проузроковали горепоменућу полемику. Замерке су се тичале решења која нису погодовала одржању здравља војника у војничким собама, те одабира неадекватног грађевинског материјала и лоше пројектоване конструкције, а било је замерки и на избор локације за касарне и распоред њихових зграда. Инжињер Магдаленић је покушао да кроз дело под називом *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту упоређене са оним у Горњ. Милановцу, Пожеги и Ваљево* оповргне критике и образложи своје пројекте, и то кроз једну компаративну анализу у коју су били укључени пројекти инжињера Љочића, главног критичара Магдаленићевог рада. У свом делу, Магдаленић је детаљно представио услове у којима су његови пројекти били реализовани. Заједно са другим текстовима који су настали у вези са оценама ових касарни и пројектовања касарни уопште, ова полемика је драгоцен извор за сазнања о разумевању архитектуре у функцији војничког васпитања у Србији на крају 19. века.

На предлог инж. Магдаленића уведен је павиљонски тип касарни у Србији. У поменутој расправи, Магдаленић је дао преглед онога што је сматрао идеалним пројектом и онога што је остварено у Србији. Узори за распоред објеката у касарнама павиљонског типа у Србији били су енглески војни павиљони, а идеја за њихову конструкцију била је позајмљена од руског генерала Седерхолма.⁶⁵⁶ Магдаленићу је био познат и извештај британске санитетске комисије.⁶⁵⁷ Према тим узорима, у Србији су грађене касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту. Павиљонски тип је био усвојен и за коначно решење војне болнице у Нишу, такође, према замислима официра Магдаленића, а одобрио га је и Грађевински савет.⁶⁵⁸

Поред примене теоријског знања, Магдаленићево оригинално решење касарни било је засновано и на примерима градње касарни у Србији. Углавном се радило о лошим примерима градње. Тако он наводи да је касарна у Нишу, која је подигнута 1880. године

постављен је за команданта Дунавске дивизијске области. Поново је пензионисан фебруара 1901. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, 130-133; С. Ђукић, *op. cit.*, 31, 144-145.

⁶⁵⁶ М. Магдаленић, *op. cit.*, V.

⁶⁵⁷ General report of the comission appointed for improving the sanitary condition of barrack and hospitals, М. Магдаленић, *op. cit.*, 115.

⁶⁵⁸ *Ibid.*, 9,81-84.

(сл.58), пример „како касарне у нас не треба градити“, јер приликом њеног пројектовања није се размишљало о потребама трупе, која би требало да буде у њој смештена.⁶⁵⁹ Убрзо након што је саграђена, било је потребно мењати и њене дрвене подове новим „јер би иначе била неупотребљива“.⁶⁶⁰ Иако није све примере наводио, Магдаленић је сигурно, узимајући у обзир његов положај начелника Инжињерско-техничког одељења Министарства војног, био упознат и са другим случајевима лоше градње касарни у Србији, као што је пример војних зграда подигнутих у Куршумлији у периоду између 1878. и 1882. Године 1891, војни министар је одговарао на интерпелацију коју је поднео поп Богосав Поповић у вези са војним зградама у Куршумлији, због тога што су „зграде већином све пале и склоне паду, па војници не смеју да уђу у њих и да преноће у њима“.⁶⁶¹

Магдаленић је сматрао да: „касарна за дотичну трупу ваља да обухвата и покрива простор толики, да се на њему може сместити целокупно људство дотичне трупе, кад се оно попуни до ратног комплета. [...] Сем тога, у касарни дотичне трупе мора бити смештено, спремно за евентуалну потребу и употребу, сво оружје са оружаним прибором, и све обмундировне потребе, за ратни састав њен: уз то још: сви возови припадајући јој у ратном саставу, без којих се она кренути не може. Најзад, у касарни дотичне трупе мора бити нарочитих простора и зграда за: канцеларије, ручне „цајхаузе“, школе, трапезарије, затворе, стражу, кухињу и нужнике“.⁶⁶²

Поред набрајања просторија исте или сличне намене које је споменуо Магдаленић, у немачким упутствима које је превео и коментарисао Љочић – наводи да касарне треба да садрже и собе за ожењене подофицире, али он закључује да је „најцелисходније да су ожењени подофицири ван саме касарне у засебним зградама“. Разматрано је и пројектовање станова за офицере и војне званичнике, мада је то питање, како је овај српски офицер навео, „код нас ново и нерешено“, те проблематично највише са економског становишта. Још су поменуте и продавнице и ситничарнице, као и локали за офицере, подофицире и редове.⁶⁶³

⁶⁵⁹ *Ibid*, III. Године 1881, издато је наређење „да се пијонирски батаљон са својим штабом премести из Ниша у Београд“, због тога што у нишкој касарни нису могле да се сместе све трупе нишког гарнизона. *СВЛ* 1881, 1275–1276.

⁶⁶⁰ М. Магдаленић, *op. cit.*, III.

⁶⁶¹ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 156, 15. мај 1891, 1420.

⁶⁶² М. Магдаленић, *op. cit.*, 11–12.

⁶⁶³ Х., *О касарнама по немачком*, 23–48.

Касарнама у Горњем Милановцу и Пожеги недостајали су магацини за оружје, одело и спрему, као и просторије за смештај возова, док касарна у Ваљеву није имала ништа од наведеног, па ни штале ни зграду за штаб батаљона.⁶⁶⁴ Касарни у Пожаревцу недостајали су: „оружни магацин; шупа за кола мобилисаног пука; и штала“.⁶⁶⁵

Без обзира на одредбе правила службе које су се тицале подизања пољских цркава у оквиру војних логора и касарни,⁶⁶⁶ војничка црква није била широко распрострањена појава.⁶⁶⁷ Цркве се не помињу ни у расправама српских инжењера о различитим зградама/просторијама потребним у простору касарне. У касарни је било одређено место за молитву, али оно није било ничим посебно означено; цркву у касарни је представљао војни свештеник. У одређене дане, представници трупе су одлазили у парохијску цркву.

У извештајима поднетим министру војном приликом обилазака гарнизона, критиковано је смештање војничког гробља у непосредној близини касарне, и то не из санитарских разлога, већ моралних. Тако је предлагано да се тек успостављено пиротско војничко гробље, које се налазило свега 100 м јужније од пиротске касарне, пребаци на неко друго место: „Први погледи војника, кад из кревета устају падају на гробље, а како овај призор на војника, који су своју кућу и своје драге и миле оставили, упливише, може се мислити!“⁶⁶⁸

У истраживаном периоду, сазнања о партикуларизацији простора била су примењена у градњи касарни с мањим или већим успехом, али је такав простор сигурно представљао једну новину у Србији, коју је захтевала модерна војска. О различитим потребама које је касарне требало да задовоље пре и после војних реформи илустративно сведоче и критике на рачун старих касарни у београдском гарнизону: „гди су можда касарне понајбоље, нема нарочитих соба за спавање, ручавање и предавање, већ се то ради у једној истој соби. Поред тога, што је са чисто хигијенског гледишта то јако штетно, још

⁶⁶⁴ М. Магдаленић, *op. cit.*, 17.

⁶⁶⁵ *Ibid.*, 9.

⁶⁶⁶ Црква се подизала на оном месту на којем нареди командант логора, у договору са војним свештеником. *Правила службе*, Београд 1888, 87; *Правила службе*, Београд 1913, 132.

⁶⁶⁷ У истраживаном периоду, као војне цркве функционисале су цркве које су биле подигнуте пре 1878. године: гарнизонска Црква Вазнесења, подигнута на месту војне шатор-цркве у дворишту зграде Совјета, а недалеко од Велике касарне, као и Црква Ружица у Београдској тврђави. Поред поменутих, постојала је и црква у Нишкој тврђави, те Црква Светог Илије у војном логору на Бањици.

⁶⁶⁸ *СВЛ*, 1890, 727.

је и за само предавање неугодно, јер се често због кревета не могу ни да сместе сви војници као што треба“.⁶⁶⁹

Бранећи своје пројекте павиљонског типа, Магдаленић је истицао да је овај тип „здравији“ и да више одговара захтевима за функционисање једне трупе наспрам типова касарни какви су били реализовани у Горњем Милановцу, Ваљевоу и Пожеги: „распоређене у облику писмена П; на такав начин да затворену страну овог облика запремају две зграде – уздуж једна крај друге; а на оба крака његова метнута је, по једна зграда. Све остале споредне зграде касарне ове: кухиња, штала, нужници, зграда за штаб команде, разбацане су од ока, без икакве мисли и система“.⁶⁷⁰

Касарна павиљонског типа у Пожаревцу имала је „10 зграда, од којих 5 дугачких преко 100 метара, а једна двокатна и дугачка близу 50 метара“.⁶⁷¹ Павиљони су били распоређени уздуж, један крај другог, у једној линији укупне дужине око 550 м⁶⁷² (сл.43). Према Магдаленићу, павиљонски тип није био добро решење само са санитарских становишта, већ и због боље прегледности трупе која станује у касарни, као и због бољих могућности надзора и дисциплиновања појединца.⁶⁷³ Тако посматра павиљонски тип касарне као повољан и због тога што „њему само *благодарећи, ми можемо да добијемо, у кругу касарнском, прегледну и непрекидну стројеву линију, за целу дотичну трупу – у*

⁶⁶⁹ С. Ђукић, *op. cit.*, 305.

⁶⁷⁰ М. Магдаленић, *op. cit.*, 55– 56.

⁶⁷¹ *Ibid.*, 15.

⁶⁷² *Ibid.*, 54.

⁶⁷³ О примени павиљонског типа градње на зграде школа, са становишта не само постизања бољих санитарских услова, већ и потреба ефикасније организације школе – пише и *Просветни гласник* 1899, У чланку под називом „Школске зграде у павиљонском систему“ наводи се: „Игијена је већ одавно војевала против гломазних грађевина са великим бројем становника и саветовала је да се место тога подижу мање зграде удешене према мањем броју становника, јер су оне много здравије. Нарочито је устајала против грађења великих касарна и болница, и успела је у толико, да се у новије време за те грађевине махом усваја т. з. павиљонски систем. Сада су почели тај систем узимати и за школске зграде. У место да се гради велика зграда са недогледним редом учионица (махом на једној страни), са читавим лавиринтом суморних ходника и узаних степеница; у место да се у ту велику зграду стрпа по неколико стотина деце разног узраста па често и разног пола; — гради се сада више засебних школских зграда много мањих размера у неком размаку једна од друге у т. з. павиљонском систему. У њих се размештају школска деца према игијенским и педагошким принципима (подвукла Б. И.и даље у тексту) и нашло се, да је тако много боље. У таким је зградама више ваздуха, више светлости, више сухоте, чистоће и реда, а мање сукоба између ученика и других погрешака. На жалост тај је систем скупљи већ и с тога, што захтева већи простор, па за то тако лагано и продире. Нарочито га је мучно извести у великим градовима, где је све већ запремљено, и где је немогућно добити плац, на коме ће моћи слободно стајати неколико — ма и мањих зграда. У Немачкој је прва школа по том систему грађена у Лудвигсхафену и до сада је била једина, а сад граде другу у Грос-Лихтерфелду“. М. Школске зграде у павиљонском систему, *Просветни гласник*, Св. 10, октобар 1899, Београд 1899, 601.

мирном и ратном саставу њеном – и то, непосредно пред зградама за људство“.⁶⁷⁴ Овај захтев био је и разлог и да се одступи о распореда уобичајеног код болничких павиљона. Код болничких павиљона распоред је условљен „личном нуждом и потребом њихових обитоаца, разних категорија“, док код касарне „обзир на индивидуалне погодности узима се у призрење“.⁶⁷⁵ Тако, узимајући распоред трупе ратног састава у прописном строју испред зграда као један од битних услова организације зграда у касарнама, он налази мане касарнама у Горњем Милановцу и Ваљеву: „у Ваљеву, не може батаљон, у *мирном саставу свом*, да стане ни у каквом прописном строју, сем – у гомили.“⁶⁷⁶ У Горњем Милановцу, и лош избор локације саме касарне у погледу терена онемогућавао је да трупа постоји када је влажно време. Када је пак суво – било је могуће постројити само батаљон састава мирнодопске формације, и то у смакнутом строју, а „кад се дотична команда попуни до ратног комплета, *не може бити ни говора*; јер, размер простора комплета којим су саграђене све три касарне ове (касарна у Горњем Милановцу, Ваљеву, Пожеги, прим. аут), не одговара *ни близу ни из далека*, овој потреби. С тога, кад овај случај наступи, дотична команда мора да остави своју касарну и да иде: било на ледину какву – ако јој то време дозволи; или ако време недозвољава бављење на ледини, тада како смо то ми већ уобичајили, у мејане, у шупе, под стреје приватних лица, и т.д., куда они брзо упропашћује своју материјалну спрему и, уз то, **сигурно проћердава и оно мало моралних утисака и навика, које је које како добила у касарни својој, забављење у њој у току мирне службе“.**⁶⁷⁷

Поред простора за искупљање и строј, у касарни је требало одредити и „нарочит простор, за гимнастичка вежбања целокупном дотичном трупом у мирно доба. Све ове просторе ваља посути, како треба, чистим крупним песком, на доброј подлози“.⁶⁷⁸ Простор око касарнских зграда је даље био подвргнут сегментацији тако да свака целина буде у одређеној функцији, односно – да цео простор касарне постане користан. Простор око зграда требало је да има одређене правце улаза/излаза трупа, а уз њих и стазе за пролаз појединаца, те стазе којима ће бити повезане зграде касарне и друга места. На

⁶⁷⁴ М. Магдаленић, *op. cit.*, 57–58.

⁶⁷⁵ *Ibid.*, 52.

⁶⁷⁶ *Ibid.*, 46.

⁶⁷⁷ *Ibid.*

⁶⁷⁸ *Ibid.*, 49.

просторима између њих требало је да буду засађени дрвореди „у линијама и групама, размештени према положају зграда, облику круга касарне и са обзиром на то још, да се и ови простори могу користити, за занимања и вежбања људи у већим партијама“.⁶⁷⁹

Павиљон је био целина која је одговарала разумевању чете као основне јединице у војсци, „у погледу дисциплинском и административном“; „чета је и војничком друштву у исто време и породица и школа“.⁶⁸⁰ Делење простора према војним поделама јединица које су омогућавале ефикасније управљање људством је на више места у оновременој војној литератури истицано као предуслов за дисциплиновање војника. Тако се на једном месту наводи следеће: „Ништа није горе но помешати војнике и стрпати их у један локал, где је таква тескоба, да је апсолутно немогуће водити рачуна и одржавати унутрашњи ред онако, како то правила и прописи налажу. У оваквим околностима, где су смештене по две чете у једну собу (подвукла Б. И), настаје крађа државних ствари између војника; сем тога војници чине и друге разне грешке, за које се чешће кажњавају, а чим се војника казни неколико пута, он постане равнодушан према казни, јер она нема онога утицаја, као кад се употребљава као последње средство за поправку онога ко греша. Све ово има огромног утицаја на васпитање војника. Кад не би била ова мешавина војника, онда би се мало мање виђале војничке ствари по вароши и код грађана“.⁶⁸¹

У Пожаревцу су била четири павиљона, колико је било чета у кадровском пешадијском батаљону. Павиљони су изгледали „колосално за једну чету“,⁶⁸² а заправо су пројектовани тако да задовоље смештај свих 726 људи мирнодопског састава једног кадровског пешадијског батаљона (пука): 72 подофицира, 374 редова са пуним роком службе, 280 са скраћеним роком.⁶⁸³ Сваки павиљон је био пројектован за смештај један чете мирнодопске формације, али и за смештај војника из ратног састава, мада није могао да буде пројектован према стандардима, услед несразмерности броја резерви (4308, што је четири пута више него у већини европских војски) и економских ограничења.

Четни павиљони су имали средишњи део и два крила. У средишњем делу су биле просторије за администрацију и заповедништво, умиваоници и трпезарија која је служила

⁶⁷⁹ *Ibid.*

⁶⁸⁰ К.Корзиј, *Морално васпитање војника*, Београд 1907,2.

⁶⁸¹ R.M, Један поглед на војни дух и дисциплину, *Узданица*, Год. II, Књ.IV, Св. V, Београд 1902, 336,337.

⁶⁸² М.Магдаленић, *op.cit*, 14, *Народна скупштина*, Год. I, Бр.156, 15.мај 1891, 1419.

⁶⁸³ М.Магдаленић, *op.cit*, 12.

и као сала за теоријску наставу,⁶⁸⁴ а у крилима зграде биле су смештене четири собе за војнике (по две у сваком крилу), што је одговарало подели чете на четири вода (сл.59). У собама су били предвиђени кревети за сваког војника, одвојени једни од других, распоређени у четири реда, тако да је између њих пројектован отворен ходник који повезује собе са средишњим просторијама павиљона. Собе су раздвојене зидовима, али у средини сваког преградног зида оствален је слободан отвор за пролаз (без врата). На тај начин, обезбеђено је да војници у свим собама буду под непрестаним и општим надзором, што је Магдаленић аргументовао и на следећи начин: „Друкчије не може ни бити; јер војници нису даме, па да је потребно изоловати их. Напротив, да се они, сваки појединац и сви скупа, увуку у бразде реда у опште како треба, нужно је: да су они под непрестајним надзором, како свију непосредних нижих старешина њихових, који с њима заједно бораве, тако и својим сопственим – међусобним општим“.⁶⁸⁵

Постојала су два излаза из зграде у средишњем делу, један наспрам другог, и то један за излаз на предњу страну павиљона, а други на задњу. На Љочићеву замерку што и собе на крајевима немају своје излазе, Магдаленић је одговорио: „Има једна сорта грађевина код које се нарочито старају, да сваки поједини простор има свој засебан улазак и излазак, кад год је то само могуће. **То су механе.** У њима је нужно, јер обитаоци њихови не само да не мисле ни о каквом гајењу заједничког „духа“, него неће ни да се виде, ни да се познаду, без велике потребе и нужде. [...] *Толику слободу не допуштају заједнички интереси никакве задруге, а најмање пансиона државних, са специјалним озбиљним васпитним циљима младичке масе народне*“.⁶⁸⁶

Касарне у Пожеги, Горњем Милановцу и Ваљеву нису могле да задовоље смештај ни свих војника једног батаљона мирног састава: 500 људи је могло да буде смештено у Пожеги, 400 у Горњем Милановцу и Ваљеву. Поменути касарне нису обезбеђивале ни стандард од 25 м³ ваздуха по војнику.⁶⁸⁷ Ове касарне су имале четири зграде за људство, што је одговарало броју чета у батаљону. Свака зграда имала је три дела, која су

⁶⁸⁴ Било је уобичајено да се трпезарија користи и као простор за теоријску наставу. Тако је генерал Милојко Лешјанин 9.јануара 1882.године наредио већу набавку столова које су требали да послуже и обучавању војника читању и писању, као и ручавању и вечеравању. С.Ђукић, *op.cit.*, 306.

⁶⁸⁵ М. Магдаленић, *op. cit.*, 63.

⁶⁸⁶ *Ibid.*, 76.

⁶⁸⁷ *Ibid.*, 17.

међусобно била одвојена попречним зидовима (сл.60). У левом крајњем делу су били простори за администрацију и заповедништво, а у десном делу трепезарија, која је служила и за наставу. У средњем делу су биле собе за људство, осветљене само са једне стране, за разлику од соба у касарнама у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту. У зградама за људе у Пожеги, Горњем Милановцу и Ваљеву биле су укупно четири собе, међусобно одвојене (по две, једне наспрам других), а свака је имала излаз у ходник који је водио до двају излаза из зграде, такође једног наспрам другог. До просторија на крајевима зграде (администрација, трепезарија) долазило се споља. Магдаленић критикује овакав распоред, као и распоред кревета у њима: „У зградама овим нема простора [...] на коме би се целокупна дотична команда могла постројити за једновремено саопштавање целокупној дотичној команди. [...] кревети за људе нису међу се раздвојени; а затим свака поједина соба потпуно је изолована од суседне јој, те људи у њима нису под непрестајним општим надзором“.⁶⁸⁸

Поред критика на квалитет пројекта и градње касарни, највећи бој критика је био на трошкове који су превазилазили уговорене суме. Магдаленићевим пројекатима замерало се да су били „мегаломански“. Тако је „Х.“ у тексту *О касарнама по немачком* коментарисао Магдаленићеву расправу: „Изложене поставке и правила, како их је писац расправе изнео и изложио могу штетно утицати на правилан развитак и правилно решење и остварење питања и о потребама војних локала, и о средствима, која су за то нужна, и да и овако заплашен свет од давања и намета толико узјогуну, да се потреба не само сад одма, но и у низу дугог периода, не подмири и тиме отежа, па и онемогући идеал и целу државну и народну; јер излагања о непостижимоме могу и оно мало духа и енергије и у човеку и у народу са свим да убију“.⁶⁸⁹

Међутим, и када су касније издвајана и значајнија средства за касарне, није био досегнут тип касарне без замерке. Тако је једна од најлуксузнијих касарни⁶⁹⁰ и репрезентативних јавних грађевина у престоници, касарна VII пука у Београду, изграђена

⁶⁸⁸ *Ibid*, 94.

⁶⁸⁹ Х., *О касарнама по немачком*, Београд 1891, 6.

⁶⁹⁰ „Лицитациона цена касарни у Ужицу и Крагујевцу прелазила је 250000, а оних у Чачку, Врању и Нишу, 350000 динара. Најскупља је била касарна VII пука у Београду. Камен темеља овог раскошног здања, чија је предрачунска цена достигла 550000 динара, свечано је положен 15. октобра 1899.“ М. Милићевић, *Реформа војске Србије*, 29.

почетком 20. века, била пројектована без купатила,⁶⁹¹ а код Инжињерске касарне у Нишу, која је, такође, сматрана велелепним здањем, нису постојале трпезарије, па су војници лети морали да ручају у пољу, а зими по ходницима.⁶⁹² Ови примери су били дело архитектата, а не војних инжињера и они су били једно ново поглавље у погледу изградње касарни, које је акценат стављало на репрезентативност објекта. О томе ће бити речи у следећем потпоглављу.

Изведба неколико касарни током осамдесетих година 19. века била је критикована, како због малверзација извођача и нестручног пројектовања, тако и због изгледа, који је сматран недостојним њихове намене. Касарне израђене по пројектима Магдаленића поређене су са „шупом за стоку“ и „стакленим баштама“.⁶⁹³ С друге стране, Љочићеве касарне у Горњем Милановцу, Ваљеву и Пожеги, Магдаленић је описивао, такође, у негативном тону: „Ви, који нисте видели касарне ове, замислите обичне, четвртасте сандуке избушене прозорима, склепане којјекако, без икаквог трага какве год Архитектуре на њима, уз све то, олепљене с поља малтером и окречене, зато ваљда, те да би се имало сваке године шта мазати и оправљати на њима“.⁶⁹⁴

На касарнама у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту примењен је „робау – што предпоставља циглу најбољу у сваком погледу – са фуговањем портланд цементом“,⁶⁹⁵ а у Књажевцу и Пироту изведени су и „камени цоклови на зградама касарни, са архитектурним профилем, одговарајући по опредељењу и значају сваке поједине зграде“.⁶⁹⁶

Овакав приступ обликовању спољашњости касарни био је и у складу са препорукама Министарства грађевина у вези са изградњом „грађевина државних и народних, које обичне потребе живљења, радиности и привреде подмирити имају“.⁶⁹⁷ Инсистирало се на економичности изградње. Расписом министра грађевина из 1874. године, препоручује се да се приликом пројектовања такве врсте грађевина „ни власти ни

⁶⁹¹ С. Ратковић-Костић, *op. cit.*, 274.

⁶⁹² *Војно-санитетски статистички годишњак за 1926. и 1927.*, Београд 1927, према Д. Велојић, *op. cit.*, Лепосавић 2014, 132.

⁶⁹³ *Народна скупштина*, Год. I, Бр. 155, 14. мај 1891, 1415.

⁶⁹⁴ М. Магдаленић, *op. cit.*, 49.

⁶⁹⁵ *Ibid*, 124.

⁶⁹⁶ *Ibid*, 48.

⁶⁹⁷ *Зборник закона, уредаба и расписа, тичући се грађевинске струке*, Београд 1881, 319–320.

инжињери ни у какву излишност и луксузе не упуштају, но само да се оно што је потребно, у пројекту узимају и то: (...) нарочито што се спољног украса тиче да се од сваке излишности клоне. Пошто украси не само никакве стварне користи грађевинама не приносе, но се на против зна, да се архитектонска лепота једне грађевине може постићи правилним сразмерностима појединих делова и хармонијом свију ових са укупном грађевином“.⁶⁹⁸ И војни инжињери у Србији су заступали европске захтеве при пројектовању касарни, напомињући да се „треба обазрети и на лепоту и архитектонске захтеве; но ови не смеду бити од штете по хигијенске и остале војне услове и захтеве“.⁶⁹⁹

Касарне су „изображавале“⁷⁰⁰ („производиле“) војника. Стога, њихова спољашњост требало је да буде подређена захтевима за максималном рационалношћу, која је била императив и за „употребу“ времена, простора, тела у систему производње. Узимајући у обзир ове врсте захтева, није необично што се могу пронаћи архитектонске сличности између привредних објеката и касарни. Примена опеке представљала је заједничку одлику и касарни и привредних зграда;⁷⁰¹ потом, сличности се могу уочити и у појединим елементима академизма које налазимо и код одређених зграда индустријског комплекса и касарни. Војни инжињер Магдаленић тражио је стручну помоћ архитекте Александра Бугарског приликом израде предлога за касарне у Пожаревцу и врло је могуће да је овај архитекта утицао и на појаву елемената карактеристичних за архитектуру академизма на овој касарни. Исто тако, архитекта Данило Л. Влаисављевић био је ангажован како би дао репрезентативан облик индустријском комплексу зграда „Друштва за клање и прераду стоке“ (1898), који је осмислио инжињер Милош Савчић.⁷⁰² Тако је опека била примењена и на зградама комплекса Текстилне фабрике Косте Илића и синова у Београду на почетку 20. века,⁷⁰³ које су, као и зграде пожаревачке касарне, биле изведене у духу академизма.

⁶⁹⁸ *Ibid.*

⁶⁹⁹ Х., *О касарнама по немачком*, 13.

⁷⁰⁰ „Но нема ни једног народа, код кога су сви обвесници толико физички моћни, интелектуално развијени и пуни самопрегоревања за ратне прилике. С тога је нужно изображавање“. С. Стокић, *Рат и ратовање, Прва свеска*, Београд 1885, 96.

⁷⁰¹ Опека је била примењена и на зградама комплекса Текстилне фабрике Косте Илића и синова у Београду, на почетку 20. века. С. Михајлов, *Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века*, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 104.

⁷⁰² *Ibid.*, 97.

⁷⁰³ *Ibid.*, 104.

Архитектура војних објеката

Архитектура војних објеката у истраживаном периоду представљала је важан медиј званичне политике. Репрезентативност војних објеката истицала је важност војске као државне и националне институције.⁷⁰⁴ Тако је и велики број разгледница које су репродуковале фотографије здања војних установа и јединица, указивао на важност војске у Србији.⁷⁰⁵

Симболичка значења војне моћи Србије, која су додељивана здањима где су биле смештене војне установе и јединице – показује и пример визуализације историје Војне академије у часопису *Нова Искра* 1900. године помоћу репрографија литографије и фотографија. На њима су приказане три зграде у којима је ова институција била смештена и те слике биле су визуелни подсетник континуитета напора у стварању модерне професионалне војске у Србији. У *Новој Искри* било битно да се повеже идеја прогресивности и историја високообразоване институције српске војске. Еволуцију војног образовања у Србији презентовале су литографија на којој је приказана зграда Тополивнице, где је првобитно била смештена Артиљеријска школа (сл.61); потом – фотографије старе зграде Војне академије, коју је пројектовао Јан Неволе већ 1850, а која је до 1878. била дограђена (сл.62),⁷⁰⁶ као и фотографије нове зграде Војне академије, која је саграђена према пројектима Димитрија Лека 1898–1899. године (сл.63). Прва зграда, у поређењу са остале две, представљала је скромну грађевину, двоспратницу, смештену у аркадијску пасторалу, што је доприносило утиску о романтичарским почецима, националним тежњама о стварању компетентне војске. Тако је ова представа репрезентовала и скромне почетке ограничене туђинском влашћу – из једног пикторесног пејзажа који је, врло често, био ознака Оријента у визуелном изразу оног времена израња једна скромна зграда али с „великом идејом“. Друга слика представља зграду Војне академије у урбаном амбијенту, у којем је трамвај у првом плану, као симбол модерности престонице. Зграда је била дело Јана Неволе, првог државног градитеља који је и имао

⁷⁰⁴ Б. Илић, *Војска и урбанистичка слика Београда*, 47.

⁷⁰⁵ Ј. Пераћ, *Разгледнице у Србији 1896–1914*, магистарска теза одбрањена на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, Београд 2007, 27, 30, 31, 38.

⁷⁰⁶ Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1981, 75.

образовање архитекте.⁷⁰⁷ Средином 19. века био је ангажован на изради пројеката државних здања у складу са тадашњом званичном политиком која је одредиле и да архитектура буде, пре свега, западноевропске провијенције.⁷⁰⁸ На трећој слици је зграда Војне академије, подигнута непосредно пре обележавања педесетогодишњице ове институције, са специфичним решењем горњег спрата угаоног дела фасаде (прекинути тимпанон и прозори различитих величина),⁷⁰⁹ што здању даје утисак монументалности, а целокупно решење репрезентује и тријумф напора Србије у модернизацији војске. Такво објашњење, које повезује архитектуру и историју институције, дато је читаоцима у рубрици *Наше слике*: „Тек прошле године довршена је и подигнута, на месту некадашње Тополивнице и Артиљеријске школе, величанствена, скоро раскошна зграда Војне Академије. Србин у њу с поносом гледа, јер она, према најскромнијим почецима, представља на крају педесете године редак успех неуморнога рада и напредовања школског“.⁷¹⁰ Овај споменички карактер Војна академија је добила и постављањем камене спомен-плоче на њеној згради. На плочи су била исписана имена десет српских официра који су дали свој живот у ослободилачким ратовима Србије,⁷¹¹ а ова спомен-плоча је, у делу Феликса Каница *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века* – приказана као битна одлика саме зграде Војне академије.⁷¹²

Захтев и да се архитектонско обликовање прилагоди споменичкој функцији војнообразовних објеката показује и предлог за подизање војне гимназије у Нишу из 1899. године, у којем је захтевано да „сама зграда, да би одговарала својој намени као споменик, (подвукла Б. И.) има бити монументална грађевина изграђена од тесаног камена“.⁷¹³

Изглед војних објеката био је детерминисан стратешком важношћу гарнизона и политичким значајем места у којима су они подизани. Највећа брига била је посвећена архитектури војних објеката у Београду и у Нишу, који су, након 1878. године и

⁷⁰⁷М. Roter Blagojević, Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu, *Limes plus: geopolitički časopis*, God. 59, br. 2 (2013), 129–148; Б. Несторовић, *op. cit.*, 96–102, 165, 169, 177–181, 185.

⁷⁰⁸Б. Несторовић, *op. cit.*, 160.

⁷⁰⁹Д. Ђурић – Замоло, *op. cit.*, 67,68.

⁷¹⁰*Нова Искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 381.

⁷¹¹Анон., „Педесетогодишњица Војне академије“, *Нова искра*, 16. 12. 1900, 383.

⁷¹²Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1999, 77, „Војна академија (...) импозантна стара грађевина, где су на једној плочи овековечена имена јунака палих у последњем рату да би млади питомци имали стално пред очима пример на који ће се угледати“.

⁷¹³Предлог народног посланика Тоше Поповића да се подигне у Нишу војна гимназија, *Стенографске белешке о раду Народне Скупштине за 1899. годину*, Београд 1900, 349–352 (351).

успостављања нове војно-административне поделе 1883. године, били и најзначајни гарнизони у Србији,⁷¹⁴ а Ниш је, крајем 19. века, постао и главни војни центар, када је тамо пребачена Команда активне војске.⁷¹⁵ Илустративан пример је различит приступ при решавању архитектонског обликовања Инжињерске касарне у Нишу (сл.64) и зграде Касарне V коњичког пука у Смедеревској Паланци (сл.56). Обе касарне су настале према пројекту архитекте Данила Владисављевића, али је у Нишу, за разлику од Паланке, створено раскошно здање. Необично архитектонско решење касарне у Нишу проистичало је из важности нишког гарнизона и инжињерије.⁷¹⁶ Ниш, који је српска војска ослободила након вишевековног ропства под Турцима,⁷¹⁷ заузео је важно место у званичној репрезентативној политици Србије. Ниш је представљао и значајан топос у изградњи култа кнеза, касније краља Милана као ослободилаца и успешног војсковође.⁷¹⁸

Инжињерску касарну у Нишу пројектовао је архитекта Данило Владисављевић, а подигнута је 1899. године. Архитектуру ове касарне требало је укључити у симболичку политику Србије и династије, која је била у вези са Нишом. О таквим захтевима сведочи и говор са освећења темеља за Инжињерску касарну у Нишу. Нишки епископ Никанор, хваливши труд краља Александра да „на овом ратном земљишту, запојеном мученичком

⁷¹⁴У Србији су, пре 1878. године, ову врсту важности имали београдски и смедеревски округ, који су већ 1869. године добили војно одело новог кроја, које је званично уведено у српску војску 1870. године. Исте године, 1869, било је наређено да војници вароши Београда буду „у потпуној војничкој спреми, у новом војничком оделу, имајући шињеле на ранцима привезане“. D. Nikolić, *Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku*, *Vesnik* br.17, Beograd 1971, 166, fusnota 64.

⁷¹⁵М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, 38; Д. Велојић, *Војска у Нишу 1918–1941*, 36.

⁷¹⁶Значај који је инжињерија добила у последњој деценији 19. века најбоље потврђује чињеница да је 1898. године она постала главни род оружја, а новим прописом о оделу из 1900. године – инжињерија је била истакнута добивши и јединствену, затворенозелену боју блузе. Важност инжињерије је проистичала из важности задатка који јој је био додељен – утврђивање источне границе. С. Ратковић-Костић, *op.cit.*, 274–276.

Непосредно пре него што су положени темељи Инжињерске касарне у Нишу, инжињерске јединице су обновиле манастир Св. Петке – Иверица, у Сићевачкој клисури 1896. године, подизањем новог храма на месту старог, у знак захвалности за сапасање живота краља Александра у Бијарицу 19. августа 1895. године. Манастирску цркву пројектовао је архитекта Светозар Ивачковић, а подигли су је официри и војници инжињерске трупе под надзором капетана Живојина Дамјановића. Њено необично архитектонско решење, у контексту црквеног градитељства у Србији, али и у свету, проистекло је из потребе да се истакне чињеница да је ктитор инжињерска трупа. Нарочит утисак остављају црквени портали у рустуци, као портали ренесансних палата, чија је намера била да се подизањем овог храма да „тврђ и непоколебљив доказ (подвукла Б. И.) љубави српског војника према узвишеној и миропомазаној глави господара земље, православног хришћанског осећања Краљевске српске војске“. ВА, П14,Ф1, г/д 4/1, 1.

⁷¹⁷Ж. Живановић, *Политчка историја Срба у другој половини 19.века*, Књ. I, Београд 1923, 367. Idem, *Политчка историја Срба у другој половини 19.века*, Књ. II, Београд 1924, 19.

⁷¹⁸И. Борозан, *Споменик у храму: теторија краља Милана Обреновића у Ђурлини*, Београд 2014, 46–48; И. Борозан, *Слика и моћ*, 221.

крвљу, оних дичних синова српских, који у 1878 год. положише живот свој за веру, Краља, Отаџбину и слободу потлачене браће“, истакао је да краљ није могао „бољи споменик подићи на овом месту оним борцима, који положише живот свој, за браћу своју, од овог споменика; нити си могао боље и више показати и засведочити своје признање и љубав своју, према великој узданици Твојој и народа српског, него што си предузео подизање овог здања – које ће, ако Бог да, вековима служити за стан осветника тужног Косова и ослободиоца свеколиког српства“.⁷¹⁹ Полагање темеља Инжињерској касарни у Нишу била је прилика која је сматрана погодном да краљ Александар додели медаљу за војничке врлине свом оцу, бившем краљу и команданту активне војске, Милану Обреновићу, као израз „захвалности на Његовом неуморном труду и обилатом успеху око напретка и усавршавања Моје миле и храбре Ми војске“.⁷²⁰

Касарна је добила изглед тврђаве а тиме је архитектура успешно репрезентовала функцију која је проистицала из позиције овог војног објекта у Нишу, који је „у свим ратним плановима израђеним до почетка балканских ратова био основица за размештај и дејства снага било према јужном или источном фронту“⁷²¹. Карактеристичан елемент, куле са зупчастим завршетком атика, повезује Инжињерску касарну у Нишу и објекат из комплекса бечког Арсенала (главна улазна капија у војни комплекс Арсенала у Бечу (објекат 1.)⁷²², као и изван број касарни у Немачкој из 19. века⁷²³ (нпр. касарна у Хајлбруну, артиљеријска краља Георга V у Дрездену, коњичка касарна у Витенбергу).⁷²⁴ Немачке касарне, које су својим решењем фасада асоцирале на средњовековне тврђаве, пружале су не само очигледну војну асоцијацију на намену објеката, већ је архитектонски интерпретирано романичко наслеђе било и важан израз германске националне уметности. Исторички стил Инжињерске касарне је био у истој функцији оживљавања сећања на српску средњовековну славу али не употребом мотива карактеристичних за српску средњовековну архитектуру, већ употребом мотива интернационалног историзма који

⁷¹⁹Реч при освећењу темеља пијонерске касарне у Нишу, коју је изговорио Њ. П. господин Никанор, 9. јула 1899. год, *Глас*, Бр. 5, 1. јул 1899, 98.

⁷²⁰*СВЛ*, Бр. 23, 12. јун 1899, 649–650.

⁷²¹Д. Велојтић, *Војска у Нишу*, 40.

⁷²²<http://archimaps.tumblr.com/post/104812593062/plan-of-the-royal-imperial-arsenal-vienna>

⁷²³Б. Несторовић, *op.cit.*, 375.

⁷²⁴ Овај мотив је Владисављевић применио и као централни мотив Војне болнице у Београду, који се појављује како на зградама павиљона тако и на главној троделној капији, која је представљала главни улаз у болнички комплекс.

репрезентују активни однос према прошлости.⁷²⁵ На тај начин је, и без реминисценција на средњовековну баштину Србије, ово здање било укључено у идеологију обнове златног доба. Церемонија освећења показује да је таква политика имала за циљ и да презентује краља Милана као обновитеља старе славе српског оружја. Тако је архитектура историзма представљала решење које је одговарало месту Инжињерске касарне додељеном у званичној симболичкој политици. „Оживљавање прошлости“ водило је ка симболичком изразу оствареном у подсећању на тврђаву и фасадама обликованим у стилу пикторесног медијавелизма. Архитекта је успешно одговорио захтевима званичне репрезентативне политике јер је Инжињерска касарна у Нишу изазивала сензацију у домаћем окружењу.⁷²⁶

Касарне су и својом позицијом у урбанистичком ткиву сведочиле о значају јединица које су биле смештене у њима. Такав пример је Касарна VII пешадијског пука у Београду Ова касарна је била саграђена у централној зони Београда упркос томе што су војни стручњаци сматрали да је касарне, из санитарних разлога и захтева модерне обуке, потребно градити на ободу града. Локација Касарне VII пешадијског пука била је детерминисана везом VII пешадијског пука и владара. Наиме, ова јединица је добила посебан статус када је краљ Милан свог сина, престолонаследника Александра, на његов седми рођендан (2. VII 1883) уписао у VII пешадијски батаљон кадра. У овом батаљону, касније пуку, краљевић је стицао чин каплара, поднаредника, наредника, потпоручника.⁷²⁷ У поменутој касарни налазио се и штаб команданта Краљеве гарде.⁷²⁸ Позиција касарне VII пешадијског пука у бизини касарне коњичке гардијске јединице Министарства војног, Војне академије, Офицерског дома, Велике касарне, говорила је у прилог чињеници да се водила посебна брига о томе да ова јединица буде смештена у оквиру својеврсног војног комплекса, у управно-административном центру Београда. С обзиром на везу ове јединице

⁷²⁵ Уп. Архитектуру Капетан Мишиног здања за које Александар Кадијевић наводи : „Иако нису садржали изразито национално обележје, романтичарски конципирани објекти су допринели општој клими узлета националне оријентације у уметности.“ А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 1997, 30.

⁷²⁶ А. Miric, Conversion of Military property, Engineers' barracks in Niš, *Зборник међународне конференције* (2016), 748.

⁷²⁷ М. Милићевић, Имена српских пукова, *Гласник*, Бр. 33, Ваљево 1999, 115. Од 1883. до 1889. године, ова јединица, која је била смештена у касарни у Београду, коју је пројектовао Д. Ђођијевић, носила је назив VII пешадијски батаљон „Краљевића Престолонаследника Александра“, од 1889. до 1903. године, називан је VII пешадијски батаљон (пук) „Краља Александра“, а од 1903. године, пук је понео је име краља Петра I. *Ibid.*, 115, 116, 119.

⁷²⁸ *СВЛ* 1902, 863–864.

и владара Србије и њен смештај у централној зони Београда, VII пук смештен је у раскошно здање чија предрачунска цена од 550.000 динара сведочи о томе да се ради о једној од најскупљих касарни оног времена.⁷²⁹ Била је то и један од ретких јавних грађевина која је имала монограм краља Александра на фасади. На главној фасади Касарне VII пука у Београду постављене су две метописе изнад бочних улаза, у којима су картуше са монограмом краља Александра Обреновића.⁷³⁰ Репрезентативна архитектура искоришћена је и као декор на разгледницама и фотографијама које су популарисале гардијске јединице,⁷³¹ смештене у близини, али у касарнама израђеним у „примитивном стилу“⁷³²(сл.65,66). На разгледницама, на којима је главни мотив представљала Касарна VII пука, увек је избор био на оним фотографијама које су зграду касарне снимале из перспективе чији је циљ да онемогући да се у кадру појаве нерепрезентативне зграде коњичких касарни. Вероватно због повезаности Краљеве гарде са касарном VII пешадијског пука, ова касарна била је означавана на разгледницама и као касарна Краљеве гарде.⁷³³

Архитектонско обликовање зграда војнообразованих и војноадминистративних институција било је најчешће у стилу академизма. „Европоцентрични академизам“ који је доживео успон у Србији у трећој четвртини 19. века, одговарао је политици европеизације српске државе,⁷³⁴ у којој је војска представљала једну од првих институција где се спроводила политика модернизације, по угледу на европске узор. Академизам је нарочито одговарао „својом репрезентативном стилском обрадом која је указивала на стабилност политичких установа“,⁷³⁵ као и својом „идеологијом реда“,⁷³⁶ – вредностима на

⁷²⁹М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 29.

⁷³⁰М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 71.

⁷³¹Д. Бабац, Ч.Васић, *Гарда у Србији*, Београд 2009, 74.

⁷³²Ф. Каниц, *op. cit.*, 77. У касарнама подигнутим почетком шездесетих година 19. века у Београду, на простору Врачара, у близини кнежевог двора, био је смештен гардијски ескадрон. Д. Бабац, Ч. Васић, *Гарда у Србији*, Београд 2009, 73–74. Поред тога што су ове касарне представљале сметњу развоју града, нису измештене све док двадесетих година 20. века није донесена одлука да се подигне нови двор на Дедињу. Б. Илић, Војска и урбанистичка слика Београда крајем 19. и почетком 20. века, *Култура*, Бр. 157 (2017), 48.

⁷³³ Касарна Краљеве гарде, издање Соломона Ј. Коена, до 1906. в. Јелена Пераћ, *Разгледнице у Србији 1896–1914*, магистарска теза одбрањена на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Одељења за историју уметности, Београд 2007, 31.

Bélgard, Laktanya - Kaserne = Београд : Касарна Краљеве гард, Budapest : Levelezőlapárusítás, [1916?], Pr 786/CXVII-3, http://vbs.vbs.rs/mediacobiss/wcobib/0092228108_001.JPG

⁷³⁴*Ibid*, 296,297.

⁷³⁵*Ibid*, 298.

⁷³⁶*Ibid*, 299.

којима је инсистирала и војна култура. Због важности институције опште војне обавезе у националном програму, преовладало је мишљење да би и спољашњи облик зграда касарни требало да буде такав „да се на први поглед види и осећа да је то државни војно-васпитни институт.“⁷³⁷ Тако је, почевши од последње деценије 19. века, Министарство војно поверило школованим архитектама пројектовање не само војноадминистративних и војнообразовних објеката, већ и касарни, и то: Димитрију Т. Леку, који је био ангажован од 1898. до 1900. године у Грађевинском одсеку Инжињерско-техничког одељења Министарства војног,⁷³⁸ Данилу Л. Влаисављевићу (од 1889. до 1921. године) и Драгутину Ђорђевићу (1900. и 1901. године).⁷³⁹ Пројекти касарни, које су потписале поменуте архитекте, показују углавном одлике академизма, који је представљао и доминантан стил када су у питању државна здања.⁷⁴⁰ У стилу академизма решене су зграде Министарства војног Краљевине Србије (1895) (сл.67), према пројекту Ј. Илкића, као и Официрског дома у Београду (1895) (сл.68), која је урађена према пројекту Ј. Илкића и М. Рувидића;⁷⁴¹ потом – зграде Окружног суда и VII пуковске окружне команде у Београду (1899),⁷⁴² касарне IV пешадијског пука „Стевана Немање“ у Ужицу (Крчагово) (1900), Чачку (1901), Врању (1900)⁷⁴³, касарна VII пука у Београду (1901) – према пројектима Д. Ђорђевића;⁷⁴⁴ затим – зграда Команде Дринске дивизије у Ваљеву с почетка 20. века, чији је аутор непознат,⁷⁴⁵ зграда Војне академије у Београду (1898–1899) и касарна у Ристовцу – према пројектима Димитрија Т. Лека,⁷⁴⁶ као и зграде касарне I артиљеријског пука у Ваљеву

⁷³⁷ М. Магдаленић, *op. cit.*, 24.

⁷³⁸ *Државни календар Краљевине Србије за 1899*, Београд 1899, 142; М. Ивановић, *Архитект Димитрије Т. Леко*, ГМГБ, Књ. LI, 2004, 125

⁷³⁹ *БОН*, Год. XVIII, Бр. 52, 214; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1972, 77–85; Д. Ђурић-Замоло, *op. cit.*, 36.

⁷⁴⁰ А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма*, 294–295.

⁷⁴¹ Б. Несторовић, *Јован Илкић, ГГБ, књ. XIX*, Београд 1972, 259–260; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1981, 49; Б. Несторовић, *Архитектура Србије*, 310; А. Кадијевић, *op. cit.*, 308; И. Марковић, *Архитектура угаоних грађевина у Београду (1865–2010)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2019, 307.

⁷⁴² М. Поповић, *Окружни суд и VII окружна команда у Београду, Наслеђе*, Бр. 3(2001), 193–198.

⁷⁴³ *Ibid.*, 332; М. Ђурђевић, *Прилог проучавању новије архитектуре у Врању, Врањски гласник*, бр. 26-27 (1993/1994), 120.

⁷⁴⁴ А. Кадијевић, *op. cit.*, 331–332.

⁷⁴⁵ http://www.vaza.co.rs/index.php?option=com_k2&view=item&id=58:zgrada-drinske-divizije&Itemid=95

приступљено 1. 6. 2019. године

⁷⁴⁶ Б. Несторовић, *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006, 356; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1981, 67. М. Ивановић, *Архитект Димитрије Т. Леко*, ГМГБ, Књ. LI, 2004, 125; А. Кадијевић, *op. cit.*, 334.

(1906) – према пројекту Данила Владисављевића,⁷⁴⁷ потом, и касарне I коњичког пука „Обилић“ у Нишу, касарна V пешадијског пука „Краљ Милан“ у Ваљеву, касарне III пешадијског пука „Цар Лазар“ у Крушевцу, као и зграда у којој су била смештена одељења Главог генералштаба у периоду од 1904. до 1915. године, на простору Горњег града Београдске тврђаве.⁷⁴⁸ Посебношћу архитектонског решења, у односу на зграде војне намене у стилу академизма, издвајају се, већ поменути, пројекти Инжињерске касарне у Нишу (1899), Коњичка касарна у Паланци (1910), као и комплекс Војне болнице у Београду (1909) – све архитектонска остварења Данила Владисављевића.⁷⁴⁹ Специфично решење је добила и зграда Офицерске задруге (1908), према пројекту Светозара Јовановића, Данила Владисављевић и Владимира Поповића.⁷⁵⁰

Нови приступ касарни као објекту монументалног и репрезентативног изгледа, који визуализује и све већи друштвени углед војске, оцењиван је позитивно и на страницама независног војног листа *Српска стража* 1896. године. Поздрављујући подизање нове коњичке касарне у Нишу (сл.50), где је био смештен I коњички пук (који је касније добио назив „Облић“ и чија је војничка слава био Видовдан), новински текст истиче складност архитектуре касарне са њеном наменом: „Зидање нове коњичке касарне у Нишу довршено је, сад у име Бога почиње се и кров дизати. Гледајући споља овај први витешки дом, можемо с хвалом рећи, да је монумент каквог у Србији до сада не беше. Ово није само касарна за војнике, ово је права палата витешка, вредна оних јунака, који ће из ње излазити напојени духом витештва. Па и право је, витезови се не гаје по којекаквим страћарама и робијашким казаматима, у блату расту печурке а у палатама витезови“.⁷⁵¹ Реминисценција на витештво и палате, који су представљали и део аристократске (племићке) културе – била је потреба да се војни напори означе као елитни, у смислу највише поштованих и

⁷⁴⁷ Б. Несторовић, *op. cit.*, 375.

⁷⁴⁸ В. Павловић-Лончарски, М.Нешковић, Зграда над Југозападним бедемом београдског Горњег града, *Наслеђе*, Бр.14 (2013), 48–50.

⁷⁴⁹ Д. Ђурић-Замоло, *op. cit.*, 29-31; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти*, 88, 89; Б.Несторовић, *op. cit.*, 375, 379; Б. Максимовић, Естетичка схватања композиције центра Београда почетком 20.века, *ГМГБ*, Књ. XIV (1967), 92-96; М. Покрајас, Danilo Vladisavljević : an architect at the turn of the 19th to 20th century, *ЗМСЛУ*, Бр.45 (2017), 229-241; *Idem*, Допринос архитекте Данила Владисављевића у трансформацији јавних простора Београда крајем XIX и почетком XX века, *Култура*, Бр. 154 (2017), 80-92.

⁷⁵⁰ Пројекат зграде за Офицерску задругу се чува у Архиву Србије, сг. ПС14. Наведени пројекат је потписао О. Мај, а израђен је у Нојштату маја 1908. године. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда, СК89.

⁷⁵¹ *Српска стража*, Год. II, Бр. 14, 8. јануар 1896, 4.

вреднованих у српском друштву, те да се успостави традиција са врлинама косовских јунака као српским витештвом које „оживљава“ српска војска у 19. веку.

Репрезентативан пример архитектуре настале за потребе војске представља Офицерски дом у Београду, грађен 1895. године по пројекту Ј. Илкића и М. Рувидића. Рустика фасаде и кружна кула која је централни мотив прочеља – асоцирају на тврђаву. Архитекта Офицерског дома ефектно је искористио локацију објекта, бирајући угаону кулу као централни мотив здања, инспирисан раноренесансним фортификацијским градитељством и стварајући тако, попут Инжињерске касарне, ефекат сензације у домаћој архитектури.⁷⁵² Раскошношћу фасада требало је истаћи моћ официцерског кора, али и посебно нагласити његову везу са краљем Александром, који је и поклонио плац и зграду Офицерском дому,⁷⁵³ што је било и истакнуто натписом на прочељу „Краљ Александар својим официцима“. У унутрашњости, изнад улаза у велику салу, налазила се и краљевска порфира моделована у гипсаном рељефу, а под њом је, уместо грба, стајао монограм краља Александра Обреновића.⁷⁵⁴ Угаона кула је била инспирисана ронделом (кружним бастионом), који се завршава куполом с четири отвора и асоцира на осматрачнице.⁷⁵⁵ На тај начин, и избор централног мотива није био само ознака војне намене објекта, већ је требало да симболише официцерски кор (професионализам српске војске) као упориште обране националних интереса, а и власти краља Александра. Скулптурална пластика израђена од теракоте представља је војне симболе. У питању су две композиције ратних трофеја које чини опрема витезова, чиме је додатно истакнута намена грађевине (сл.69).

Није познато због чега је Одбор београдског официцерског дома, на својој седници од 5. децембра 1902. године, донео одлуку да распише конкурс за израду скица за нови Дом официцерски у Београду. Планирано је да нови Дом буде подигнут на месту старог. Програм

⁷⁵²И. Марковић, *op.cit.*, 211.

⁷⁵³Државна добра Краљевине Србије од 1885. године, стр. 2, бр. 5. Према Указу краља Александра (Г. бр. 2395) од 22. новембра 1895. године, плац са зградом Офицерског дома уступио је краљ „у својину Држави српској, но с тим да на вечита времена служи за употребу војске, а на циљ, који му је намењен при његовом подизању (подвукла Б.И.)“. Наведено према Документацији Завода за заштиту споменика града Београда, Досије Офицерски дом, СК 188 (1885–1895).

⁷⁵⁴М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 66.

⁷⁵⁵Бастион је била италијанска иновација у фортификацијском градитељству у последњим деценијама 15. и првим 16. века. Стручна употреба бастионског система сматрала се критеријумом прогреса једне државе и утицала на развој професионализма у војном градитељству. S. Pepper, *Artisans, architects and aristocrats: professionalism and renaissance military engineering*, in: *The chivalric ethos and the development of military professionalism*, ed. D. J. V. Trim, Leiden, Boston 2003, 117-147.

и ситуациони план био је доступан заинтересованим пројектантима у канцеларији председника одбора београдског Официрског дома, а рок за предају цртежа био је 15. фебруар 1903. године. Конкурсне радове требало је да прегледа и оцени „оцењивачки суд“, састављен из домаћих архитеката и инжењера.⁷⁵⁶ Оглас за конкурс је поновљен у *СВЛ* 29. децембра 1902. године и 14. јануара 1903. године.⁷⁵⁷ Конкурс за нову зграду Официрског дома посебно изненађује имајући у виду да – и поред спора са предузимачем, који је успорио примопредају зграде⁷⁵⁸ – његова спољашњост и унутрашњост су изазвале дивљење јавног мњења у Србији приликом његовог отварања, а архитектура зграде остављала је позитиван утисак и на странце.⁷⁵⁹ Међутим, интересантно је приметити да уметничка вредност Иликићевог дела, неоспорна у тренутку када је пројекат био изведен, није спречила ни каснији предлог о рушењу ове зграде, између два светска рата.⁷⁶⁰

Слични скулптурални мотиви били су употребљени и на згради Касарне VII пешадијског пука, недалеко од Официрског дома, којој је с Официрским домом заједничка и веза са краљем Александром. На Официрском дому је било истакнуто његово име, а на Касарни VII пука – његови монограми. На Официрском дому је упечатљивије визуализована веза владара и официра, што је довело и до уклањања натписа након 1903, док су метописи са монограмом AI на фасади Касарне VII пука – и данас видљиве. Поред тога, и једна и друга имају хералдичке симболе као битан аспект архитектонског обликовања фасада. На Официрском дому је у штитовима, изведеним у стилу у којем је обликована и фасада, представљен грб Краљевине Србије, док је на Касарни VII пука присутан војни амблем, настао из мотива ратног трофеја, а чини га укрштено оружје и заставе иза штита са крстом и оцилима.⁷⁶¹

Решење Официрског дома у Београду утицало је и на слично решавање зграде Официрске задруге у Београду (1908), као угаоне грађевине, подигнуте прекопута

⁷⁵⁶ *СВЛ*, Бр. 50, 22. децембар 1902, 953–954.

⁷⁵⁷ *СВЛ*, Бр. 51–52, 29. децембар 1902, 971–972; *СВЛ*, Бр. 2, 14. јануар 1903, 43–44.

⁷⁵⁸ Оновремена штампа бележи слику Дома обраслог у корову, јер одбор није, ни два месеца после завршетка радова, примио кључеве зграде због спорних 14.000 динара које потражује предузимач за додатне радове у грађевини. *Вечерње новости*, бр.248, 7. 9. 1894, 2 цитирано према Зграда Официрског дома, досије Завода за заштиту споменика културе града Београда, СК188 .

⁷⁵⁹ Ф.Каниц, *op.cit.*, 77.

⁷⁶⁰ Б. Нушић, Питања око улепшавања наше престонице, *БОН*, Бр. 4, април 1933, 248.

⁷⁶¹ Изглед метописи на призмљу Касарне VII пука са мотивом ратног трофеја и штитом са крстом и оцилима в. М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997, 70.

Официрског дома. Обе грађевине се истичу својим прочељима кружне форме са куполама, а нагиб терена утицао је на то да ова два архитектонска остварења доприносе ефекту пропилеја,⁷⁶² маркирајући улазак у својеврсни војни комплекс.⁷⁶³ И једна и друга грађевина могу се вредновати као успешна решења захваљујући којима је истакнута намена грађевине.

⁷⁶²И. Марковић, *op.cit.*, 307.

⁷⁶³Б. Илић, *op.cit.*, 35–55.

ВИЗУЕЛНА КУЛТУРА У ФУНКЦИЈИ МОРАЛНОГ ВАСПИТАЊА ВОЈНИКА

Морал војске у 19. веку и почетком 20. века

Под утицајем успеха које су, крајем 18. века, имале француске и америчке револуционарне војске, ставивши у службу рата до тада незапамћене људске снаге, долази до заокрета у теорији ратовања. Више нису могли да се идентификују закони по којима се рат одвија; било је уочено да су битни фактори ратовања воља и осећања субјеката који учествују у њему.⁷⁶⁴ У центар теорије ратовања ставља се војник, али не професионални војник, већ војник- грађанин.⁷⁶⁵ Посебна пажња се посвећује обуци, моралу, као и развоју личне иницијативе војника услед чињенице и да су нови начини ратовања подразумевали да се војници боре на широком фронту, у расутом строју, на растојању од по неколико метара, без непосредног надзора официра.⁷⁶⁶ Борбени морал је постао један од важних аспеката ратовања, јер је масовна војска подразумевала да се та бројност и одржава. То је значило ефикасну заменљивост људства, те обучену и мотивисану резерву, која може да се мобилише за кратко време и да брзо прелази велике раздаљине. Било је потребно задржати војнике на ратишту упркос исцрпљујућим маршевима, нездравим условима живота и непријатељској ватри.⁷⁶⁷

Мисли великог војсковође Наполеона да „морална снага стоји у размери према материјалној као 3 спрема 1“,⁷⁶⁸ биле су популарне међу српским војним стручњацима који су управо у моралној спреми српске војске видели могућност да надоместе њену малобројност и недостатак материјалне спреме у односу на војске потенцијалних

⁷⁶⁴ Р. Томас, *Ratovi i armije XIX veka*, Београд 1968, 9.

⁷⁶⁵ N. Sekulić, Razlika između Klauzovicevog i Fukoovog tumačenja rata, *Antropologija* 11, sv. 2 (2011), 99.

⁷⁶⁶ С. Ђукић, *op. cit.*, 300.

⁷⁶⁷ В. Р. Посен, *op. cit.*, 83.

⁷⁶⁸ Генералштабни пуковник, начелник Главног генералштаба, Јован Мишковић, у говору одржаном у београдској официрској касини уочи Светог Саве 1889. године, навео је речи Наполеона да „морална снага стоји у размери према материјалној као 3 спрема 1“. *Ратник* „моралног елемента“ у војсци, коме Наполеон I даје три четвртине за успех у рату.“ О официрским испитима код нас, *Ратник*, Књ. XLIX, Св. I, Год. XXIII, септембар, Београд 1901, 1.

непријатеља.⁷⁶⁹ То је била једна од главних поставки закона из 1883. године, којима је реформисана српска војска. Министар војни, генерал Тихомир Николић, при обраћању Народној скупштини објаснио је главне циљеве реформи: „Искуство последња два рата показало нам је, да војна снага земље не зависи толико од бројне јачине војске, колико: 1. Од њеног образовања, војничког реда и духа у њој“.⁷⁷⁰

Морал војске, под којим се подразумевао војнички дух, представљао је комплексан феномен о чему сведоче бројне праксе и значења који су се под овим појмом подразумевани. У истраживаном периоду, у српској војној штампи континуирано се објављују текстови страних војних стручњака који се баве војном етиком, а који су утицали и на поимање морала у српској војсци.⁷⁷¹ Тако је у *Службеном војном листу* 1882. године објављен превод чланка из пруског листа *Heeres Ztg*, у којем се наводи „у обуку рекрута не спада само егзерцир, гимнастика, гађање, пољска служба и настава, него да ту у првом реду долази морално васпитање“.⁷⁷² Стројева обука, која се, до тада, сматрала важним аспектом дисциплиновања, почиње да се посматра као „спољашња форма“, као „дисциплина правилских форми [која] почиње одма распадати чим се пређе у поље на примену земљишта, на вежбања праве ратне службе“.⁷⁷³ Увидевши да су некадашњи дрилови неефикасни на бојишту и да су погубни за војни дух регрута, командант Активне српске војске, краљ Милан, желео је да се ова традиционална пракса дисциплиновања превазиђе, па отуда даје упутства српским старешинама како да разумеју нове приступе војној дисциплини и, у складу са тим, поступају с регрутима: „Под одгајивањем

⁷⁶⁹ Српски пуковник Димитрије Ђурић, анализирајући потенцијалне непријатељске војске, наводи: „Јер у материјалној спреми ми с нашим будућим противницима подпуно конкурисати неможемо; у обуци можемо стајати подједнако, али у моралном обзиру наши противници не само с нама немогу конкурисати, но ово им је једна врло слаба страна. Ако се сетимо сврх тога, да је она спрема војске за рат ваљана, која је удешена и према противнику и његовим slabим странама: онда још јасније излази на видик огромна важност моралне спреме код нас. Ово је једини прави пут, да мален број наше војске увећамо и да нашом јаком страном тучемо непријатељеву слабу“, Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879, 60–61. Наведено према С. Ђукић, *op. cit.*, 239.

⁷⁷⁰ Додатак 51. броју „СЛУЖБЕНОГ ВОЈНОГ ЛИСТА“, *СВЛ* 1882, 1.

⁷⁷¹ О образовању рекрута из пруског *Heeres Ztg*, *СВЛ* 1882, 1399, 1400; Деринга, Морални елемент и његов утицај за вође и војску (превод са немачког Раде Крајновић), *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, год. XII, књ. XXII, јануар–јун 1890, Београд 1890, 68–82, Званични прописи, *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, књ. XLVIII, св. III, год. XXIII, јули, Београд 1901, 254; Морално васпитање војника (*Militär-Zeitung*), *СВЛ* 1899, 833–836.

⁷⁷² *СВЛ* 1882, 1399–1400.

⁷⁷³ В. Ј. Мостић, Војни дух и дисциплина у опште и у нашој војсци, *Ратник*, књ. XXX, св. II, 1894, 173–174; наведено према С. Ђукић, *op. cit.*, 28.

дисциплине и послушности не треба разумети ломљење воље у човеку већ стављања у њему свести сазнања, уређења и љубави његових дужности. Појединац треба да разуме и да воли оно што има да ради по дужности“.⁷⁷⁴ Захтевано је да се регрут не потцењује, већ да му се његове дужности објасне. Посебна пажња је била усмерена ка сузбијању физичког кажњавања и неприличног понашања старешина према војнику, као неефикасног приступа у васпитавању војника.⁷⁷⁵ Тако је у војној штампи дато доста простора разматрању ових проблема. Сматрано је да „злостављањем васпитани војници, представљају послушне војнике на око“, те да ће „од оваквих војника старешине бити напуштене у најопаснијем и најсудбоноснијем часу“.⁷⁷⁶

Према правилима службе војске Краљевине Србије „да би војник одговорио свом позиву треба да је проникнут војничким духом. Овај се заснива на безграничној вредности и оданости владаоцу, отаџбини и војничкој служби – свуда и на сваком месту. Верности и оданост војничка огледа се у осећању честољубља, у личној храбрости и безусловној послушности спрам претпостављених старешина. Честољубље је велика основа војничког духа.(...) Честољубље је то: да се сви војници жртвују што је могуће више интересима војске. (...) Храброст је једна од великих врлина војничких. Храбро држање у опасним приликама, издржљивост и постојанство у свим војничким радовима највеће су јамство за успех. Војска је храбра тада, кад се сваки војник храбро бори за све и за своје другове. Ова узајамна храборст постижава се дружељубљем, а ово је да сви војници на бојишту гину за све и сви за једног. (...) Али од свију војничких врлина највећа је послушност. (...) Да би војска била способна да свој задатак успешно врши, треба да је како ваља изучена. Зато је добра настава, спрема и васпитање средство да се горње врлине код војника усаврше.“⁷⁷⁷

Политика усмерена на моралну спремину војника долази до изражаја нарочито након неуспеха српске војске у рату против Бугара 1885–1886. године, после пада напредњачке власти и постављења пуковника Саве Грујића на место војног министра 1887. године.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ ВА, П14, К4, Ф6, 69/1 18. 3. 1898.

⁷⁷⁵ С. Ђукић, *op. cit.*, 250–251; Д. Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993, 75–83; Анић, М. Милићевић, *Официри*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 746; В. Јовановић, *Затвори у Србији*, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 684–685.

⁷⁷⁶ Д. Ђорђевић, *Дисциплина некад и сад*, *Узданица*, Бр. 1, јануар 1912, 27.

⁷⁷⁷ *Правила службе, први део, општи прописи*, Београд 1888, 1-3.

⁷⁷⁸ С. Ђукић, *op. cit.*, 279–280.

Исту политику је наставио и продубио пуковник Димитрије Ђурић, који је био министар војни у радикалској влади од 1889. године.⁷⁷⁹ Тада долази до прилагођавања модерне обуке могућностима српског сељака, који је чинио масу војних обвезника,⁷⁸⁰ узимајући у обзир и «народни менталитет», што је водило ка дефинсању националне војне доктрине која ће одговарати националном програму.⁷⁸¹ У обуци постаје кључно да се војницима објасни важност војске у реализацији националне мисије, те да се кроз војну обуку, код сваког појединца развије осећај активног и корисног члана нације.⁷⁸²

У првим деценијама 20. века, рад на моралном васпитању војника био је подстакнут и појавом антимилитарне струје у српском друштву.⁷⁸³ Враћање Устава из 1888. године омогућило је деловање социјалдемократама,⁷⁸⁴ који су били против напуштања начела народности у спољнополитичким плановима Србије,⁷⁸⁵ као и против тога да држава подноси велике финансијске жртве зарад наоружавања војске.⁷⁸⁶ Тако је у предговору српског издања италијанског дела *Морално васпитање војника*,⁷⁸⁷ приређивач написао: „Данашње време императивно захтева да се о овоме питању најозбиљније мисли, јер данашњи рекрути нису оно исто, што и они пре 20 год. Они данас долазе у војску са идејама које често нису повољне за војску. Београд већ данас има два листа, која у подмлатку шире идеје интернационализма и антимилитаризма. Читајте их, па ћете се уверити да интернационализам својом убиственом руком за националне идеје Србинове,

⁷⁷⁹ *Ibid.*, 282. О доприносу Димитрија Ђурића јачању моралне спреме српске војске в. *Ibid.*, 239–240.

⁷⁸⁰ С. Ђукић, *op.cit.*, 218-220, 317-323, нарочито 320.

⁷⁸¹ „Док хладније народе (Немце и Русе) треба мање ограниченим прописима нагонити на саморадњу, дотле бујне народне (Французе, па и Србе) треба извесним нормама упућивати на сложеност у раду.“ Пешадијска егзерцирна правила, *Ратник*, књ. XXXI, св. VI, 1894, 736-737, цитирано према С. Ђукић, *op.cit.*, 223; „Дочекати на бојном пољу и јуначки бојак бити, повлачи се кроз нашу лепу појесију наше лепше прошлости. И заиста по душевним особинама нашег живља, по његовом темпераменту и националном васпитању, и најзад по карактерним особинама да оно ради и онога се лаћа што зна, разуме и пажљиво оцени, није други начин борбе погоднији за наш живаљ но дочек.“ Д. Цинцар – Марковић, Размишљање о нашој војсци, *Ратник*, књ. XXXIV, св. II, 1896, 144-153, цитирано према С. Ђукић, *op.cit.*, 242.

⁷⁸² Новија истраживања која су упоређивала улогу образовних институција и војске у погледу успешности у погледу развоја патриотизма према националној држави и нацији показују да је у Србији „остала само касарна да код војника, а преко њих и народа, развије љубав према отаџбини.“ в. В. Јовановић, Наум Кайчев, Македонијо, възжелана... Армијата, училището и национален градежът в Сърбия и България (1878 – 1912), София 2003, приказ, *Tokovi istorije*, 3-4 / 2003, 156.

⁷⁸³ С. Ђукић, *op. cit.*, 324.

⁷⁸⁴ М. Војиновић, Социјалдемократија, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 272.

⁷⁸⁵ *Ibid.*, 285.

⁷⁸⁶ Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014, 42.

⁷⁸⁷ К. Кози, *Морално васпитање војника* (прилог уз децембарску свеску *Ратника*), превод М. Михаиловић, Београд 1907.

удара алком на капију, желећи да уђе у храм у коме се те светиње чувају, и то не с намером да им послужи већ да их разруши. Међутим, војска има само једно средство да се противу те опасне најезде бори, а то је морално васпитање“.⁷⁸⁸

Нарочито од друге деценије 20.века, у војном листу *Узданица*, објављивани су савети подофицирима о начинима на које је потребно изводити наставу.⁷⁸⁹ Саветовано је да језик старешина буде разумљив регрутима, да се брину о томе да и својом висином гласа одрже пажњу регрута, да говоре одмерено, да регруте не замарају беспотребним теоријским објашњењима,⁷⁹⁰ да настава буде очигледна, тј. да се војник обучава кроз примере, као и да се старешине побрину да настава не буде досадна. У том смислу, саветовано је да током теоријске наставе, старешина своје предавање учини занимљивим тако што ће испричати „какву ратну анегдоту или јуначко дело каквог Рајића, Синђелића, Дринчића...“⁷⁹¹ Војни ауторитети очекивали су да подофицири буду образовани и искусни оратори („војни проповденици“): „И поред стручног рада нашој се војсци признаје да јако утиче и на просвећивање народно. И за ово је потребно имати ваљане и образовне подофицире. И поред свег труда меродавних, ви видите, да у војску долази велики број неписмених регрута. Образован подофицир и подофицир коме је служба на месту, осетиће потребу да буде што ближе војнику, да му буде учитељ, да му развије моћ схваћања, упознавајући га са историјом нашег народа. Развијати му појам о држави, слободи и усађиваће у војнике љубав према Отаџбини, мрзост и осветољубивост према непријатељу“.⁷⁹²

Описмењавање је постала један од важних задатака војничког васпитања, што је, такође, део „антропоцентричног заокрета“⁷⁹³ у теорији ратовања. Писменост постаје неопходна „спрема“ старешине, али и војника. Она није омогућавала само ефикаснију

⁷⁸⁸ М. Михаиловић, Предговор српском издању, К. Кози, *Морално васпитање војника*, Београд 1907, XVII.

⁷⁸⁹ Ж., Подофицири и њихов рад на моралном васпитању наших војника, *Узданица*, Св. II, фебруар 1910, 85-89; П. Е. Јуришић, Како ћемо у миру васпитати нашег војника да буде храбар и издржљив, намењено нашем подофициру, *Узданица*, Св. III, март 1910, 214-220; Виши официр, Савети подофицирима, *Узданица*, Св. VI, мај 1910, 374-386; Св. VII, јул 1910, 565-577.

⁷⁹⁰ „Наш је топ система де Банж, по имену француског пуковника де Банжа...Регрута од те теорије, просто хвата грозница. 'Да ли ћу, Боже мој, мисли регрут, ја то кад год научити?'“ Виши официри, Савети подофицирима, *Узданица*, Св. V, мај 1910, 377,378.

⁷⁹¹ *Ibid*, 379.

⁷⁹² Д. Ђорђевић, О раду, предавано подофицирима XVIII. пука „Краљевића Ђорђа“, *Узданица*, Св. II, фебруар 1910, 115.

⁷⁹³ N. Sekulić, *op. cit.*, 91.

обуку, у погледу овладавања модерним оружјем и извршења команди, већ је била препозната и као важно средство којим ће се деловати у смеру моралног васпитања. Описмењавање војника је омогућавало да се и преко језика врши национална идентификација војних обвезника. Писменост је омогућавала да се нормиране представе о отаџбини, држави, владару и нацији, које је производила званична репрезентативна култура, ефикасније презентују регрутима.⁷⁹⁴

Сматрало се да је писмени појединац предуслов напретка државе. Таква замисао је подстакла и објављивање књиге *Пешидијски редов у српској војсци* Јована Мишковића, у којој писменост претпоставља ефикасно усвајање државних оквира деловања појединца. Тако су у овом делу презентују „прописи, норме и закони, али и друга знања потребна војнику: моралне дужности и војничке врлине, хигијена, ратна међународна правила, писменост и молитва“.⁷⁹⁵ Слично је и са књигом која је објављена две године касније, 1889. године, *Читанка за редове и ниже чинове у српској војсци*. У овој *Читанци* војна служба је представљена као законска дужност према „вери прађедовској, Краљевом престолу и лепој Краљевини нашој“,⁷⁹⁶ а кроз примере су приказане војничке врлине честољубља, храбрости, пожртвовања, хуманости редова и нижих официра из скорашњих ратова.

Како је број писмених регрута растао,⁷⁹⁷ тако је била и бројнија литература намењена војницима. Поред књига које се баве проблемима војничке заклетве, војничких дужности и моралом војника, појављују се и серијске публикације, међу којима је посебан значај дат листу *Узданица*,⁷⁹⁸ намењеном васпитању подофицира, каплара, редова.⁷⁹⁹ Лист

⁷⁹⁴ В. Р. Posen, *op. cit.*, 83.

⁷⁹⁵ Прве књиге тзв. војничке библиотеке написао је Јован Мишковић и оне су објављене 1887. године: *Пешидијски редов у српској војсци* и *Војничка песарица*. С. Ђукић, *op. cit.*, 104, 105 и даље.

⁷⁹⁶ М. Магдаленић, *Читанка за редове и ниже чинове*, Београд 1889, 1.

⁷⁹⁷ До значајног скока у проценту писмених регрута долази на крају 19. и почетку 20. века. Уочи балканских ратова, у српској војсци је било 55% писмених регрута. М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 19–23.

⁷⁹⁸ Од 1901. године до 1914. године, Министарство војно издавало је лист *Узданица, војнички лист за поуку, неговање војничких врлина*. Лист је више пута мењао поднаслов. Од бр. 1/1901. године *Војнички лист за поуку, неговање војничких врлина*; од бр. 1/ 1905. *Војнички лист за поуку, неговање војничких врлина и витешку забаву*; од бр. 4/1910 *Илустровани војни лист за поуку, неговање војничких врлина и витешку забаву*; од бр. 10/1910 *Месечни војнички лист за поуку, неговање војничких врлина и витешку забаву*, према запису у Виртуелној библиотеци Србије, доступно на интернету: <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1036547152632707&rec=12&sid=1> приступљено фебруара 2019. године.

је излазио месечно, изузев у периоду од 1904. до 1906. када је излазио недељно.⁸⁰⁰ Свака команда, завод, надлештво били су дужни да пошаљу бројни преглед претплате и претплата је била на добровољној бази, али је 1906. године министар војни донео одлуку да се *Узданица* обавезно доставља свим подофицирима.⁸⁰¹

Крајем 19. века, морално васпитање је највише било усмерено на усвајање слике о прошлости српског народа, те на презентовање примера херојства из прошлости путем епске народне поезије и романтичарских интерпретација историје. Васпитање војника није укључивало репрезентацију нације, отаџбине, владара или државе као савремених ентитета.⁸⁰² Такав приступ, међутим, постепено се мењао у последњим годинама деценије која је претходила балканским ратовима.⁸⁰³

Од средине прве деценије 20. века, све је више текстова у војном листу *Узданица* који се баве проблемом борбеног морала; разматра се психологија војника и трупе.⁸⁰⁴ Међу првим ауторима у Србији који су дали оригиналан допринос овој проблематици био је и уредник војног листа *Узданица* Стеван Ј. Радосављевић-Бдин, који је у неколико

Уредник *Узданице* је био под непосредним надзором начелника Опште-војног одељења, преко којег је добијао сва упутства и наређења од министра војног. Од марта 1909. године, Историјско одељење Главног генералштаба преузело је уредништво над листом. Од бр. 1/1901 до бр. 5/1903 уредник је био Градимир Драгашевић; од бр. 5/1910 Срет. Ил. Обрадовић; од бр. 3/1912 Љуб. Балтић, према запису у Виртуелној библиотеци Србије, доступно на интернету: <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=1036547152632707&rec=12&sid=1> приступљено фебруара 2019. године.

Сарадња са часописом је била дозвољена сваком војнику, у границама које дозвољавају правила службе. Хонорар сарадницима се, у почетку, није издавао. *СВЛ*, 1904, 27–28. Од децембра 1904. године министар војни одлучио је да хонорар буде издат сарадницима, и то по цени одређеној по штампаном табаку. *СВЛ*, 1904, 919–920.

⁷⁹⁹ Пропис о штампању и уређивању војничког листа „Узданице“ од 14. новембра 1900, *СВЛ*, 1900, 1184; Пропис о штампању и уређењу војничког листа „Узданице“ од 23. децембра 1906, *СВЛ* 1906, 742.

⁸⁰⁰ *СВЛ*, 1904, 945–946.

⁸⁰¹ Пропис о штампању и уређењу војничког листа „Узданице“ од 23. децембра 1906, *СВЛ* 1906, 741.

⁸⁰² *Ibid.*

⁸⁰³ Видети нпр. М. Васић, *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909; П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907; Ј. Сретеновић, *Потребна знања за војнике с букваром за самоуке*, Београд 1908.

⁸⁰⁴ Нарочит подстицај настанку радова на тему војне психологије у Европи дала је студија Густава ле Бона, *Psychologie des foules*, објављена 1895. године. Живојин Живановић је објавио превод овог дела на српском језику годину дана након првог издања на француском: *Густава Ле Бона Психологија гомила*, превод Ж. Живановић, Београд 1896. С. Ђукић, *op. cit.*, 237. где се наводе Ле Боново дело и његов утицај на ауторе Кампеано и Вајана: М. Кампеано, *Essai de psychologie militaire individuelle et collective*, Paris 1902, код нас преведено исте године: М. Кампеано, Покушај војне психологије, превод М. Ротовић, С. Ј. Јовановић, Београд 1904; А. Р. Vaillant, *L'âme du soldat: essai de psychologie militaire pratique*, Paris, Nancy 1910, доступно на интернет-страници: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5600171v.texteImage>.

свезака објавио свој рад – *Листак из психологије рата: васпитни услови победе са психолошкога гледишта*, касније штампан у форми посебне књиге.⁸⁰⁵

„Војничко-верски морал“

Религиозна пракса и побожност представљале су круцијалне аспекте изградње моралне спреме српске војске. Вера је била јединствен елемент који је омогућавао да се љубав према Богу разуме као љубав према владару, отаџбини, нацији, војном позиву и старешинама.⁸⁰⁶

Иако је у српској војсци још од времена кнеза Милоша постојала законски регулисана верска служба,⁸⁰⁷ модернизација српске војске, у оквиру које је све већа пажња била дата моралном васпитању војника, подстакла је пуковника Димитрија Ђурића да, 1879. године, предложи да се, у основној тактици три рода војске, унапреди верски живот војника као важан елемент борбеног морала.⁸⁰⁸ Исте године, у наставни план обуке за пешадију стајаће војске уведене су „поуке о молитви и вери“ које су биле организоване за православне војнике у трајању од пола сата до једног сата празничним данима, док су војници друге вере били изузети.⁸⁰⁹

Рад на јачању верских апсеката војног живота поклапа се са доласком на власт Народне радикалне странке. Тада долази и до промене у званичној политици, која истиче патријархални модел живота у чијем је оквиру важно место имала религиозност. Православна вера је, пре свега, истицана као основа народног духа, те је и политика, којом се настојао побољшати верски живот војника, пре свега, била у циљу очувања народности и народног духа. Године 1888, уводи се и војничка слава, по угледу на народни обичај

⁸⁰⁵ С. Радосављевић, *Листак из психологије рата: васпитни услови победе са психолошког гледишта*, Београд 1902.

⁸⁰⁶ Ова идеја може се упоредити са геслом *PRO DEO ET PATRIA*. Овај мото „није исказивао два различита идеала, већ је два појма сажимао у једну идеју.“ В. Симић, *За љубав отаџбине*, 30.

⁸⁰⁷ О верској служби у српској војсци в. М. Милкић, Специфичности верског живота, *Војно дело* 1/2003, 168–209; С. С. Карапанчић, Верска служба у Војсци Србије, *Војно дело*, зима/2011, 271–291; М. Милкић, Правно регулисање положаја војнослужбеничке струке у Војсци Краљевине СХС / Југославије, *ВИГ*, Бр. 1/2 (2005), 136–146.

⁸⁰⁸ С. Ђукић, *op. cit.*, 323.

⁸⁰⁹ Годишњи распоред занимања пешадије стајаће војске, *Ратник*, књ. II, св. 7, јун 1879, 38.

крсне славе. Године 1889, у обуку редова уведена је хришћанска наука,⁸¹⁰ која је трајала по два месеца, а одржавала се пет пута недељно.⁸¹¹ Потребна да се уведе хришћанска наука у обуку редова оправдана је образложењем: „Приметило се да рекрути при доласку у војску врло мало познају основе наше православне вере. Како је пак знање верских прописа нужно за свакога човека, а нарочито за војника, јер оно гаји карактере и очвршћава морал што је за војника неизбежно потребно, то треба обратити пажњу у нужној мери и на упознавање војника са хришћанском науком“.⁸¹² Предавања хришћанске науке обухватала су следеће садржаје: „Објашнење крсног знамења, значај и важност његова по нашу православну веру, а нарочито по нашу народност; Основе вере изложене у 12 чланова симбола вере; Десет заповести божјих, и том приликом објашнење дужности војника према Богу, Отаџбини и Владаоцу (подвукла Б. И.); Објашнење молитве господње: Отче наш и настојавање да је, ако је могуће, сваки војник научи на изуст“.⁸¹³ Из свега наведеног, види се да је хришћанска настава у војсци била у функцији усвајања лекција о дужностима, а љубав према Богу повезивана и са осећањима лојалности и љубави према владару и отаџбини. Поштовање светости и понашање у складу са канонима цркве представљало је плодно тло за војно дисциплиновање, што је препознао и српски официр Тодор Љ. Павловић, први социолог војске код нас:⁸¹⁴ „Не слушати значило је не само вређати своје старешине већ и своје Божове“.⁸¹⁵

⁸¹⁰ *СВЛ*, 1889, 87–88.

⁸¹¹ *СВЛ*, 1891, 747–748. Детаљније о организацији наставе хришћанске науке у српској војсци в. М. Милкић, Специфичности верског живота, *Војно дело* 1/2003, 174. Обратити пажњу да аутор уместо изворног израза „хришћанска наука“ употребљава израз „веронаука“!

⁸¹² *СВЛ*, 1889, 87–88. наведено и код С. Ђукић, *op. cit.*, 323.

⁸¹³ *СВЛ*, 1889, 87–88.

⁸¹⁴ „Тодор Љ. Павловић (Јагодина 1876–? (северна Албанија) 1915) је дипломирао 1909. на социолошко-педагошком одсеку Високе школе друштвених наука у Паризу (*École des Hautes Études Sociales*) са темом *Друштвени развитак и војска: еволуција војне дисциплине*, а докторирао је темом из војне социологије: *Демократски идеал и војна дисциплина – L'Idéal démocratique et la discipline militaire* на Сорбони 1911. године. Дисертација је одмах штампана у Паризу и постала је део обавезне литературе у француским војним школама, те уврштена у библиотеке многих земаља (нпр. Универзитета у Мичигену и великог броја универзитета у САД). [...] Павловић је први грађанин Србије који је добио Легију части из области друштвених наука почетком 1914. Још као поручник објавио је књигу *О војној дисциплини*, превео први рад о Клаузевицу, студију В. Б. Деркагеа *Рат и војска* (1903), а његов дипломски рад, *Друштвени развитак и војска* штампан је као посебна књига (1910). [...] Павловић је био трупни официр и истицао се организационим способностима, ауторитетом и личном храброшћу. Један је од хероја Кумановске битке (1912), одлучујуће је допринео освајању Једрена (1912), ноћним нападом на бугарски 55. пешадијски пук онемогућио је непријатељски противудар на крају Брегалничке битке (1913), рањен је као командант 2. прекобројног пука у бици на Мачковом камену (1914), још неизлечен, по својој молби, вратио се у борбу као командант 3. пешадијског пука и још једном се истакао у Колубарској бици (1914). Са својим пуком је

У војној штампи објављују се текстови који потребу вере у војничком васпитању истичу, пре свега, као потребу супротстављања индивидуалистичком и материјалистичком карактеру модерног доба: „Истина, данашње доба, којег су карактеристичне црте, уживање и материјална добит, стоји на путу вршења ове задаће, али баш за то потребна је војној настави помоћ морала и религије данас више него икад, те да се нежније жице војничког срца покрену. Вера у бога и нада у вечито спокојство то су јаки ослонци, без којих у данашњем светском вртлогу нема опстанка. Где је развијен истински појам о побожности, ту је спремљен расадник за наставу о части, верности и послушности; где постоји вера у вечити живот, ту смрт није страшна ствар“.⁸¹⁶

Да се од верског васпитања у војсци очекивало да негује, пре свега, побожност, а не лојалност православној вери, указује и промена назива наставе која се тичала верског васпитања у програмима регрутских школа 1894. године – уместо *хришћанске науке*, у наставу се уводи *веронаука*.⁸¹⁷ У овом контексту, значајна промена у приступу била је видљива на војној застави, војној светињи на којој је мото „за веру“ преиначен у „с вером“. Она је одговарала и српској националној идеологији, која нацију више није одређивала на основу верске припадности, што је и у војсци било пропагирано путем гесла „Брат је мио које вере био“.⁸¹⁸

Верско васпитање у војсци било је подређено војним интересима, што је било јасно назначено и у наставним плановима регрутске школе, у којима се захтевало да предавања „не буду чисто богословска, но да се доведу у склад са војним позивом и са улогом коју је вера играла у војничким делима, те да се на тај начин у војника развија војничко-верски

пружио снажан отпор бугарској војсци код Лесковца и тиме омогућио Качанички маневар (1915). Приликом повлачења преко Албаније (1915) био је у заштитници пука и том приликом је и погинуо, а да његови саборци нису успели да га сахране. Тодор Љ. Павловић је, за храборст и војничке заслуге, одликован са три Карађорђевог звезде (III реда са мачевима, посмртно 1920), Златном медаљом за храборст, Орденом белог орла III реда са мачевима и са још неколико других одликовања.“

В. Иветић, Тодор Љ. Павловић: први српски социолог војске, http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=383:2013-10-28-01-25-38&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41; приступљено маја 2019; В. Иветић, Др Тодор Павловић (1876–1915) заборављени научник и официр, *ВИГ*, Бр. 1 (2015), 207–223.

⁸¹⁵Тодор Љ. Павловић, Друштвени развитак и војска (еволуција војне дисциплине), *Ратник*, Књ. 68, Св. 1, Београд 1910, 45.

⁸¹⁶Војничка настава (превод из *Neue militärische Blätter*), *Ратник*, књ. XX, св. IV, год XI, јуни 1889, 339.

⁸¹⁷Од 1894. године, у програму регрутске школе помиње се веронаука уместо хришћанска наука.

⁸¹⁸Војнички катихизис, *Узданица*, Св. IV, април 1911, 289.

морал (подвукла Б. И.) и војници јаче крепе у њиховом позиву“.⁸¹⁹ Захваљујући објављеним предавањима војног проте С. Кезића у војном листу *Узданица*, можемо боље разумети горепоменуте захтеве у вези са верским васпитањем у војсци. У складу са потребом за истрајношћу у обуци и свим другим дужностима које је подразумевао војнички живот, рад се истиче као једна од најважнијих врлина – врлина којом човек може стићи до савршенства, „али само таквим [радом] којим не господари животињска природа његова, већ човечанска, Божја“.⁸²⁰ Тако је „Божји анђео“ онај човек који је праведан и поштен. Човек је блажен онда „кад [...] савесно врши своје дужности, кад време проводи у раду, кад живи само од поштене зараде, кад остане веран свом брачном другу кроз цео живот, кад помаже своје ближње и кад са самоодрицањем служи општем добру“.⁸²¹ У верском учењу у војсци и даље остају идеје о одрицању од лагодног живота како би се стигло до раја, али се живот у врлини доводи у вези и са нарочитим човековим способностима које треба да буду употребљене тако да он створи рај на земљи. Попут некадашњих менталних слика Небеског Јерусалима, које су представљале мотивацију и инспирацију хришћанима за живот у врлини, у војсци је пропагирана и ментална слика отаџбине као раја на земљи: „Јер, да није човека онакав какав је, зар би наша земља била окићена онако дивним градовима и селима са чаробним баштама и родним воћњацима? Зар би небројна стаза домаће стоке и тада овако мирно пландовала по суватима и цветним ливадама? Да ли би и онда имали овакве вештачке путове и железнице за лакши и бржи саобраћај и промет? Зар би се тада знало за употребу паре и електрицитета? Да ли би се људи и онда споразумевали писмом и књигом? Да ли би човек знао за оволике угодности што их данас има, и да ли би и онда кадар био да се овако мудро довија у борби за своје самоодржање?“⁸²²

Верска настава у војсци је и концепт *Imitatio Christi* доводила у вези са испуњењем војничких дужности. Лекције о Христовом страдању истицале су да је страдање на крсту било неопходно да би Христос показао „границе, докле треба ићи када се тиче извршења

⁸¹⁹ *СВЛ*, 1900, 1110; *СВЛ*, 1902, 336.

⁸²⁰ Војни прота С. Кезић, О човеку, једно предавање питомцима пешад. подофиц. школе, *Узданица*, Св. II, фебруар 1911, 88.

⁸²¹ *Ibid.*, 85.

⁸²² *Ibid.*, 87.

дужности својих“⁸²³, те да се „Христос на крсту прославио. [...] Његовим јунаштвом задобио је не само вечиту славу него и вечиту љубав човештва. Он никада није био виши него кад је на крсту умирао“.⁸²⁴ Као што „Христос жуђаше за крстом“, и „славољубиви ратник жуди за битком, јер се у миру не може да одликује јунаштвом и ванредним пожртвовањем“.⁸²⁵ На крају лекција о Христовом страдању и васкрснућу, следе поуке које жртве војника везују за националну мисију: „Јунаци!... Узданицо Српства! – Будимо спремни да својом крвљу искупимо оно робље што жудно ишчекује свој Васкрс! Угледајмо се на највишег јунака, Божјег Сина, који је драговољно себе жртвовао за људе! [...] Кад затреба, презримо живот за своју браћу! Таквим пожртвовањем свет ће се дивити а потомство ће славити своје јунаке. / У часовима кад се уз грмљавину топова и наших брзометкиња будете крстили новим крштењем, у огњу и крви јуначкој, покажите свету да је за вас смрт – живот и слава! [...] Ви ћете тада постати полубогови у очима свих, којима је идеал – **Васкрс неослобођеног Српства** [...] / Ближи се дан кад ћете својим плотунима поздравити Васкрс уједињеног Српства, да тада, светла лица кликнемо сви уједињени: Христос Васкрсе – мила Србадијо!“⁸²⁶

Поред тога што је војна служба почињала чином заклетве, којој је учествовање војних свештеника давало карактер „религиозног акта најдубљег богопоштовања“,⁸²⁷ 1899. године била је донета одлука и да регрути, након облачења, а пре полагања заклетве и отпочињања било какве обуке, оду у цркву да се помолу.⁸²⁸ Правоверност војничке заклетве⁸²⁹ наметала је потребу да она буде прописана посебно за војнике мухамеданске и мојсијеве вере.⁸³⁰ Поред војничке заклетве, и други обреди, попут освећења војничке заставе, обележавања војничке славе, освећења водице у гарнизону, освећења војних објеката и других који су установљени верском службом – били су у функцији сакрализације војне службе. Томе треба додати и друге праксе које су повезивале цркву и војску, као што су „црквене параде“, којима је војска учествовала у обележавању празника

⁸²³ Прота Кезић, Уздигнуће Христово, *Узданица*, Св. IV, април 1911, 242.

⁸²⁴ *Ibid.*, 243.

⁸²⁵ *Ibid.*, 243.

⁸²⁶ *Ibid.*, 247.

⁸²⁷ М. Милкић, *op. cit.*, 175.

⁸²⁸ *СВЛ*, 1899, 318.

⁸²⁹ О заклетви у српској војсци в. М. Милкић, *op. cit.*, 175–177.

⁸³⁰ Регруте исламске вероисповести заклињао је хоца на Куран, а регруте Јевреје – рабин на Талмуд. *Правила службе I део*, Београд 1913, 9.

Богојављење или војничке „страже Христовог гроба“, организоване на Велики петак у православним храмовима. Све оне такође су имале за циљ репрезентацију сакралности војничких дужности.

У истраживаном периоду, верска служба се обављала према правилима Српске православне цркве. Доминантан статус Српске православне цркве у српској војсци заснивао се на чињеници да је православље било и државна вера и да је готово већина регрута била православне вероисповести.⁸³¹ Верски живот, који није био искључиво у служби јачања лојалности православљу, већ и неговања и развијања националног, државног, владарског патриотизма, изгледа да је условио да црква у војном простору не буде уобичајена појава. У истраживаном периоду, као војне цркве функционисале су цркве подигнуте пре 1878. године: гарнизонска Црква Вазнесења, саграђена на месту војне шатор-цркве у дворишту зграде Совјета, недалеко од Велике касарне,⁸³² која није била подигнута искључиво за потребе војске, као и Црква Ружица на Београдској тврђави,⁸³³ која је крајем 19. века изазвала „спор између општине и команде о питању: чија је црква?“.⁸³⁴ Поред поменутих, постојала је и црква у Нишкој тврђави,⁸³⁵ те Црква Светог Илије у војном логору на Бањици.⁸³⁶ У кругу барутане Обилићево, 1892. године, када је барутана почела са радом, подигнута је „проста капелица, да би у њој верници и запослени могли палити свеће“.⁸³⁷ Војска, која у оквиру свог простора није имала цркву, верске потребе је задовољавала у парохијским црквама.

Увођењем војничке славе, иконе се појављују у војном простору.⁸³⁸ Међутим, тек 1899, одлуком министра војног, пуковника Драгомира Вучковића, икона је постала

⁸³¹ М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883–1912, систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 9–25.

⁸³² М. Радовановић, *Вазнесењска црква у Београду*, Београд 1984.

⁸³³ А. Божовић, Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве, *Наслеђе*, Бр. 11, Београд 2010, 11–28.

⁸³⁴ Спор је потекао управо због тога што је у цркву, иако је служила војсци, долазио и велики број грађана, који су, нарочито због лековитог извора, остављали велике прилоге. Војни протојереј, старешина цркве, суочен са недовољним финансијским средствима које је војска издвајала за цркву, тражио је да она пређе у надзор општине. Више о томе в. *БОН*, Год. X, Бр. 10, 1. март 1892, 100.

⁸³⁵ Д. Велојић, *op. cit.*

⁸³⁶ *СВЛ*, 1899, 933–934.

⁸³⁷ На месту капеле, касније је изграђена Црква св. Агатоника. в. М. Стевић, Н. Бабић, Црква св. Агатоника у заводу „Обилићево“, *Весник* бр. 42, Београд 2015, 264.

⁸³⁸ И пре успостављања празновања војничке славе, иконе и кандила су били обавезни за сталне војне болнице.

заступљенија у војном простору. Присуство светих слика требало је да утиче на побожно понашање регрута. Министар војни набавио је велики број икона, које је требало да се нађу не само у канцеларијама команди и завода, већ и у војним собама: иконе Исуса Христа (436 комада), Богородице (436), Св. Николе (400),⁸³⁹ Св. Ђорђа (36), Александра Невског (35),⁸⁴⁰ Св. Пантелејмона (15) и Св. Варваре (15).⁸⁴¹ Иконе Св. Ђорђа, заштитника коњаника, углавном су и распоређене у коњаничке јединице, док је једна икона Св. Варваре, која се сматрала заштитницом артиљерије, била додељена команданту градског артиљеријског пука, а по једна командирима возарских ескадрона и болничарских чета.⁸⁴² Било је одређено да се иконе наместе у просторијама на источном зиду, у висини од 2 до 2,5 метра, сразмерно висини собе, као и да се кандила поставе по средини, испред иконе. Према министарском наређењу, кандила су се палила за време вечерње и литургије, сваког недељног дана, као и на одређене празнике: Светог Николу, Богојављење, Светог Саву, Проглас Краљевине, Велики петак, Спасовдан, Видовдан, краљев рођендан, Преображење, Ваведење, Божић и на славу команде/завода.⁸⁴³ Тако је икона била и у функцији обележавања државних празника.

У српској војсци, у време ратова који су обухваћени истраживаним периодом, није постојао обичај да јединицу прати покретна шатор-црква или „походна црква“⁸⁴⁴, већ се

⁸³⁹ Већи број икона Св. Николе био је, вероватно, условљен и чињеницом да је Никољдан био крсна слава Обреновића.

⁸⁴⁰ Већи број икона Александра Невског је, вероватно, био условљен и тадашњом спољнополитичком оријентацијом ка Русији.

⁸⁴¹ *СВЛ*, 1899, 933–934.

⁸⁴² Неколико година раније, 1894. године, митрополит Михаило захтевао је у Архијерејском сабору да се пронађе начин да се прибаве иконе „Спаситеља, Богоматере, празничне иконе“ и „иконе свеца кога кућа слави“, на шта је повољно одговорено организованој акцијом парохијалног свештенства и набавком икона из Русије. То је био део акције митрополита Михаила против увоза католичких икона у Србију. Н. Макуљевић, *Црквена уметност*, 55–56.

⁸⁴³ *СВЛ*, 1899, 935.

⁸⁴⁴ *СВЛ* 1882, 1232. Познато је да је су руски добровољци за време Првог српско-турског рата донели у Србију шатор-цркву посвећену св. Александру Невском, али изгледа да овај догађај није имао одраза на успостављање сличне праксе у српској војсци. Од иконостаса руске шатор-цркве сачуване су царске двери, на којима су приказане Благовести и четири јеванђелиста. Поред двери, сачуване су и две иконе које су највероватније припадале првом реду иконостаса. На једној је представљено како Сергеј Радоњешки благосиља Димитрија Донског пре битке на Куликовом пољу 1380. године. Ова представа, поред очигледне тематике којом се истиче улога вере у војсци, била је изабрана за покретни иконостас јер је битка на Куликовом пољу сматрана судбинским догађајем руске нације. Наиме, након ове битке почиње пад татарско-монголске доминације Русијом, те је она препозната као важан догађај који је допринео уједињењу руског народа и симболизовао почетак стварања средњовековне руске државе. Царске двери су биле експонат на изложби „Верски живот од Првог српског устанка до Другог светског рата“ у Галерији Војног музеја 2004. године, чији је аутор била Душанка Маричић, виши кустос.

богослужење обављало на отвореном простору. За време балканских ратова, посебан статус су добиле „пуковске иконе“, које су пратиле војнике у рат, те су се звале још и „ратне иконе“. О њима је писано у штампи 1940. године, када су називане и „црквама-иконама“ српских јединца.⁸⁴⁵ Пред њима су се војници молили пред јуриш. За њих се веровало да чувају од непријатељског куршума и да лече болесне.⁸⁴⁶ Иконе „постављене на провизованом олтару усред поља виделе су много војника. Хиљаде и хиљаде искрених пољубаца оросило је сребрни или златни оков ореола на икони Богородице.“ Забележена су и сведочења војника из Пирота о ритуалима који су претходили одсудној бици код Једрена. Након молитве, војници су бацали цвеће на икону Богородице, која је била изложена на ћилиму. Писано је и о колекцији од 125 икона Сотира Љубенковића, „сакупљача православних икона“, међу којима су биле и оне до којих је дошао „трагајући по лагумима старих српских и турских градова за сакривеним ратним иконама“. У време писања новинског чланка о ратним иконама, постојала су сазнања о три сачуване ратне иконе, које су се налазиле код Сотировог сина, Сретена Љубенковића. У новинском чланку дат је и фотографски снимак иконе Христа, Богородице и Јована Крститеља (сл.70).

Витештво

Интересовање за средњовековно витештво у 18. и 19. веку у Европи јавља се у оквиру романтичарских покрета. Витештво је интерпретирано као опозит несигурности савременог тренутка и егоизма модерног доба.⁸⁴⁷ У оквиру дискурса национализма 19. века, витештво постаје важан топос обнове златног доба нације, а посебан подстицај истраживању средњовековног витештва дала је милитантност националне идеје својствена том времену. Европски феномен „оживљавања“ витештва био је присутан и у српском националном дискурсу, где се, као и у Европи, витешке врлине препознају као аутентичне

⁸⁴⁵ *Време*, Бр. 6578, Београд 19. мај 1940, 12.

⁸⁴⁶ У чудотворне моћи икона веровали су и турски војници. Тако је једна од ратних икона, пошто је допала у руке једног турског војника, била закопана заједно са његовим златним новцем. *Ibid.*

⁸⁴⁷ N.Yates, Pugin and the Medieval Dream, in: *Victorian Values: Personalities and Perspectives in Nineteenth Century Society* ed. By Gordon Marsden, Routledge 2014, 69.

националне карактеристике.⁸⁴⁸ Глорификација хероја бојног поља најчешће је и изражавана кроз дискурс витештва.⁸⁴⁹ У Будиму, 1829. године, Стефан Аћимовић објављује књигу под називом „Витештво српско или Описаније древних српских јунака“.⁸⁵⁰ Витештво као националну врлину промовише и Петар Петровић Његош у „Горском вијенцу“, делу које посвећује Карађорђу,⁸⁵¹ заслужном за васкрс витештва код Срба: „Ево тајна бесмртника: даде Србу сталне груди; / од витештва одвикнута у њим’ лафска срца буди / [...] Ђорђем су се српске мишце са витештвом опојиле!“⁸⁵² У зависности од династије која влада Србијом, обнова српских витешких врлина препознавана је код Карађорђа или Милоша Обреновића. На витештво Карађорђа односно Милоша надовезивали су се њихови наследници, а рад на остварењу нових постигнућа у остварењу националних задатака промовисао их је у нове витезове.⁸⁵³

Важан концепт европске културе, развијан још од првих векова нове ере, *miles Christi / militia Chirsti*, који је од петог века повезивао цркву са секуларном војском, а од крсташких ратова везиван и за идеју „светог рата“ и представљао главну витешку мисију,⁸⁵⁴ био је актуелан и у 19. веку, и то као један од важних елемената којим се уздизала морална спрема војске. Тако је српско витешко наслеђе било важно истицати и с аспекта репрезентације традиције српских ратника као бранитеља хришћанске вере. Пракса „чувари Христовог гроба“, која је уведена у српској војсци крајем 19. века, била је један од начина којим је „оживљавано“ витештво у српској култури. Према правилима службе у Војсци Краљевине Србије, на Велики петак формиране су страже Христовог гроба за сваку цркву на територији на којој су трупе лоциране.⁸⁵⁵ Овај обичај у српској војсци су поједини представници Српске православне цркве били осудили као „чисто

⁸⁴⁸M. Cohen, 'Manners' Make the Man: Politeness, Chivalry, and the Construction of Masculinity, 1750–1830, *Journal of British Studies*, vol. 44, no. 2, 2005, pp. 317–319. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/10.1086/427127.

⁸⁴⁹J. W. M. Hichberger, *Military Themes in British Painting 1815–1914*, submission for PhD, University College, London 1985, 188.

⁸⁵⁰<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/index/pubid:1219/id:0>

⁸⁵¹Његошев спев почиње *Посветом праху оца Србије* (Карађорђу).

⁸⁵²П. П. Његош, *Горски вијенац*, дигитално издање, www.ask.rs, 2009, 2–3.

⁸⁵³Упореди М.Тимотијевић, *op. cit.*, 79–83.

⁸⁵⁴Wojciech Iwanczak, *Miles Christi: the medieval ideal of knighthood*, *Australian Early Medieval Association*, 8 (2012), 77.

⁸⁵⁵*Правило службе I део*, Београд 1901, 133; *Правило службе*, Београд 1913, 133.

католички (папски) манир“, захтевајући од црквених ауторитета да се укине „овај неправославни и веома ружан обичај“. ⁸⁵⁶

Појмови *свети рат* и *света земља* су у националном дискурсу коришћени како би ратови у интересу нације били представљени као праведни и исправни, а жртве рата глорификоване као витешке, те ни њихова сврсисходност не би могла бити проблематизована. У српском националном дискурсу 19. века, *свети рат* је подразумевао борбу за национално уједињење и ослобођење, а *свету земљу* представљало је Косово. ⁸⁵⁷ Највећим српским витезовима сматрани су јунаци Косовског боја: Милош Обилић и његова два побратима, Иван Косанчић и Милан Топлица, као и Бошко Југовић. Јунаци бојног поља новог доба називани су „новим Милошем Обилићем“, „новим Синђелићем“ и сл., при чему се у реторику уводи нови репертоар врлина које се везују за национални патриотизам, а чије извориште је пронађено у витешком наслеђу српског народа.

Ликовна представа Милоша Обилића, изведене у складу са његовим култом „најхрабријег и најсрчанијег јунака до сада“, ⁸⁵⁸ највише су коришћене у српској војсци. Једно од најзначајнијих војничких одликовања – Медаља за храброст утврђена у току Другог балканског рата (12. јуна 1913), имало је на аверсној страни лик косовског витеза Милоша Обилића. Ђорђе Јовановић, аутор медаље, користио је уобичајено иконографско решење Милошевог лика у 19. веку. Милош је представљен као витез, у оклопу, са крилатим змајем на шлему. И реверс медаље добио је изглед у складу са одабиром витеза на аверсној страни. На реверсу је био малтешки крст, симбол четири витешке врлине: разборитости, умерености, храбрости и правичности. ⁸⁵⁹ Испод крста су укрштени мачеви постављени нагоре, а у средини крста је лаворов венац, који уоквирује натпис „ЗА ХРАБРОСТ“ (сл.71).

У *Узданици* је пласирано дело *Бошко Југовић с крсташем у руци*, аутора потписаног иницијалима Д. Ш., ⁸⁶⁰ (сл.122) које је било инспирисано делима Паје Јовановића (1889) и Ђоке Путника (1900). За разлику од Јовановићевог приказа Бошка

⁸⁵⁶Мил. Анђ., Листићи из хришћанског богослужења, *Глас Нишке епархије, службени црквено-књижевни лист за поуку и црквену књижевност*, Год. II, Бр. 3, Ниш, 1. фебруар 1900, 66.

⁸⁵⁷О. Манојловић -Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, 132.

⁸⁵⁸Љ. Стошић, Милош Обилић као „нови Константин“ у српској уметности XIX века, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 430.

⁸⁵⁹D. Castillo, *The Maltese Cross, A Strategic History of Malta*, Westport 2006, 80.

⁸⁶⁰*Узданица*, Св. 4, 30. април 1901, 265.

Југовића⁸⁶¹ у пуном оклопу, или Путниковог у „српском властелинском оделу“ (у атили с калпаком)⁸⁶², Д. Ш. је дао занимљиву комбинацију на којој је Бошко Југовић представљен са шлемом на глави, али обучен у атилу (душанку); Д. Ш. комбинује сазнања и интерпретације о изгледу одела српских јунака Косовског боја. И шлем и душанка су конструисани као витешки симболи у војном контексту, те су сви актери Косовског боја представљени као српски витезови због својих врлина, удаљујући се од идентификовања са витезовима на основу припадности одређеном витешком реду.

Витештво је добило посебан значај у српској култури 19. века и због тога што је оно представљало феномен западноевропске културе,⁸⁶³ те је тиме одговарало политичким настојањима да српску културу у оквиру османског културног модела дистанцира од западњачке оријенталистичке пројекције,⁸⁶⁴ која оно што је османско посматрала као импулсивно и варварско, насупротив витешкој умерености и правичности. У сржи овакве мисли о витештву, карактеристичне за Европу 19. века, налазио се бинарни пар: витешко и варварско ратовање.⁸⁶⁵ Милосрђе је било врлина која се сматрала витешком, а нарочито ју је било важно пропагирати у контексту актуелних међународних конвенција из средине 19. и с почетка 20. века, које су се тичале поступања с рањеницима. Тако је витештво било инспирација и за визуелно обликовање одликовања „Крст милосрђа“,⁸⁶⁶ установљеног непосредно пре почетка Другог балканског рата (7. јуна 1913), а које се додељивало за

⁸⁶¹ О слици „Бошко Југовић“ Паје Јовановић из 1897, в. М. Тимотијевић, Паја Јовановић = Paul Joanowitch (каталог изложбе), Београд 2010, 138. Друга варијанта слике „Бошко Југовић“ коју је Паја Јовановић урадио 1922. године репродукована је у М. Тимотијевић, *op.cit.*, 153, кат.бр. 48.

⁸⁶² М. Prošić-Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006, 274.

⁸⁶³ N.Yates, *op. cit.*, 69.

⁸⁶⁴ М. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.

⁸⁶⁵ Овај бинарни пар створила је појава ватреног (не-витешког) оружја: Гримелсхаузен (Grimmelshausen; немачки писац из 17. века), пишући током Тридесетогодишњег рата о свом путу од назадног дечака са села до војног официра, навео је у свом *Simplicissimus*: „Ono što me je učinilo ovako velikim čovekom jeste činjenica da i najniži štalski momak može namrtvo upucati najhrabrijeg heroja na svetu; da barut nikada nije otkriven, međutim, bio bih primoran da pazim na ponašanje.“ <https://anarhisticka-biblioteka.net/library/robert-kurz-veliki-prasak-modernosti#toc2>

⁸⁶⁶ На разлоге увођења малтешког крста за обличје „Крста милосрђа“ у односу на облик медаљона за медаље које је установила кнегиња/краљица Наталија указао је R. Stolica, „Krst milosrđa, zlatni malteški krst na plemenitim grudima“, *Dinar* br. 23 (2004), 82. У својој анализи Радомир Столица није узео у обзир одликовања Друштва српског Црвеног крста која су имала облик крста. Он је указао на новину облика „Крста милосрђа“ у односу на одликовања кнегиње/краљице Наталије. „Ova stara srpska odlikovanja iz XIX veka u obliku ovalnog medaljona sa monogramom vladarke iz dinastije Obrenovića nisu se mogla usvojiti kao osnovno idejno rešenje za novo odlikovanje u balkanskim ratovima početkom 19. veka. Razlozi za ustanovljenje novog oblika odlikovanja u vidu krsta su višestruka. Pre svega, to je njegova proširena namena (i za ženska i za muška lica), zatim promena dinastije u Srbiji (vladar iz dinastije Karadorđević) kao i nepostojanje vladarke u zemlji (preminula) da u ulozi zaštitnice svih ženskih društava nastavi dodelu odlikovanja namenjenih samo ženskim licima.“

посебно истицање „у ревносној, уредној и преданој нези, пожртвовању и узајамној услузи и помоћи рањеним и болесним војницима у рату и миру, за време епидемије, поплаве и глади“.⁸⁶⁷ Овим одликовањем могли су да буду награђени и официри и војници, којима је дато и право да га носе, на светлоплавој троугаоној траци, како је било прописано за мушкарце. „Крст милосрђа“ имао је облик малтешког крста, у чијем средишту је био црвено емајлирани медаљон.⁸⁶⁸ Малтешки крст је био лик који је коришћен и за две ратне споменице у истраживаном периоду, а то су споменица за рат 1885–1886. (сл.72) и споменица за рат 1913. године (сл.73), чиме су ратови означавани као „витешки“ односно „неварварски“.

Некролози погинулим официрима, објављивани у штампи у току балканских ратова, садржали су идеју витешке погибије коју је симболизовао мач. Такав је пример некролога посвећеног пешадијском мајору Петру Д. Протићу, који је 1912. године погинуо пред Прилепом: „Овај епохални рат, ова неочекивана освета Косова, затекла је Петра као мајора и као такав завршио је каријеру онако како то желе само официри који су то својим срцем и својом душом: погинуо је на бојишту са мачем у руци, на челу војске којој је био командант“.⁸⁶⁹ Већ на почетку 19. века, епитафи који су истицали национални идентитет ратника погинулог у борби за ослобођење, као и његово херојство – означавани су симболиком мача.⁸⁷⁰

Мач је био један од најстаријих симбола ратника, а од XI века његово значење је проширено, те је постао симбол праведног ратника, односно витеза коме је Бог подарио ово витешко оружје како би бранио нејаке и праведне.⁸⁷¹ Тако је визуализација хероја бојног поља у српској култури подразумевала и мач као стални, односно одређујући атрибут. Симболику витешког мача преузела је официрска сабља. Сабља је била неизоставни део визуелне репрезентације официра.⁸⁷² Идеја о витешкој етици у основи

⁸⁶⁷М. Пилетић, *op. cit.*, 80.

⁸⁶⁸ *Ibid.*

⁸⁶⁹ *Правда*, Год. IX, Бр. 318, 17. новембар, Београд 1912.

⁸⁷⁰ Епитаф надгробног белега Конде Буљубаше садржао је следеће „сербскији храбриј војвода“ који „мачем славу тражише“, в. М. Тимотијевић, Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, Бр. 5 (2004), 15.

⁸⁷¹ Wojciech Iwanczak, Miles Christi: the medieval ideal of knighthood, *Australian Early Medieval Association*, 8 (2012), 81–82.

⁸⁷² Сабље су постале обавезан део официрске спреме, а 1837. године први пут је и нормиран изглед официрске сабље српске војске (Пропис од 6. марта 1837), в. В. Bogdanović, *Hladno oružje Srbije, Crne Gore i Jugoslavije: 19–20. vek*, iz zbirki Vojnog muzeja, Beograd 1997.

војне етике⁸⁷³ била је визуализована истовременом употребом мача и сабље у војној хералдици 19. века, као и употребом других витешких симбола, попут шлема, оклопа, штита, у војној хералдици и декорацији војних објеката и сл. Представљање овог типа оружја, које више није имало употребу у савременом тренутку, требало је да визуализује традицију витешке етике у модерној војсци.

Мачевање је представљало и обавезан предмет војног школства у Србији 19. века. Понос Војне академије био је учитељ мачевања Шарл Дусе, који је као први у класи завршио Мачевалачку академију у Бриселу 1889. године и, на позив краља Милана 1891. године, из истамбулске стигао у београдску војну академију.⁸⁷⁴ Тако је у листу *Нова искра*, поводом педесетогодишњице Војне академије, објављено више фотографија које сведоче о питомачком свакодневном животу, а једна од њих је била и „Борба са сабљама у Војној Академији“⁸⁷⁵ (сл.207). Месец дана пре него што је ова фотографија објављена, у Војној академији је основана „Официрска школа борења“ (1. новембар 1900. године), у којој је професор мачевања био Шарл Дусе. Тај важан догађај забележен је у фотографском медију.⁸⁷⁶ Поред наведених фотографија, мачевање у војсци било је тема бројних фотографија којим се пропагирала успешност војних школа. Таква је и фотографија којом је меморисана прва класа Подофицирске коњичке школе 1899. године, чиме се мачевање наглашавало као битан аспект обуке (сл.74).⁸⁷⁷ Фотографија показује прилежно аранжирање мачевалачке опреме, тако да је она постала битан субјекат композиције. Сабље и заштита опрема која се користила за обуку мачевалаца добили су примат као атрибут школе, што постаје јасније када се узме у обзир чињеница да је коњица сматрана „витешким родом оружја“.⁸⁷⁸

⁸⁷³ J. Wardzała-Kordyś, M. Bodziany, From the ethos of chivalry to a regular soldier's code of honour. Selected historical, sociological and legal aspects, in: H. Spustek, M. Bodziany, A. Gołębiowski, M. Smolarek (red.), *Obywatel w mundurze. Aksjologiczny wymiar funkcjonowania nowoczesnych sił zbrojnych*, Wyd. WSOWL, Wrocław 2012, s. 246–261, доступно на интернет-страници: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/2944>

⁸⁷⁴ A. Stanković, *Viteško, dvorsko i građansko mačevanje u Beogradu -epoha škola- 1403 -1940*, Beograd 2003, 133.

⁸⁷⁵ *Нова искра*, Год. II, Бр. 12, 16. децембра 1900, 375.

⁸⁷⁶ Фотографија „Прва класа мачеваоца Официрске школе борења са Шарлом Дусеом у средини“ (1900) објављена у A. Stanković, *op. cit.*, 137.

⁸⁷⁷ Фотографија је у власништву Војног музеја у Београду, инв. бр. Р-8398.

⁸⁷⁸ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1911, 9.

Однос витештва и модерне војне професије у 19. веку функционисао је и као бинарни пар: аматеризам наспрам професионализма.⁸⁷⁹ Такву позицију витештва у војсци открива и поднаслов часописа *Узданица*, који је издавало Опште војно одељење Министарства војног, а који је гласио *Војнички лист за поуку, неговање војничких врлина и витешку забаву* (подвукла Б. И.). Министарство војно подржавало је и подстицало оснивање грађанских јахачких, гимнастичких, стрељачких друштва,⁸⁸⁰ чија мисија је била обнова витешких врлина.⁸⁸¹ Часопис *Витез*, који је издавало гимнастичко друштво *Душан Силни*, нарочито је био промовисан у војсци, рачунајући на највећи број претплатника у касарнама, где су „српски витезови“.⁸⁸² Изван Краљевине Србије оснивана су национална гимнастичка удружења, такође под именом „Душан Силни“, а многа су понела назив и по косовском витезу Милошу Обилићу. Њихов рад је посматран као „нови вид заједничког рада прегалаца и омладине у борби за уједињење српског народа“.⁸⁸³ Такмичења и приредбе које су организовала спортска удружења – сматрали су се модерним витешким турнирима. На тај начин ова удружења испуњавала су слободно време грађанства и сељака, у циљу развијања што боље физичке спретности и савладавања свих оних вештина које су корисне и са становишта војне увежбаности нације. Једно такво је организовано на Врачарском пољу 1890. године, у чијем су програму биле две трке коњима, потом витешке игре копљима и сабљама и, на крају, реконструкција окршаја између Јове Курсуле и Арапина.⁸⁸⁴ У програму су учествовали војници Дунавске дивизијске коњице редовне војске, а такмичење је подржало и Подунавско коло јахача, које је одредило 600 динара учесницима. Витешке игре и исценирано мегданско огледање

⁸⁷⁹О односу витештва и војног професионализма, в. *The Chivalric Ethos and the Development of Military Professionalism*, ed. by D. J. V. Grim, Leiden 2003.

⁸⁸⁰Године 1891, министар војни је „ценећи добар утицај што га имају коњичке утакмице — трке на коњички дух у војсци и у народу“, одобрио да у утакмицама које је те године организовало Коло јахача могу учествовати „до три подофицира из сваког ескадрона и из сваке батерије, трупа сталног кадра, и то на државним коњима, са којима редовно врше службу“, *СВЛ*, 1891, 381. Године 1897, донет је и Правилник о извршењу Закона о потпомагању стрељачких дружина, гимнастичких удружења и пет кола јахача „Кнез Михаило“, ВА, П1, К8, Ф6 (9. 7. 1897).

⁸⁸¹Једног од важних актера у „преносу“ витешких врлина с главнокомандујућег и владара Србије на целокупну војску и народ представљало је Друштво коло јахача „Кнез Михаило“. Утакмице (коњске трке) овог Друштва одржаване су на дан рођења кнеза Михаила, а као споменица за учествовање на тркама, учесницима је додељивана „фино израђена велика слика кнез Михајла“ *СВЛ*, 1888, 975–976.

⁸⁸²*СВЛ*, 1892, 1407–1408.

⁸⁸³С. Недељковић, „Повест Савеза витешких друштава «Душан Силни»“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 138 (2012), 104.

⁸⁸⁴*Мале новине*, Бр. 267, 30. септембар 1890. [б. п.].

Јове Курсуле и Арапина организовани су на иницијативу команданта Дунавске дивизијске коњице, капетана Симе Мичина, који је непосредно пре тога увео у обуку коњаника борбу копљем, „којим су се стари српски витезови и коњаници у биткама одликовани, победе добијали, и потомству оставили сјајан успех њиховог витештва“.⁸⁸⁵ Мичин је био одушевљен српском средњовековном прошлoшћу, посебно витештвом, што доказују и његова дела историјског сликарства,⁸⁸⁶ међу којима је и слика витешког двобоја.⁸⁸⁷ У том светлу, не изненађује што је одлучено да Мичинова реконструкција мегданског огледања Јове Курсуле и Арапина поприми карактер витешког двобоја. Отуда су и војници у логору српске војске били одевени у старо витешко рухо,⁸⁸⁸ а не у одело српске војске из времена Првог српског устанка.

Оданост поглавару војске и државе и лојалност династији

Слика владара заузимала је важно место у српској војсци. Таква улога проистицала је из чињенице да је владар био врховни командант српске војске. Према правилима службе српске војске од 1864. године, основу војничког духа чинила је „безгранична верност и оданост“ – на првом месту владоцу, а потом отаџбини и војничкој служби.⁸⁸⁹ Сходно томе, и војничка заклетва почињала је речима: „Ја (име и презиме) заклињем се свемогућим Богом, да ћу Књазу / Краљу Србије (име владара) свагда и у сваком случају бити веран и послушан“.⁸⁹⁰ Од 1884. године мото војске истицао је и владара Србије, те су

⁸⁸⁵*Ibid.*

⁸⁸⁶И. Војун, *Сликарство Симеона Симе Мичина из збирке Музеја у Белој Цркви*, Бела Црква 2013.

⁸⁸⁷Слика формата 65x54 цм налази се у Музеју у Белој Цркви, инв. бр. 11-Л, а објављена је у И. Војун, *op. cit.*, 56.

⁸⁸⁸Опис програма витешких игара на Врачарском пољу 1890, в. *Мале новине*, Бр. 269, 30. септембар 1890, [б. п.].

⁸⁸⁹*Правила службе. Општи прописи I део*, Београд 1888, 1.

⁸⁹⁰Закон о устројству војске од 20. марта 1864, *Српске новине*, Бр. 43, 9. април 1864, 166; Закон о устројству војске од 3. јануара 1883, *Српске новине*, Бр. 24, 1. фебруар 1883, Додатак к броју 24; Закон о устројству војске од 1. новембра 1886, 1072; Закон о устројству војске од 27. јануара 1901, *Српске новине*, Бр. 25, 1. фебруар 1901, 101; Закон о изменама и допунама у закону о устројству војске од 31. марта 1904, *СВЛ*, Бр. 12, 8. април 1904, 233–234. Изузетак од овако успостављене хијерархије у заклетви чинила је једино прва законом прописана заклетва у *Закону военом* из 1839. године, према којој се војник заклињао на верност, на првом месту, својој отаџбини, потом уставу и тек на трећем месту кнезу. Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957, 42.

од тог времена војне заставе имале натпис: „за веру, краља и отаџбину“⁸⁹¹ уместо дотадашњег натписа „за веру, слободу и отачество“⁸⁹² (подвукла Б. И.).

Оданост владару у српској војсци заснивала се на идејама које су биле основа лојалности владару и у претходним историјским раздобљима: *rex imago Dei* и *pater familia*.⁸⁹³ Оне су у војном контексту биле изузетно важне за усвајање појма ауторитета и субординације. Задатак наставе веронауке у регрутској школи био је, између осталог, и да објасни војнику „Значај Владаоца као божјег миропомазаника и значај војних и осталих власти у земљи у верском смислу“.⁸⁹⁴ Тако је војник требало да сва наређења појми као „света“: „краљ је врховни заповедник целокупне наше војске; он командује њоме преко ваших старешина, и према томе, све заповести треба да сматрате као свете“.⁸⁹⁵ У војним приручницима објашњавано је да је владар „духовни отац свога народа“ и да из тога проистиче да „народ треба да воли и да поштује свог владаоца и да му се покорава, а кад народ то чини, онда врши и Божју вољу, јер је Исус Христос казао: „Подај Богу Божје, а цару цареву“.⁸⁹⁶

С обзиром да је у модерној Србији идеја владара као Божјег миропомазаника била репрезентована и као успостављање традиције са српском средњовековном прошлошћу, она је обезбедила и стварање слике владара као визуелног сећања на славну прошлост, те је оданост владару значила и оданост српској прошлости.

Поред побожности, на којој је требало да се заснива осећај лојалности, важна стратегија у војном васпитању била је и пласирање вербалних репрезентација владара као оца-заштитника, чиме се регруту пружало објашњење због чега треба да брани свог

⁸⁹¹ *Српске новине*, Год. LI, Бр. 177, 12. август 1884, 967. Уредбом о заставама из 1906. године, из натписа на војничким заставама изостављено је „за веру“. Било је предвиђено да на новим заставама стоји натпис: „За Краља и Отачество“. Након критика у јавном мњењу, године 1908. издата је допуна Уредбе о заставама из 1906. године, према којој заставе треба да имају и натпис „С вером у Бога“, према Д. Самарџић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, 114–116.

⁸⁹² Д. Самарџић, *op.cit.*, 92–93.

⁸⁹³ О династичком патриотизму у култури барока в. В. Симић, *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012, 105–233.

⁸⁹⁴ *СВЛ*, 1904, 260. Овај задатак из плана за наставу Веронауке из 1904. био је у свим плановима за наставу Веронауке у истраживаном периоду, почевши од 1900. године, након миропомазанања краља Александра у Жичи 1899. године, в. *СВЛ*, 1900, 1110; *СВЛ*, 1902, 336; *СВЛ*, 1904, 260; *СВЛ*, 1905, 279; *СВЛ*, 1907, 191; *СВЛ*, 1908, 257; *СВЛ*, 1909, 333; *СВЛ*, 1910, 77.

⁸⁹⁵ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 5.

⁸⁹⁶ Ј. М. Сретеновић, *Потребна знања за војнике сталног кадра, војне обвезнике од њихове 18.-50. године, за општинске власти и за грађане у опште у њиховим односима према војној служби и према војним властима*, Београд 1908, 22.

владара: „Краља бисте бранили и за краља гинули зато, што се краљ непрекидно и очински брине за опште добро, срећу и напредак свију нас, па вам је краљ мио и од срца га волите“.⁸⁹⁷

У циљу усвајања војне субординације, репрезентативна политика у војсци служила се и сликом владара као главе државе, која је у војном контексту обogaћена и сликом владара као главе војске. Владар је представљен као јединство у којем су окупљене све различитости у војсци: „Пре свега над војском мора стајати *једна глава*, која ће да управља и господари, чија ће мисао да продире кроз главе свих појединаца, чија ће се душа осећати и код најмлађег члана те заједнице, која се зове војска. С тога над војском постоји *један* Врховни Заповедник. На његову једну реч, на његов један миг има да се покрене маса од стотине хиљада душа, мисао њеног Врховног Заповедника, кроз њу мора да струји само једна воља, воља њеног команданта“.⁸⁹⁸ Таква вербална слика била је у функцији објашњења поштовања субординације као предуслова да војска изврши поверене јој задатке. Оданост владару изражавала се и кроз лојалност свима онима којима је владар као врховни командант поверио извршење своје воље, која се до редова спушта преко команданата дивизија, команданата пукова, команданата батаљона, и тако даље, до десетара. Редов, „вршећи оно, што му његов десетар нареди, врши управо вољу свог Врховног Заповедника“.⁸⁹⁹ Субординација у војсци захтевала је да се идентитет војника-грађанина подреди идентитету војника-поданика, о чему сведоче и савети упућени старешинама како да регрутима објасне промене које настају у „њиховој унутрашњости“, „у њиховој души и срцу“ уласком у касарну⁹⁰⁰: „Па им онда (командири регрутима, прим. аут.) подесним и разумљивим говором објашњавају важност те промене, која се код њих извршила: да они сада већ више нису деца него одрасли и на снагу доспели људи; нису више грађани него краљеви војници (подвукла Б. И.)“.⁹⁰¹

Лојалност владару и династији се градила и преко култа предака. У грађанском друштву, у којем је била доминантна национална идеја, овај култ је био заснован на заслугама које су родоначелници династије и њихови потомци остварили на задатку

⁸⁹⁷ П. Бојовић, *Војничко васпитање*, Београд 1907, 55.

⁸⁹⁸ М. Б., *Јединство војске, Узданица*, Год. X, Св. X, Београд 1910, 830.

⁸⁹⁹ *Ibid.*, 831.

⁹⁰⁰ П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907, 49.

⁹⁰¹ *Ibid.*, 50.

ослобођења и уједињења српског народа. Тако су слике владаревих предака у војсци коришћене у функцији учвршћивања ауторитета владара, где је битну улогу имала и идеја да су врлине предака природно наслеђе потомака. То је омогућавало и да се лојалност према владару усмерава ка његовим потомцима.

Демократске основе српске војске и њена професионализација одредиле су да војно напредовање буде искључиво на основу личних компетенција, а не на основу порекла или друштвене моћи. Репрезентација владара и његових мушких потомака у војсци била је у функцији пропагирања таквог карактера српске војске. Тако је краљевић Александар Обреновић, на свој седми рођендан, био уписан у VII пешадијски батаљон.⁹⁰² Тим поводом, командант Активне војске, бивши краљ Милан, доставио је свим активним официрима наредбу у вези са васпитањем регрута у којој захтева да се регрутима објасни да је „сам 'Краљ' војник од своје седме године,“ да се објасни његов упис у VII пук зато што је рођен у Београду, и да се истакне његово војничко васпитање.⁹⁰³ У војсци је редовно наглашавано краљево непрестано усавршавање у војним вештинама.⁹⁰⁴ Иста средства захваљујући којима се учвршћивало поверење у српску војску – коришћена су и у репрезентативној политици за време династије Карађорђевић. Слике краљевића су готово увек биле њихове презентације у униформи, са које се може „читати“ њихов постепен напредак у војној хијерархији. Владар је био пример љубави према српској војсци. О томе илустративно казује и део министарског наређења поводом уписа његовог млађег сина Александра у редове српске војске: „Овим увођењем Својих Синова у редове српске војске, Он тиме даје израза колико неизмерно љуби ту српску војску, то чедо, узданицу и наду српског народа“.⁹⁰⁵

Имајући у виду велики утицај старешинског кадра на подстицање и развијање лојалности војника према владару и династији, посебна пажња била је посвећена неговању таквих осећања код официра, питомаца Војне академије и подофицира. Визуелна култура

⁹⁰²М. Милићевић, *Имена српских пукова*, Гласник, Бр. 33, Ваљево 1999, 115.

⁹⁰³ВА, П14, К4, Ф6, 69/1 18.3.1898; Путем штампе јавност је била упозната са војним напредовањем краљевића Александра: Д.Влајић, *Краљеви испити*, *Мале новине*, бр. 174, год III, 28.јун 1891, према И.Борозан, *op.cit.*, 229.

⁹⁰⁴М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 71.

⁹⁰⁵СВЛ, 1903, 941–942.

је имала важну улогу у грађењу односа лојалности између владара и старешина.⁹⁰⁶ Потреба да се на месту где се школују будући српски официри нарочито допринесе јачању лојалности према династији, условила је да св. Стефан Првовенчани, први српски краљ, буде изабран за првог патрона Војне академије. У владарској идеологији Обреновића, култ краља Стефана Првовенчаног био је нарочито интензивираан по проглашењу Србије за краљевину, чиме је учвршћиван легитимитет нове династије као „нових Немањића”.⁹⁰⁷

Приликом обележавања педесетогодишњице Војне академије, на дан славе ове установе 1900. године, обред сечења славског колача одвијао се испред шатора, који је подсећао на војничке шатор-цркве, а композиција, образована на једној страни шатора, коју су чиниле икона патрона Академије и три владарске слике, подсећала је на иконостас; тиме су слике владара биле визуелно репрезентоване као војне светиње (сл.75).⁹⁰⁸ Међу владарским сликама, слика актуелног краља заузела је доминантан положај: портрет краља Александра био је постављен изнад иконе патрона Војне академије (Покров Пресвете Богородице) и слика владара из дома Обреновића.

Питомцима је дата и важна улога у свечаности поводом крунисања краља Петра Карађорђевића. Министар је наредио да управник Војне академије одреди четири старија питомца за држање краљевог плашта у току његовог крунисања, 8. септембра 1904. године (сл.76).⁹⁰⁹

О оданости владару, негованој и међу подофицирима, сведочи и групна фотографија питомаца прве коњичке подофицирске школе за стални кадар. На фотографији доминира монограм краља Александра Обреновића, направљен од мањерки (металне војничке посуде за храну), на зиду школе испред којег су фотографисани

⁹⁰⁶ О томе више в. И. Борозан, *Слика и моћ*, 200-255.

⁹⁰⁷ *Мале новине*, Год. I, Бр. 154, 4. септембар 1888. О значењу култа св. Стефана Првовенчаног у владарској идеологији Обреновића и Карађорђевића в. Н. Макуљевић, *Црквена уметности у Краљевини Србији*, 15–17; Л. Павловић, *Коришћење култа св. Стефана Првовенчаног у XIX веку у политичке сврхе, Неки споменици културе III*, Смедерево 1964, 65–89.

⁹⁰⁸ Овај свечани чин меморисан је у медијуму фотографије која је била пласирана у јавност у виду разгледнице. Фотографија је сачувана и налази се у Музеју града Београда. Репродукована је у Ј. Периф, *Разгледнице у Србији 1895–1914*, Београд 2009, 287; И. Борозан, *op. cit.*, сл. 135.

⁹⁰⁹ *СВЛ* 1904, 641.

питомци⁹¹⁰ (сл.74). Мањерке су биле погодан предмет за конструкцију монограма и симболички су исказивале значај владара као хранитеља.

Даривање је представљало једну од важних стратегија за јачање лојалности према владару. Тако је, поводом пунолетства кнеза Милана, 1872. године, српски официрски кор поклонио кнезу богато опремљен албум, у којем су се налазиле фотографије српских официра свих родова војске и служби (сл.77).⁹¹¹ Поводом прославе двадесетпетогодишњице постојања Артиљеријске школе 1875. године, кнез Милан је одликовао српске питомце пруским кадетским ножевима с опасачима и пафтама са српским грбом и захтевао да се, приликом уручења ножева, питомцима објасни „ово велико благовољење Његове Светости наспрам њих позвавши их, да својим прилежањем, одличним владањем и оданошћу владаоцу и отаџбини остану увек достојни ове високе владалачке милости и одликовања“ (сл.78).⁹¹² Након успешно окончаних српско-турских ратова 1879. године, Главни генералштаб војске Кнежевине Србије поклонио је кнезу Милану, врховном команданту, албум фотографија из околине Лесковца, Врања,⁹¹³ као и Ниша, Прокупља и Куршумлије.⁹¹⁴ Године 1887, краљ Милан је уступио свој дворски намештај официрској касини у Крагујевцу,⁹¹⁵ да би 1900. године и двор у Крагујевцу био претворен у Официрски дом.⁹¹⁶ Након абдикације краља Милана, по његовој жељи, војска је користила и његов двор у Нишу.⁹¹⁷ Краљ Александар Обреновић је поклонио земљиште

⁹¹⁰ Фотографија је власништво Војног музеја у Београду.

⁹¹¹ М. Зековић, Албум – поклон официрског кора кнезу Милану Обреновићу (1872), из збирке Војног музеја, *Зборник Историјског музеја Србије*, Бр. 29–30 (1995–1996), Београд 1998, 165–186; Стева Тодоровић, Нацрт за корице албума који је официрски кор поклонио краљу Милану приликом ступања на престо 1882. године (личности из српских устанака 1804, 1815), према Вања Краут, Стева Тодоровић (1832–1925) – Живот и цртачко дело – поводом 150-годишњице рођења – *ЗМСЛУ*, бр. 18, Нови Сад 1982, 103–130.

⁹¹² *Споменица седмдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 203–204. Више о питомачкој шпади М.1875 в. В. Bogdanović, *Надно оруђе Србије, Црне Горе и Југославије (19. и 20. век) из збирки Војног музеја*, Београд 1997, 35, табла 29. на стр.111.

⁹¹³ Народна библиотека Србије, сиг. Af1.

⁹¹⁴ М. Влаисављевић, Фото албум са фотографијама Ниша, Прокупља и Куршумлије поклоњен кнезу Милану Обреновићу из збирке Народног музеја у Нишу, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I*, ур. А. Марушић, А. Боловић, Горњи Милановац 2013, 341–345.

⁹¹⁵ *СВЛ*, 1887, 637–638.

⁹¹⁶ *СВЛ* 1900, 237–238; Б. Несторовић, *Архитектура у 19. веку*, 49, фуснота 49.

⁹¹⁷ АСАНУ 7242, Ј. Мишковић, Дневник о старатељству над имањем краља Александра, према А. Столић, Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића, у: *Приватни живот код Срба у XIX веку*, приредили А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 334.

на којем је изграђен Официрски дом у Београду.⁹¹⁸ Инжињерске трупе су, у знак захвалности за спасење живота краља Александра у Бијарицу, 1896. године подигле Храм Св. Петке у Сићевачкој клисури, да „тврд и непоколебљив доказ (подвукла Б. И.) љубави српског војника према узвишеној и миропомазаној глави господара земље, православног хришћанског осећања Краљевске српске војске“ (сл.79).⁹¹⁹ Храм је постао католикон „Краљевског српског војног манастира“. Српски официри су своју захвалност команданту Активне војске, бившем краљу Милану, исказали оснивајући дом „Миланово“ у Нишу за васпитање официрске деце, у спомен на спасење команданта Активне војске на Ивањдан 1899. године.⁹²⁰ И краљ Милан и његов син, краљ Александар, практиковали су да поклањају фотографије са својим ликом истакнутим српским официрима, како би наградили њихову приврженост престолу.⁹²¹

⁹¹⁸Државна добра Краљевине Србије од 1885. године, стр. 2, бр. 5. Према Указу краља Александра (Г. бр. 2395) од 22. новембра 1895. године, плац са зградом Официрског дома уступио је краљ „у својину Држави српској, но с тим да на вечита времена служи за употребу војске, а на циљ, који му је намењен при његовом подизању (подвукла Б.И.)“. Наведено према Документацији Завода за заштиту споменика града Београда, Досије Официрски дом, СК 188 (1885–1895).

⁹¹⁹ВА, П14,Ф1, г/д 4/1, 1.

⁹²⁰СВЛ 1900, 487,488.

⁹²¹И. Борозан, *op. cit.*, 163, 165, 226.

Епска поезија у васпитању регрута

Задатак који је требало да буде решен у оквиру војних реформи јесте стварање школованог старешинског кадра, неопходног за извођење модерних регрута. Услед његовог недостатка на почетку војне реорганизације, васпитање се морало ослонити на доступна средства, која су, да би постигла очекиване ефекте, морала бити разумљива регрутима. Комуникација је била одређена неписменим регрутским саставом српске војске, која је на основу усменог предања градила представе о заједништву и усвајала основне етичке норме. Преношење жељених вредности остваривано је путем народне поезије. Епска поезија је сматрана кључним средством за морално васпитање војске, што је представљало и део ширих схватања о важности епске традиције за изградњу националног идентитета. Сматрано је да су у народним еповима очуван аутентични дух нације, те да она представља сведочанство дугог трајања нације, што ју је учинило и једним од важних елемената у конструкцији националистичких програма.⁹²²

Ефикасност народне епске поезије као морално-дидактичког средства огледа се не само у њеној ризници примера српског витештва и слободољубља, већ и у њеној способности да „прошлост памти као да је садашњост“, за разлику од писане културе која „подстиче постојање свести о разлици између прошлости и садашњости“.⁹²³ Народна поезија била је градивни елемент српског националног мита и испуњавала је ону улогу коју је Малиновски препознао као кључну карактеристику мита уопште: „не да се пруже објашњења, већ да се дају поуздања, не да се задовољи знатижеља, него да се подстакне поверење у моћ, не да се измишљају приче него да се сачувају и истакну они догађаји који у континуитету свакодневног живота могу да сведоче о важности вере“.⁹²⁴ То су били битни аспекти народне поезије у којима су лежале мобилизацијске снаге ефикасног поистовећивања савременика са прецима.

⁹²² О важности епске поезије у идеологији национализма в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 223–224.

⁹²³ А. Brigs, P. Berk, *Društvena istorija medija*, Beograd 2006, 23.

⁹²⁴ Bronislav Malinowski, *Magie, Wissenschaft und Religion, Und andere Schriften*, Frankfurt/M 1973, 63, цитирано према Холм Зундхаусерн, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008, 112.

У штампи је истицана покретачка снага народне поезије и нарочито њен значај за борбену готовост војника: „Кад се војник упозна са српском народном поезијом, добиће други појам о свом народу, видећи да је он чедо оног народа који се вековима борио, па ће се у њему појавити жеља да буде достојан потомак. Поред гусала осећа човек, а нарочито војник, у себи натприродну снагу; он се преобрази, осећа да је готов да удари на стотину противника, јер уз гусле је увек српска народна песма, која крепи и ствара такву снагу човека, какву он не можа да осећа ни у каквој другој прилици.“⁹²⁵ Разумевање утицаја који народна епика може имати на борбени морал показују и предлози из шездесетих година 19. века да се у војном устројству, уместо европских инструмената и музике коју војници не разумеју, уведу батаљони гуслара и четне гајдаре, који би више одговорили потребама народне војске.⁹²⁶ Гусле су, почевши од прве половине 19. века, захваљујући, пре свега, националном раду Вука Караџића на популарисању народне епске поезије, постале инструмент који се појављује и у крајевима у којима до тада није био виђен. Гусле као национални симбол промовишу српски интелектуалци и омладинска удружења.⁹²⁷ Војска учествује у конструкцији гусала као националог симбола. У програму за обуку регрута препоручивано је да се, у време празника и недељом, војницима омогући: „певање родољубивих песама, гудање уз гусле.“⁹²⁸ Тако је и истраживање о стању усмене народне поезије у Краљевини Србији истицало значајну улогу војске у популарисању гусала. Војници су добијали прилику да науче да свирају у гусле, што су практиковали и по повратку својим кућама (сл.80).⁹²⁹

Избор народне поезије у војничком васпитању представљао је вид ангажованог деловања војних ауторитета на појединца. Народна епска поезија је промовисала вредности борбеног и ратничког хероизма код српског народа кроз бројне примере херојства у различитим историјским периодима. Књиге јуначких народних песама слате

⁹²⁵ *Војска*, 1904, бр.14, 5 према Б. Јововић, *Српски официри у националној култури*, Београд 1998, 95.

⁹²⁶ Б. Јововић, *op. cit.*, 95.

⁹²⁷ М. Тимотијевић, Гуслар као симболичка фигура српског националног певача, *Зборник Народног музеја. Историја уметности*, књ. 17, св. 2 (2004), 255–256.

⁹²⁸ Драг. М. Динић, Обука регрута у пешадији, *Узданица*, Год. X, Св. VII, јули 1910, 615.

⁹²⁹ С. Вуловић, *Прилог познавању садашњег стања усмене народне поезије*, Београд 1885, 142, према М. Тимотијевић, *op. cit.*, 267.

су јединицама,⁹³⁰ а додељиване су и као награда за најбоље војнике.⁹³¹ Старешинама се препоручивало да „кад су војници на окупу и кад је време хрђаво, чешће им читати јуначке народне песме.“⁹³² Читање народне поезије било је део програма регрутске школе. Народна епска песма представљала је и садржај прве литературе намењене подофицирима и редовима. Тако је и једна од првих књига из тзв. војничке библиотеке била *Војничка песамарица* Јована Мишковића, у којој су песме одабране тако да указују на примере херојских врлина, које буде понос Србину.⁹³³

Управо због снажног мотивационог потенцијала епске народне поезије, који је био заснован и на њеном квалитету да ствара снажне менталне слике код слушаоца/читаоца,⁹³⁴ истакнути официри, надахнути народном поезијом, стварали су песме епског карактера. Најпознатији песник међу официрима био је Јован Драгашевић, чије је стваралаштво било инспирисано народном епиком. Његово дела, пласирана у војсци у сврху војничког васпитања, јесу песме: „Јека од гусала“, „Јово Курсула“, „Бој на Неготину или смрт Хајдук-Вељкова“.⁹³⁵ Војска је подстицала такву врсту стваралаштва и код подофицира и војника, као кључан аспект културе сећања. Пример је лист *Узданица*, чији је елемент уредничке политике био да промовише и подстиче песничко стваралаштво патриотског карактера код војника и подофицира.

Са увећањем броја образованог старешинског кадра, пропагандна улога народне поезије могла је са самог избора тема да се прошири и на њене интерпретације. Како би подофицирима, носиоцима војничког васпитања, била јасна улога народне епске поезије у

⁹³⁰ Главна команда стајаће војске шаље Команди пешачке бригаде „86 комада народних јуначких песама“ и у пропратном акту издаје наређење „да изволи за сваку собу по један комад раздати.“ П14, К2, Ф2, 11/1 7. 2.1875. (објављено у Б. Јововић, *op.cit.*, 94)

⁹³¹ „У цели да се наши војници боље упознаду са славном српском прошлoшћу и јунацима тадашњег доба, министарски савет, на мој предлог, решио је да извeстан број „Вукових дела“ одкупи и најбољим војницима наше војске да на поклон. (...) двојици најбољих војника за време регрутске школе, двојици најбољих војника за време четне односно батеријске и ескадронске школе такође по једна, а пета ће се поклонити оном војнику, који у току једне године дана буде најбоље научио читати и писати у војсци.“ *СВЛ*, Год. IX, Бр. 3, 21. јануар 1889, 53.

⁹³² *СВЛ* 1900, 1120.

⁹³³ С. Ђукић, *op.cit.*, 105.

⁹³⁴ О визуелним ефектима епоса пише у својим мемоарима и Паја Јовановић: „...а покаткада дескриптивна снага епоса, тако је јака, тако фигуративна, да ће дечко са уређеном тежњом за сликарство толико бити занесен, да ће у њему сместа родити жива жеља да постане сликар и да изради слику коју је гуслар тако пластично у њему изазвао.“ Мемоари сликара Радована (Паје Јовановића) Архив САНУ, I препис, 10131, 3 цитирано према: Н. Макуљевић, *op. cit.*, 225.

⁹³⁵ О његовом књижевном стваралаштву в. Б. Јововић, *op. cit.*, 150–154; Б. Јововић, Р. Шуљагић, *Јован Драгашевић: официр, научник, песник, професор и ратник*, Београд 2016.

војничком васпитању, по одобрењу министра војног, организовано је јавно предавање пред подофицирима београдског гарнизона на тему „Чему војника учи наша народна поезија”, које је одржао пешадијски наредник Андреј Живановић 1891. године. Крајем 1892, предавање је објављено,⁹³⁶ чиме је Министарство војно покушало да уобличи интерпретације народне поезије, те је ова књижица имала функцију приручника намењеног подофицирима у настави са регрутима. Увођењем штампаних медија у васпитање регрута омогућено је ефикасно ширење нормираних морално-дидактичних порука. У *Узданици* су стиховима народне поезије претходила кратка уводна објашњења. Неретко су објављивани само одломци народних песама, са издвојеним садржајима који су одговарали потребама војничког васпитања.

Од последњих деценија 19. века, када и војничка литература добија визуелни садржај, велики број дела ликовне уметности био је инспирисан народном поезијом. Епско је постало и део ликовне поетике презентовања нових хероја и њихове корпоралне реторике што није значило само визуализовање тема из народне поезије.⁹³⁷ У приказивању хероја тежило се наглашавању карактера хероја у његовој целокупности: и кроз његову фигуру и корпоралну реторику, а у решавању композиције „најважнијих момената њихових дела“ требало је истаћи монументалност догађаја и побудити осећаје дивљења код посматрача.⁹³⁸

Дела ликовне уметности епске тематике која су била пласирана у војсци била су искључиво у функцији едукације војника, убеђивања и илустровања, те ефикаснијег меморисања поука осмишљених у складу са интересима милитантне националне идеје. Тако је у војничком листу *Узданица* објављена репродукција слике Павла Симића „*Илија Бирчанин предаје порезу Мехемд-аги Фочићу*“, и то тако да што је уметнута између штампаних стихова народне песме „Почетак буне против дахија“, који су били и инспирација за Симићево ликовно дело (сл.81).⁹³⁹ Аутор текста о Илији Бирчанину у

⁹³⁶ А. Живановић, *Чему војника учи наша народна поезија*, Београд 1892.

⁹³⁷ Н. Макуљевић, *op. cit.*, 224–235.

⁹³⁸ *Idem.*

⁹³⁹ Павле Симић ([Нови Сад](#), 1818 — Нови Сад, 18. јануар 1876) био је српски сликар. Радио је портрете, религиозне и историјске композиције. Био је један од водећих представника српског бидермајера и назаренског сликарства. Инспирацију за теме из националне историје је проналазио у епским народним песмама, значајним личностима прудустаничке и устаничке Србије, као и у савременим догађајима. О.

Узданици ликовно дело оцењује успешношћу илустровања народне песме: „Ово што Мехемд-ага у овој песми вели, лепо се види на овој слици.“⁹⁴⁰

Визуелна представа у васпитању војника

Важност историјских наратива у обуци регрута појављује се као део исте оне званичне политике која је наставу историје посматрала као кључни инструмент националног васпитања, те јој придавала велику важност у образовном систему Србије.⁹⁴¹ Настава историје била је, такође, заступљена у војнообразовном систему, а у последњим деценијама 19. века појављују се захтеви да она буде и део обуке регрута. Године 1898, у наређењу команданта Активне војске, краља Милана, у вези са обуком регрута скреће се пажња на потребу укључивања историје у процес обуке, и то у функцији ефикаснијег усвајања поука о војничким врлинама: „У часовима слободним као и у оним теоријским из правила службе у место учења на памет дефиниција о храбрости, послушности итд. корисније је говорити војницима о знаменитостима и чуваним Србима јунацима поглавито из наше новије историје, даље о српској историји њеној некадашњој слави и величини, о борби нашој за народност, веру и слободу једном речју о свему оном, што утиче на буђење свести и љубави ка свему оном што је његово и што му служи као покретач за све оно што је свето и узвишено“.⁹⁴²

Имајући у виду велики број неписмених регрута у српској војсци,⁹⁴³ ангажовано деловање на војнике укључивало је, поред говора, и слику као средство комуникације.

Микић, Л. Шелмић, *Дело Павла Симића (1818–1876)*, Нови Сад 1979; М. Врбашки, *Имагинаријум Павла Симића = The Imaginarium of Pavle Simić*, Нови Сад 2011.

⁹⁴⁰ *Узданица*, 28. фебруар 1902, 115.

⁹⁴¹ Д. Кољанин, Настава и удбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913), *Истраживања бр.* 24 (2013), 359–372.

⁹⁴² ВА, П14, К4, Ф6, 69/1 18.3.1898.

⁹⁴³ Бројни преглед регрутованих младића за стајаћу војску 1880/81. године показује да је од њих 14.942 чак 11.979 неписмених регрута. *СВЛ* 1881, 161–162. До значајног скока у проценту писмених регрута долази на крају 19. и почетку 20. века, што М. Милићевић објашњава, између осталог, и позитивним учинком који је на повећање писмености имало увођење обавезног основног образовања у Србији 1883. године. Уочи балканских ратова, у српској војсци је било 55% писмених регрута. Више о динамици раста броја писмених регрута у српској војсци и факторима који су омогућавали бележење континуираног раста в. М. Милићевић, Регрутни састав војске Србије 1883–1912. Систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 19–23.

Улога слике у васпитању војника почивала је на оним сазнањима о мнемоничким функцијама слике и њеној афективној природи која су била позната још у античко време,⁹⁴⁴ а која су, у нововековној српској култури, значајну примену имала у оквирима црквене уметности.⁹⁴⁵ У војничком васпитању, слика је требало да буде подршка предавањима старешина, путем којих су пропагиране идеје о војничким дужностима као део личне етике појединца. По својој ангажованој улози, предавања су имала карактер проповеди, а слике, као невербални медиј, функцију неме проповеди. У том смислу је било и предлагано увођење слика у војни простор: „Слике јуначких епизода, била модерна или из прошлости могу заменити књигу [...], јер слика је у извесном смислу књига, коју и неук чита. [...] Било би дакле корисно, да се и код нас војничке слике уведу у обичај, и по војним становима разместе“.⁹⁴⁶ На додељивање такве намене слици у војничком простору у Србији утицала су сазнања о сличној пракси у страним армијама. Тако је уметник-офицер Петар Раносовић, у извештају о војним касинама у Минхену, забележио: „Пространи ходник, гди се војници постројавају, измалан је у просторима између прозорима сликама војеног значаја. На зидовима удешена су попрсја Баварских краљева у природној величини, из бронзираног гипса“.⁹⁴⁷

Став о корисности слика у војничким собама био је, десетак година касније, 1898. године, унесен и у наредбу команданта Активне војске, бившег краља Милана, упућену свим официрима у вези са васпитањем регрута, када је препоручивано да се настава из српске историје допуни и одговарајућим сликама: „Да би оваква настава била што очигледнија било би од велике ползе када би се набавиле слике за војничке собе које представљају поједине догађаје и јунаке као што је на пример „Таковски устанак“ где је представљен „кнез Милош“ са осталима како диже устанак; даље „Рајић Танаско“ како брани топ, „Синђелић“ у шанцу подпаљује барутану, „Катанић“ у Нешковом вису и.т.д. те да и војници слушајући и гледајући овакве и подобне овим слике и сами се одушевљавају за оваква славна дела. Оваква причања могла би поред командира чете и водних официра

⁹⁴⁴ Преглед основних постулата мнемоничке функције и афективне природе слике в. А. Милошевић, Сцене мартирија као визуелни подсетници за активну побожност, *Простори памћења*, зборник радова, том 2, ур. Д. Булатовић, М. Попадић, Београд 2013, 9–14.

⁹⁴⁵ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.

⁹⁴⁶ П. Раносовић, „Ш-ћа Интернационална уметничка изложба у Минхену“, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, Год. XI, април 1889, 208.

⁹⁴⁷ П. Раносовић, Војне касине у Минхену, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, Год. XI, април 1889, 204.

да држе и подофицири, који су интеллигентнији и подесни за ово у часовима слободним, када је празник или после вечере до повечерја“.⁹⁴⁸ Корисност слика у војничким собама наглашавао је и генералштабни пуковник Јован Мишковић, начелник Главног генералштаба: „Нарочито израђене и по војничким собама размештене слике наших јунака и њихових најзнаменитијих дела, као и славних бојева српског народа, – све то заједно утицаће на младу душу српског војника, и пробудиће у њему природом усађене врлине, те ће у часовима, када се буде лила крв „за слободу и уједињење Срба“ показати, да потомци нису изостали из својих јуначких предака“.⁹⁴⁹

Поред слика у војничким собама, слика постаје важан садржај и прве литературе намењене васпитању војника и подофицира. Оне се појављују у готово исто време када слика постаје и део садржаја школских уџбеника из историје.⁹⁵⁰ Појава слике у војничкој литератури била је део исте оне политике која је утицала и на појаву илустрација у школском програму наставе историје у последњим деценијама 19. века. Пример истоветне намене слике у војсци и школи представљају графике „Крунисање краља Душана за цара у Скопљу“ (сл.82), „Бој на Велбужду“ (сл.83) „Српски ратник – некад“ (сл.84), које су прво биле објављене у уџбенику М. Јовића из 1894. године „Српска историја са сликама за IV разред основне школе“, а потом у војном листу *Узданица* 1901. године. На појаву ових слика у војном листу, вероватно, је утицао позитиван став Главног просветног савета о методичким новинама, које су се тичале употребе илустрација у уџбенику Миленка

⁹⁴⁸ ВА, П14, К4, Ф6, 69/1 18.3.1898.

⁹⁴⁹ Ј. Мишковић, О развијању врлина у нашем народу, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, Год. XI, април 1889, 121.

⁹⁵⁰ Године 1881, Главни просветни савет, разматрао је „списак збирке историјских слика“, да би оценио „јесу ли, зарад очигледног предавања историје народне у основној школи, све означене слике у списку потребне или нису, и ако би списак био непотпун, да се каже: које би још историјске личности и које догађаје ваљало додати, како би се могло наредити да се за времена израде“. Савет је, тим поводом, одлучио да формира посебан одбор који ће ово питање разматрати и одлучио да у одбор уђу „ г. г. П. Срећковић, арх. Дучић, Михаило Валтровић, чувар народног музеја и Стеван Тодоровић, професор Реалике. Записник Главног Просветнога Савета, Састанак LXX, 30. септембар 1881“, *Просветни Гласник*, Год. II, Св. XIX–XX, 15. и 31. октобар 1881, 680–681. Ова тема била је актуелна и у последњим годинама 19. века и у српским школама у Аустро-Угарској, па је тако Милан Новановић, учитељ из Долова, у *Школском листу*, изнео потребу за илустрацијама у школским књигама: „Та наша историја има тако много дичних синова, којих би слике требало дете да познаје и никад да не заборави, а ово је од највеће важности у данашње доба, да би сваки сталан и непоколебив у својој народности остао. У историји би требало поређати слике наших славних царева, краљева и војвода, дичних јунака, као: Стевана Немање, Стевана Првовенчаног, Стевана Дечанског, св. Саве, цара Душана, Краљевића Марка, Милоша Обилића и његова два друга Иве Косанчића и Милана Топлице, слику „Бој на Косову“, Цара Лазара, Девет Југовића и старог Југа, Бановић Страхине и др. јер упознавши дете ова наша славна историјска лица и њихове челик карактере поносиће се што је Србин и уљебиће их у срца своја, те њих и историју нашу која о њима говори, никад заборавити неће“. *Школски лист*, Год. XXVII, Бр. 5, Сомбор, 15. маја 1895, 74–75.

Јовића, а које су биле хваљене у смислу да: „дете везује оно што чита за слику и тако боље утуви оно што прочита. Слика често много више каже но и најбољи опис или најживље приповедање“.⁹⁵¹ Укључивање слике у школске уџбенике и војне читанке најављено је у претходној деценији (1881) када је Главни просветни савет разматрао „списак збирке историјских слика“, да би оценио „јесу ли, зарад очигледног предавања историје народне у основној школи, све означене слике у списку потребне или нису, и ако би списак био непотпун, да се каже: које би још историјске личности и које догађаје ваљало додати, како би се могло наредити да се за времена израде“. Савет је, тим поводом, одлучио да формира посебан одбор који ће ово питање разматрати и одлучио да у одбор уђу „г. г. П. Срећковић, арх. Дучић, Михаило Валтровић, чувар народног музеја и Стеван Тодоровић, професор Реалике. Исте године, у *Просветном Гласнику* истицани су позитивни примери употребе слике у националном васпитању у Француској. Објављен је извештај француске комисије, коју је формирао министар просвете, а чији задатак је био да размотри какве слике и украси треба да буду у школама. У извештају поменуте комисије, између осталог, наводи се да: «Очигледна настава, господине министре, задобила је велику важност за последњих двадесет година и она непрекидно све више отимље маха у нашим обновљеним методама педагошким. [...] Има случајева да су и најпростије слике припомogle да се сазна за неке прилике и да производе популарно па и политичко дејство. Зар се по овоме не бисмо смели надати, у прилог интелектуалном образовању народном, у прилог његовом моралном напретку, да би слике, у истини уметничке, кад би се завеле по школама одатле се шириле по народу те да се свет у исто време и чему учи и да се по народу шири и знање и морал и родољубље?»⁹⁵²

Слике које су биле пласиране у војсци представљале су репродукције дела историјског сликарства која су у јавном мњењу имала статус патриотских икона. У војничким приручницима, углавном су биле репродукције лошег квалитета. Очигледно да је предност била дата масовности, односно доступности. Многе међу њима су толико лошег квалитета да су представе биле готово непрепознатљиве. Такав пример је слика

⁹⁵¹ *Просветни гласник*, 1898, бр.7, 338, према А. Илић, *Национално васпитање у школама Србије (1878-1918)*, Београд 2006, 137.

⁹⁵² Задатак уметности у васпитању, *Просветни Гласник*, Год. II, Св. XIX, XX, 15. и 31. октобар 1881, 724.

Битка Суводолска (сл.85) дата у *Војничкој читанци* из 1893. године. Овакав квалитет репродукција навео нас да их упоредимо са „сиромашним сликама“, тј. са сликама ниске резолуције, лошим копијама, о којима је писао Хито Штејерл.⁹⁵³ Иако су Штејерлове „сиромашне слике“ појава која се везује за дигитално доба, њихове карактеристике подстичу на размишљање о значењима квалитета репродукције уопште, јер Штејерл, стајући у одбрану „сиромашних слика“, закључује да „Siromašna slika se više ne tiče prave stvari – praiskonskog originala. Она се, umesto toga, odnosi na realne uslove sopstvene egzistencije“.⁹⁵⁴ Тако је репродуковање омогућило да дела добију сасвим нова значења јер су репродукције смештане у сасвим нови контекст; уклопљене у нове наративе и поруке. Аутори војних приручника су, у складу са својим потребама, мењали оригиналне називе репродукованих визуелних представа, као што је случај са репродукцијом дела Павла Чортановића, *Кнежева вечера. У Коњичкој служби* (1907), она добија назив *Милош Обилић у очи битке на Косову, 15. Јуна 1389. године*, а пре тога, у војном листу *Узданица* (1901), именује се као *Вечера у очи Видовдана*.

Понекад је репродукција служила за изградњу оригиналне амблематске представе, јер је визуелној представи, која се репродуковала, додељиван натпис, као што је, на пример, већ поменута Чортановићева *Кнежева вечера*, која је у *Коњичкој служби* (1907), добила натписе: „*Сутра је Видов дан*“ и „*Видећемо ко је вера а ко ли неvěра*“. На тај начин, стваране су сасвим нове вербално-визуелне представе, које су настајале у интересу војничког васпитања.

Квалитет репродукција успостављао је и одређену хијерархију међу репродукованим делима. Тако нешто могуће је уочити у војном листу *Узданица*, где је свега неколико дела изведено квалитетнијим методом репродуковања, и то неретко на издвојеним листовима или страницама квалитетнијег папира. Најчешће су то репродукције фотографија владара и чланова династије, али је у *Узданица* посебан статус добила и, на пример, фоторепродукција слике Ђорђа Крстића *Пад Сталаћа*, која је дата на два страницама, као и репродукција Бековићеве графике *Турци потиснути са Копачнице напуштају Грделички кланац*, која је, такође, објављена преко двеју страница.

⁹⁵³ Н. Štejerl, *Odbrana siromašne slike*, u: *Slike/Singularno/Globalno. Savremenost kao eksperiment*, priр. J. Ćekić, M. Stanković, Beograd 2013, 63–72.

⁹⁵⁴ *Ibid.*, 72.

Такве репродукције нису имале једнак статус као тзв. „сиромашне слике“, које су биле позициониране између текста или наспрам њега.

Репродуковање је омогућило да се, у складу са војним потребама, позната дела преуређују, за шта је пример представа *Теле-куле* објављена у *Коњичкој служби* (1907) (сл.86). У питању је репродукција дела *Теле-кула код Ниша* Стеве Тодоровића из 1878. године, на којој је Тодоровићева представа скраћена тако да је изостављена људска фигура која седи испод дрвета, с једне стране, и војска која маршира, с друге стране. На тај начин, Тодоровићево дело сведено је на знак, те је тако постало погодно и да се доведе у везу са косовском осветом.

Поред дела историјског сликарства, у војним приручницима је објављиван велики број портрета. Они су били обликовани на различите начине. Тако су портрети средњовековних владара у *Војничком буквару* имали карактер иконичне хијератичне представе, док су портрети јунака бојног поља обликовани као профане историјске иконе. Портрети су стилски хетерогени и нису дело једног аутора. Сlike су, као и у претходним војничким приручницима, компилација популарних дела – владарски портрети су урађени према делима Павла Чортановића и Анастаса Јовановића (Стеван Немања, цар Душан, цар Лазар). *Војнички буквар* доноси и новину у односу слике и речи. Вербални и визуелни портрети представљени су једни наспрам других: прво је дата страница с основним подацима из биографије српског хероја, наведене су његове заслуге и готово обавезно су цитиране речи које је херој у кључним моментима свог јунаштва изговорио. На следећој страни био је визуелни портрет српског хероја. Оваква врста организације слике и речи подсећала је на распореде у богослужбеним књигама, где је графичка представа светитеља претходила њиховим службама.⁹⁵⁵

Осим визуелних представа, које су пратиле историјске наративе, и сами наративи били су обликовани као слике. Када је пуковник Димитрије Ђурић саветовао да се у програм регрутских школа уведе историја српског народа, он је захтевао да буде: „написана јасно и кратко према сватљивости војника, не да њоме постану историци, но да

⁹⁵⁵ Такав пример је Римнички србљак, штампан 1761. године. О томе више в. М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 376.

се упознају са прошлостју своје државе, да разумеду садашњост и позив њен“.⁹⁵⁶ Овакви Ђурићеви захтеви представљали су део опште комуникацијске стратегије за васпитање војника, која је била усредсређена на разумљивост и убедљивост. Ђурићеви захтеви „јасно“ и „кратко“ требало је да „оживе“ прошлост, тј. да створе слике. Војници нису историчари, што значи да они сазнања о прошлости не треба да стичу оним путем који је „дужи, спорији, мукотрпнији пут рационалног комбиновања“,⁹⁵⁷ јер то не дозвољава ни кратак рок службе, а то није ни циљ наставе историје у регрутској школи. Ђурић предлаже онај пут који води ка сликовитости историје.

Приступ у обликовању историјског наратива, који је заједнички готово свим војним ауторима, јесте приповедање у првом лицу множине, тако да се и на тај начин, приповедачком формом, нормирани наративи о прошлости намећу као заједничка прошлост, из које уједно проистичу и заједнички задаци у будућности.

Пред крај истраживаног периода, постоје иницијативе да се уведу и мултимедијална средства за потребе васпитања војника. Године 1910, препоручују се „инсцениране српске историјске слике у пуковским дилетантским позориштима“ како би се војници подучавали о „српским тежњама“.⁹⁵⁸ Исте године, часопис *Недеља* доноси вест о новини у француској војсци: „Француско министарство војно стара се и усиљава, да војницима омили војску. Наредило је нижим надлештвима, да посвршавају претходне послове за давање позоришних команда у касарнама, а расписало је конкурс за песме маршевске и забавне. Војницима ће се бесплатно представљати драмска дела, која би корисно утицала и дејствовала на дух и мисли војника“.⁹⁵⁹

Поред комада националног карактера у пуковским позориштима, и национални репертоар Народног позоришта служио је као средство за васпитање војника.⁹⁶⁰ Управа

⁹⁵⁶ Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879, 68–73, цитирано према С. Ђукић, *op. cit.*, 239–240.

⁹⁵⁷ А. Asman, О metaforici sećanja, R. E. Č. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, 131. доступно на http://www.b92.net/casopis_rec/56.2/pdf/09.pdf

⁹⁵⁸ Драг. М. Динић, Обука регрута у пешадији, *Узданица*, Год. X, Св. VII, јули 1910, 615.

⁹⁵⁹ *Недеља*, Бр. 4, 24. јануар 1910, 64.

⁹⁶⁰ О националном репертоару Народног позоришта у периоду 1868–1912. в. Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд 2017, 208–216. О позоришту као пропагандном медију националне идеологије в. М. Тимотијевић, *Народно позориште у Београду – храм патриотске религије*, *Наслеђе*, Бр.6, 2005, 9–44; Д. Стојановић, *op. cit.*, 214.

Позоришта једном приликом је била и похваљена због повластица које је давала војним лицима.⁹⁶¹

Портрети врховног команданта и владајуће династије

Слика владара, пласирана зарад потребе моралног васпитања подофицира и војника, била је у функцији визуелног сећања на војску као на јединство воље и светости војних задатака. Таква функција остваривана је употребом миметичких владарских портрета, који се и понављају у различитим војним издањима, чиме добијају статус каноничних представа. Полазећи од њених симболичких значења у војсци, слика владара је имала форму иконичне, хијератичне представе. Униформа и одликовања су били главни носиоци симболичког значења владареве слике.

Владарев портрет и портрети чланова владајуће династије представљали су важан део ентеријера у којем су се школовали будући официри, као и ентеријера официрских домова. Они су имали значење профаних икона и били у функцији визуелног сећања.⁹⁶² То илуструје и фотографија спаваонице у Војној академији, објављена у листу *Нова искра* 1900. године, на којој се види портрет владара (сл.204).⁹⁶³ Године 1891, Официрска касина је добила слике краљевих предака, као и слике актуелног владара и његових родитеља.⁹⁶⁴ Године 1908, управа Официрског дома у Београду наручила је портрете краља Петра Карађорђевића и престолонаследника Александра у природној величини.⁹⁶⁵

Опремању војног простора сликама краља и чланова краљевског дома – приступало се систематично, и то тако да готово све канцеларије војних установа, заводâ, јединица и команди, али и војничке собе у касарнама – добију владарске портрете.⁹⁶⁶ О

⁹⁶¹ Б. Јововић, *op. cit.*, 96.

⁹⁶² О профаним иконама и њиховим функцијама визуелног сећања в. М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 271–272, где је наведена и релевантна литература на ту тему у светској и нашој историографији.

⁹⁶³ *Нова искра*, Год. II, Бр. 12, 16. децембар 1900, 369.

⁹⁶⁴ И. Борозан, *op. cit.*, 139.

⁹⁶⁵ *Политика*, 3. 9. 1908.

⁹⁶⁶ Тако су портрет новог краља Петра Карађорђевића и портрети чланова краљевског дома, министарском наредбом, постали обавезне слике за канцеларије чета, батерија и ескадрона, пукова сталног кадра, пуковских окружних команди, самосталних батаљона и дивизиона, подофицирских школа, референата дивизијских штабова, гарнизона, управника сталних профијатских и убојних слагалишта, војне штампарије и картографске радионице, марвених болница, референата у Министарству војном, управника барутане у

томе сведочи и министарска наредба из 1903. године, према којој је требало заменити портрете убијеног краља Александра Обеновића портретима новог краља, Петра Карађорђевића. Министарство војно је, у склопу шире државне акције, набавило слике владара.⁹⁶⁷ Радило се о литографији Стеве Лукачевића, према оригиналној слици Буковца (сл.87), која је изашла као победник из својеврсног „тржишног рата око пласирања и дистрибуирања литографије са краљевим ликом“.⁹⁶⁸ Краљ Петар приказан је у генералској униформи са одликовањима, међу којима истакнуто место заузима Орден кнеза Лазара.

Поред канцеларија и војничких соба, а захваљујући фотографији *Краљевић Борђе са официрима ваљевског гарнизона на слави свога пука*, објављеној у *Недељи* 1907. године, видимо да је и трпезарија касарне представљала простор у којем су биле изложене владарске слике (сл.88).⁹⁶⁹

Увођењем штампаних медија за потребе васпитања војника, била је остварена још једна могућност за презентацију слике владара међу подофицирима и војницима. Сlike су биле пласиране као иконичне представе, а такав статус им је давала и њихова позиција на унутрашњим насловним страницама издања. Сlike актуелних владара Србије биле су презентоване у медију фотографије.

За потребе војног васпитања, слике владара су у интензивнијој употреби од времена краља Александра Обреновића. Години 1893., штампана је *Војничка читанка* генералштабног капетана Милоша Васића. За разлику од *Читанке за редове и ниже чиновне*, која је била штампана неколико година раније (1889), у време када је Србијом, у име малолетног владара, владало Намесништво, *Војничка читанка* из 1893. године имала је, на насловној страни, репродукцију фотографије краља Александра Обреновића (сл.89). У питању је фотографија са потписом чувеног француског фотографа Еугена Пируа

Стругарима, помоћника начелника дивизијских штабова, помоћника команданата дивизија и начелника Главног генералштаба, бригадних команданата, пограничног комесара, команданта инжињерије, начелника дивизијских штабова и интендантура, управника сталних болница и санитетских слагалишта, шефова Министарства војног и Главног генералштаба, управе Војнотехничког завода, управника барутане у Обилићеву, ађутанта Министарства војног и управника Управе војне одеће, помоћника Главног генералштаба, инспектора, начелника Министарства војног и Главног генералштаба, управника војнотехничких завода и команданта Београдске тврђаве, министра војног, начелника Главног генералштаба, управника Војне академије, команданата дивизијских области, војних дивизијских судова и Великог војног суда, као и за све војничке собе у касарнама. *СВЛ*, 1903, 903–911.

⁹⁶⁷ Министар унутрашњих дела, министар војни и министар финансија препоручили су набавку слика новог владара за просторије својих министарства. И. Борозан, *op. cit.*, 556–557.

⁹⁶⁸ И. Борозан, *op. cit.*, 552–559.

⁹⁶⁹ *Недеља*, Год. III, Бр. 1, 3. јануара 1910, 12.

(Eugène Pirou).⁹⁷⁰ На њој је приказано попрсје младог краља у парадној пуковничкој униформи којом доминирају одликовања, а међу њима се истиче Орден цара Лазара, чиме се краљ Александар представља као обновитељ средњовековне српске државности.⁹⁷¹

Исте године када је објављена Васићева *Војничка читанка*, штампано је и прво издање *Војничког буквара* пешадијског официра Косте Јокића.⁹⁷² Овај буквар је у периоду од свог првог објављивања, 1893. године, па до краја истраживаног периода, имао тринаест издања.⁹⁷³ На унутрашњој насловној страни сваког издања *Војничког буквара* појављује се портрет ондашњег врховног команданта. Тако се, у издањима из 1893, 1896, 1897 (сл.90), 1901. године,⁹⁷⁴ објављује фотографија краља Александра I Обреновића, а на издањима из 1904. и 1911. године – фотографија краља Петра Карађорђевића. Поред слике врховног команданта српске војске, у *Војничком буквару* се, у појединим издањима, појављују и слике других чланова владарске породице. Тако је, у издању из 1901. године, након слике врховног команданта, објављена и фотографија српске краљице Драге Обреновић⁹⁷⁵ (сл.91,92), а у издању из 1904. године, уз фотографију краља Петра Карађорђевића (сл.93), дата је и фотографија престолонаследника Ђорђа (сл.94). У издању из 1911. године, после портрета краља Александра, дат је портрет новог престолонаследника, Александра Карађорђевића. Новину у издању из 1911. године представљала је и појава треће слике у низу –репрезентација чланова династије. Након слика краља Петра и престолонаследника Александра, био је дат Карађорђево портрет, у

⁹⁷⁰Фотографија која је репродукована у *Војничкој читанци*, чува се у Народној библиотеци Србије, инв. бр. Ф801. Ради се о тонованој браон фотографији 32 x 24 цм. О Еугену Пируу (1841–1909) в. Blot-Wellens, Camille, Eugène Pirou, portraitiste de la Belle Époque, *Revue de la BNF*, vol. 50, no. 2, 2015, pp. 86–95; Olivier Jacquot. *Eugène Pirou, Du Portrait à l'image Animée*. Carnet de la Bibliothèque nationale de France; 2017. доступно на интернету <http://ezproxy.nb.rs:2166/login.aspx?direct=true&db=edsrev&AN=edsrev.474BDEB8&site=eds-live>, приступљено 6. 2. 2019.

⁹⁷¹О владарској пропаганди краља Александра, оствариваној помоћу медија фотографије, нарочито од времена државног удара 1893. године, в. И. Борозан, *op. cit.*, 513–514.

⁹⁷² О биографији Косте Јокића в. М. Ј. Милићевић, Писменост у војсци Србије, пуковник Коста Јокић и његов Војнички буквар, у: К. Јокић, *Војнички буквар*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2017, VII.

⁹⁷³ Јокићев *Буквар* имао је укупно четрнаест издања: тринаест је објављено у Краљевини Србији, а четрнаесто у Краљевини СХС. Године 1904, осмо издање је објављено под називом *Војнички буквар и основне дужности војника*. М. Ј. Милићевић, *op. cit.*, VIII–IX.

⁹⁷⁴У Народној библиотеци Србије налазе се следећа сачувана издања: 1. (1893), 4. (1896), 5. (1897), 12. (1911) и 14. (1923). У Библиотеци САНУ сачувано је 7. (1901) и 8. (1904) издање Јокићевог *Буквара*, а у Центру за библиотекарство, војнонаучну документацију и информацију чувају се 1. и 4. издање. Наведено према *Ibid.*, фуснота бр. 18.

⁹⁷⁵ Исти портрет краљице Драге био је објављен у војном листу *Узданица*, Св.1, 1901.

декоративном раму, са натписом испод: „Врховни Вожд КАРА-ЂОРЂЕ ПЕТРОВИЋ“ (сл.95).

На почетку књиге Мирослава Ј. Наумовића из 1900. године, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, дата је фотографија краља Александра Обреновића у гардијској униформи с одликовањима, испод које је стајао натпис „Његово Величанство Краљ Александар I“ (сл.96). На следећој страници је фотографија краља Милана Обреновића, а испод ње натпис „Његово Величанство Краљ Милан армијски ђенерал, командант активне војске“ (сл.97). То је био и први пут да се у литератури намењеној васпитању војника, на првим страницама, поред слике владара Србије појављују и слике других личности из владајуће династије. Таква стратегија је била примењивана и касније, као на пример у потоњим издањима *Војничког буквара*.

Путем фотографије краља Милана у Наумовићевим *Војничким врлинама* и, нарочито, њеном позицијом у самом делу, била је истакнута краљева улога као команданта Активне војске. У години када је књига објављена, краљ Милан је добио чин армијског генерала – чин који је установљен 1900. године и био додељен само краљу Милану за његове заслуге у војним реформама.⁹⁷⁶ Након фотографија краља Александра и његовог оца, следила је репрографија графике на којој је представљен кнез Милош Обреновић, потписана иницијалима Д. Ш. (сл.98).⁹⁷⁷ После портрета кнеза Милоша, у Наумовићевом делу репродукована је фотографија кнеза Михаила Обреновића (сл.99). Тиме су, на почетку књиге *Војничке врлине у примерима*, поред владаревог лика, дати и портрети српских владара из династије Обреновић, који су и у текстуалном садржају књиге истакнути као најзначајније личности за ослобођење српског народа.

Портрети српских владара појављују се и у *Коњичкој служби*, објављеној 1907. године.⁹⁷⁸ У складу са профилом читалаца (српски коњаници), на корицама књиге налази се коњички портрет цара Душана, инспирисан Џефаровићевим портретом, објављеним у

⁹⁷⁶М. Милићевић, *Реформа Војске Србије 1897–1900*, Београд 2002, 57.

⁹⁷⁷Графика је урађена на основу трочетвртинског портрета кнеза Милоша чији је аутор Анастас Јовановић. О овом канонском портрету у атили, с капом у левој и сабљом у десној руци и његовом настанку у литеографском медију в. И. Борозан, Анастас Јовановић и визуелна репрезентација династије Обреновић, у: *Идентитети и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 79.

⁹⁷⁸Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Стематологији 1741. године (сл.100).⁹⁷⁹ Сложена Џефаровићева амблематско-алегоријска композиција била је сведена на коњаника и мотив ратног трофеја испод њега. Поједностављење Џефаровићеве композиције у складу је са визуелном културом истраживаног периода, у којој је био доминантан миметички иконични портрет, као и са визуелном културом која је комуницирала са широм популацијом. Једини амблематски мотив „пренесен“ из Џефаровићевог коњичког портрета цара Душана представљао је мотив ратног трофеја, који је и даље био често коришћен у визуелној култури, као симбол војске и војне моћи.⁹⁸⁰

У *Коњичкој служби* не постоји историјски наратив у којем владар има централну улогу, већ аутор користи деперсонификоване вербалне слике владара, како би објаснио својим читаоцима главни мото српске војске: „За краља и отаџбину“. Такве слике имају за циљ да објасне улогу и значај краља уопште. Појава деперсонификованих вербалних репрезентација владара паралелна је са променом која се десила на војним заставама. Са платна заставе српске војске било је истиснуто име владара и он се ту помиње још само у

⁹⁷⁹ Више о тријумфалном коњичком портрету цара Душана из Џефаровић–Месмерове *Стематологије* из 1741. године в. Ј. Todorović, *The Orthodox Concept of Renovatio Imperii and the Equestrian Portrait of Emperor Dushan, Object 3* (2000/2001), 102–107.

⁹⁸⁰ У античкој грчкој култури, трофеји (грч. Τρόφαιον, што значи „дебакл, пораз, место са којег је неко побегао“) подизани су на бојишту, месту где је извојевана победа. Ти први трофеји били су направљени од дрвених мотки (често две укрштене мотке које формирају крст), а о њих би се качили непријатељев оклоп, штит, оружје. То су, заправо, биле ефемерне конструкције помоћу којих су непријатељске војске комуницирале на бојишту. Победници су подизали трофеје како би означили место до којег су заузели територију и како би сигнализирани непријатељу време примирја и почетак преговора о предаји тела погинулих војника. Већ у античко време, трофеји су постали чест мотив различитих дела ликовне уметности (вазе, новац, скулптуре, архитектонска пластика и др.) и на тај начин превазишли су своју првобитну ефемерност. Захваљујући, пре свега, сценама са античких ваза и новца, на којима су богиње Ника/Викторија овенчавале венцем славе ратне трофеје, трофеји су постали симболи победе и прославе. François Lissarrague, *The Early Greek Trophy: The Iconographic Tradition of Time and Space*, in: *Patterns of the Past, Epitaphia in the Greek Tradition*, ed. by A. Moreno, R. Thomas, Oxford University Press, 2014, 57–59.

Ликовни мотив ратних трофеја не представља искључиво непријатељско оружје, већ и победничко оружје, и то тако да се победничко увек представља уздигнуто, а противничко положено.

Ратни трофеји су, у нововековној уметности, симболизовали војну моћ. На насловној страни дела Томаса Хобса *Левујатан*, коју је урадио Абрахам Босе у једном од панела, представљени су ратни трофеји у виду „оруђа чије право употребе припада искључиво сувереној власти.“ В. Симић, *За љубав отаџбине*, 378. Створен је био и посебан тип владарских портрета амблематске структуре, где су владари у ратном оклопу, у медаљону славе, окружени ратним трофејима. в. *Ibid.*, 166–167 (сл. 42).

Слична решења налазимо и у 19. веку, у примерима дела националне уметности, као што је *Портрет Југ Богдана* који је урадио Павле Чортановић, а који се налазио на насловној страни књиге *Југ и Југовићи*, в. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3617>

Амблематско приказивање личности било је искоришћено и код музејских експозиција. Тако је централни део прве сталне поставке Војног музеја из 1904. године представљала Карађорђева скулптура окружена оружјем и заставама.

безличном изразу – „за краља“. Таква су објашњења и краљеве улоге у поглављу овог приручника које носи назив *Краљ и Отаџбина*; у њему се не појављује ниједно име неког српског владара. Илустративан пример те промене, која се креће од историјског наратива, какав је дат у *Војничкој читанци* – ка симболичком, какав је дат у *Коњичкој служби*, јесте цитат: „И ако се србски стег по сред Ниша вије / Јоште тужно Косово освешћено није“. У *Војничкој читанци* су ове речи приписане кнезу Милану, који их је изговорио пошто је освојио Ниш,⁹⁸¹ док аутор *Коњичке службе* наводи ове речи с истим циљем – да подсети на националну мисију, али без напомене чије су то речи: „Наши дедови и прадедови починили су толика јуначка дела, да се можемо с њима поносити. Али овде ћу вас подсетити: 'И ако се србски стег по сред Ниша вије / Јоште тужно Косово освешћено није'“. ⁹⁸²

Након вербалних слика владара у *Коњичкој служби*, као што су: „Краљ је све уздање грађанина и војника, он је представник наше отаџбине и врховни заповедник целокупне наше војске, [...] стара се за добро ваше отаџбине и војске, он живи и ради за вас: зато треба да сте му вечито захвални, да га у вршењу његовог тешког задатка потпомажете, да сте му увек верни и одани, и готови у свако доба и живот за њега жртвовати“⁹⁸³, следиле су визуелне слике, које су персонификовале појам владара са текстуалних страница *Коњичке службе*. Дате су две слике, једна поред друге: портрет краља Петра Карађорђевића, с натписом „Врховни заповедник српске војске“ и портрет војводе Карађорђа, испод којег је наведено „Вођа првог устанка 1804. године у Орашцу“ (сл.101). Сlike су распоређене као диптих, што је била визуализација династичке политике која, позивајући се на улогу родоначелника у националном ослобођењу, учвршћује свој легитимитет и војну моћ репрезентује као династичку особину. Овакав распоред слика пратио је праксу, већ установљену у војним приручницима, да се пласирају, једна за другом, у низу, слике актуелног краља и његових предака или потомака. У складу са тим, Карађорђев портрет није, као код Васића, означен само као „Кара-Ђорђе Петровић“, већ је дат натпис којим је он одређен као војвода и као вођа Првог српског устанка. Док је у Васићевој *Војничкој читанци* дат допојасни портрет Карађорђа у

⁹⁸¹ М. Васић, *op. cit.*, 19.

⁹⁸² Драг. Ј. Андоновић, *op. cit.*, 8.

⁹⁸³ *Ibid.*, 5.

долами, у *Коњичкој служби* Карађорђевог трочетвртински портрет истиче на долами ленту и орденски знак,⁹⁸⁴ чиме је стављен сасвим другачији акценат у његовом представљању.

Слика која је следила након слика краља Петра и Карађорђа, и од којих ју је делила једна страница текста, био је портрет кнеза Милоша Обреновића (сл.102), исти као онај који је био пласиран у Васићевој *Војничкој читанци*. У *Коњичкој служби*, Милошев портрет пратила је другачија легенда. Уместо кнежевског идентитета, он је истакнут као вођа Другог српског устанка: „Вођа другог устанка 1815. на Цвети у Такову“. То је била и последња слика владара у *Коњичкој служби*.⁹⁸⁵

Ниједан од владарских портрета у *Коњичкој служби*, па чак ни слика краља Петра, није садржала назив који би упућивао на њихов идентитет владара – он се и подразумевао за ондашње читаоце. Све три легенде дате уз портрете усмеравале су пажњу на улогу портретисаних личности у националној борби: краљ Петар је назван врховним заповедником и од њега се очекивало да поведе војску у коначну реализацију националног задатка који су почели да решавају вође Првог и Другог српског устанка. Сва три портрета имају заједнички мотив: ленту са орденским знаком, чиме је одато признање владаревој улози предводника српског народа и војске у националном ослобођењу и уједињењу. Портрети српских владара били су стављени у службу визуелног сећања на континуитет прегнућа у остварењу националне мисије и потребе њене коначне реализације.

Исте године (1907) појавило се дело *Војничко васпитање*, генералштабног пуковника Петра Бојовића, где је, након унутрашње насловне стране, а пре садржаја књиге, на једном листу била уоквирена фотографија допојасног портрета краља Петра, у генералској униформи, са Орденом кнеза Лазара. Легенда уз фотографију указује прво на његову функцију врховног заповедника српске војске, а потом и на идентитет српског

⁹⁸⁴ Овај портрет се ослања на решење ликовне презентације Карађорђа коју је дао руски сликар Владимир Лукич Бориковски 1816. године. Њему је Карађорђе позирао током боравка у Русији, што је чињеница која је допринела популарности овог портрета. На основу њега, српски сликари Урош Кнежевић, Јован Поповић и Арсеније Петровић, урадили су портрете Карађорђа. Карађорђевог лик је популаризован и захваљујући литографијама урађеним на основу Кнежевићевог дела. Љ. Симић, О једном Карађорђевог оригиналном портрету, *Зборник Музеја Првог српског устанка* I, Београд 1959, 143–148, доступно на интернет-страници: <http://imus.org.rs/wp-content/uploads/2016/09/z-34.pdf>; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 97; И. Борозан, *Слика и моћ*, 531.

⁹⁸⁵ У *Коњичкој служби* је дата и слика Битке код Велбужда, али централна фигура битке (која је у оваквој врсти ликовног репрезентовања битке) увек представљала владара, овде је дата тако да се цар Душан не препознаје. Ни речју, ни визуелном представом, то није била слика која глорификује цара Душана, већ српску коњицу.

краља: „В Р Х О В Н И З А П О В Е Д Н И К В О Ј С К Е / ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ СРБИЈЕ / П Е Т А Р I“ (сл.103). На следећем листу налазила се фотографија која приказује престолонаследника Ђорђа у парадној потпоручничкој униформи, у седећем положају (сл.104).⁹⁸⁶

Од почетка излажења војног листа *Узданица* (1901), ово гласило се користи за пласирање слика владара Србије и чланова владајуће династије. У првој свесци *Узданице*, дате су фотографије актуелног краља Александра Обреновића и његове супруге, краљице Драге (сл.92). У питању су исте фотографије које су биле објављене и у Јокићевом *Војничком буквару*, у издању из 1901. године. Свеска бр. 2, која је изашла након смрти краља Милана Обреновића (28. 2. 1901), почела је некрологом краљу, испред којег је објављена и његова фотографија уоквирена црном траком, у складу са приликом (сл.105). Фотографија приказује краља Милана у чину армијског генерала.⁹⁸⁷ Свеска је била посвећена Косовском боју и у њој је био дат и портрет кнеза Лазара. Тако се и у некрологу истиче веза између ових двају српских владара: „Два владара српска почиваше сада у фрушкогорским манастирима српским: у Раваници – последњи цар српски, свети Лазар Косовски а у Крагујевцу – први краљ српски после Косова, први краљ обновљене Србије – Милан Обреновић“.⁹⁸⁸

У *Узданици* је објављен и портрет Николе Луњевице (сл.106).⁹⁸⁹ Овај портрет био је у служби династичке пропаганде која је требало да промовише српско порекло краљице Драге Машин и улогу њене породице у националној прошлости. Слика у *Узданици* је објављена у оквиру текста „Манастир Вујан и његове знаменитости“, на чијем почетку се војницима објашњава значај српских манастира за одржање националног идентитета, како би се у том контексту истакла и важност ктиторске делатности Николе Луњевице, „деде Њеног Височанства Краљице Драге“. Важност манастира је објашњена чињеницом да је

⁹⁸⁶ П. Бојовић, *Војничко васпитање*, Београд 1907. Иста фотографија била је пласирана и у *Недеља*, Бр.2,3, 26.августа 1907, 18.

⁹⁸⁷ Ова фотографија била је добро позната јавности захваљујући њеној репродукцији на разгледници. О томе више в. И. Борозан, *Слика и моћ*, 226, сл.126.

⁹⁸⁸ *Узданица*, Год. I,Св II, Београд 1901, 84.

⁹⁸⁹ Овај портрет био је пласиран у јавности и путем дописне карте. Разгледница на којој је репродукован портрет Николе Луњевице чува се у Народној библиотеци Србије, инв. бр. Рг 967/1. На аверсној страни разгледнице – у левом горњем углу, у правоугаоном оквиру приказана је фотографија Николе Милићевића Луњевице, познатог трговца, побратима Милоша Обреновића и активног учесника и помагача у српским борбама за ослобођење у Првом и Другом српском устанку; в. <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?id=1608490073478988>

ту сахрањен храбри војвода Мутап и краљичини преци, из „чувене породице Луњевчине“.⁹⁹⁰ Није дата слика манастира, нити других личности или знаменитости које се везују за овај манастир и помињу у самом тексту, већ само слика Николе Луњевице.

По доласку на власт Петра Карађорђевића, у *Узданици* од 30. јуна 1903. године, објављене су фотографије новог владара Србије и чланова краљевског дома, принцезе Јелене, престолонаследника Ђорђа и краљевића Александра (сл.107). У питању су фотографије помоћу којих се и шира јавност упознала са новом владарском породицом. Исте фотографије објављене у *Узданици* биле су репродуковане и у часопису *Нова искра*.⁹⁹¹ Прва слика новог владара у *Узданици*, приказивала је краља Петра у цивилном оделу, али је већ у следећој свесци, од 31. јуна 1903. године, био истакнут његов војни идентитет. Тада је у *Узданици* била објављена фотографија настала у атељеу Милана Јовановића, на којој је краљ приказан у генералској униформи с Орденом кнеза Лазара и другим одликовањима, а на шта је читаоцима била скренута пажња и натписом, испод фотографије: „Његово Величанство Краљ Србије Петар I у ђенералској униформи“.⁹⁹² Седам година касније, на насловној страници *Узданице*, објављује се фотографија краља Петра, приказаног за писаћим столом, у кабинету за рад (сл.108).⁹⁹³ Ова насловна фотографија је била у служби истицања краља као пример врлине подофицирима, на шта указује и текст који следи одмах после фотографије:

„Другови,

Ви желите и хоћете да, постанете ваљани подофицири, верни потчињени, марљиви и окретни претпостављени, хоћете себи, да осигурате *угодан положај* у друштву, па баш зато знајте, да вам то неће нико поклонити, већ морате тежити да га сами поштено *часно заслужите*. Једном речи ви морате непрестано радити на вашем *даљем образовању*: општем и војничком.

Не заборављајте, да се *умор* мора *презирати*, иначе време ће вас прегазити, *бољи* ће вас одгурнути, а *маса* ће вас одбацити у запећак као непотребну ствар без вредности.

У тој општој борби за опстанак и будућност имајте само једну сталну мету, а то је *’напред’* и само *’напред’*.

⁹⁹⁰ *Узданица*, 31. март 1902, 212–220.

⁹⁹¹ *Нова искра*, Год.V, Бр.6, јун 1903, 168, 169.

⁹⁹² *Узданица*, Год. III, Св. I, Београд 1903.

⁹⁹³ *Узданица*, Год. X, Св. I, Београд 1910, 1.

Знајте, да и сада има важности изрека Наполеона I. 'Сваки обичан војник носи у свом ранцу маршалску палицу.'

На завршетку поред српског поздравља велим вам: узмите у новој години као своју најбољу опрему 'књиге'. 'Читајте, учите и радите'.'⁹⁹⁴

Следеће године, 1911, на насловној страни јунске свеске *Узданице*, објављена је фотографија трочетвртинског портрета краља Петра Карађорђевића, у парадној униформи генерала, ослоњеног на сабљу, поводом његовог рођендана (сл.109).⁹⁹⁵ Слика је, у садејству са текстом који је следио на првој страни *Узданице*, била у функцији мобилизаторске иконе. У тексту објављеном поводом рођендана краља Петра, описан је почетак празновања, означен црвеним звонима и грмљавином топова, чему је дато посебно значење:

„Тога дана, када сви редови грађанства хитају да даду израза осећањима своје верности и преданости Поглавару Србије, – војска српска, та нада Краља и Отаџбине, још и грмљавином топова поздравља свога Врховног Команданта... Од те грмљавине шире се груди, срце снажније бије, а поглед српских војника сева пламеном, од тога бледе и дрхћу непријатељи наши... То је онај свети огањ, који се нигда не гаси у грудима Србиновим, а у том огњу кључа и кипи гњев Косовских осветника – готових да за славу Отаџбине витешком крвљу засведоче верност према своме Врховноме Команданту.

Краљ и Отаџбина, то је наш војнички идеал, с којим се гордимо; то је мотор, који нас креће да бесом оркана крчимо пут заставама нашим; то је наша звезда водиља; која нас слави и победама води!...“⁹⁹⁶

⁹⁹⁴ Опомена, по немачком С. М. М., *Узданица*, Год. X, Св. I, Београд 1910, 6.

⁹⁹⁵ *Узданица*, Год. XI, Св. VI, Београд 1911. [б. п.] Фотографија је настала 1904. године. Аутор је Милан Јовановић.

⁹⁹⁶ *Ibid.*, 402.

Слике националног наратива у војничкој литератури

Године 1893. објављено је дело капетана Милоша Васића,⁹⁹⁷ *Војничка читанка*, по угледу на дело италијанског мајора Феличеа Маријана *Perche e come si fa il soldato*.⁹⁹⁸ *Војничка читанка* уноси концепцијску новину у литературу намењену војницима и подофицирима. У њој се по први пут, војницима презентује српска прошлост у виду литерарно-историјског наратива.⁹⁹⁹ Васић се позива на историјску литературу,¹⁰⁰⁰ желећи да свој наратив о прошлости представи као историјску реалност. Историографија на коју се ослањао Васић углавном је представљала део корпуса романтичарске (историјско-патриотске) историографије, у којој су у првом плану народна традиција, патриотизам и жеља да се очува национална свест код српског народа.¹⁰⁰¹ Отуда и Васић види смисао стицања знања о прошлости као спознају савремених задатака војске: „Ми смо својом историјском прошлошћу позвани, да себи створимо стару славу и величину нашу, заједно са онима од наше браће Срба, који још робују и злопате под многим туђинима. Најсветлији и најтежи задаци српске војске и њених војника истичу из историјске прошлости Срба“.¹⁰⁰² Имајући у виду овакав задатак, Васић се одлучује да наратив представи кроз топосе – кључне догађаје и личности, који су утицали на нацију/државу чији интерес је у средишту војне мисије. Ово је образложено и у уводу историјског наратива: „Да видимо сада, колика је и каква била српска држава у своје златно доба, и зашто није и данас онолико велика, него овако малена“.¹⁰⁰³

Издавање топоса – креирање вербалних икона, пратиле су и одговарајуће визуелне иконе. Иконичне представе одговарају актуелној владарској политици и потребама

⁹⁹⁷ У време када је припремао наведено дело, Васић је преведен у генералштабну службу, и распоређен на позиције за генералштабне послове при штабовима дивизијских области (прво Дунавске див. области, а потом Тимочке). Љ. Поповић, М. Милићевић, *op. cit.*, 69–73.

⁹⁹⁸ М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 3.

⁹⁹⁹ О нацији као наративу в. *Nation and Narration*, ed. Н. Vhaba, London 1990.

¹⁰⁰⁰ М. Васић наводи да је историјски део саставио на основу историографских дела Срећковића, Љубе Ковачевића, Саве Антонијевића и др. Читанка је настала и на основу дела *Српски свет* П. Никетића, као и Магдаленовићеве *Читанке*. М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 5.

¹⁰⁰¹ Б. Радовановић, Дијалектички однос романтичарске и критичке школе српске историографије 19. века, *Теолошки прегледи*, 2/2015, 329.

¹⁰⁰² М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 7.

¹⁰⁰³ *Ibid.*, 15.

војничког васпитања – највећи је број визуелних представа српских владара (8 од 11), а дата је и 1 представа битке и 3 портрета јунака бојног поља.

Златно доба српске прошлости је време владавине цара Душана. Оно је издвојено у посебну целину, названу *Србија под Душаном, силним царем српским*. Душан се истиче као владар који је успео да савлада „неслоге и размирице између госпоштине и појединих власника српских“, захваљујући чему су у то време „српске земље понајчвршће сачињавале једну целину, једну државу“.¹⁰⁰⁴ Уз наратив, дат је и портрет цара Душана (сл.110),¹⁰⁰⁵ насликан на основу графике Анастаса Јовановића израђене у његовом атељеу. Он је крунисан маслиновим гранчицама (венцем победе и славе), у руци држи свитак, а одећом и лентом истакнуто је његово владарско достојанство. Овај портрет цара Душана био је умножаван током шездесетих и седамдесетих година 19. века. Јовановићева литографија фоторепродукована је у формату визиткарте, па је портрет представљао већ препознатљив Душанов лик.¹⁰⁰⁶

Кључни меморијски топос владавине цара Душана јесу територије, те поред набрајања свих савремених топонима којима се означавају земље обухваћене његовим царством, Васићева *Војничка читанка* доноси, у прилогу, и „Карту српских земаља и Балканског полуострва“, на којој су означене државне границе и границе „Душанових владавина“.¹⁰⁰⁷ Поред граница Душановог царства, ова карта садржи и земље изван оквира Душановог царства на којима је живео српски народ, те које је српска војска требало да ослободи од туђинске власти. Таква карта представљала је визуализацију својеврсне симбиозе историјског и природног права нације, која су уобличавала српску националну идеју у 19. веку. Три године раније, границе Душановог царства биле су тема и у војном листу *Ратник* (1890). Тада су анализирани карте Балканског полуострва у војно-историјским атласима којима су се служиле европске војске. Поздрављене су измене у Драјзервом атласу, који је заменио Шпрунеров атлас, а „које се нас Срба нарочито тичу; а у те нарочито спада и обележена *источна граница Душанове царевине*“. Заслуге за ове

¹⁰⁰⁴ *Ibid.*, 17.

¹⁰⁰⁵ *Ibid.*, 16.

¹⁰⁰⁶ М. Тодић, Конструкција идентитета у породичном фото-албуму, у: *Приватни живот код Срба у 19. веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 536.

¹⁰⁰⁷ М. Васић, *op. cit.*, прилог.

измене аутор текста приписује пуковнику Јовану Драгашевићу, за којег наводи да својим радом „крчи пут нашим хисторијским правима и на страни и код нас.“¹⁰⁰⁸

Поред територије Душановог царства, у *Војничкој читаници* се историјско право на одређене територије аргументује и присуством Српске православне цркве на тим просторима (наводи се Пећ, „чувена престоница, где је живео српски *патријарх*, као глава српске цркве православне“, а потом и српски манастири: „Високи Дечани, Милешево, Грачаница на пољу Косову и многи други“). Актуелне међудржавне тензије између Бугарске и Србије, утицале су и да један од топоса Васићевог наратива буде Велбужд, споменут као „српско место“ које се налази у „данашњој Бугарској“, а у којем је „Стеван Дечански, са својим сином, доцнијим српским царем Душаном, до ноге потукао и распрштао војску татарских Бугара, и у тој битци погине и бугарски краљ.“¹⁰⁰⁹

Агитациони карактер Васићевом наративу о златном добу српске државе дала је и употреба двају симбола. Први је двоглави орао: „Српски двоглави орао налазио се у њима [српским земљама] на таквој висини, која му, доиста, и приличи, и на коју ће га, уз припомоћ Божју, српска јуначка војска опет узнети.“¹⁰¹⁰ Други симбол је Косово: „У овим српским земљама на реци Ситници налази се пространо поље, наше тужно *Косово*. [...] Ви сте војници српске војске: ви треба Косово да осветите.“¹⁰¹¹

Након поглавља о Душановом царству и златном добу српске државе, следи поглавље под називом *Неки погледи у историју Срба* у којој су приказани догађаји од времена цара Уроша па до 1460. године која је означена као коначни пад Србије под Турке. Наратив тог поглавља прати слика цара Уроша (сл.111), а потом слика кнеза Лазара (сл.112).

У *Војничкој читаници*, Косовска битка приказана је као судбоносни догађај српске историје, којем се додељује и етичко значење: „Запамтите добро, војници, колику нам је несрећу донела наша неслога на Косову. [...] Из овога ваља да изведете овакву поуку за себе: сваки српски војник мора на први позив, што пре похитати у бој, мора се јуначки борити и никада не мислити: е, па има их доста који се бију, ја се могу приштедити. Јер,

¹⁰⁰⁸ *Ратник*, Књ. XXII, Св. III, Год. XII, март 1890, 345.

¹⁰⁰⁹ М. Васић, *op. cit.*, 19.

¹⁰¹⁰ *Ibid.*, 18.

¹⁰¹¹ *Ibid.*

ако повише њих тако ураде, онда ће нас свака туђинска војска лако моћи потући“.¹⁰¹² Таква морално-дидактичка порука додељена је и јединој визуелној представи која је била у вези са Косовским бојем, портрету кнеза Лазара, где је он истакнут као пример врлине лојаности: „Цара Уроша слушао је само кнез Лазар“¹⁰¹³, а цару Лазару је оданост доказао Милош Обилић својим јуначким делом.

Након Косовске битке, у историјској причи, главну улогу од владара преузима српска коњица, која се велича због неустрашивости у борби проти Татара. Осим ове светле епизоде, период, који се у обрађује у овом поглављу, обележен је српском неслогом која је онемогућавала српски народ да се одбрани од страних завојевача. Тако владари, који су се смењивали у том периоду, нису били вредни ни помена : „За то време имали су разне владоце, док у једно време не спадоше на познату *Јерину*, да им она буде владарка“, након чега је уследио потпуни пад.¹⁰¹⁴ Иако је, у овом поглављу, приказана српска историја све до 1460. године и поменути још и Стефан Високи и Ђурађ Бранковић, осим представе цара Уроша као симбола пада и кнеза Лазара као симбола очуване части, више није било визуелних слика. Очигледно да су те две слике биле довољне регруту да створи слику о круцијалним догађајима из српске прошлости у периоду од скоро једног века.

Следеће поглавље, *Српске патње под Турцима*, није имало своју визуелну икону (представе патњи, страдања, па ни умирућих хероја нису коришћене у војничкој литератури у овом периоду). Уместо тога, употребљена је једна метода визуелне реторике – истицање одређеног текста.¹⁰¹⁵ На крају овог поглавља, а пре него што је започет наратив о устаничкој историји, један пасус је издвојен подебљаним словима. У њему се истиче немогућ живот под Турцима, а он се завршава речима: „**овако се више не може живети**“.¹⁰¹⁶

Наратив о устаничкој историји је детаљнији и у њему се појављује много више историјских личности, од којих је највише хероја бојног поља. Креирана је слика о народу који се бори упркос турској надмоћи у наоружању и материјалној спреми уопште. Истичу

¹⁰¹² *Ibid.*, 27.

¹⁰¹³ *Ibid.*, 20.

¹⁰¹⁴ *Ibid.*, 28.

¹⁰¹⁵ С. Kostelnick, The Rhetoric of Text Design in Professional Communication, *The Technical Writing Teacher*, Vol. XVII, No. 3, Fall 1990, 194.

¹⁰¹⁶ *Ibid.*, 32.

се истрајност, пожртвовање и мудрост као одлике српског ратовања. Од Другог српског устанка, па до савременог доба, готово једине личности које се помињу јесу владари из династије Обреновић. Борба против Турака, борба за државну независност, развој српске војске – представљају главне топове и у односу на њих се вреднује владавина династије. Повод за рат с Бугарима 1885, како Васић презентује, била је „ужасна Бугарска халапљивост и пожуда да себи присједине своје једноплеменике у Румелији, па да доцније нападну и присвоје Македонију, где живе наша браћа Срби, па да од њих нешто милом, а више силом начине Бугаре, као што то и дан данас непрестано чине по Македонији“. Након овакве слике националне угрожености, одмах следи: „Ми сви знамо да је овај рат стицајем неких чудноватих околности, хрђаво свршен, али ми још и то знамо, да су наше мишице врло јаке, и да нико од нас и не помишља, да Бугарима уступи првенство, већ ћемо сви пре листом изгинути него ли допустити да нам се у будућем рату оваква недаћа догоди“.¹⁰¹⁷

Поред војних заслуга у српско-турским ратовима и у развоју српске војске, указано је на заслуге краља Милана за државни напредак и на другим пољима: „спољни углед“, који је стечен признањем Србије за Краљевину, што је „сам Краљ“ успео да изведе „личним особинама и утицајем код страних дворова“.¹⁰¹⁸ Поменуто је и изградња железнице, која је допринела да „страни свет својим очима може дубље да загледа у живот народа српског, и онда почиње о њему стварати правилније гледиште у место дотадањег, по којем је Србија била, по њиховом мишљењу, исток у турском смислу“.¹⁰¹⁹ У заслуге краља се убраја и доношење устава из 1888. године „који даје Србима толико слободе, колико нема ни један народ у Јевропи“.¹⁰²⁰ Наратив о свим благодетима које је Србија стекла заслугама Обреновића завршава се причом о младом краљу Александру, који се непрекидно усавршава „да би могао земљом мудро управљати“.¹⁰²¹

Последње поглавље је закључно – у њему је дат низ поука из историјске прошлости, из којих се изводе савремени задаци српске војске. Оно је организовано прегледно, у неколико тачака, а одређени делови текста истакнути су курзивом, док је име

¹⁰¹⁷ *Ibid.*, 69–70.

¹⁰¹⁸ *Ibid.*, 69.

¹⁰¹⁹ *Ibid.*

¹⁰²⁰ *Ibid.*, 70.

¹⁰²¹ *Ibid.*, 71.

актуелног краља, за којег војници треба да „заложе свој живот“ – подебљано. Визуелном стратегијом прегледности и истицање одређених делова текста требало је обезбедити и ефикасније меморисање поука прошлости. У нарочито издвојеном делу објашњено је „због чега се, сваке године купе младићи у српску војску“; захтевано је од војника да „свом снагом и душом“ прегну како би очували „ово за шта је већ много крви проливано“ и истакнуто да је „војска прека и неопходна потреба свакога народа који хоће своју слободу и самосталност“.¹⁰²²

Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српског војника, дело Мирослава Ј. Наумовића, објављено 1900. године, донело је нови историјски наратив осмишљен за васпитање војника. Он је био много детаљнији и опширнији; уводи нове догађаје и личности у односу на историју дату код Васића.

За разлику од Васићевог приручника код којег српска историја почиње владавином цара Душана, код Наумовића прошлост Србије посматра се од времена пре Стефана Немање. Даље је историја била организована у поглавља: *Владавина Немањића од 1168-1355.*, *Цар Урош и краљ Вукашин 1356 г. – 1372 године.*, *Кнез Лазар.*, *Књегиња Милица и деспот Стеван.*, *Деспот Ђурађ Бранковић – Смедеревац.*, *Стање Срба под Турцима.*, *Српско робље.*, *Сеоба Срба у Аустрију и укидање српске (нећке) патријаршије.*, *Хајдуци и ускоци.*, *Тужба Срба султану противу дахија*. Према Наумовићевом наративу, ново доба у српској историји почиње ступањем на историјску сцену династије Обреновић, што је било симболички означено и организацијом историјског текста. Наратив о „новом добу“ био је одвојен од свих претходних поглавља српске историје у нарочито насловљено поглавље – *ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ*, које садржи потпоглавља: *Књаз Милош Велики.*, *Хаџи Проданова buna, 1814. године.*, *Бој на Љубићу, Обреновцу и Ваљеву.*, *Бој на Пожаревцу.*, *Бој на Дубљу.*, *Проглас Књаза Милоша.*, *Оставка Књаза Милоша Великог.*, *Друга владавина Књаза Милоша Великог.*, *Књаз Михаило М. Обреновић.*, *Друга владавина Књаза Михаила.*, *Књаз и Краљ Милан I; Обреновић IV*. На крају историјског наратива, регрутима је формулисана и историјска поука, која гласи: „Из свега досадањег сваки ће увидети да је наша отаџбина цветала и напредовала само дотле док су Срби били верни и одани својим

¹⁰²² *Ibid.*, 73.

владарима, док је међу њима било слоге и љубави и док им је отаџбина била преча од свега другог, а кад овога није било код Срба, онда је Србија почела нагло пропадати, док најзад није и пропала.“¹⁰²³

У часопису *Узданица*, такође, се презентује српска прошлост. У првој години излажења *Узданице* (1901), две свеске овог војног листа биле су посвећене теми Косовске битке, као пресудном историјском догађају.¹⁰²⁴ У њима се појављују и популарна дела ликовне уметности којима се илуструје текстуални садржај:

- *Вечера у очи Видов–дана* (сл.113)¹⁰²⁵,
- *Под шатором Милош Обилић распорио Мурата* (сл.114)¹⁰²⁶,
- *Срби ударили на Турке на Косову* (сл.115)¹⁰²⁷,
- *Најстрашнији час битке Косовске* (сл.116)¹⁰²⁸,
- *Кнез Лазар Хребелановић* (сл.117),
- *Пред отвореним шатором Муратовим* (сл.118)¹⁰²⁹,
- *Милош Обилић* (сл.119),
- *На Косову, у табору турском* (сл.120)¹⁰³⁰,
- *Стари Југ Богдан, са својих девет тића, девет Југовића* (сл.121)¹⁰³¹,
- *Бошко Југовић с крсташем у руци* (сл.122).¹⁰³²

Војска се користила графичким остварењима која су настала неколико деценија раније, а која су пратила „опште токове мисли о овом догађају као симбиозу верских, митских и

¹⁰²³ М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српског војника*, Пожаревац 1900, 34.

¹⁰²⁴ *Узданица*, Год. I, Св. II, 28. фебруар 1901.

¹⁰²⁵ *Узданица*, Год. I, Св. II, 28. фебруар 1901, према графици Павла Чортановића *Кнежева вечера* из 1862.

¹⁰²⁶ *Узданица*, Год. I, Св. II, 28. фебруар 1901, репрографија литографије Винценца Канцлера, *Милош Обилић пробада цара Мурата на месту Магзиту* 1871.

¹⁰²⁷ *Узданица*, Год. I, Св. II, 28. фебруар 1901. Објављена репродукција настала је према литографији Винценца Кацлера, Цар Лазар са Југ-Богданом и девет Југовића – први удар на Турке, 1871.

¹⁰²⁸ Према литографији Адама Стефановића *Цару Лазару коња убише*, 1875, објављено у: Д. Медаковић, *ор. cit.*, кат. бр. XV, 195–196.

¹⁰²⁹ *Узданица*, Год. I, Св. II, 28. фебруар 1901, према литографији Винценца Кацлера, *При издисању Мурата. Цара Лазара главу секу*, 1871. према Д. Медаковић, *ор. cit.*, кат. бр. 17, 187.

¹⁰³⁰ Према литографији Винценца Канцлера *Милош Обилић после завере пред шатором цара Мурата*, 1870, Д. Медаковић, *ор. cit.*, кат. бр. 15, 187.

¹⁰³¹ Према истоименој литографији Адама Стефановића, према Д. Медаковић, *ор. cit.*, кат. бр. XIII, 195.

¹⁰³² *Узданица*, Год. I, Св. IV, 30. април 1901, према слици Паје Јовановић.

историјских елемената“.¹⁰³³ У време објављивања ових слика у *Узданици*, оне су већ биле распрострањене по српским домовима, а њихове репродукције доступне и на тржишту,¹⁰³⁴ а њиховом употребом и у војном контексту потврђене као патриотске иконе.

Слике у *Узданици* добиле су нове наслове (измењене у односу на оригиналне), а уз њих и објашњења којима се подвлачи јуначко држање српске војске. Тако изворно Канцлерова представа *Цар Лазар с Југ-Богданом и девет Југовића – први удар на Турке у Узданици* има натпис: „СРБИ УДАРИЛИ НА ТУРКЕ НА КОСОВУ. Пред војском цар Лазар, а до њега Бошко Југовић, с крсташем барјаком, и до њега Југ Богдан а онда свуд у околи Југовићи и остала војска“. Друга слика имала је натпис с објашњењем: „НАЈСТРАШНИЈИ ЧАС БИТКЕ КОСОВСКЕ. Под царем Лазарем коњ пао. Око цара је забуна али још Срби се јуначки бију“.

У *Узданици* је, заједно са илустрацијама косовске тематике, била пласирана и слика Ћеле-куле (сл.123), једина која није припадала косовском циклусу слика. И као што је Косово, у хришћанском духу, тумачено као гробница српства из које ће оно и васкрснути,¹⁰³⁵ тако је и Ћеле-кула добила значења тријумфа над смрћу. Слика Ћеле-куле не приказује актуелно стање овог споменика, који је већ 1894. године био смештен у оквиру капеле, већ његов изглед који је забележио Стева Тодоровић по ослобођењу Ниша 1878, а чији су цртеж објавиле *Српске илустроване новине* 1881. и *Орао* 1882. године.¹⁰³⁶ На одабир ове представе Ћеле-куле у војничкој литератури утицала је, вероватно, намера да се код посматрача произведе исти онај утисак који је и сам уметник имао при сусрету с Ћеле-кулом и скицирању њеног изгледа: „не могах а да сузу не канем и сузним очима не нацртам остатке зидина око којих се поново сакупише наши храбри синови српски да новим жртвама пролију своју драгоцену крв и да понове борбу за слободу Српства“.¹⁰³⁷ Урушена кула, усамљено дрво и претећи облаци, брдовити пусти предео у којем је смештена кула; све су то елементи који су одговарали романтичарској визији споменика,

¹⁰³³Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 79.

¹⁰³⁴Н. Макуљевић, *op. cit.*, 78, 248.

¹⁰³⁵„Није ли Србину Косово, што гроб хришћанину?“, На Косову, *Нова Искра*, Год. II, Бр.12, 16. септембар 1900, 353.

¹⁰³⁶В. Грујић., Изгубљени радови репродуковани у периодици, у: Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *Стеван Тодоровић 1832–1925*, Београд, Нови Сад 2002, 245, кат. 16.

¹⁰³⁷*Орао*, бр. 7, Нови Сад 1878, 133/134. према В. Краут, Цртачко дело, у: Н. Кусовац, М. Врбашки, В. Грујић, В. Краут, *op. cit.*, 224.

те који су били кључни и у обликовању првих представа Ћеле-куле средином 19. века.¹⁰³⁸ Међутим, на репрографији цртежа у *Узданици*, Тодоровићева композиција је скраћена, тако да није приказано цело дрво и изостављена је фигура која седи испод дрвета, као и приказ доласка српске војске. Изостављајући ове елементе, који би кулу сместили у одређени историјски контекст, у *Узданици* је представа Ћеле-куле била сведена на ниво пиктограма, стављајући лобање у први план. Тескоба, коју је изазивала слика, одговарала је и ефекту вербалног наратива, који је истицао издају војводе Милоја Петровића, представљајући га као проклетство и главни узрок велике српске жртве: „Ко се покаже изродом рода српског, устаће и сами костури и Душана и Обилића да га запитају страшним гласом: 'Јеси ли Србин, да ли у твојим жилама тече српска крв и јеси ли мој потомак после Косова?’“¹⁰³⁹ Тако је слика била у садејству са тескобом коју је производио вербални садржај и семантички се укључивала у циклус представа косовске тематике. Ликовна представа Ћеле-куле је, у војном контексту, добијала иста она морализаторско-дидактичка значења која су се везивала уз, на пример, мартиролошке сцене у хришћанској уметности, код којих се управо на основу афективне природе и мнемотичке улоге слике, подстицала активна побожност.¹⁰⁴⁰ Овај вербално-визуелни наратив осмишљен је тако да слика Ћеле-куле постане слика ванвременске националне борбе, тј. национална костурница која, као и Косово, превазилази одређени историјски моменат и конструише се као заветнички споменик. Иста графика пласирана је и у *Коњичкој служби* (сл.86), уз текст: „Ви, који служите у Нишу, идите и целивајте Ћеле кулу као знак вашег завета, да ћете је кад Бог нареди, осветити“.¹⁰⁴¹

Године 1901. једна свеска *Узданице* садржала је текст чија тема је био српски цар Душан Силни. Поред литерарног, ова свеска имала је и визуелни садржај. У *Узданици* је дат исти портрет цара Душана¹⁰⁴² који је коришћен и у *Војничкој читанци* (сл.110), а

¹⁰³⁸ О популарним представама Ћеле-куле у српској визуелној култури в. И. Борозан, Ћеле – кула између мита и историје, *ВИГ*, 1/2015, 23-39; *Idem*, Споменичка култура и визуелизација сећања: Ћеле-кула у делу Феликса Каница, у: *Научни скуп Феликс Каниц на Централном Балкану - 150 година истраживања у Нишу : зборник радова*, Ниш 2015, 141-158.

¹⁰³⁹ *Узданица*, Год. Св. 3, 31. март 1901.

¹⁰⁴⁰ А. Милошевић, Сцене мартирија као визуелни подсетници за активну побожност, у: *Простори памћења*, зборник радова, Том 2, Београд 2013, 9–23.

¹⁰⁴¹ *Узданица*, Год. Св. 3, 31. март 1901.

¹⁰⁴² *Узданица*, Год. I, Св. VI, 30. јун 1901, 401.

понављањем се управо овај портрет утврђивао као канонски лик цара Душана у српској војсци. Поред тога, портрет који је коришћен 1893. године и који је тамо био у функцији симбола српске моћи, пружао је могућност да се у новом контексту обогати и новим значењима. Идеал територијалног јединства српске нације, који је промовисан у *Војничкој читанци* из 1893. године, 1901. године војницима се презентује обogaћен идејама „цивилизацијске мисије“, што је било својствено европском империјализму 19. века. У том смислу, мисија српске војске је, поред остваривања права народа на суверенитет на територијама некадашњег Душановог царства, подразумевала и стварање могућности за култивизацију Македоније: „Нигде Срби Македоније нису имали тако изражену своју снагу, нигде нису дошли до такве историјске знаменитости, као за време Душаново и после њега. Док су били под Бугарима били су само потчињено робље, без историје и значаја, док су били под Грцима, то исто; само кад су се спојили са својом браћом, под Душаном, дошли су до сјаја и историје, постали су слободан и равноправан народ с нама и имали су своје славне вође и владаре“.¹⁰⁴³ Тако је и свитак на Душановом портрету, који је представљао Душанов законик, 1901. године могао да буде у функцији истицања просветитељске владавине цара Душана. У *Узданици* је објављена и слика „Крунисање краља Душана за цара у Скопљу“,¹⁰⁴⁴ чиме је истакнуто не само владарско достојанство него и историјско право нације на одређене територије. Српска моћ је демонстрирана и сликом српског ратника-пешака као симболом златног доба.¹⁰⁴⁵ У складу са битком/ратом као кључним топосом историјских наратива у војничкој литератури, било је важно представити и Душанову владавину кључном битком. Битка на Велбужду (сл.83) креирана је као симбол српске војне моћи.¹⁰⁴⁶ То је слика битке којом доминира коњаник с уздигнутим мачем, а одмах до њега представљен је барјактар. Ова слика битке на Велбужду, која је дата у *Узданици*, а пре тога у Јовићевој *Српској историји са сликама*, коришћена је и као предложак за слику која се појављује у *Коњичкој служби* 1907. године (сл.124).¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴³ *Узданица*, 1901, 26.

¹⁰⁴⁴ *Ibid*, 403.

¹⁰⁴⁵ *Ibid*.

¹⁰⁴⁶ *Ibid*.

¹⁰⁴⁷ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 21. У *Коњичкој служби*, слици је дат нови назив „Победа Срба над Бугарима код Ћустендила (Велбужда) 18. јула 1330. године“, у складу са наративом који Бугаре представља као непријатеље српског народа. Ова слика је, у *Коњичкој служби*, била и у служби

Као важан топос српске историје била је истакнута и Сеоба Срба под патријархом Арсенијем Чарнојевићем 1690. године. У мајској свесци *Узданице* појављује се текст о овом догађају, а на посебној страници била је дата репродукција слике *Сеоба Срба* Паје Јовановића. Овај догађај, као и на другим местима у војничкој литератури, био је у функцији сазнања о Србима који живе у Мађарској, као и спознања велике патње која их је натерала да напусте своја огњишта. У *Узданици* је наратив био у функцији „оживљавања прошлости“, сликом у којој Срби не одлазе у Угарску као „незвани гости, као дошљаци и бегунци“, већ тамо прелазе „да би се могли светити и да би ратовали за ослобођење својих огњишта“.¹⁰⁴⁸

Наратив је осмишљен тако да Јовановићеву визуелну представу Сеобе Срба стави у своју функцију – вербална и визуелна слика су у садејству креирале менталну слику код читаоца. Тако аутор текста хероизује Србе из Мађарске – они су својим сталним ратовањем против Турака „дух слободњаштва непрекидно потпаљивали у Србе, који су заостали, непрестано су их подстицали на борбу и потпомагали“ и даље их описује као људе, „од једног троје да начиниш. Све онаки као онај на слици што се види“.¹⁰⁴⁹ Ради убедљивости и повезивања прошлости са савременим добом, као аргумент дате слике о српским јунацима из Мађарске, аутор текста укључује и непосредна сведочанства савременика. Тако наводи сећање једног старца „од својих седамдесет лета, крупна, висока људина“, који живи у српском селу близу Сент Андреје: „Повео ме отац у цркву, ево у нашу цркву (показа руком) и кад дође пет наших Срба беше пуна црква већ. Тако су то били високи и крупни људи, с брковима, као да су метла“. Потом користи реторичку фигуру контраста: „А сад – ето каква нам је младеж. Онда ми боси усред зиме санкамо се с брда, а сад сваки час неке кијавице и запаљења“, и то у функцији политичког закључка: „Што се ово сад изродило, ја мислим да је зато што нас казни Бог, што смо оставили сиротињу, па дошли овамо, а наша огњишта заузели Арнаути“.¹⁰⁵⁰ Након овога, враћа се на стару славу јунака из Мађарске, али само зато да би на ту слику надовезао бројне слике јунаштва српског народа, исказаног на бројним ратиштима широм Европе и Азије, те да

конструкције посебности идентитета српске коњице. Тако је у тексту наглашавано како је управо српска коњица донела победу у бици код Велбужда.

¹⁰⁴⁸ *Узданица*, Св. V, мај 1901, 352.

¹⁰⁴⁹ *Ibid.*, 354.

¹⁰⁵⁰ *Ibid.*, 354.

би након тога била дата поука: „На нама је да не дамо да се венац славе српске прекине. Будимо војници, будимо јунаци – то нам је аманет наших старих“.¹⁰⁵¹

Од 1909. године, у *Узданици*, прошлост је, за потребе војничког васпитања, била нарочито коришћена. Тада је лист *Узданица* пренет на *Ратник*, тј. Историјско одељење Главног генералштаба.¹⁰⁵²

Портрети владара, историјских хероја

Слике владара биле су главни актер историјских наратива који настају у војсци ради васпитања регрута. У првом историјском наративу, који је био осмишљен с морално-дидактичким циљевима и имао ширу примену у војсци, доминара личност владара. Реч је о наративу који је био пласиран у *Војничкој читанци* Милоша Васића, објављеној 1893. године. Претходна читанка за војнике из 1889. године представљала је низ вербалних слика као примера врлине редова и подофицира из ратова у непосредној прошлости (српско-турски ратови и српско-бугарски рат). Ни прво војноисторијско дело које је настало у оквиру српске војске, *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877–1878. године*, није пласирало владара као доминантан субјект, већ српску војску. Овом демократском аспекту историографије желео је да се наметне ауторитет владара. То је учињено помоћу портрета кнеза Милана Обреновића на поткоричној страници књиге Оперативног одељења Врховне команде (сл.125), након којег је следила владарска прокламација српском народу, а пре штампаног садржаја књиге. У питању је био профилни портрет кнеза Милана у гардијској празничној атили (душанки), са одликовањима.¹⁰⁵³ Избор профилног портрета указује на његову меморативну намену, а душанка, поред тога што упућује на владарску величину, одређује и значај овог рата у политичкој идеји обнове златног доба српске државности. Тиме је ова ратна историја

¹⁰⁵¹ *Ibid.*, 357.

¹⁰⁵² *СВЛ*, 1909, 165–166. Наречење о преласку *Узданице* у уредништво *Ратника* издато је 28. фебруара 1909, а већ мајски број *Узданице* из 1909. године показује новине које је ново уредништво донело. У овом броју се сви текстови тичу српске прошлости: „1. Од Варшавског до Карловачког мира 2. Кратак поглед на Историју Српског Народа 3. Учешће Срба у рату Аустрије и Турске до сеобе под Чарнојевићем, 4. Чича Милић, [...] 7. Тиреченска Битка“ и даље в. Садржај, *Узданица*, Св. IV, 1909.

¹⁰⁵³ Овим је уобличен јединствен „вербално-визуелни“ наратив, што је приметио И. Борозан, *op.cit.*, 222, сл. 118.

требало да буде меморисана као рат кнеза Милана. Тако се ово дело Оперативног одељења Врховне команде уклапало у узорна дела немачког генералштаба, чије су ратне историје имале за циљ глорификацију владара.¹⁰⁵⁴

У *Војничкој читаници* из 1893. године, историјски наратив прати галерија владарских портрета, чиме се ово дело угледало на раније узорне визуализовања историје, као што је то била галерија профаних портрета владара у *Историји словенских народа* Јована Рајића.¹⁰⁵⁵ У Васићевој *Војничкој читанци*, владари и њихов карактер управљају историјским догађајима. Успешност владавине оцењује се владаревом способношћу да спречи неслогу српског племства, његовим вештинама војсковође, територијалним проширењима граница српске државе. Портрети владара су персонификације одређених историјских раздобља. Први портрет је портрет цара Душана (сл.110), који прати наратив о златном добу српске државе. Након тога следи поглавље под називом *Неки погледи у историју Срба* у којој су приказани догађаји од времена цара Уроша па до 1460. године која је означена као коначни пад Србије под Турке. Наратив тог поглавља прати слика цара Уроша (сл.111), а потом слика кнеза Лазара (сл.112), који је приказан с владарским инсигнијама (круна, хермелински плашт, атила, лента, појас и сабља). Овакав иконографски тип кнеза Лазара, као средњоевропског апсолутистичког монарха, развијен је још у другој половини 18.века.¹⁰⁵⁶ Представа кнеза Лазара била је у складу са наративом у којем се он истиче као идеални национални владар,¹⁰⁵⁷ који је окупио око себе војску која ће се супроставити Османлијама на Косову. Оваква значења култа кнеза Лазара, која су му доделила и титулу цара, посебно су развијана у оквиру идеолошког

¹⁰⁵⁴ R. Van Deman Magoffin, Historical Work by Army General Staffs, *The American Historical Review*, Vol. 24, No. 4 (Jul 1919), pp. 630–636. У овом делу дат је приказ најважнијих дела из области ратне историје, која су настала радом европских генералштаба током 19. века. Дела која аутор помиње као публикације чија је намера била и владарска глорификација су: *Der Deutsch – Dänische Krieg, 1864*, herausgegeben vom Grossen Generalstabe, Abtheilung für Kriegsgeschichte (2 vols, 1886–1887), *Die Kriege Friedrichs der Grossen: Der Erste Schlesische Krieg, 1744–1745* (3 vols, 1895); *Der Siebenjährige Krieg, 1756–1763* (15 vols, 1901–1913), herausgegeben vom Grossen Generalstabe, Abtheilung für Kriegsgeschichte.

¹⁰⁵⁵ Д. Давидов, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978, 235.

¹⁰⁵⁶ Године 1773., Захарија Орфелин је, према захтеву вршачког владике Јосифа Јовановића Шакабенде, представио кнеза Лазара као средњоевропског апсолутистичког монарха и тиме извршио „визуелну трансформацију кнеза Лазара у популарног барокног хероја.“ В. Симић, *Слика прошлости као историјски аргумент: рецепција средњег века у српској барокној уметности*, у: *Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII – XXI века*, ур. Л.Мереник, В. Симић, И. Борозан, Београд 2016, 17.

¹⁰⁵⁷ О култу кнеза Лазара у 19.веку в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 95.

програма краља Александра (сл.89), чији је портрет с Орденом кнеза Лазара дат на почетку *Војничке читанке*.¹⁰⁵⁸

Следећи је низ портрета владара у *Војничкој читанци*, којим је персонификована историја модерне Србије. Дат је портрет Карађорђа (сл.126), а испод њега је легенда која га не означава као врховног војду, ни као вођу Првог српског устанка, већ једноставно именом: „Кара-Ђорђе Петровић“. Након Првог српског устанка, као главни актери српске прошлости представљају се владари из дома Обреновића. Иако је у наративу значајна пажња била посвећена Милошевим заслугама у Другом српском устанку, он је визуелно био истакнут као кнез Србије (сл.127). Тако је дат његов допојасни портрет, који је урађен на основу популарног трочетвртинског портрета кнеза Милоша у атили с ордењем, који је урадио Анастас Јовановић. Испод портрета дата је легенда у којој се он означава као владар: „МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ, I. КНЕЗ СРПСКИ.“ Мада се помиње и владавина кнеза Александра Карађорђевића и истичу његове заслуге за развој војске, није дат његов портрет. Следи допојасни портрет кнеза Михаила Обреновића у племићком оделу, према популарној фотографији кнеза коју је урадио др Хајд (сл.128).¹⁰⁵⁹ Портрет је компонован тако да нарочито истиче његову меморијску функцију. Уоквирен укрштеним храстовим гранчицама, које симболизују бесмртност портретисаног кнеза, портрет је представљен на спомен-плочи. Узор непозатом аутору за ову оригиналну композицију представљала је, вероватно, читуља кнеза Михаила Обреновића, коју је урадио Анастас Стојановић.¹⁰⁶⁰ Оваква визуализација владавине кнеза Михаила одговарала је и њеној вербалној репрезентацији. На почетку, кнез је истакнут као „велики владалац из лозе Обреновића“¹⁰⁶¹ и на крају је закључено да он „има великих заслуга за Србију“¹⁰⁶², а поменуто је и да му је подигнут „из благодарности споменик, који се налази спроћу народног позоришта“.¹⁰⁶³ Следећи Обреновић представљен у *Војничкој читанци* јесте

¹⁰⁵⁸ М. Васић, *op.cit.*

¹⁰⁵⁹ Фотографија је власништво ИМС, инв. бр. Ф–2300-4. Објављена је у: Ш. Радмановић, Фотографије династије Обреновић: каталог збирке Историјског музеја Србије, Београд 2009, 54; И. Борозан, *op. cit.*, 505, сл. 248.

¹⁰⁶⁰ Читуља се чува у Музеју у Неготину, а објављена је у: И. Борозан, *Слика и моћ*, сл. 304.

¹⁰⁶¹ М. Васић, *op. cit.*, 62.

¹⁰⁶² *Ibid.*, 64.

¹⁰⁶³ *Ibid.*, 65.

краљ Милан Обреновић (сл.129).¹⁰⁶⁴ Фотографија краља Милана представља га у стојећем ставу, у свечаној генералској униформи с одликовањима. У једној руци држи рукавице, другом се ослања на сабљу, а у позадини је сценографија са стубом, који у репрезентацијама владара означава моћ. Портретом се ставља акценат на наратив у којем је репрезентован напредак Србије на разним пољима у време његове владавине, попут краљевих заслуга за победе у Дугом српско-турском рату, као и заслуга за развитак војске. На крају приказа српске прошлости, у *Војничкој читанци* дата је и поука војницима из историје. У њој је опет централну позицију добио владар: „Ето, видите, дакле, колике је муке, несрећа крви и новца стало нас Србе док смо добили велике слободе, док смо успели да на престолу српског краља имамо српску крунисану главу Краља Александра I, а не турску или туђинску (као што на пример имају Немце: Бугари, Власи и Грци).“¹⁰⁶⁵ На крају те поуке, наратив „се вратио“ на портрет краља Александра дат на почетку *Војничке читанке* (сл.89), чиме је и визуелно прошлост била репрезентована у функцији разумевања садашњости.

Војнички приручник *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српског војника*, дело Мирослава Ј. Наумовића, објављено 1900. године, био је другачије организован у односу на Васићев. У њему се ликовна дела, којима се визуализује историјски наратив, не налазе у оквиру текста, већ су дата на крају приручника, као посебна целина - галерије слика која је била осмишљена као визуелни подсетник на претходно дати историјски наратив. Међу њима није било портрета Обреновића. На почетку приручника, одмах након слике актуелног владара, краља Александра (сл.96), дата је слика команданта Активне војске, краља Милана (сл.97), а затим и портрети кнеза Милоша (сл.98) и кнеза Михаила (сл.99). Међу сликама, које визуализују главне топове наратива, једине хијератичне представе јесу портрети Стефана Немање (сл.130) и цара Душана (сл.131). Остале слике су дела историјског сликарства, која су у српској средини већ добила статус патриотских икона, а међу њима има и оних која истичу владара као главног хероја: репродукција слике Паје Јовановића, *Таковски устанак*¹⁰⁶⁶(сл.132) и

¹⁰⁶⁴ *Ibid.*, 67.

¹⁰⁶⁵ *Ibid.*, 70.

¹⁰⁶⁶ Више о слици Таковски устанак Паје Јовановића в. М. Тимотијевић, *Паја Јовановић*, 298–307.

репродукција цртежа *Предаја градова* Адама Стефановића¹⁰⁶⁷(сл.133). Међу њима је и један приказ споменика – фотографија са свечаности откривања споменика Милошу Великом у Пожаревцу (сл.134). Овај споменик представљао је „сублимацију битке која се одиграла у близини Пожаревца 1815. године.“¹⁰⁶⁸ Споменик је потврђивао историјски значај кнеза Милоша и имао је функцију меморијског топоса династије Обреновић, а и изабрана фотографија са свечаности откривања споменика била је популарна представа; фотографија је била репродукована и као разгледница.¹⁰⁶⁹ У Наумовићевом приручнику нема портрета Карађорђа.

Слике врлина, хероја бојног поља

Врлине слободољубља, пожртвованости и храбрости препознаване су као „урођене врлине“ српског народа. Оваква схватања формирала су се у контексту националне идеологије која истиче постојање „духа народа“.¹⁰⁷⁰ Јунаштво српског народа, доказивано бројним примерима кроз прошлост, побуђивало је понос нације и мотивисало нова покољења да следе традицијске врлине.

Крвне жртве, које је захтевала народна слобода и самостална национална држава, сматране су чак и јединственом врлином српског народа, што је нарочито истицано од времена 1903, и рата као извесног решења српског националног питања. Тако је у предговору споменице припремане под покровитељством државних институција, а поводом обележавања стогодишњице српске војске (1908), а у време Анексионе кризе, истакнуто: „Оне гомиле поломљених костију, оно море пролирене топле крви српске жртвоване на олтар отаџбини, у кривој и славној борби за слободу и независност, – то су дела која премашују и херојско доба старих народа. Нема народа на свету који је дао толико сјајних и величанствених примера јунаштва, као што је српски народ дао“.¹⁰⁷¹ На другом месту, скоро две деценије раније (1892), у литератури намењеној војницима,

¹⁰⁶⁷ Више о цртежу *Предаја градова* Анастаса Стефановића в. М. Timotijević, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića, Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, br. 31 -32, Zagreb 1988/89, 311.

¹⁰⁶⁸ И. Борозан, *op. cit.*, 415.

¹⁰⁶⁹ Разгледница објављена у: И. Борозан, *op. cit.*, сл.67.

¹⁰⁷⁰ О националном духу у српској култури в. Н. Макуљевић *op. cit.*, 43–47.

¹⁰⁷¹ *Архива за писање споменице о стогодишњици српске војске*, несређена грађа, Војни музеј у Београду.

такође се истиче да ниједан други народ нема толико хероја као српски народ, узимајући у обзир његово бројно стање и његово „просветно образовање“.¹⁰⁷² На образовање се овде гледа као на процес који води ка националној самосвести, а на херојство као на „природну“ врлину, тј. одлику националног духа.

Без обзира на то што су јунаци бојног поља представљали високо рангирану групу националних хероја,¹⁰⁷³ војска је сматрала да се њима не посвећује она пажња коју они заслужују у националном пантеону. Тако је у војном листу *Ратник* негативно оцењен критеријум за избор биографија знаменитих Срба, које је приредио М. Ђ. Милићевић у „Поменику знаменитих људи у српског народа новијег доба“, објављеном 1888. године: „Ми не држимо да је довољно само бити митрополит, владика, министар или саветник, па да се добије место у овом књижевном Пантеону. Напротив, ми мислимо, да је и последњи редов српски (подвукла Б. И.), који је погинуо или од рана умро, што их је добио, борећи се за слободу свога народа и независност своје Отаџбине, пре заслужио светло место у овом „Поменику“, него икакав владика или саветник, који је случајно а можда и свакојаким путем дошао до тога положаја, и уживао лепу плату без икакве бриге и невоље.“¹⁰⁷⁴ Истицањем херојства обичног војника – истицан је значај сваке појединачне жртве за остваривање националног програма, што је посебну важност имало у моралном васпитању регрута.

У годинама када је јачала парламентарна моћ у Србији,¹⁰⁷⁵ истицани су примери врлина српских сељака и трговаца из различитих делова земље, из непосредне прошлости. То показује садржај *Читанке за редове и ниже чинове у српској војсци* из 1889. године,¹⁰⁷⁶ у којој су објашњења одређених војних врлина поткрепљена и конкретним примерима деловања и понашања редова и подофицира из српско-турских ратова 1876–1878. и рата против Бугара 1885–1886. године. За разлику од таквог приступа, у *Војничкој читанци*, која је објављена у години када је краљ Александар државним ударом преузео власт

¹⁰⁷² „Сада настаје питање: има ли према своме бројном стању и просветном образовању сразмеран број ових Хероја у других народа? – Нема.“ А. Живановић, *Чему војника учи наша народна поезија*, 5.

¹⁰⁷³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 106–110.

¹⁰⁷⁴ Аноним, Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба, *Ратник*, Књ. XX, Св. II, април 1889, 215.

¹⁰⁷⁵ Р. Љушић, *Историја српске државности*, Књ. II, *Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад 2001, 203–210.

¹⁰⁷⁶ С. Магдаленић, *Читанка за редове и ниже чинове у српској војсци*, Београд 1889.

(1893), морално-дидактични примери су пронађени у даљој прошлости, почевши од времена немањихке Србије. Историјске личности биле су у функцији персонификације успона, пада и обнове историјског живота нације, а њихово понашање виђено је као судбоносно за еволуцију националне државе. Нису били дати примери врлина „малог“, „обичног“ ратника/војника, већ српских поглавара и војсковођа.¹⁰⁷⁷ Једини изузетак у том низању портрета националних владара и војсковођа као портрета одређених раздобља српске историје, представљају три српска јунака: Милош Обилић и његова два побратима – Иван Косанчић и Милан Топлица. Са историјском причом о Првом српском устанку, на позорницу ступа народна воља и народни договор, те се тако помиње да је народ изабрао Карађорђа за „свог поглавицу“. Поред Карађорђа, помињу се и друге старешине српске војске и јунаци. Од Другог српског устанка, владар поново постаје кључни топос наратива.

Повезивање локалног и пуковског идентитета одвијало се највише путем повезивања одређеног хероја са одређеном територијом. Тако су командири чете, водни официри и подофицири имали обавезу да, у време одмора од војничких дужности, причају о ратној прошлости и нарочито истичу херојске подвиге појединаца с пуковске територије. Наглашава се и потреба преношења породичне атмосфере у контекст јединице: „Па као што се у таквим приликама искупљају на дому сви чланови породице, својта, познаници и пријатељи, те поседају око домаћина, да од њега чују како је било за време дедова и како је свет у старо доба живео, -тако би се и ови млади војници могли искупљати око својих старешина, официра или подофицира, да слушају и да се диве јуначким делима појединих ратника, и историју своје трупе у којој служе; да им старешине казују у којима се биткама вила застава њихова пука било да је водила њихове старије другове на јуриш као знамење победе, било у мање срећним приликама као стожер и светиња, око које су поносно и јуначки гинули храбри борци за Краља и Отаџбину, бранећи заставу своју.“¹⁰⁷⁸ Повезивање локалних ратника с пуковским идентитетом одвијало се и кроз називе пукова.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁷ Слике владара и војсковођа, народних првака, који су пратиле историјски наратив у *Војничкој читанци* из 1893. године разматране су у потпоглављу „Кнежев/ краљев војник“.

¹⁰⁷⁸ *СВЛ*, 1899, 833.

¹⁰⁷⁹ Тако је 1899. године Шумадијски артиљеријски пук добио име Шумадијски артиљеријски пук „Танаско Рајић“. Овај пук је, по формацији из 1899. године, био стациониран у Крагујевцу, којем је припадало и место

Године 1879., српски пуковник Димитрије Ђурић тражио је да се војницима чита «Животопис наших јунака и славних мужева, важне и поучне битке из старе и нове историје и српске јуначке народне песме.»¹⁰⁸⁰ Године 1889, у *Ратнику*, истицано је да је од посебног значаја да се народ упозна са изгледом српских хероја: „треба да их цртамо и живопишемо, па да им слике растурамо по целом Српству, у и ван Краљевине Србије, те да их свака кућа има и свако дете познаје“. Анализирана су и дотадашња остварења на том пољу, па се закључује да су до сада настале слике „Таковски устанак 1815“, „Танаско Рајић на топу“, „Катанић на Нешковом вису“, „Бојне слике из другог српско–турског рата“, али да је на овом пољу потребно још много радити: „А камо Хајдук-Вељкове јуначке смрти? Где је Милош Обилић, Синђелић, Курсула, Зека Капетан, где је Лазар војвода, Павле Бранковић, и толики чувени јунаци? Све их треба овековечити сликама у најважнијим моментима њихових дела.“¹⁰⁸¹

Почевши од последње деценија 19. века, у војничкој литератури су, и сликом и речју, глорификовани, поред владара, и јунаци Косовског боја и Првог и Другог српског устанка. У војсци је била пласирана и ликовна представа херојског подвига капетана Катанића, јунака из српско-бугарског рата 1885–1886. године. Почетком 20. века, овом националном пантеону придружују се и борци за ослобођење српског народа на простору Македоније и Старе Србије, као што је, на пример, четнички војвода Глигор Соколовић. Сваки од ових хероја представљао је оличење мартирских идеала – живот у служби општег, националног добра, али су у српској војсци ови примери уобличавани и разрађивани и у складу са репрезентацијом војних дужности тог времена.

У војничкој литератури, Косовски бој је служио за усвајање поука о војним врлинама. У *Војничким врлинама у примерима* из 1900. године, на крају књиге, међу ликовним прилозима, дато је неколико слика с косовском тематиком. Једна од њих је била репродукција литографије Адама Стефановића *Цару Лазару коња убише* настала 1875.

Страгари где је рођен Танаско Рајић. Шумадијски артиљеријски пук је добио име по познатом страгарском јунаку и зато што је он сматран и „патроном“ српске артиљерије. Потом, X пешадијски пук, који је, у време доделе назива, био стациониран у Горњем Милановцу, добио је име „Таковски“. И XIII пешадијски пук, који је био стациониран у Неготину, добио је назив по познатом неготинском јунаку, Хајдук Вељку.

¹⁰⁸⁰Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, Београд 1879, 68-73, цитирано према С.Ђукић, *op.cit.*, 239,240.

¹⁰⁸¹Ј. Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, јуни 1889, Књ. XX, Св. 4, Год. 11, 446.

године, која је у *Војничким врлинама* названа *Косовска битка* (сл.135). Она је одговарала потреби да постоји визуелни подсетник на све оне врлине које су красиле косовске јунаке, а које су биле описане у текстуалном делу књиге. Као примере љубави према отаџбини, аутор је навео цара Лазара, поменуо Милоша Обилића и његова два побратима, а у истом контексту родољубивих осећања наведени су и Југ Богдан и девет Југовића. Примери оданости владару су пронађени у стиховима народне песме „Цар Лазар и царица Милица“, у којима је описан исход Косовског боја и погибја свих српских јунака „бранећ (...) свога господара, господара славног Кнеза Лазара“. Тако је одабир Стефановићеве литографије под називом *Косовска битка* одговарао и ранијим интерпретацијама народних песама косовског циклуса у српској војсци, у којима је истицана бројност косовских хероја као доказ да су њихове врлине – врлине целокупног народа: „а оваквих (јунака, прим аут.) је било код Цара Лазара сто хиљада – цела војска, читав народ“.¹⁰⁸²

У *Војничким врлинама* као пример љубави према застави истицан је Бошко Југовић, па је и међу ликовним прилозима била и репродукција слике *Бошко Југовић*, која је годину дана касније била објављена и у војном листу *Узданица* 1901. године (сл.122).¹⁰⁸³ Сliku Паје Јовановића *Бошко Југовић*, која је била заложена у Београдској касини, откупио је Официрски дом за 3000 динара 1897. године.¹⁰⁸⁴ Официрски дом је откупио и слику Петра Раносовића *Бошко Југовић опрашта се са царицом Милицом*.¹⁰⁸⁵ Снага култа косовског јунака Бошка Југовића, барјактара показала се и одабиром овог јунака за централну фигуру Споменика косовским јунацима, подигнутом 1904. године у Крушевцу.

Слика *Вечера у очи Видов-дана* (сл.136), била је прво објављена у *Војничким врлинама*, а потом и у *Узданици* (сл.133).¹⁰⁸⁶ У питању је била репродукција литографије Павла Чортановића, „Кнежева вечера“ из 1861. године,¹⁰⁸⁷ инспирисана истоименом епском песмом. Изменом назива литографије у *Војничким врлинама* потуснут је кнез

¹⁰⁸² А. Живановић, *op. cit.*, 13.

¹⁰⁸³ Слика је у *Узданици* објављена под називом *Бошко Југовић с крсташем у руци*. *Узданица*, Св. 4, 30.април 1901, 265.

¹⁰⁸⁴ *Српски сион*, Бр.47,Сремски Карловци, 16.новембар 1897, 793.

¹⁰⁸⁵ Слика је скинута са рама и пребачена у подрум за време Првог светског рата. Налазила се још увек у Дому 1922. године, а после тога јој се губи траг. Љ.Симић-Констатиновић, Петар Раносавић-Ранос, *Зборник Народног музеја*, Св.5, Београд 1967, 445.

¹⁰⁸⁶ *Узданица*, Год. I, Св.2, 28. фебруар 1901.

¹⁰⁸⁷ М. Врбашки, *Павле Чортановић : (1830-1903) : пионир популарне уметности*, Нови Сад 1990, 9.

Лазар, што је одговарало и визуелној репрезентацији догађаја, где је Милош Обилић представљен у центру композиције. Обилић је приказан како подиже кажипрст десне руке што је био гест којим је визуализована Милошева заклетва. Лева рука придржава сабљу извађену из корица и тиме, и симболиком сабље као достојанства и части, подцртава овај догађај као заклетву Милошеву којом ће одбранили своју част на Косову пољу. Године 1907, у војном приручнику *Коњичка служба*, објављено је исто дело, али под новим називом „Милош Обилић у очи битке на Косову, 15. јуна 1389“ (сл.137). Овим називом, из којег је и избачена реч вечера, још јасније је указано на Милоша Обилића као главног актера догађаја описаног у народној песми. У *Коњичкој служби*, изнад слике исписане су и речи које је, према народној песми „Кнежева вечера“, Милош Обилић изрекао на оптужбу кнеза Лазара да ће он на Косову пољу бити издајник. У народној песми, Милош је рекао „Сјутра јест лијеп Видов данак, виђећемо у пољу Косову ко је вјера, ко ли је невјера!“¹⁰⁸⁸, а у *Коњичкој служби* дошло је до замене синтагме „Косовско поље“ речју „Видов-дан“: „Сутра је Видов-дан, видећемо ко је вера, а ко невера“. Видовдан је, током 19. века, постао симбол „јуначког огледања“¹⁰⁸⁹ – дан када се помињу све жртве пале за национално ослобођење, и тиме је Милошева заклетва добила општији карактер, као заклетва на јунаштво и оданост на свим бојним пољима. Употребом и слике и Милошевих речи у *Коњичкој служби* створен је вербално-визуелни мemento Косовског завета, који је требало да омогући ефикасно разумевање поуке намењене војницима. Променом назива слике у војном контексту истакнут је јунак, што је одговарало и потребама васпитања војника.

У *Узданици*, српским војницима презентован је лик Милоша Обилића као стојећа фигура у пуној ратној опреми, једном руком ослоњен на исукани мач, а у другој држи корице мача (сл119.). Он је дат у љускастом оклопу и са шлемом на глави на којем је базилиск и три орлова пера. Иконографија овог Милошевог портрета заснива се на графичком делу Самуела Ленхарта из 1829. године, које је током 19. века стекло велику популарност и на почетку 20. века представљало „прототип Милошевог идеализованог портрета“.¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁸ В. Ђурић, *Антологија народних јуначких песама*, Београд 1977, 262.

¹⁰⁸⁹ М. Роровић, *Vidovdan i časni krst*, Београд 2007, 168.

¹⁰⁹⁰ Љ. Стошић, Милош Обилић као „нови Константин“, 431.

У *Војничком буквару* из 1911. године објављена је слика Милоша Обилића у оклопу са шлемом на глави, огрнутог доламом, са уздигнутим мачем на коњу, у позиву на напад (сл.138). Милош Обилић представљен је са своја два побратима, а у позадини је шатор. Изнад слике дат је назив „**Милош Обилић** Главар I. Коњичког пука”, а испод је исписано „*Јуначки је погинуо на Видов-дан 15. јуна 1389.*“¹⁰⁹¹ Слика је објављена наспрам текста о Милошу Обилићу у којем се у кратким цртама дају сва кључна значења о овом косовском јунаку, презентована у војничкој литератури и тумачена као поуке народних песама у којима је он централна личност.

Популарне графике с косовском тематиком, које су биле пласиране и у српској војсци почетком 20. века, представљале су Милоша у више сцена (*Вечера у очи Видов-Дана, Под шатором Милош Обилић распорио Мурата, На Косову у табору турском*).¹⁰⁹² За потребе стварања једне „слике сећања“ на Милоша Обилића коју је наметнула концепција *Војничког буквара* из 1911. године, требало је сублимирати догађаје и значења Милошевог лика и преиначити их у једну представу која ће одговарати војничком васпитању. Слика, која је настала за потребе *Војничког буквара*, сумира вербални наратив дат на страници наспрам ње: „По народним песмама, које опевају вечиту славу, храброст и јунаштво Милоша Обилића, Он је у боју на Косову доспео до шатора турског цар Мурата, ту га распорио, а затим узјахао на коња и са своја два побратима секао и обарао Турке“.¹⁰⁹³ Тако је, као знак Милошевог херојског дела, на слици представљен у позадини шатор, који асоцира на место где је Обилић одбранио своју част и испунио заклетву дату владару. Он је приказан као коњаник, чиме је представа доведена и у везу са коњичким пуком, који је носио име по Милошу Обилићу. Будући да слика приказује Милоша у друштву двојице побратима, њоме је промовисано и другарство као једна од важних војничких врлина, која је и раније у војничкој литератури највише била истицана на примеру Милоша, Ивана и Милана. Њихова улога у Косовском боју се сматрала чак и пресудном.¹⁰⁹⁴ Они су представљени као узор сваком српском војнику: „Сваки српски војник треба да се угледа

¹⁰⁹¹ К. Локић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 43.

¹⁰⁹² Овде су дати називи под којим су графичка остварења с косовском тематиком била пласирана у српској војсци. О називима под којима су била популарна у јавности в. фусноту бр. 13, 14, 19.

¹⁰⁹³ *Ibid.*, 42.

¹⁰⁹⁴ „Тога дана, када је Милош Обилић са два побратима, погинуо, почела се и свршила и наша несретна косовска битка.“ М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 26.

на ова три узор српска јунака и побратима, којих ни у ког другог народа нема“.¹⁰⁹⁵ У *Војничком буквару* је њихово другарство нарочито истакнуто због повезивања пуковског идентитета са Косовским јунаком.

У *Војничком буквару*, Милош на глави има шлем, на којем се, уместо уобичајене представе базилика раширених крила, налазила представа сокола. То је одговарало актуелној политици јужнословенског уједињења коју су промовисала у јавности нарочито соколска удружења. Обилић је на овој слици репрезентован и као пример неустрашивости, која се огледа у чињеници да се јунак не зауставља на једном херојском делу (убиству Мурата), већ бије битку до своје смрти, што симболизује уздигнути мач, којим Милош позива на јуриш и нове генерације српских војника.

Јован Мишковић је сматрао Обилића „представником српске славе и величине на Косову“, приметивши да „више се прича о јуначким делима Милоша Обилића него и целој битци Косовској. Милош Обилић то је Косовска битка“.¹⁰⁹⁶ Ово осамостаљење култа Милоша Обилића и чак његова превага над култом кнеза Лазара, одвијали су се у контексту потреба националне политике у 18–19. веку и почетком 20. века, којој је више одговарао Милош као „земаљска и делатна *vita activa*“, као допуна Лазаревој небеској „*vita contemplativa*“.¹⁰⁹⁷ Због таквог значења Милоша Обилића у српској култури, његов лик је и био изабран за аверс Медаље за храброст, утврђене у току Другог балканског рата (12. јуна 1913), уместо дотадашњег обличја Србије. Поред тога, култ Косовске битке (а самим тим и Милош као његов главни протагонист) постајао је култ југословенске нације, те је и у том смислу лик Милоша Обилића на аверсу Медаље за храброст требало да представља већи мобилизацијски потенцијал за осветнике Косова (сл.139).

У војсци је био негован култ Стевана Синђелића. Његов хероизам био је битан за преиначавање Ћеле-куле у споменик српске моралне победе на Чегру. У првим војним приручницима у којим су се појавиле и визуелне слике хероја нема слике Стевана Синђелића, већ визуелни подсетник на његово херојство представља Ћеле-куле. Тако је, у Наумовићевим *Војничким врлинама*, у текстуалном делу приручника, Синђелић био дат

¹⁰⁹⁵ *Ibid.*

¹⁰⁹⁶ Ј. Мишковић, Косовска битка, *Ратник*, Књ. XXII, Св. IV и V, Год. XII, Београд, април и мај 1890, 371.

¹⁰⁹⁷ Љ. Стошић, *op. cit.*, 438–439.

као пример љубави према отаџбини,¹⁰⁹⁸ а његови војници на Чегру као пример врлине привржености и оданости старешинама,¹⁰⁹⁹ док је у ликовним прилозима постојала само представа Ћеле-куле. У војном листу *Узданица* слика Ћеле-куле нашла се у контексту којим се војницима објашњава значај косовског завета.¹¹⁰⁰ Лик Стевана Синђелића не појављује се ни у *Узданици* ни у *Војничким врлинама*. Појава његовог портрета у војничкој литератури остварена је тек с популарношћу представе Синђелића коју је створио Павле Чортановић крајем 19. века (1890) односно почетком 20. века (1900).¹¹⁰¹

Везивање херојства Стевана Синђелића за Ћеле-кулу остваривано је и идејом да се овом јунаку подигне споменик на Чегру (1890), а касније и глорификацијом његовога дела приликом церемоније освећења темеља спомен-капеле на месту Ћеле-куле (1894). Тада је у камен-темељац био узидан рукопис споменице, који је наглашавао Ћеле-кулу као топос сећања на херојску погибију Стевана Синђелића. Истицање Синђелићевог јунаштва у наративима о Ћеле-кули било је визуализовано и уређењем ентеријера спомен-капеле, којом је доминирала представа *Стеван Синђелић у боју на Чегру*, као и вишејезична подсетница у којој се истиче његово херојство.¹¹⁰² У ентеријеру је, вероватно, била канонска представа Стевана Синђелића коју је израдио Павле Чортановић.¹¹⁰³ Касније ће се Синђелић и Ћеле-куле често представљати истовремено, као што је то пример у *Коњичкој служби* или у једном броју независног војног листа *Српска војска*, посвећеног управо овом јунаку, његовим саборцима и Ћеле-кули. Специјалан број *Српске војске* био је издат на стогодишњицу од Битке на Чегру, 19. маја 1909. године. У том броју нашле су се и слике, уметнуте у текстове о херојском делу Стевана Синђелића и Ћеле-кули.¹¹⁰⁴

¹⁰⁹⁸ М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, 51–55.

¹⁰⁹⁹ *Ibid.*, 97.

¹¹⁰⁰ *Узданица*, Св. 3, 31. март 1901.

¹¹⁰¹ М. Врбашки, *Павле Чортановић (1830–1903) пионер популарне уметности*, Нови Сад 1990, 18–19, где се наводи да постоје две готово идентичне верзије слике *Синђелић на Чегру*: прва се чува у Музеју Крајине у Неготину и потиче из 1890. године, а друга у Галерији Матице српске, а настала је 1900. године.

¹¹⁰² „Овај чудновати и јединствени споменик у светској историји јесте из времена првог српског устанка на Турке. Он је везан за име чувеног ресавског војводе Стевана Синђелића и његово јуначко дело.“ Аноним, „Стогодишњица Ћелекуле“, *Штампа*, 17. мај 1909, 134. цитирано према И. Борозан, Ћеле-кула између мита и историје, *ВИГ*, 1/2015, 34. О уређењу ентеријера капеле в. *Ibid.*

¹¹⁰³ *Ibid.*; М. Врбашки, *op. cit.*, 18–19, кат. 16.

¹¹⁰⁴ Репродукција дела насталог на основу слике Павла Чортановића „Синђелић на Чегру“ (1900) дата је на насловној страници у оквиру текста, в. Аноним, Сенима Чагарских јунака, *Српска војска*, Бр. 20, 19. мај 1909, 1. Репродукција дела насталог на основу цртежа Стеве Тодоровића „Ћеле-кула, крај Ниша“ (1878) дата

Чортановићева представа Стевана Синђелића „у најважнијем моменту његовог херојског дела“ била је коришћена, као што смо већ поменули, у *Коњичкој служби* из 1907. године. Она је тамо била креирана у виду амблема, као и слике Милоша Обилића и Хајдук Вељка, које су се нашле у овом војном приручнику (сл.140). Ликовна презентација Синђелића чинила је пиктограм (*imago*), изнад кога су, као *subscriptio*, биле исписане чиниле његове речи: „Спасавајте се, браћо, који хоће и може!“. *Inscriptio* је био наслов дат испод ликовне представе: „Синђелић на Чегру 19. маја 1809. године“. Амблематски портрети у *Коњичкој служби* давали су се у функцији ефикасног усвајања морално-дидактичких порука, које су својим примером представљали насликани јунаци. Оваква стратегија употребе амблематизовања портрета била је један од видова којим су пропагиране националне врлине у српској култури 19. и почетком 20. века,¹¹⁰⁵ а надовезује се на амблематику барокне културе и средњовековних *Biblia pauperum*.¹¹⁰⁶

Синђелић је представљен у тренутку који је био описан и у текстуалном делу *Коњичке службе*: „он још последњи пут погледа своје другове како се очајнички око њега боре, а затим скреса пиштољ и упали барутни магацин“.¹¹⁰⁷ У првом плану је атлетска стојећа фигура која је, још од античког времена, била визуелна репрезентација херојства и моралне снаге. То је било и извориште за повезивање атлетских представа Христових војника са хришћанским врлинама.¹¹⁰⁸ Као што су, у античком свету, а потом и у ранохришћанској култури, арене биле место алегоријског представљања врлина (место на којем се демонстрирала ментална контрола, дисциплина)¹¹⁰⁹ тако је, у портрету Стевана Синђелића, бојиште представљено као место на којем се доказује врлина. Синђелић је дат у тренутку када је одлучио да преузме контролу над хаотичним стањем, које је Чортановић приказао у другом плану, као многољудну сцену очајне борбе између Турака и Срба.

је у истом броју *Српске војске*, такође, у оквиру текста, в. Аноним, Теле-кула, *Српска војска*, Бр. 20, 19. мај 1909, 5.

¹¹⁰⁵ О амблематизовању портрета националних хероја у српској уметности в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 211.

¹¹⁰⁶ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 210–211.

¹¹⁰⁷ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 13.

¹¹⁰⁸ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 368–369.

¹¹⁰⁹ *Ibid.*

Овај визуелни портрет Стевана Синђелића коришћен је и у *Војничком буквару*, где је био у сагласју са врлином истакнутом у вербалном портрету: „Када су Турци ово утврђење са великом војском напали, онда је храбра посада под Синђелићем ово утврђење до последње капи крви бранила да покажу, како треба гинути: *'један за све и сви за једнога'* и како треба бранити свако пољско утврђење“.¹¹¹⁰

Култ Хајдук Вељка у војсци био је учвршћиван његовим портретисањем у војној литератури и војном простору.¹¹¹¹ Највише је коришћен портрет Хајдук Вељка настао по основу јунаковог портрета који је креирао Анастас Јовановић, у литографији, на основу три талботипска снимка непознате личности.¹¹¹² Јовановић је овај портрет израдио за потребе стварања литографске едиције *Споменици Србски*.¹¹¹³ За разлику од визуализације ликова других хероја, који су рађени на основу дела различитих аутора, Хајдук Вељко је у *Војничкој читанци* (1893),¹¹¹⁴ *Војничким врлинама у примерима* (1900),¹¹¹⁵ *Узданици* (1901),¹¹¹⁶ *Коњичкој служби* (1907),¹¹¹⁷ и *Војничком буквару* (1911),¹¹¹⁸ увек презентован

¹¹¹⁰ К. Локић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 44.

¹¹¹¹ Иако је Раносовићева слика „Упад Хајдук-Вељка у турски стан“ (1900) била критикована и одбијена за Париску изложбу, Раносовић је успео да склопи уговор са фирмом „Јефта Павловић и комп“ ради олеографског умножавања, те је слика доспела у многе домове и школе. Љ.Симић-Константиновић, *Петар Раносавић-Ранос*, 443.

¹¹¹² Постоје претпоставке да је у питању лик Раке, сина Хајдук Вељка. Оне су изнете на основу сличности лика Хајдук Вељка на портрету А. Јовановића и портрета Хајдук Вељковог сина који је урадио Петар Паликрушић, а који је сачуван у Народном музеју у Београду. В. Стаменковић, *Јунак од сабље. Хајдук Вељко Петровић као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017, 102–103. Међутим, постоје и тврдње да је црногорски војвода Петар Вукотић био модел Анастасу Јовановићу и Урошу Кнежевићу, а засноване су на сведочанству Константина Ненадовића у којем се наводи да су Вељкови савременици сматрали да Вукотић веома личи на њега. С. Недић, *Споменик на месту погибије Хајдук-Вељка у Неготину*, ЗМСЛУ, св. 26, Нови Сад 1990, 303; В. Стаменковић, *op. cit.*, 104.

¹¹¹³ О *Споменицима Србским* Анастаса Јовановића в.: Љ. Никић, *Споменици србски Анастаса Јовановића*, каталог изложбе, Београд 1958; П. Васић, *Живот и дело Анастаса Јовановића првог српског литографа*, Београд 1962; М. Врбашки, *Литографије Анастаса Јовановића из збирке Срђана Стојанчева*, каталог изложбе, Горњи Милановац 2008; Д. Ванушић, *Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба*, у: *Идентитет и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 91–110; *Idem*, *Визуелизација мита о богоизабраном народу: Споменици Србски Анастаса Јовановића*, у: *Идентитет и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 113–138; *Idem*, *Популаризација средњовековних хероја средином XIX века: Споменици србски Анастаса Јовановића*, у: *Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XIX века*, ур. Л. Мереник, В. Симић, И. Борозан, Београд 2016, 87–94.

¹¹¹⁴ М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 40.

¹¹¹⁵ М. Наумовић, *op. cit.*, ликовни прилог.

¹¹¹⁶ *Узданица*, Год. I, Св. 1 1901, [б. п.]

¹¹¹⁷ Драг. Ј. Андоновић, *op. cit.*, 14.

¹¹¹⁸ К. Локић, *op. cit.*, 47.

на основу Јовановићевог литографског портрета, иако су Хајдук Вељков лик и јунаштво били теме ликовних дела и других уметника.¹¹¹⁹

Вељков портрет је атипичан у односу на већину портрета других хероја бојног поља (Милоша Обилића, Бошка Југовића, Стевана Синђелића, Танаска Рајића, Јове Курсуле и др.) који се такође јављају у приручницима. Док су други хероји дати у акцији, Хајдук Вељко је презентован у виду хијеретичне представе. Оваква визуелна презентација његовог лика одговарала је и карактеру култа Хајдук Вељка, који је грађен по угледу на светитељске култове.¹¹²⁰ Традиционално презентовање подразумевало је истицање лика светитеља наспрам историјског догађаја из његовог живота, што је представљало поштовање догме о светим представама.¹¹²¹

У *Војничкој читанци* дат је допојасни портрет Хајдук Вељка (сл.141), тако да се на њему не види силав са заденутом кубуром на коју Вељко ослања своју десну руку, као на портрету који је урадио Анастас Јовановић. Овде је изостављен асесоар који га идентификује као јунака бојног поља, а у позадини нису приказани ни шанац ни топ, који упућују на место и начин његове херојске погибије. Својом иконичном представом хијератичног карактера, портрет у *Војничкој читанци* уклопљен је у галерију портрета српских владара. Он је постао подједнако важна слика о Првом српском устанку као и слика Карађорђа, што је био део политике династије Обреновић да умањи значај Карађорђа за „васкрс Србије“.¹¹²² Оваква политика имала је одраз на грађење вербалне презентације Првог српског устанка у *Војничкој читанци*. За разлику од Другог српског

¹¹¹⁹ Први портрет Хајдук Вељка урадио је сликар Урош Кнежевић за потребе креирања галерије портрета коју је наручио кнез Александар Карађорђевић, *Живописане галерије знаменитих људи за 1804*. Овај портрет се данас налази у Народном музеју у Београду: У. Кнежевић, Хајдук Вељко Петровић, уље на платну, 1852, Народни музеј у Београду, инв. бр. 31-444. О томе више в. П. Васић, *Историјски портрети Уроша Кнежевића*, Зборник Музеја Првог српског устанка II, Београд 1960, 35–38, Idem, *Урош Кнежевић: 1811–1876*, Опово 1972. Друга ликовна дела која су била инспирисана Вељковим јунаштвом: С. Тодоровић, *Смрт Хајдук Вељка* 1862, 1894; П. Раносовић, *Упад Хајдук Вељка на турски логор*; Н. Стефановић, циклус слика посвећен Хајдук Вељку, в. Н. Макуљевић, *ор. cit.*, 107–108; В. Стаменковић, *Јунак од сабље. Хајдук Вељко Петровић као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017, 165.

¹¹²⁰ О елементима светитељских култова у промоцији националних хероја в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 92. У пропагирању култа Хајдук Вељка, значај је имало и дело „Житје ајдук-Вељка Петровића,“ које је Вук Стефановић Караџић објавио 1826. године: В. С. Караџић, *Житије ајдук-Вељка Петровића*, *Даница*, Год. I, 1 (1826), 70–94, доступно на интернету: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=2&m=2#page/96/mode/2up>. Анастас Јовановић је од Вука Караџића и тражио биографију Хајдук Вељка за свој пројекат *Споменици Србски*. П. Васић, *ор. cit.*, 12.

¹¹²¹ М. Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, 369.

¹¹²² Idem, *Таковски устанак- српске Цвети*, 67-72.

устанка, у чијем су приказу на неколико места само споменути неки од јунака, у наративу о Првом српском устанку много је више пажње посвећено другим јунацима, а тиме је минимализована улога Карађорђа. Ова стратегија визуализована је и пласирањем једине слике битке у *Војничкој читанци*, битке на Суводолу (сл.85).¹¹²³ Иако је батаљистички приказ, заправо, била слика којом се глорификује херој (у центру је приказан Карађорђе на белом коњу у јуришу, као покретач српске војске), она је названа *Битка Суводолска* чиме је скренута пажња са главног јунака на све српске ратнике који су учествовали у њој.¹¹²⁴

У Наумовићевим *Војничким врлинама у примерима*, репрографисана је литографија Анастаса Јовановића (тако да приказује у целости Јовановићево решење): трочетвртински портрет и у позадини шанац и топ (сл.142); а не допојасно као у *Војничкој читанци*. Визуелна репрезентација одговара и вербалном портрету Хајдук Вељка, датом у овом приручнику. Наумовић је опширно писао о Хајдук Вељку у односу на остале хероје, а сврстао га је међу примере врлина храбрости, срчаности, решености, сталности и присебности.¹¹²⁵ Хајдук Вељко је једини јунак чија је биографија код Наумовића презентована у неколико потпоглавља.¹¹²⁶

Јовановићева литографија на којој је представљен Хајдук Вељко пласира се и у првој свесци *Узданице*, а након Хајдук Вељковог портрета датог на посебном листу (сл.143), штампан је и посебан текст о овом неготинском јунаку. У тој свесци *Узданице*, поред владарских портрета на унутрашњим насловним страницама листа, приказана је још једино репродукција слике *Танаско Рајић на топу*, коју је урадио Петар Раносовић, након чега је, такође, следио текст о хероју. Тако су у *Узданици*, као и пре ње, у *Војничкој читанци*, визуелно била издвојена ова два хероја бојног поља.

У *Коњичкој служби* је, у складу са читалачком публиком овог приручника, Хајдук Вељко истицан као „коњички војвода“. Његов портрет (сл.144) је, као и слике Милоша Обилића и Стевана Синђелића, у тој публикацији амблематизован. Изнад допојасног

¹¹²³ М. Васић, *op. cit.*, 42.

¹¹²⁴ О сликама битака у истицању култа анонимних хероја бојног поља у српској уметности 19. века в. Н. Макуљевић, *op. cit.*, 109–110.

¹¹²⁵ М. Наумовић, *op. cit.*, VII

¹¹²⁶ „IX Хајдук Вељко а) Детињство Хајдук Вељково 124, б) Хајдуковање Вељково 125, в) Хајдук Вељко буни Црну Реку 125, г) Хајдук Вељко у борби 126, д) Хајдук Вељка оптужују скупштини 127, њ) Причање Књаза Милоша Великог о Хајдук Вељку 128, ж) Хајдук Вељко као муж 129, з) Хајдук Вељко као војвода у Крајини 130, и) Хајдук Вељко наређује своме брату Милутину да изађе Турчину на мегдан 132, ј) Чије су боље топције 134, к) Смрт Хајдук Вељкова 136“. М. Наумовић, *op. cit.*, VII.

портрета, на којем је приказан силав са кубуром, али изостављен шанац и топ у позадини, била је исписана његова девиза: „Главу дајем, Крајину не дам!“.¹¹²⁷ Вељкове речи су се, заправо, односиле на Неготин, али је, наводно, усмено предање преиначило Неготин у Крајину.¹¹²⁸ Ово је одговарало регионалном патриотизму који је требало неговати и с обзиром на војно-територијалну поделу Србије, те захваљујући коме су сви војни обвезници у Тимочкој дивизији могли да доживе Хајдук Вељка као свог јунака.

Јовановићева литографија репродукована је и у *Војничком буквару*, где је Хајдук Вељко приказан као главар XIII пешадијског пука и Тимочког артиљеријског пука (сл.145). У тексту наспрам слике истакнуте су његове речи: „Главу дајем, Крајину не дајем“, као и „нико мимо мене, нико иза мене“, те његове последње речи „држ'те се“.¹¹²⁹ Биле су то поуке на основу којих је требало да регрути усвајају оданост и љубав према старешини,¹¹³⁰ као и истрајност у борби.

У истраживаном периоду, Тодоровићева слика *Смрт Хајдук-Вељка* из 1850. године није била коришћена за потребе моралног васпитања војника, али ни друге слике умирућих хероја, као што је слика Анастаса Јовановића из 1860. године *Смрт Васе Чаратића на Стамбол капији 1806*.

У литератури намењеној војницима, за визуализовање војних врлина коришћен је и лик Танаска Рајића. Он се појављује у Васићевој *Војничкој читаници*, у којој су доминирале слике средњовековних владара и владара модерне Србије. Овај јунак је био, заједно са Хајдук Вељком, и једина представљена личност у *Војничкој читаници* која није имала титулу врховног заповедника српске војске.

У *Војничкој читаници* дата је репродукција графике у којој је Танаско Рајић приказан у одбрани топа,¹¹³¹ са сабљом у једној руци и пиштољем у другој (сл.146). Представљена је блиска борба, у којој је стојећа фигура Танаска Рајића, с чврстим ослоном на земљи (као на бедему), иако испред њега сликом доминира неколико фигура палих ратника и Турака, у нападу, са уздигнутим оружјем. Насупрот значају који је дат

¹¹²⁷ Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 14.

¹¹²⁸ В. Мереник, Хајдук Вељко, у: Група аутора, *Музеј Хајдук Вељка Петровића*, каталог изложбе, Неготин 2013, 12; према В. Стаменковић, *op. cit.*, 49.

¹¹²⁹ К. Јокић, *Војнички буквар*, 46.

¹¹³⁰ У *Војничким врлинама у примерима*, Хајдук Вељкови војници су наведени као примери врлине љубави и оданости према старешини, М. Наумовић, *op. cit.*, 98.

¹¹³¹ М. Васић, *op. cit.*, 55.

његовој визуелној репрезентацији у *Војничкој читанци*, Рајић је тек поменуто у историјском наративу о Другом српском устанку. У вербалној презентацији Другог српског устанка, Милош Обреновић је кључна личност, док се други устаници готово и не помињу. У циљу истицања Милошеве улоге у устанку, Васић наводи речи Хуршид паше: „какав је то човек, који је у исто време свуда? Милош на Љубићу! Милош код Пожаревца! Милош на Дубљу. Свуда Милош“.¹¹³² Ипак, култ Танаска Рајића, који је већ постојао у српској војсци, није могао да буде занемарен у Васићевој интерпретацији, па је и он споменут, али у реченици у којој је Милош главни субјект: „Он [Милош Обреновић, прим. аут.] је с почетка одбијао Турке, па је сишао чак с Љубића до Мораве, али се Турци спреме за одсутан бој, и доиста при нападу отму неке шанчеве и обадва топа, код којих је погинуо чувени тобција *Танаско Рајић*“.¹¹³³

Међу ликовним прилозима Наумовићевих *Војничких врлина у примерима* дата је црно-бела репродукција слике Петра Раносовића *Танаско Рајић на топу* из 1896. године,¹¹³⁴ која је у *Војничким врлинама* названа само Танаско Рајић. Рајић је овде дат као пример врлине „чување оружја“.¹¹³⁵

У *Узданици* је била објављена црно-бела репродукција Раносовићеве слике на посебном листу (сл.147).¹¹³⁶ Објављивањем ове слике у првом броју *Узданице*, као и слике Хајдук Вељка, војницима и подофицирама је дато на знање колико је висока позиција ових јунака у националном пантеону, те да они представљају примере највиших војничких врлина.

У *Коњичкој служби* из 1907. године, репродукован је цртеж урађен према Раносовићевом делу. Као што је већ напоменуто, Хајдук Вељко и Танаско Рајић су визуелно издвојени у односу на друге поменуте хероје, који нису били српски владари и главни заповедници војске. Они се појављују као „пар“ хероја у *Војничкој читанци* (1893), потом и у *Узданици* (1901), а коначно у *Коњичкој служби* (1907) њихове визуелне презентације постављене су једна наспрам друге, као слике сећања на српско јунаштво –

¹¹³² М. Васић, *Војничка читанка*, 58.

¹¹³³ *Ibid.*, 54.

¹¹³⁴ Љ. Симић-Константиновић, *op. cit.*, 441.

¹¹³⁵ М. Наумовић, *op. cit.*, 152–153.

¹¹³⁶ *Узданица*, Год. I, Св. 1, 1901. [б. п.]

Хајдук Вељко презентује јунаштво у Првом српском устанку, а Танаско Рајић јунаштво у Другом српском устанку (сл.148).

Танаско Рајић, у *Војничком буквару*, представљен је цртежом инспирисаним литографијом Анастаса Јовановића, *Јунаштво Танаска Рајића* из 1848. године (сл.149).¹¹³⁷ Иако је био неупоредиво скромнијег ликовног квалитета у односу на Јовановићево дело, овај цртеж је очигледно настао како би одређеним оригиналним решењима више одговарао војној поуци. С друге стране, намера је била да се искористи канонизирана представа Танаска Рајића, коју је створио Анастас Јовановић, како би читаоци/гледаоци ефикасно идентификовали националног хероја. За разлику од Јовановићевог решења, тело Танаска Рајића у *Војничком буквару* није нагунуто уназад, палисада није пробијена и Турци нису у другом плану, већ су приказани оборени, испред јунака.¹¹³⁸ Таква представа одговарала је више потреби да се истакне борба прса у прса, и у њој Рајићева неустрашивост, која је описана и вербално: „*Стан'те, браћо, ако Бога знате! та и из турака тече крв као и из нас!*“. Топови су били вредни Рајићевог пожртвовања и тако је оружју додељено значење светиње. У вербалној слици дате су и наводне Рајићеве речи, које је требало да послуже као поука регрутима: „*Ових топова нећу турцима оставити док ме свега на комаде не исеку*“. ¹¹³⁹ Какав је био задатак ових вербално-визуелних слика Танаска Рајића у моралном васпитању, најбоље сведоче савети подофицирима како да бодре војнике у борби, који су 1910. године већ били дати у крајње практичним, конкретним формама. Тако се описује могућа ситуација на бојишту, уз навођење речи које би старешина могао да упути војнику у тренутку напада:

„Нека противничка, пешачка одељења наступају ка нашој батерији.

– Изволите, изволите само! Чекај док те само помилујемо шрапнелом. А! Још идеш! за тебе је горе! Рајићеве су ово, бре, тобције!“¹¹⁴⁰

Војна застава је коришћена као главни мотив којим су порази постајали тријумфи. Тако су управо заставници и заставе биле теме историјског сликарства које је коришћено у

¹¹³⁷ О контексту настанка литографије Анастаса Јовановића под називом *Јунаштво Танаска Рајића* из 1848. године в. М. Врбашки, *Литографије Анастаса Јовановића из збирке Срђана Стојанчева*, каталог изложбе, Горњи Милановац 2008, 19, кат. 23.

¹¹³⁸ К. Јокић, *op. cit.*, 49.

¹¹³⁹ *Ibid.*, 48.

¹¹⁴⁰ Виши официр, Савети подофицирима (наставак), *Узданица*, Св. VI, јуни 1910, 483.

војсци, а које је имало задатак да војне поразе на Косову и Сливници меморише као моралне победе народа и српске војске. Врлина очувања војне части одбраном заставе, поред слика косовског барјактара Бошка Југовића, пропагирана је и сликом *Катанић на Нешковом Вису* Петра Раносовића.¹¹⁴¹ У *Коњичкој служби* је дат цртеж урађен на основу Раносовићеве слике (сл.150).¹¹⁴² Године 1911, у војном листу *Узданица* објављена Раносовићева слика као илустрација за текст који је био у целости посвећен борби на Нешковом вису.¹¹⁴³

Додељујући називе пуковима по српским херојима требало је да се војничка породица идентификује са њиховим врлинама. У *Војничком буквару* из 1911. године, дати су вербално-визуелни портрети хероја који су били и поглавари одређених пукова:

-, *Стеван Немања* “Главар IV. пешадијског пука.

-, *Цар Душан Силни* “Главар II. коњичког пука.

-, *Цар Лазар* “Главар XII. пешад. пука.

-, *Милош Обилић* “Главар II. коњичког пука.

-, *Стеван Синђелић* “Главар XV. пешад. пука

-, *Хајдук Вељко Петровић* “Главар XIII. пешад. пука и Тимочког артиљ. пука

-, *Танаско Рајић* “Главар Шумад. артиљ. пука.

У *Буквару* је, у горенаведеној галерији портрета, био још и портрет „*Краљевић Марко*“ народни јунак (сл.151), а једино Марково име, међу портретисанима, није носио ниједан српски пук. Он је, претпостављамо, био овде у функцији заштитника нерегуларних војних јединица, које је, од 1903. године, држава све више подржавала. Станислав Краков је, у делу *Пламен четништва*, поредио четнике са Марком Краљевићем: „*Они нису као војници савесно и часно гинули зато што тако треба, него само зато што су они то сами хтели... људе тако блиске природи и боговима. Рођаци по осећању са Краљевић Марком и старим хајдуцима, хлебари, салџије, зидари, сељаци, мирни људи и тихи, постајали су по шумама смели, непосредни и ослобађали се свега*

¹¹⁴¹ О популарности ове слике, која се сматра и првом историјском сликом Петра Раносовића, а која, нажалост, није сачувана в. Љ. Симић-Константиновић, *op. cit.*, 441.

¹¹⁴² Драг. Ј. Андоновић, *op. cit.*, 29.

¹¹⁴³ Борба на Нешковом вису, 12. нов. 1885. године, *Узданица*, Год. XI, Св. XI, XII, новембар-децембар 1911, 830.

личног и сувише осећајног“.¹¹⁴⁴ Испод слике „Краљевић Марко“ народни јунак, натпис није био у функцији истицања херојства, као код других портрета, већ је, уместо јунака, главни субјекат била територија: „Престоница Краљевића Марка била је у граду Прилепу у Македонији“, па је у позадини слике дата тврђава на узвишењу. Тиме је територија била та која је повезивала Краљевић Марка и четнике, који су бранили угрожени српски народ на подручју Македоније. Поред тога, и сам карактер борбе Краљевића Марка одговарао је и карактеру ратовања нерегуларних јединица. У тексту, Марко је представљен као мегданџија „који је често путовао по српским покрајинама, где је свуда делио јуначке мегдане, заступао правду и штитио српски народ од сваке беде и невоље“.¹¹⁴⁵ Пример визуелног репрезентовања Марка Краљевића у *Војничком буквару* уједно је и једини пример визуализације његовога лика у истраживаној војничкој литератури.

Портрети хероја у *Војничком буквару* дати су у низу који прати хронологију појављивања портретисаних личности на историјској сцени, чиме је и у *Војничком буквару* била примењена персонификована историја ради меморисања херојске прошлости. Готово сви портрети у натпису испод слике истичу херојску погибију; изузетак представља натпис испод слике Марка Краљевића. Испод сваког портретисаног јунака – цара Лазара, Милоша Обилића, Стевана Синђелића, Хајдук Вељка и Танаска Рајића – стоји натпис када и где је „јуначки погинуо.“ И смрт цара Душана била је хероизована натписом: „Умро је 8. новембра 1355. год. у походу на Цариград“.

Одабрани портрети средњовековних владара у *Војничком буквару* су иконичне хијератичне представе (сл.152, 153, 154), док су портрети јунака бојног поља обликовани као профане историјске иконе. Портрети су стилски хетерогени и нису дело једног аутора. Слике су, као и у претходним војничким приручницима, компилација популарних дела – владарски портрети су урађени према делима Павла Чортановића и Анастаса Јовановића (Стеван Немања, цар Душан, цар Лазар).

Култ Јована Курсуле био је оснаживан почевши од 1910. године, интензивирањем веза са Русијом. Тада се обележавала стогодишњица од Варваринске битке (1810), у

¹¹⁴⁴С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 2009, 7, цитирано према Д. Шаренац, Традиција нерегуларних трупа: споменик Војводи Вуку у Београду, *Простори памћења*, Зборник радова, Том 2, ур. Д. Булатовић, М. Попадић, Београд 2013, 42.

¹¹⁴⁵К. Локић, *op. cit.*, 38.

оквиру чега је подигнут споменик грофу О'Рурку и изгинулим руским војницима, на месту где се одиграла чувена битка. У исто време био је подигнут и споменик Јови Курсули. Следеће, 1911. године, по наређењу министра И. Гојковића, фотографије које су забележиле свечани чин откривања двају споменика – грофу О'Рурку¹¹⁴⁶ и војводи Курсули (сл.155) – послате су свим јединицама и установама.¹¹⁴⁷ Исте године када су фотографије стигле у све јединице и команде, XVI пешадијски пук добио је назив по руском императору Николају II, а 1912. године IV коњички пук по великом кнезу Константину Константиновићу.¹¹⁴⁸

У години у којој се обележавала стогодишњица битке на Варваринском пољу, 1910, у *Узданици* су репродуковане и две слике Јове Курсуле: прва илуструје изглед јунака (сл.156), а друга двобој између Курсуле и Арапина (сл.157). Обе су представљене као илустрације песме Јована Драгашевића *Јово Курсула* (1862). Пример Јове Курсуле сматран је ефектним репрезентом праведне борбе у којој тријумфује храброст и окретност појединца; у којој побеђује пркос слабијег над материјално надмоћнијим непријатељем.

Након стихова: „А из војске српске јунак се појави, / Крвавог одела, очију крвавих; / На њему не беше кадифа у срми, / Већ дебело сукно у тој мркој крви; / На ногама нису чизме сврх местава, / На глави му црна шубара јагњећа, / А широку палу бацио на плећа, дата је слика, испод које је наставак песме:

„Те с рамена лева крвав балчак сева. / Па се тако диго да дели мејдана, / А под њиме танка бедевија врана, / Дао јој дизгине, па је руком чеше, / Чибука се маша и у кремен креше, / Запалио лулу, облаци се вију, / А кобила танка испружила шију, / Па тако лагано иде пред делију“. На исти начин је и друга слика „укључена“ у песму. Не само што је „оживела“ Драгашевићеве стихове, него је и омогућила да се они прате с лакоћом делећи их на мање целине.

Поред чувене песме српског официра и сликарских дела, војска је даље пропагирала ратничку харизму српског народа и другим средствима „оживљавања“ самог окршаја Јове Курсуле и Арапина. На Врачарском пољу 1890. године, након трка коњаника

¹¹⁴⁶Урамљену фотографију споменика подигнутог руском грофу О'Рурку носио је српски сељак из Варварина, у погребној поворци уприличеној у част покојном Николају Хартвигу, у Београду 1914. године. Фотографија је представљала поклон-успомену породици Хартвиг. *Пијемонт*, Бр. 179, 2. јули 1914, 2.

¹¹⁴⁷*СВЛ* 1911, 97–98.

¹¹⁴⁸В. Иветић, *Политичка улога министара војних Краљевине Србије*, 500–501.

и витешких игара, организована је манифестација приказивања јунаштва Јове Курсуле. *Мале новине* су известиле о великим припремама: „Биће два логора српски и турски. Коњаници и војска у српском логору биће одевени у старо српско витешко рухо, а исто тако и коњаници и војска у турском логору у турском оделу. Јово Курсула биће Коста Ресавац. У турском логору прво свира банда турски марш. Турци се веселе, и сеире, а црни Арапин излази пред српски логор и зачикава и тражи мегдана. У српском логору свира банда узбуну, неки јашу, неки се спремају итд. На једанпут излази из српског логора пред турчина Јово Курсула. Банда у српском логору свира српски марш. Затим настаје сцена како Курсула са Црним Арапином дели мегдан и главу му одсеца. У српском логору весеље. После овог долази дефиловање српске и турске војске и тим се свршава трка“.¹¹⁴⁹ И у првом играном филму, „Карађорђево устанак“, који је 1911. године снимео Боторић, ангажовани су војници, па је тако Јову Курсулу играо Циле Богић, који је тада служио рок у ђачком ескадрону, и „предводио је војнике коњанике обучене у сељачка одела на јуриш. Поред коњаника, и једно одељење пешадије било је обучено у сељачка одела да игра Карађорђево усташе, док су Турци у шалварама и чалмама били највише статисте, плаћени по 2 динара на дан“.¹¹⁵⁰

Ритуал: војничке славе и прославе годишњица

Један од начина достизања унутрашње кохезије војне јединице било је празновање војничке славе, које се уводи 1888. године.¹¹⁵¹ Оно је подразумевало оне ритуалне радње које је Јан Асман препознао „u formi multimedijalne inscenacije koja jezički tekst neodvojivo oblaže tjelom, mimikom, gestikulacijom, plesom, ritmom i ritualnom radnjom“, а која захваљујући посебним поводима обезбеђује и колективну партиципацију, док редовним понављањем омогућава преношење знања које обезбеђује кохезију групе и њену идентификацију.¹¹⁵² Војничка слава је пример на којем можемо уочити механизме

¹¹⁴⁹ *Мале новине*, Бр. 267, 30. септембар 1890, без пагинације.

¹¹⁵⁰ Станислав Краков, Стварање нашег филма, *Време*, 19,20,21. и 22.април 1930, 11.

¹¹⁵¹ *СВЛ*, 1888, 33. О славама команди и установа у српској војсци писао је М. Милкић, Специфичности верског живота у војсци Кнежевине / Краљевине Србије, *Војно дело*, 1/2003, 178–181.

¹¹⁵² J. Assmann, *Kulturno pamćenje*, Zenica 2005, 66.

коришћења различитих облика организоване културе памћења у циљу изградње колективног идентитета.

Војничка слава се уводи у српску војску по угледу на крсну славу која се прославља у народу. Тиме се војска репрезентовала као заштник народних обичаја у којима се испољава аутентичан народни дух.¹¹⁵³ Војничке славе су, тако, повезивале веру и нацију. Обележавање славе подразумевало је све уобичајене елементе прослављања славе у народу. У складу са народним обичајима, у војсци је био одређен домаћин славе, свештеник је светио водицу по канцеларијама, војним собама, официрским домовима, припреман је колач, воштаница, кољиво и вино за преливање колача. Вече уочи славе у цркву се слала свећа, тамјан и зејтин. На дан славе, одабрани представници команде или завода присуствовали би богослужењу у цркви односно логору. У војном простору организовано је благодарење и сечење колача. Војна јединица је на дан славе имала заједнички војнички ручак, којем су присуствовали и сви официри, командант и гости из грађанства. На дан славе војници су били поштеђени гарнизонске службе, кад је год то било могуће. Министар војни захтевао да то обележавање буде скромно, у народном духу: „Нема сумње да сваки Србин с одушевљењем дочекује своју славу, да дан славе радосно и свечано проводи и испраћа, и да сваки тежи да даде изрази свом радосном осећању и видним знацима облачећи се у свечано руво и проводећи се весело у кругу своје породице, својих сродника и присних пријатеља. Али као што је то истина, да Србин, српски народ у опште, мрзи на претераност и раскош, а да љуби умереност и скромност, па да не заборавља на те врлине ни у најрадоснијим својим приликама, светковина слава у војсци не сме узимати на се никакав други вид до онај, који јој је дао народ у коме је она и поникла и чија и јест својина“.¹¹⁵⁴ Правилном службе било је одређено да, након сечења колача, командант „држи говор: о слави, значају њеном по српски народ (подвукла Б. И.) и о историји самог дана славе“.¹¹⁵⁵ Неколико година пошто је уведено обележавање славе у

¹¹⁵³ О важности традиције у националној идеологију, коришћењу, обнови и произвођењу националне традиције у српској култури 19.века, в. Н. Макуљевић, *Уметност и националне идеја у XIX веку*, Београд 2006, 51-70; О односу традиције и културе памћења в. О.Манојловић Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Београд 2014, 43,44.

¹¹⁵⁴ *СВЛ*, 1889, 153,154.

¹¹⁵⁵ *Правила службе, I део*, Београд 1901, 126.

војсци, у независном војном листу *Српска стража*¹¹⁵⁶ поздрављена је појава новог листа *Слава*, при чему је истакнута важност његовог задатка „да гаји и негује стари традиционални српски дух који се под навалом назови културе успавао.“ То је била прилика и да се нагласи како српска војска представља место где се негују српски обичаји.¹¹⁵⁷

Иако је увођење војничке славе представљено као неговање народног обичаја у војсци, она је уведена и због потребе јачања идентитета војне јединице. Тако је још 1881. године (седам година пре увођења војничке славе), у *Службеном војном листу*, објављен извештај о логору код Софије у којем су описане пуковске (дружинске) славе код бугарске војске, а које су уведене по угледу на праксу која постоји код руске војске. Аутор извештаја даје препоруку да се овај обичај и код нас уведе „тим пре што он и онако одговара нашем народу својственом обичају држања славе.“¹¹⁵⁸ Тако су војни ауторитети, приликом увођења војничке славе, сматрали да она поседује „истинску популарну резонанцу“, оно што Хобсбаум сматра кључним за успех измишљених традиција.¹¹⁵⁹ Сведочанство о успостављању војничке славе у функцији креирања „војничког дома“ налазимо и у споменици шездесетогодишњице Краљеве гарде: „По обичају кога се свака српска кућа придржава по карактеристичној црти по којој Србин за Србина и у туђини зна, по обичају религије наше, све команде као једна целина, као један војнички дом, за киме га заклетва владаоцу под заставом веже, увеле су славе своје узвешти за ону најважнији моменат у историји прошлости својој.“¹¹⁶⁰ Овакво схватање улоге војничке славе у неговању војничког духа јединице било је и разлог због којег је Војна академија 1893. године променила дан славе. Наиме, 1888. године Војној академији је за славу одређен 6. септембар, као успомена на дан уређења Војне академије и њеног патрона Симеона Првовенчаног, да би 1893. године Војна академија добила нови дан обележавања своје

¹¹⁵⁶ “Од почетка октобра 1895. године у Београду је штампана *Српска стража*, независни војни лист за војне новости и књижевност. Уредник часописа био је Јован Михајловић, коњички мајор у пензији. Лист је излазио једном недељно, годишња цена била је 12 динара. Последњи број *Српске страже* изашао је 21. маја 1903. године.“ С. Ђукић, *op.cit.*, 102.

¹¹⁵⁷ *Српска стража* Бр. 2(15), Год. II, 15. јануар 1896, 18

¹¹⁵⁸ *СВЛ*, 1881, 1059–1060.

¹¹⁵⁹ Е. Hobsbaum, *Masovna proizvodnja tradicija*, 384.

¹¹⁶⁰ *Споменице за прославу шездесетогодишњице Краљеве гарде 1838–1898*, Београд 1898, 30.

славе, 1. октобар, празник Покрова Пресвете Богородице.¹¹⁶¹ Разлог промене војничке славе била је намера да се слава обележава у време када почиње школска година, тј. када су сви студенти и наставници на окупу.¹¹⁶²

Правилима службе биле су јасно дефинисане улоге и задужења припадника јединице, нормирана њихова позиција и понашање током славских обреда, а изглед официра на дан славе усклађиван је и са војним потребама.¹¹⁶³ Такође, правилима службе било је прописано да у сечењу колача учествују командант, официр, наредник и редов, те су на тај начин, симболички, у сечењу колача, учествовали сви припадници јединице, преко представника свих војних хијерархија. Слава је представљала битну одредницу пуковског идентитета, што доказује и нормирање следећих обичаја: нпр. да на дан славе домаћини одрже здравицу у част војника из пука изгинулих у ратовима и читају списак њихових имена; исто тако, увече су официри приређивали банкет у част „официра дејствителним, резервним, у покоју и оставци који су задржали карактер официрски, који служе или су служили у том пуку, а одликовани Таковским Крстом с Мачевима“.¹¹⁶⁴ Слава је била повод да се припадници јединице фотографишу. Тако је војничка слава представљала важан инструмент градње традиције пука у српској војсци, нарочито узимајући у обзир и чињеницу да је пуковски систем у српској војсци био новина, те конструкција пуковских традиција није могла да се базира на прошлости пука, као што је то био случај у европским војскама, о чијим је активностима усмереним ка неговању љубави и лојалности према пуку, српска војска била упозната. Тако је 1882. године, у *Службеном војном листу* забележено да је француска скупштина добила предлог да се уз војне исправе сваког припадника пука приложи „у кратком изводу повесница дотичног пука, у којој да се поједина отлична дела појединаца нарочито изведу“.¹¹⁶⁵ Војно одељење Париске изложбе 1889. године имала је и посебно одељење које је представљало разне трупе „по свом историјском развиту у лепим сликама“; тј. „потпун развитак дотичне трупе од њеног постанка, важније битке, борбе и опсаде са назначењем имена

¹¹⁶¹ *СВЛ* 1893, 676.

¹¹⁶² *Споменица седмдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд 1925, 205–206.

¹¹⁶³ Захтевано је и да официри „пре и после подне буду у празничном оделу, јер се парадно одело у касарни прља, и тешко облачи и свлачи кад официри тог дана имају редовну службу“. ВА, П14, К5, 29/1, Ф2, стр. 2 (22. 12. 1889).

¹¹⁶⁴ *Правила службе, I део*, Београд 1901, 129–130.

¹¹⁶⁵ *СВЛ*, 1882, 968.

војсковођа“.¹¹⁶⁶ У Србији, у истраживаном периоду, историографско ангажовање на грађењу традиција подузето је само за Краљеву гарду и Војну академију,¹¹⁶⁷ исте оне установе чији су припадници имали и специфичне униформе / војне ознаке и заставе у српској војсци. Тек ће каснији ратови (1912–1918) представљати основу за бележење пуковских историја. Тако је прва историографска студија о једном пуку српске војске написана 1913. године, након завршетка балканских ратова: М. Јовановић, *XV пешадијски пук Стевана Синђелића у рату против Турака 1912–1913. године*.¹¹⁶⁸

Дани војничке славе формирали су својеврсни војнички календар. Свега неколико јединица је на дан своје славе празновало светитеља-патрона јединице. Већином су дани војничке славе били спомен-дани победоносних битака и других догађаја из историје државе. Дани војничке славе служили су и за глорификовање владара и династије, као и за изражавање захвалности изгинулима за отаџбину.¹¹⁶⁹ У почетку војничка слава се везује за црквени календар. Наиме, све војне јединице/команде/установе које су славиле славу биле су дужне да набаве икону патрона,¹¹⁷⁰ а патрон славе је био „онај светитељ, који је по календару онога дана, који је за славу узет“.¹¹⁷¹ Практично, то је значило да је нпр. патрон XI пешадијског активног пука, који је сваког 29. децембра обележаво као славу дан када је заузета Горица код Ниша 1878. године, био Св. Парамон и 370 мученика. Набавка икона је, вероватно, узроковала да се прецизира смисао војничке славе – она није била одређена верским календаром, те је тако са патроном славе била унета нејасноћа која се огледала у истовременом поштовању верског и државног календара. Убрзо, министар војни је разјаснио да оне команде/заводи који за дан своје славе имају дан народне светковине или датум од каквог историјског значаја, немају свеца патрона.¹¹⁷² То значи да је од 41 јединице, колико их је наређењем о успостављању слава у српској војсци 1888. године добило војну славу, свега 10 јединица имало патрона славе, међу којима је било пет националних светитеља (кнез Лазар, Свети Симеон, Стефан Првовенчани, Стефан

¹¹⁶⁶ *СВЛ*, 1889, 614.

¹¹⁶⁷ *Споменица на прославу шездесетогодишњице Краљеве гарде 1838–1898*, Београд 1898; *Споменица педесетогодишњице Војне академије*, Београд 1900.

¹¹⁶⁸ Године 1920, дат је предлог да официри почну са прикупљањем података за израду пуковских ратних историја. в. План и програм наставе у пешадији за 1920–21. годину, зимски период, *СВЛ* 1920, 2131, 2132.

¹¹⁶⁹ Прилог бр. 1.

¹¹⁷⁰ *СВЛ*, 1888, 805–806; *Правила службе, I део*, Београд 1901, 122.

¹¹⁷¹ *СВЛ*, 1888, 445.

¹¹⁷² М. Милкић, *op. cit.*, 179.

Високи, Стефан Дечански) и свега пет који су били уважавани светитељи у православном свету (Св. Ђорђе, Св. Илија, Св. Димитрије, Св. Никола, Св. Врачи), а одређени су за оне установе/јединице чија је служба била традиционално под заштитом тих светитеља (нпр. Св. Врачи су узети за патрона славе Болничке чете). Тако је војнички календар био успостављен на исти начин на који је уопште и било успостављано политички организовано време у Србији у 19. веку – прожимањем државног и црквеног календара.¹¹⁷³ Војни празници представљали су још једно поље искоришћено за етатизацију времена, којим се, уз помоћ традиције, ојачавао национални идентитет припадника војске и указивало на пожељне обрасце понашања и вредности, који су били у интересу државне политике.

Ритуали, који су осмишљавани како би се јачао војни дух и развијала љубав према војној породици, биле су прославе годишњица установљења војних јединица односно установа или важни догађаји из националне историје. Године 1903, прецизирано је коју годишњицу ће одређена војна установа обележавати. Тада је, на пример, одређено да Војна академија, барутане у Обилићеву и Страгарима и Управа инжињерског арсенала обележавају своје годишњице на сваких двадесет пет година, док су пукови, батаљони, ескадрони, чете и команде прослављале сваке године дан славе, односно – празник који им је био одређен.¹¹⁷⁴ Прославе су се дешавале најчешће на дан војничке славе. Стога су програми прослава укључивали све прописане радње за војничке славе, чему су били додати и одређени елементи који је требало да назначе празновање годишњице. Ти елементи су углавном подразумевали свечани дефиле, помен свим погинулим припадницима јединице/установе, као и фотографисање актуелних официра и оних који су служили у јединици/установи. Тако је 1900. године, поводом прославе педесетогодишњице Војне академије, чувени ателе Кенинг из Београда израдио фотографије питомаца XXXI класе Краљевске српске војне академије (сл.158).¹¹⁷⁵ Исто тако, 1902. године, поводом двадесет пет година постанка VII пешадијског пука „Краља

¹¹⁷³ О етатизацији времена у Кнежевини Србији, по угледу на европске примере, в. М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 44.

¹¹⁷⁴ ВА, П1, К8, Ф6, 47/1 23.10.1903; *СВЛ*, Год. XXIII, Бр. 43–44, 30. октобар 1903, 810.

¹¹⁷⁵ Фотографије се чувају у Народној библиотеци Србије, сиг. Ф 6199/48,47, а доступне су и у дигиталном репозиторијуму НБС – Стара српска фотографија – Кенинг – Питомци XXXI класе Краљевске српске академије.

Александра I“, било је планирано да се ураде групне фотографије: 1) официра и народних старешина који су учествовали у минулим ратовима; 2) заставника са заставима ратним и заставника са заставом пука; 3) тадашњих официра пука са официрима и народним старешинама који су са пуком ратовали.¹¹⁷⁶

Прославе су биле повод и за настанак одређених ефемерних кулиса или спомен-обележја. Све оне важне горепоменуто елементе прослава одређених годишњица – показују примери прославе педесетогодишњице Војне академије, двадесетопетогодишњице VII пешадијског пука „Краља Александра I“ и шездесетогодишњице Краљеве гарде. Тако је на дан прославе педесетогодишњице Војне академије била откривена и спомен-плоча у част годишњице и обележје погинулим питомцима у ратовима.¹¹⁷⁷ У штампи се појавила фотографија на којој је приказан свечани чин сечења славског колача у Војној академији,¹¹⁷⁸ а она је пласирана и као разгледница (сл.75).¹¹⁷⁹ На њој се види да је поводом прославе била израђена и ефемерна кулиса испред које се налазио сто где се одвијао свечани чин сечења колача. Кулиса је била осмишљена као шатор – црква, а на њој су биле изложене икона патрона Академије¹¹⁸⁰ и три слике владара из династије Обреновић. Раскош кулиса била је у функцији истицања репрезентативности ове установе. Поводом овог важног јубилеја Војне академије, краљ Александар је Војној академији поклонио „нарочиту заставу“ као „симбол војничких врлина“.¹¹⁸¹

Такав пример је и свечаност организована поводом шездестогодишњице Краљеве гарде 1898. године. Војничка свечаност подразумевала је подизање трибине на Врачарском пољу којом су доминирале слике актуелног краља Александра и бившег краља Милана, а увече, у Официрском дому је приказана и представа „Таковски устанак“.¹¹⁸² Програм свечаности истицао улогу Обреновића у националној мисији. Свечаност је била повод да се установи спомен-медаља на чијем аверсу је био лик краља

¹¹⁷⁶ *СВЛ*, 1902, 537–538.

¹¹⁷⁷ *СВЛ*, 1900, 1147–1148.

¹¹⁷⁸ *Вечерње новости*, Год. VIII, Бр. 340, 9. децембар 1900.

¹¹⁷⁹ Разгледница Музеј града Београда, објављено у: Ј. Перић, *Разгледнице у Србији 1895–1914*, Београд 2009, 287, И. Борозан, *Слика и моћ*, сл. 135.

¹¹⁸⁰ Икона Богородичиног покрова, што је био празник који се прослављао 1. октобра, као Дан установљења Војне академије 1850. године.

¹¹⁸¹ *СВЛ*, 1900, 1199, 1200.

¹¹⁸² И. Борозан, *op. cit.*, 235.

Александра Обреновића, док су на реверсу биле исписане година установљења Краљеве гарде, 1838, и година прославе, 1898, као и имена из дома Обреновића : „Кнез Милош“, „Кнез Милан“, „Кнез Михаило“, „Кнез Милан“, „Краљ Милан I“, „Краљ Александар I“.¹¹⁸³

За израду ове спомен-медаље била је ангажована Тополивница у Крагујевцу и то је први и једини пример ковања одличја у Србији у истраживаном периоду.¹¹⁸⁴ Поводом прославе била је штампана и *Споменица на прославу шестогодишњице Краљеве Гарде 1838-1898* на чијој насловој страни су дата ликовна представа лозе Обреновића и то тако да је допојасни портрет краља Александра у гардијској униформи, у медаљону, у грбу Краљевине Србије, на месту двоглавог белог орла, а испод његовог портрета, у хоризонталном низу, били су портрети његових предака представљени, такође, допојасно у униформама, у медаљонима: кнез Милош, кнез Милан, кнез Михајло, краљ Милан (сл.159).¹¹⁸⁵

¹¹⁸³ *Српске новине*, Год.LXV, Бр.106,14.мај 1898, 611.

¹¹⁸⁴ М. Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*, Београд 1987, 75.

¹¹⁸⁵ *Споменица на прославу шестогодишњицу Краљеве гарде 1838-1898*, Београд 1898.

ВОЈСКА И АНГАЖОВАНО ДЕЛОВАЊЕ ВИЗУЕЛНЕ КУЛТУРЕ У ЈАВНОСТИ

Јавни споменик

Споменици су представљали једно од важних средстава којима се у јавном простору репрезентовао идентитет заједнице. У Србији у 19.веку, јавни споменици били су моћно „политичко оружје“.¹¹⁸⁶ У времену када Србија није имала пуну политичку независност, оно није могло бити „примењивано“ у оној мери у којој је постојала потреба за репрезентовањем националног идентитета у јавном простору.¹¹⁸⁷

Споменици палим борцима, којима се истицала врлина саможртвовавања за нацију и отаџбину у јавном простору, требало је да мобилишу масе за борбе и жртву у следећим ратовима. А да се важност споменика у војсци разумевала управо са овог становишта, најбоље сведочи жал за непостојањем развијене споменичке културе у Србији: „До скоро српски народ у овом погледу тек је био у почетку, што се највише има приписати скором ослобођењу и стварању своје државе; но и поред тога, могло је бити више пажње обраћено на овај важан морални предмет за васпитање народа. Али ако то до сада није учињено, треба похитати, да се накнади, што је изгубљено.(...) До сада су учињени у свему томе почечи; ну ту су изузетци, а треба да буде опште правило. (...) Споменици се код нас тек у дванајестом часу јављају“.¹¹⁸⁸

Уметничко обликовање споменика није виђено као кључни аспект њихове перформативности. Сматрало се да је само постојање споменика у јавном простору већ

¹¹⁸⁶ О ангажованости споменика у националној култури в. А. Pingeot, Monument of famous man: the political message, *Sculpture IV*, Geneva 1996, 64–71; Т. Nipperday, Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert, *Historische Zeitschrift*, Band 2006, Heft 3 (1968), 529–585. О политичкој улози споменика у јавном простору у Србији 19. века в. Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 274–308; И. Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда*, 76–81; М. Тимотијевић, *Херој пера као путник*, 36–59; Idem, *Научник као национални херој*, 211–243; Idem, *Хероизација песника Војислава Илића*, 187–210; Idem, *Меморијал ослободиоцима Београда*, 9–34; Idem, *Мит о националном хероју спаситељу*, 45–78; Idem, *Таковски устанак – српске Цвети*, 250–258.

¹¹⁸⁷ Илустративан пример су иницијативе за подизање споменика Карађорђу из 1857. године које нису биле остварене, јер је турска управа сматрала недопустивим глорификацију симбола српског отпора. И. Борозан, *Споменик Карађорђу*, 27, 28.

¹¹⁸⁸ Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, Год. XI, Књ. XX, Св. IV, јуни 1889, 445–446.

довољно да се делује на народ, што је био закључак изнесен у војном часопису *Ратник*: „треба да дижемо споменике по свим крајевима наше драге отаџбине, ако не можемо велике и скупоцене а оно бар онолике колике можемо, од стена и мрамора, чега доста имамо, те да и тиме покажемо, да их [јунаке] ценимо и да им се захваљујемо на делима, а омладину упућујемо, да их подржава“.¹¹⁸⁹

Иницијативе за подизање споменика

Официрски кор, као део политичке и друштвене елите у Србији, био је важан носилац споменичке културе. У складу са својом професијом, он је био усредсређен, пре свега, на подизање тзв. „бојног споменика“,¹¹⁹⁰ тј. споменика ратницима и војницима који су своје животе дали за ослобођење Србије. Тако је одмах по ослобођењу Ниша војска добила задатак да истражи где су биле лобање устаничке војске војводе Стевана Синђелића. На лично залагање начелника штаба српске војске, засађено је најлепше цвеће и четири жалосне врбе око Ћеле-куле, као знак сећања на пале хероје.¹¹⁹¹ (сл.160).

Официри српске војске су, крајем 19. века, били и иницијатори за подизање споменика посвећених пострадалима у српско-турским ратовима. Тако је генералштабни пуковник Јован Д. Прапорчетовић иницирао подизање споменика ослободиоцима Куршумлије од Турака. Покретање идеје за грађење споменика Кочи Петровићу Анђелковићу од стране пешадијског мајора у пензији Милана Стојановића, посматрано је и као „рад [који] највише и доликује војним представницима“.¹¹⁹² У Одборима за подизање споменика налазили су се официри, а генералштабни пуковник Јован Мишковић био је и председник одбора формираног 1888. године, за подизање споменика свим

¹¹⁸⁹Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, Год. XI, Књ. XX, Св. IV, јуни 1889, 446.

¹¹⁹⁰ У војној штампи се ови споменици називају „бојни споменици“, в. Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, књига XX, свеска IV, година XI, јуни 1889, 449.

¹¹⁹¹ „Јер ми видимо да начелник штаба српске војске, чим је ова освојила Ниш, увршћује међу своје прве дужности и то, да достојно огради и окити Ћеле кулу, да око ње сопственом руком посади четири жалосне врбе, и најлепшега цвећа, и да сваки свој одмор или шетњу употреби на заливање цвећа око Ћеле куле“, В. Ђорђевић, Преко границе, *Отаџбина*, Год. V, Књ. 15, Св. 57, 58, 59, 60, Београд 1887, 73; И. Борозан, Ћеле-кула између мита и историје: процес уобличавања једног места сећања, *ВИГ* 1/2015, 30; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 287, 295.

¹¹⁹²Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност Отаџбине, *Ратник*, Год. XI, Књ. XXI, август–децембар, Београд 1889, 221.

војницима из крагујевачког округа изгинулим у ратовима које је Србија водила у 19. веку за ослобођење и уједињење. И други чланови тог одбора били су официри, те су, вероватно, утицали на прикупљање података који су истицали војни идентитет погинулих. Наиме, одлучено је да се у свакој општини округа уведу пододбори, састављени од три лица која ће прикупљати јасно дефинисане врсте личних података изгинулих бораца: „3. Шта је у војсци био (редов или је имао какав чин), 4. Род војске (пешак, коњаник, топџија, и.т.д. (...)) За оне, који су умрли од рана: 7. Где и када је рањен, 8. Где и када је умро“.¹¹⁹³

Официри су по гарнизонима организовали забаве, а у свим окрузима одржаване су и беседе у корист подизања споменика погинулим борцима у дотадашњим ратовима.¹¹⁹⁴ Тако је 1890. године Одбор за подизање споменика Стевану Синђелићу, под председништвом нишког епископа и моравског дивизијара,¹¹⁹⁵ организовао „Синђелићево вече“ ради прикупљања прилога за подизање споменика на којем је говорио ђенералштабни мајор Божа Јанковић. Његова беседа о животу и јуначкој смрти Синђелића је „учинила ванредно добар утисак на слушаоце и одушевила их за обилате прилоге“.¹¹⁹⁶ У листу *Ратник* је поздрављен и план Одбора да штампа „Споменицу Синђелићу“, у којој је требало објавити „све што је до сада о Синђелићу писано и говорено“. Аутор текста објављеног у *Ратнику* је истакао и значај ове врсте књига и споменика: „јер смо уверени, да такве књижице и споменици подигнути нашим јунацима, највише ће утицати на душу наше омладине, те ће се моћи што боље и јаче да одгаји и развије у ње дух патриотизма и пожртвовања, који нам је у садање тешко доба веома потребан. Овај је дух потребнији малим него великим народима, па с тога треба, да се свим средствима буди и уздиже“.¹¹⁹⁷ Даље је похваљен нишки одбор и одбор за подизање споменика браћи Недићима у Чокешини на активном раду, а критикован рад у вези са подизањем споменика у Крагујевцу и Ивањици: „У Крагујевцу постојао је одбор за подизање споменика изгинулим јунацима из Крагујевачког округа и прилози су купљени, па ништа. Шта стоји

¹¹⁹³ *СВЛ* 1888, 181–182.

¹¹⁹⁴ Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, књига XX, свеска IV, година XI, јуни 1889, 445–450.

¹¹⁹⁵ *Ратник*, Књ. XXI, август-децембар 1889, 222.

¹¹⁹⁶ Синђелићево вече, *Ратник*, Књ. XXII, јануар-јун 1890, 211.

¹¹⁹⁷ *Ibid.*

на путу, да се започето дело настави, и где је прикупљени новац? Шта је са спомеником јаворских јунака у Ивањици?“¹¹⁹⁸

С обзиром на улогу и учешће официра у раду Кола јахача „Књаз Михајло“, сасвим је извесно да су и ту њихове иницијативе допринеле да се 1889. године у Шапцу организује вечерња забава са извлачењем срећака у циљу прикупљања прилога за споменик палим мишарским јунацима,“ која је и најваљивана у *Службеном војном листу*.¹¹⁹⁹ Захваљујући прикупљеним средствима, Дриносавско коло јахача подигло је споменик јунацима изгинулим на Мишару 1806. године, поводом обележавања стогодишњице од овог боја.¹²⁰⁰

Поред прикупљања финансијских средстава за подизање споменика, постојали су и други начини којима је војска желела да помогне њихову изградњу. Тако је, на пример, одбору за подизање споменика Хајдук Вељку у Неготину, војска без надокнаде понудила један пројекат, који је израдио поручник Петар Раносовић, академски сликар.¹²⁰¹ Раносовићев пројекат је објављен у часопису *Ратнику* (сл.161) где је објашњано да је његово решење у складу са скромним финансијским средствима Одбора, уз жаљење да „Хајдук Вељко, пре својим делима, заслужио је много сјајнији и величанственији споменик, но што је овај пројектовани.“¹²⁰² Пројекат је предвиђао поприсије Хајдук – Вељка Петровића, високо 1,4m, на постољу у виду стуба високог 3m. Споменик је осмишљен тако да се налази на двостепеној платформи високој 0,4m, а укупна висина споменика требала је да износи 5m. Раносовић је предвидео и ограду око споменика, израђену од ланаца који су повезани са четири стуба у виду метака и на чијем се врху налазе топовска ђула. У *Ратнику* се наводи замисао нешто другачија од визуелне презентације споменика: „оградиће се ланцима и топовима, по могућству из Хајдук – Вељког времена.“¹²⁰³ На стубу је исписано име онога који жели да се овим спомеником меморише и године његовог рођења и погибије. Између натписа, имена и година, било је осмишљено да се на постоље аплицира плитики рељеф са атрибутима устаничког хероја: палисада шанца са топом, као

¹¹⁹⁸ *Ibid.*

¹¹⁹⁹ *СВЛ* 1889, 111–112.

¹²⁰⁰ *Српско коло*, Год. IV, Бр. 14, 21. јул (3. август), Загреб 1906, 8

¹²⁰¹ *Ратник*, Књ. XX, св. IV, јуни 1889, 569.

¹²⁰² *Ibid.*

¹²⁰³ *Ibid.*

реминисценција на место Вељкове погибије у Абрамовом шанцу, а изнад њега на штиту укрштено устаничко оружје (буздован, кубура, сабља) и распрсла граната. У *Ратнику* се ово оружје објашњава као „знаци коњичког меганције“. На стуб је наслољен лаворов венац, а поред њега положен мач, топовско ђуле и још један положен лаворов венац; све симболи бесмртности коју је Вељко заслужио својим јунаштвом на бојном пољу. Изглед попрсја је, како је наведено у *Ратнику*, било „по најстаријим сликама које имамо о њему“.¹²⁰⁴ Раносовић је предложио једно од честих решења за јавне споменике у Европи који су реализовани са скромним финансијским средствима.¹²⁰⁵ Предложио је решење које је у Европи 19. века било уобичајено да меморише уметнике и личности које су допринеле успону националне просвете и културе, а који су најчешће били смештени у оквиру јавних паркова или испред музеја, за разлику од споменика позиционираних на трговима а који су најчешће били изведени као коњаничке скулптуре или стојеће фигуре.¹²⁰⁶ Као што је наведено, стојећа фигура или коњаничка скулптура превазилазила је финансијске могућности Одбора. У жељи да се нагласи личност којој се споменик посвећује, Раносовић се одлучио за бисту а монументалност је постигнута високим стубом и двостепеном плаформом. Оваква врста споменика, која пуном пластиком на врху стуба наглашава Вељков лик, била је, вероватно, и предложена како би одговарала и планираној локацији споменика, тј. Пијачном тргу у Неготину, који је у симболичкој топографији Неготина заузимао централно место и представљао „пантеон“ односно „иконолошко поље“.¹²⁰⁷ Међутим, Вељков споменик није подигнут на Пијачном тргу.¹²⁰⁸ Раносовићев

¹²⁰⁴Узор је представљао портрет Хајдук Вељка, рад Уроша Кнежевића из 1852. године, који је настао за Галерију кнеза Александра Карађорђевића. Урошу Кнежевићу је позирао црногорски војвода Петар Вукотић 1850. године када је боравио у Београду. Вукотић је, према утисцима савременика Хајдук Вељка, највише лично на српског хајдука. С.Недић, Споменик на месту погибије Хајдук- Вељка у Неготину, *ЗМСЛУ*, св. 26, Нови Сад 1990, 303.

¹²⁰⁵О бронзаним попрсијама као типу јавним споменика в. М.Тимотијевић, *Херојизација песника*, 201.

¹²⁰⁶J. Pedro Lorente, Monuments devoted to artists in public spaces around museums: A nineteenth-century strategy to enhance the urban space of art districts, *RIHA Journal* 0099 | 4 December 2014 <https://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-oct-dec/lorente-monuments> приступљено 18.7.2018. Тип споменика, који је Раносавић предложио за споменик Хајдук Вељку, био је примењен неколико година касније за споменике истакнутих личности из поља просвете и уметности : Јована Гавриловића, Ђуре Јакшића , Ђуре Даничића. Сва три споменика су била урађена у форми попрсја на постаменту и смештена у оквиру калемегданског парка.

¹²⁰⁷И. Борозан, *Репрезентативна култура*, 369, 370.

¹²⁰⁸До промене локације споменика дошло је, вероватно, услед климе у којој, како је Игор Борозан приметио „Споменици који су персонификовали идеју отпора Турској, као и извесне локалне особености, упркос својој важности нису били више од примарне важности. Локализам се потиснуо у име јачања централне

пројекат за Вељков споменик није био прихваћен, а на шта је могла да утиче и промена локације. Подизање споменика на месту погибије Хајдук – Вељка условио је и избор другачијег типа споменика. Реализовани споменик био је карактеристично решење за надгорбне споменике: пирамида¹²⁰⁹ на чијем постољу су дати натписи. На пирамиди је приказан лик Хајдук Вељка у медаљону, рад вајара Ђорђа Јовановића.¹²¹⁰

У години када се обележавало пет стотина година од Косовског боја (1889), посебна пажња је била поклоњена значају споменика у војном листу *Ратник*. Незадовољство брзином ницања споменика по Србији, иницирало је анализу до тада урађеног у вези са изградњом споменика, као и анализу фондова намењених њиховом подизању. Према извештају објављеном у *Ратнику*, „при Управи фондова налазиле се на руковању следеће суме новца одређене за подизање бојних споменика: 1. Фонд из Г. Милановца за подизање споменика изгинулим борцима у рату за слободу и независност: 554 дин. 2. Фонд за споменик јунацима изгинулима за слободу српску: 4879 дин. 3. Фонд за подизање споменика изгинулим борцима за ослобођење и независност: 7495 дин. 4. Фонд за подизање споменика у Куршумлији изгинулим официрима и војницима моравскога кора: 2258 дин. 5. Фонд за подизање споменика Стевану Синђелићу: 7088 дин. 6. Официрска Београдска касина има код задруге за потпомагање и штедњу око 3-4 хиљаде динара за подизање споменика погинулима у рату“. Поред наведених фондова, аутор зна да постоје и други заводи у којима су прикупљани прилози за споменике и

власти.“ Ibid., 156. На Пијачном тргу је уместо Хајдук–Вељковог споменика, подигнут споменик кнезу Милошу 1901. године. О споменику кнезу Милошу у Неготину, в. И.Борозан, *Репрезентативна култура и политичка пропаганда*, Београд 2006.

¹²⁰⁹Пирамида још од античког времена представљала симбол трајне славе и вечности, па тако постала и једно од карактеристичних решења фунералних споменика. А. Borg, *War Memorials*, London 1991, 52, 53; У српској култури 19. века, пирамидални споменици и споменици у облику обелиска се обogaђују патриотским и националним конотацијама. М.Тимотијевић, *Таковски устанак- српске Цвети*, 255. Мукотпно и посетпено освајање независности и слободе могло је да буде још један од разлога због које је пирамида била решење за споменике хероја јер је према *Иконологији* Чезара Рипе, „пирамида била симбол мукотпног и постепеног досезања сваког високо постављеног животног циља.“ Lj. Stošić, Emblematic motifs on baroque gates of Belgrade, *Balkanica XXVII*, Београд 2007, 223. Тако су у истраживаном периоду споменици у облику пирамиде и обелиска били подигнути ради меморисања јунака бојном поља: споменик Стевану Синђелићу и српским јунацима изгинулим на Чегру (1878), изгинулим руским добровољцима у српско – турском рату 1876. године у Рујевици, у близини Алексинца (1880), Другом српском устанку у Такову (1887), споменик Хајдук – Вељку (1892), споменик изгинулим борцима на Јавору и Калипољу и мајору Михаилу Илићу (1907), споменик Влајку Раденковићу (1906), споменик грофу О’Рурку и изгинулим руским војницима (1910), Споменик четничком војводи Брани у Шабцу (1908/1906).

¹²¹⁰ С. Недић, Споменик на месту погибије Хајдук-Вељка Петровића у Неготину, *ЗМСТУ*, Бр. 26, Нови Сад 1990, 299-305.

закључује да је то „степен свети и патриотизма на овом племенитом пољу“, те да је неопходна одлучнија државна акција како би се иницијативе за подизање споменика и оствариле.¹²¹¹

Војни ауторитети су знали да жељени ефекат подизања споменика – интегрисање заједнице око јединствених симбола – не може бити постигнут ако се намеће „одозго“. Томе их је могао подучити и пример из средине 19. века, када је кнез Александар Карађорђевић, уз помоћ својих присталица, покушао да наметне прикупљање средстава за споменик Карађорђу преко општинских и полицијских власти. На ову врсту намета Совјет је убрзо реаговао, те је тражио да се све даље активности обуставе, образлажући тадашњем кнезу Србије да то неће бити „споменик љубави“ него „споменик мржње“.¹²¹² Споменик је своје ефекте у јавном мњењу могао остварити само у двама случајевима – ако би заједница сама иницирала његово подизање или пак ако би добровољно прихватала одређене симболе и идеје које је држава желела да репрезентује кроз споменик. То је био и смисао поменутих чланака у *Ратнику*, као и циљ различитих наведених активности официрског кора: деловање на свест о заједничким пројектима који би репрезентовали нацију; преко споменика до заједништва у националном програму. То је била иста она стратегија која је и у војничком васпитању у први план стављала развијање и неговање свести о војничкој дужности, а искључивала наметање војничке дужности строгом дисциплином и казном. Управо такав приступ споменичкој култури илуструје распис министра војног из 1880. године, којим је поздравио народну иницијативу за подизање споменика у Књажевцу, Ваљеву и Ивањици изгинулима у српско-турским ратовима и прецизирао улогу војске у таквој врсти активности: „И како војсци припада првенство да се за остварење овога заузме, то нека команде и официри свуд ову идеју пригрле, где год се она појавила буде, и са своје стране што више припомогну да се она остварује где год буде могуће; али само званично не утицати, те да ова радња не носи печат присиљавања, већ добре воље и убеђења“.¹²¹³

¹²¹¹ Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, књига XX, свеска IV, година XI, јуни 1889, 445–450.

¹²¹² С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1912, 146.

¹²¹³ *Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних издатих у 1880. године*, Београд 1881, 135.

Почетком 20. века поново оживљава идеја о подизању споменика Карађорђу, али је он тек у трећој деценији овог века, 1913. године, коначно изведен и свечано откривен.¹²¹⁴ Иако је 1904. године Београдска општина покренула иницијативу за подизање споменика Карађорђу и осталим борцима из Првог српског устанка, како би тиме обележила стогодишњицу од првог ослобођења Београда након вишевековне османске власти (1806–1906),¹²¹⁵ до реализације те идеје није дошло јер се сматрало да таква врста активности није у надлежности Београдске општине, већ Народне скупштине.¹²¹⁶ Међутим, без обзира на такав закључак, који је министар унутрашњих послова изнео у званичном одговору Београдској општини, до коначног подизања споменика није дошло на основу предлога Народне скупштине, већ на основу иницијативе Министарства војног 1905. године, које је подизањем споменика Карађорђу намеравало да обележи стогодишњицу од оснивања прве регуларне војске (1808–1908). Поверавањем овог пројекта војсци, била је скренута пажња јавности са меморисања ослобођења престонице и народних устаника на меморисање оснивања регуларних јединица, тј. на јачање војне снаге ради остварења националног програма, и тиме је истицана и веза између војске и династије. Овакво скретање симболичке политике имало је нарочит ефекат и у годинама Анексионе кризе и потребе интензивирања припрема за рат. Године 1908, почиње прикупљање средстава за подизање споменика у војсци, а крајем те године освећени су и темељи споменика на Калемегдану. У пролеће 1909. године, расписан је конкурс за идејна решења, а потом су приспели радови презентовани јавности у виду изложбе у Официрском дому, да би неколико месеци касније, у октобру 1909. године, био и изабран пројекат по којем ће се изградити споменик.

Само прикупљање прилога указује и на једну врсту покушаја милитаризације споменичке културе у Србији. Хијерархизована структура војне организације, која је тада обухватала и велики број људи, очигледно је искоришћена како би се ефикасно спровела симболичка политика владајуће династије и државе у јавном простору и како она не би

¹²¹⁴ О подизању споменика Карађорђу у Београду в. И. Борозан, Споменик Карађорђу – симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе*, XIII, Београд 2012, 27–47; А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, Краљево, 1980, 233–238; У. Рајчевић, Скулпторско дело Пашка Вучетића (1871–1925), *Свеске Друштва историчара Србије*, 20–21, Београд, 1989–1990, 40–55; М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, III, Београд, 2001, 181–191; Н. Симић, *Петар Убавкић*, Београд, 1989, 351–357.

¹²¹⁵ *БОН*, Год. XXII, Бр. 35, 15. август 1904, 2.

¹²¹⁶ *БОН*, Год. XXII, Бр. 40, 19. септембар 1904, 1.

била проблематизована, као што је то био случај у претходном раздобљу. Дана 19. јула 1908. године, Одбор за подизање споменика војду Карађорђу, који је био одређен наређењем министра војног, упутио је командама, надлештвима и војним установама молбу за прикупљање добровољних прилога: „Према прорачуну потребно је, да као најмањи прилог даду: 1. Сви официри, заставници и војни чиновници (сви указни службеници) по четири динара од хиљаде динара систематичне плате; 2. Сви подофицири: наредници по 2 динара, поднаредници по 1,20 динара; 3. Сви каплари и редови : каплари по 0,80, редови по 0,40; 4. Сви питомци школа, сви музиканти и значари по 0,8% своје систематичне плате; 5. Сви они, који су у овој јубиларној години били или буду у активној војној служби, (под заставом) могу послати своје добровољне прилоге (колико желе) преко својих команди, надлештава, установа војних или благајни министарства војног непосредно. Прилози ови треба да се прикупе до краја октобра ове године (сваког месеца сразмеран део) — односно, од редова, каплара и поднаредника, који служе на првome року и отпуштају се из војске пре краја октобра, — до дана њиховог отпуста из војске. Добивени новац, прибираће се крајем свакога месеца при органима II степена, па одатле одмах слати депозитној каси министарства војног“.¹²¹⁷ Међутим, убрзо је критикован овакав систем прикупљања средстава, који очигледно није био на добровољној бази, али не и идеја подизања споменика. Критички став према оваквом начину прикупљања средстава за споменик сведочи да је сматрано недопустивим да се војна хијерархија злоупотребљава на овакав начин (тј. да се користи за циљеве због којих она није створена: за династичку и државну пропаганду), што је, вероватно, схваћено и као повреда војног професионализма. Због тога је министар војни морао да повуче претходну наредбу и да ново објашњење за прикупљање прилога: „Објашњавам: да се прилози за подизање споменика Војду Кара-Ђорђу дају добровољно, колико ко милује, па никаквих принудних мера не сме бити, па чак не сме бити ни то: да се дају у форми одбитака по платноме списку, већ се имају примити искључиво на засебне спискове, па тако и послати каси министарства војног“.¹²¹⁸

Ефекти које је војска очекивала да постигне путем споменика на морално васпитање народа били су остваривани и кроз ритуалне свечаности које су се одигравале

¹²¹⁷ *СВЛ* 1908, 385–386.

¹²¹⁸ *СВЛ* 1908, 402.

око споменика, и у којима је војска представљала значајног актера. У свечаности откривања споменика браћи Недић и тристотини јунака учествовао и ваљевски гарнизон.¹²¹⁹ Српска војска је присуствовала и освећењу споменика руским добровољцима у Рујевици и парастосу изгинулим јунацима у цркви у Алексинцу 1880. године. Испред цркве, за време парастоса, био је упарађен батаљон војске из Ниша. Након литургије, на челу свечане литије која је водила од цркве до споменика била су и два официра која су носила „бојну заставу тачно снимљену са заставе Димитрија Донског, којом га је св. Сергије благословио у боју с Татарима 1380. године пред чувеном Куликовском битком, што је Москва 1876. године послала главнокомандујућем у Србији.“ Пешадијски батаљон и батерија топова одали су војничке почести изгинулим руским војницима.¹²²⁰ Године 1898, Команда Активне војске наредила је Команди Тимочке дивизије да, приликом освећења спомен цркве Хајдук -Вељку у Леновцу, буде упућена, ради параде, 1.чета пешадије и 1.вод артиљерије који ће извршити почасну паљбу. Наређењем је Тимочка дивизија обавештена да на ту светковину долази ађутант мајор Љуба Лешјанин као преставник Њ.В. Краља Врховног Команданта и пуковник Светозар Нешић као представник Команде Активне Војске.¹²²¹ Освећењу споменика Синђелићу присуствовао је целокупан штаб Врховне команде и официрски кор,¹²²² а освећењу споменика у Куршумлији присуствовао је дивизијар Моравске дивизије, комадант Другог батаљона "Књаз Михајло" и многи други официри, са једном батеријом и полубатаљоном пешадије.¹²²³

Истакнути војни ауторитети су били и говорници приликом свечаности откривања споменика, а њихови говори су имали за циљ да дају званичне интерпретације значаја споменика и нормирају културу сећања. Такав говор одржао је и министар војни, пуковник Димитрије Ђурић, приликом свечаности откривања споменика Хајдук- Вељка, у којем је акценат стављен на Вељкову ратничку харизму: „На чисто војничком и само војничком пољу наћи ћемо правог Вељка у пуном сјају од највиших војничких врлина.“

¹²¹⁹Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 298.

¹²²⁰ *Свечаност открића споменика на Рујевици код Алексинца 8. новембра 1880*, Београд 1881, VI, VII

¹²²¹ ВА, П1Д, К3,Г/47/1, Ф5 (19.05.1898.)

¹²²²Владан Ђорђевић, *Преко границе, успомене из Другог српско – турског рата 1877-1878, Отаџбина* Год. V,Књ. XV, Св.57,58,59,60, Београд 1887, 68.

¹²²³ <https://subnorkursumljia.webs.com/spomen-obelezja-kursumlije>

Вељково непокорвање ауторитетима негативно је оцењено. Министар војни је Вељкову бунтовну природу окарактерисао као особине „наивног“ државника на којима се не вреди ни посебно задржавати а супроставио им његове војничке врлине: „Сасвим је природна појава била, што су ондашњи српски државници називали Вељка у политици и управи наивним и безазленим и сасвим је такође природно било, што се Вељко није са њима слагао и што их није све волео. На чисто војничком и само војничком пољу наћи ћемо право Вељка у пуном сјају од највиших војничких врлина.»

Официри XIII пешадијског пука окупили су се око споменика Хајдук Вељка пошто је њихов пук именован по чувеном неготинском јунаку. Сматрајући тај догађај битним за пуковску историју, он је и меморисан у медијуму фотографије.¹²²⁴

Приликом откривања споменика Карађорђу, министар војни, ђенерал Милош Божановић, је истакао „Свако поприште Вождовог ратног похода буди свете спомене у захвалној души данашњих захвалних Срба; али ово место и спомен знамените 1806. год. Српству су нарочито мили и драги, јер је тада овде, пред војничким генијем Карађорђевићем и витештвом његових другова наших предака, заједно са овим великим утврђењима, пала и сама глава земље Београд, данашња престоница наше славне и миле Отаџбине Србије. Зато је баш на овом месту поникао овај споменик.“¹²²⁵

„Војно-историјски дух“

Карађорђевог споменика на Калемегдану

Споменик вожду Карађорђу Петровићу на Калемегдану био је једини скулптурални споменик у јавном простору који је подигла српска војска у истраживаном периоду. Године 1908, у војсци почиње прикупљање средстава за подизање споменика Карађорђу, а крајем те године освећени су и његови темељи на Калемегдану.¹²²⁶ Одбор за подизање објавио је конкурс за уметничко решење споменика 21. септембра 1908. године, у којем је, између осталог, захтевано да уметник буде из Србије и да споменик буде у „чисто војно-

¹²²⁴ Фотографија је власништво Музеја Крајине у Неготину, инв.бр.124. Објављена је у В. Стаменковић, *op.cit.*, 53.

¹²²⁵ *Балкански рат у слици и речи*, Год. I, Бр.28,25. август 1913,444.

¹²²⁶ *Правда*, Год.V, Бр. 328, 1.децембар 1908, [б.п.]

историјском духу, а личност Карађорђева што 'живље и маркантније' истакнута међу споредним фигурама¹²²⁷. У пролеће 1909. године, приспели радови презентовани су јавности путем двонедељне изложбе у Официрском дому (сл.162), да би неколико месеци касније, у октобру 1909. године, стручни жири донео коначну одлуку да се изведе пројекат скулптора Пашка Вучетића.¹²²⁸

Споменик Карађорђу био је предмет више стручних текстова, захваљујући којима су расветљени бројни аспекти овог уметничког дела и указано је на његов значај у споменичкој култури Србије тога времена.¹²²⁹ Зато ће овде пажња бити посвећена разумевању значења конкурсног услова – „војно-историјски дух“ споменика, што је победнички пројекат и остварио према мишљењу одбора који је поверио Вучетићу реализацију пројекта.

Поверавањем овог пројекта војсци, била је скренута пажња јавности са првобитне намере да споменик Карађорђу буде подигнут у циљу обележавања ослобођења престонице. Избором војске за главног носиоца споменичке глорификације војда Карађорђа, званична репрезентативна политика одлучила се да Карађорђе постане симбол јавног меморисања оснивања регуларних јединица, тј. јачања војне снаге ради остварења националног програма. Споменик који је требало да настане као део овакве политике истицао је и везу између војске и династије.¹²³⁰

С обзиром да се радило о споменику који је представљао важно средство државне репрезентативне политике, војске и династије, престоница Србије несумњиво је била оправдан избор за његову локацију.¹²³¹ Споменик је подигнут на „најлепшем месту“¹²³² – на Калемегдану, на главној шеталачкој стази.¹²³³ Подизањем споменика Карађорђу на Калемегдану, војска је утицала и на промену државне симболичке политике када је у

¹²²⁷Детаљно о конкурсу за споменик Карађорђу в. М. Јевтовић, *op.cit.*, 182.

¹²²⁸М. Јевтовић, *op. cit.*, 183.

¹²²⁹И. Борозан, Споменик Карађорђу – симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе*, XIII, Београд 2012, 27–47; А. Павловић, Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, Краљево, 1980, 233–238; У. Рајчевић, Скулпторско дело Пашка Вучетића (1871–1925), *Свеске Друштва историчара Србије*, 20–21, Београд, 1989–1990, 40–55; М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, III, Београд, 2001, 181–191; Н. Симић, *Петар Убавкић*, Београд, 1989, 351–357.

¹²³⁰Карађорђев споменик, *Вечерње новости*, бр. 355, год. XIV, Београд, 23. децембар 1908, према И. Борозан, *Слика и моћ*, 440.

¹²³¹М. Тимотијевић, *Таковски устанак- српске Цвети*, 22.

¹²³²Тако се о локацији за споменик изразио Јован Дучић, в. М. Јевтовић, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе*, III (2001), 185.

¹²³³*Ibid.*, 182.

питању меморисање Калемегданског парка. Када су, 1890. године, војне власти предале управљање Калемегданом Председништву општине, почело је његово планско уређивање и даље озелењавање.¹²³⁴ Тада се Калемегдан уређује као пантеон на отвореном, посвећен националним великанима просвете, што је одговарало ондашњим размишљањима о парковима као најадекватнијим местима за меморисање романописаца и песника.¹²³⁵ Међутим, подизањем споменика Карађорђу на Калемегдану, простор парка добио је и другачије значење од онога који му је приписивала грађанска елита Београда. Калемегдан поприма симболику меморијског топоса националне војне историје. Такво значење било је истакнуто и у прогласу Одбора за подизање споменика Карађорђу, у којем се наводи да се споменик подиже „на оном месту, где је 1806. године на – српском крвљу натопљеном Калемегдану Кара-Ђорђе ушао у београдски град; у којем је потом становала и прва српска регуларна војска“.¹²³⁶ Тако је, преко споменичке културе, парк поново постао неодвојиви део Београдске тврђаве, која у симболичкој топографији града представља меморијски топос оружане борбе и тријумфа српске војске. Креирање Београдске тврђаве као важног меморијског топоса оружане борбе и српске војске био је задатак војног одбора формираног поводом обележавања стогодишњице од Првог српског устанка 1904. године. Одбор је био задужен за израду монографског дела посвећеног Београдској тврђави.¹²³⁷ На почетку књиге *Београд: историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости* цитиране су Драгашевићеве речи: „Београд је најкрвавији камен на свеколиком ратишту Европе“.¹²³⁸ На крају књиге објашњена је морализаторско-дидактичка поука која је била главни мото књиге: „Београд данас прославља стогодишњицу оних дивова који окитише његове бедеме својим главама[...] На завршетку сетимо се оних

¹²³⁴С. В. Недић, Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914, *ГМГБ*, књ. XXIII, 1976, 196. Одмах по одласку Турака, српска војска под чијом управом је, поред Тврђаве био и Калемегдан, рашчишћава, пошумљује, трасира прве стазе и премешта недељне и празничне концерте војне банде из „Финансијског парка“ на Калемегдан. Х. Милановић, Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе*, Бр. II, 1999, 43–44.

¹²³⁵М. Тимотијевић, Хероизација песника Војислава Ј. Илића и подизање споменика на Калемегдану, *ГМГБ*, Књ. XLVII–XLVIII, 2000/2001, 200–201.

¹²³⁶Проглас одбора за подизање споменика Војду Кара-Ђорђу, (10. јул 1908), *СВЛ*, 1908, 384–385.

¹²³⁷*Београд: историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости*, Београд 1904, доступно на интернет-страници: <http://dlibra.bgb.rs/dlibra/docmetadata?id=1070&from=pubstats> Дело је било намењено широкој јавности, али је његова вредност у војсци препозната и са становишта војничког васпитања, па „како је књига и корисна и поучна“, министар је наредио да се преузме од одбора и пошаље свим претплатницима *Узданице* по цени од 0,30 динара, *СВЛ*, 1904, 829.

¹²³⁸*Ibid.*, 3.

хероја и мученика који су творци данашње наше слободе, у чију је славу и успомену ово неколико редака и написано. Сетимо се њихових патњи и мука; сетимо се њихових пожртвовања, истрајности и јуначке смрти. Гредимо стазом коју су нам они утрли; пружимо братски један другом руку; сетимо се својих синовљих дужности и на дубине наше захвалне душе помолимо се великом Свевишњем на рајско насеље њихових јуначких и мученичких душа!...*Слава им!*...¹²³⁹ Оваква промена политике у погледу симболичке топографије града имала је нарочит ефекат и у годинама Анексионе кризе и потребе интензивирања припрема за рат.¹²⁴⁰

У децембарској свесци *Узданице*, на насловној страници, објављена је фотографија победничког модела Пашка Вучетића за споменик Карађорђу (сл.163). Споменик представља композицију од седам фигура: гуслар, устаник из Првог српског устанка, мајка која предаје дете војнику сталног кадра савремене српске војске, вила приказана како подиже венац славе и барјак ка Карађорђу који се налази на врху стене, на чијој предњој страни је исписано: „Стални кадар Вожду Карађорђу“. На крају свеске, у рубрици *Опис слике*, дато је објашњење Вучетићеве композиције, а оно је касније послужило и као натпис на полеђини споменика,¹²⁴¹ који је свечано откривен 1913. године (сл.164):

„У овој смо свесци донели слику пројекта Вожду Карађорђу. Но да би читаоци што боље исти пројекат разумели износи се овде идеја овога пројекта:

У дну поклоницке поворке корача слепи *гуслар*; из камена као из гроба подигао га је дух благодарности, да се поклони српском *Месији*, који се јавља после векова очекивања, страдања и борбе, које пева гусларева песма.

Пред гусларем је *устаи* из устанка 1804. г.; његова појава оличава доба устанка и духовно учешће Карађорђевих војника у овоме походу благодарности данашње српске војске, према њеном осниваоцу пре стотина година.

¹²³⁹*Ibid.*, 33.

¹²⁴⁰ Политика промене карактера Калемегданског парка уочљива је и у смештању фонтане *Рибар (Борба)*, скулптора Симеона Роксандића, у простор парка 1908, најкасније до 1911. године. Дело је настало у контексту утицаја који су еволуционистичке теорије имале на уметност. Као репрезентација идеје борбе за опстанак, скулптура је одговарала и доминантној идеологији рата и његовој политичкој инструментализацији. Више о скулптуралном делу *Рибар* Симеона Роксандића в. И. Борозан, *Обнова антике и архајски модернизам: фонтана Рибар (Борба) Симеона Роксандића*, *Наслеђе*, Књ.15 (2014), 33-47.

¹²⁴¹ И. Борозан, *Споменик Карађорђу*, 39.

Српски војник сталног кадра представља наше доба које од српске војске све очекује, али јој све и даје; *српска мајка* своје новорођенче намењује својој војничкој служби – отаџбини – симбол те намене је у предавању *новорођенчета* у руке војнику на његовом поклоничком путу.

Пред српским војником је, као и увек, *слава* са заставом *Вере* у једној и венцем у другој руци, да њиме крунише *Вожда*, који у победничком ставу са обема рукама на његовим пиштољима, симболише велико уверење своје и свога доба: да је у **СИЛИ спас!**¹²⁴²

За фотографијом модела споменика, који је репрезентовао милитантну нацију, следио је текст чији је садржај на посредан начин појашњавао и сам контекст који је утицао на обликовање споменика: „Политика никада није могла ништа да учини ако се није ослањала на снагу – војску – па ни овога пута. Нико неће с нама ни у савез ни за савезника јер нисмо војнички јаки, па стога се и политички захтеви наши нису у обзир узимали – а услед тога неуспех и у анексионом питању. Данас је сваком јасно да Србија *мора* и *треба* не само да има добру војску но – што рекао проф. г. Цвијић – *Србија треба да постане војнички логор*. Другим речима треба цео народ наоружати до зуба“.¹²⁴³

Занимљива је и опаска архитекте Бранка Таназевића, једног од учесника у конкурс, који се огласио поводом критика у штампи о пројектима споменика Карађорђу. Он је сматрао да критичари нису били објективни нити довољни познаваоци скулпторске уметности, те је тако њихово одушевљење победничким Вучетићевим спомеником, које се увећава са „увећањем фигура“, третирао као аматерско. Он је истакао да победнички пројекат није испунио захтев да буде чисто војнички, већ да је створен народни споменик.¹²⁴⁴ Интересантно је овде поимање војничког и народног споменика. Изгледа да је комисија која се одлучила за Вучетићев пројекат имала другачију замисао војничког карактера споменика. Војнички карактер споменика требало је да истакне народни карактер војске, на чему се нарочито инсистирало од 1890. године, када је у војну организацију Србије враћен назив *народна војска*, за други и трећи позив сталног

¹²⁴² *Узданица*, Св. 12, децембар 1909, 865.

¹²⁴³ С.М.Г., Подофицирско питање у нашој војсци, *Узданица*, Св. 12, децембар 1909, 787.

¹²⁴⁴ М. Јевтовић, *op. cit.*, 184.

кадра.¹²⁴⁵ Од 1901. године и први, други и трећи позив је називан *народном војском*. Први и други позив народне војске састојали су се и даље из кадра и резерве.¹²⁴⁶ То је осликавало политику која је била усмерена на промену слике сталног кадра у јавности: од стуба апсолутистичке власти, у време његовог настанка 1883. године, до народне узданице крајем 19. и почетком 20. века.

Војна гробља

Гробља изгинулих бораца за народно ослобођење формирају се још у време Првог српског устанка. Једно такво је било оно на којем су сахрањени ослободиоци Београда, а чији су гробови били означени белезима. Оно настаје одмах по окончању броби за Београд, 1806. године. Тела изгинулих устаника доношена су у Карађорђевог логор и потом на том месту и сахрањена.¹²⁴⁷

Матеја Бан је на свом имању на данашњем Бановом брду нашао крстове без натписа, за које је из прича сазнао да су гробови палих ратника, а 1878. године помиње се и преко 400 гробова на Дрвенима у околини Власотинца, из првих дана борби за ослобођење Србије.¹²⁴⁸

Једно од најстаријих војничких гробља представља гробље код Крагујевца (данас комплекс Шумарице). На том гробљу сахрањивани су изгинули војници у току српско-турских ратова и, касније, из балканских ратова, те Првог и Другог светског рата.¹²⁴⁹ То гробље је било меморијски топос и у истраживаном периоду, о чему сведоче и организоване посете крагујевачких гимназијалаца.¹²⁵⁰

¹²⁴⁵ Закон је донела радикалска влада. Први позив променио је назив у редовна војска, а други и трећи у народна војска првог и другог позива.

¹²⁴⁶ Закон о устројству војске, *Српске новине*, Бр.25, 1. фебруар 1901, 101.

¹²⁴⁷ М. Тимотијевић, Меморијал Ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, V (2004), 17.

¹²⁴⁸ *Ibid.*

¹²⁴⁹ Н. Карамилковић, Један век крагујевачког лава, [Тополски записи: зборник Књижевног клуба Културног центра Топола](#), Год. 5, Бр. 5 (2016), 45–56.

¹²⁵⁰ Тако налазимо у програму крагујевачке гимназије под називом „Мање екскурзије“, поред посете војничком гробљу, и организован помен код споменика, који је породица подигла Петру Тодоровићу, бившем пешадијском поручнику, који је, као четник, погинуо на Челопеку, у Старој Србији. Црквеном помену присуствовали су ученици, породица, као и сељани из околине. Након помена, професор је ђацима

Након српско-турских ратова, као посебна целина било је формирано и војно гробље на старом општинском гробљу на Ташмајдану, на којем се касније сахрањују и погинули у Српско-бугарском рату. Иако су гробна места палих војника била издвојена од цивилног дела гробља, не постоје подаци да је оно представљало национални топос сећања на хероје бојног поља. Године 1904, било је предвиђено да се сви припадници војске сахрањени на Ташмајдану пренесу у заједничку гробницу на новом општинском гробљу,¹²⁵¹ која је и подигнута 1907. године (сл.165).¹²⁵²

Војничко гробље на Јавору, на којем је било сахрањено седам хиљада војника изгинулих у бици на Калипољу, 6. јула 1876. године, било је место глорификације жртве за отаџбину, а о томе сведочи и споменик подигнут 1907. године на јаворском гробљу мајору Михаилу Илићу, команданту Ужичке бригаде II класе, као и свим погинулим јаворским јунацима (сл.166). Споменик је представљао централно меморијално место. О томе сведочи и разгледница на којој су представљена два ратника из рата 1876–1877. фотографисана поред споменика (сл.167).¹²⁵³

Споменици јунацима бојног поља, које су подизали официри на своју личну иницијативу, углавном су следили стару праксу која је била установљена за обележавање гробног места угледних устаника у портама цркава манастира,¹²⁵⁴ те добијали форму крста у духу хришћанске традиције, с намером да сакрализују жртве пале за слободу и отаџбину. Тако је пуковник Љубомир Ненадовић са официрима Друге шумадијске

држао „врло леп патриотски говор и показао примером пок. Тодоровића како се треба жртвовати за Отаџбину и Српство“. *Просветни гласник*, Бр. 9,10, септембар–октобар 1909, 816.

¹²⁵¹ *БОН* бр.11, 1904, 4. У објави о преносу костију са старог на ново општинско гробље, био је дат и списак имена свих војних лица за које је у том тренутку постојао белег. На белегу поред имена и презимена, места рођења, неретко је наведен и чин односно служба у војсци.

¹²⁵² Костурницу је подигла Београдска општина, уз источни гробљански зид, између парцела 21 и 22, недалеко од Цркве Св. Николе. У костурници су сахрањени посмртни остаци 65 српских војника, који су до тада почивали у заједничкој гробници на Старом ташмајданском гробљу. *Ново гробље у Београду*, водич, Београд 3.

¹²⁵³ Ратници су у народном оделу, са војним одликовањима. Аутор фотографије је осмислио да испред споменика и ратника буде ограда која личи на палисаду шанца, и то у бојама српске тробојке. Ограда уједно маскира постоље за ратнике направљено од дрвених сандука, а које је неопходно како би се остварио доминантан положај фигура. Нису наведена имена фотографисаних ратника, што их ставља у позицију симболичких фигура, симбола српске народне војске и чувара идеје бескомпромисне оданости и жртве отаџбини. Један прстом показује правац одакле долази опасност, а други држи пушку на готовс. Ова врста композиционог решења за фотографије војника користиће се и касније. Таква је, на пример, фотографија каплара Ивана Васића са другом, Солун 1917. Фотографија се чува у Народној библиотеци Србије, Ф6250, доступно на интернет-страници: <http://velikirat.nb.rs/items/show/5136>.

¹²⁵⁴ Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 279-281; Б. Миљковић-Катић, *Српска гробља и промене у простору*, *Култура* бр.154, Београд 2017, 251.

дивизије у дворишту манастира Св. Ђорђа у Темској, код олтарске апсиде каталикона, подигао велики дрвени крст на месту где су сахрањени капетан Милутин Карановић и сви они изгинули у борбама око Пирота 1877. године. На постољу је постојао натпис: „Капетану Милутину Карановићу и осталим јунацима, који живот положише за веру, Књаза, слободу и независност домовине у бојевима у Нишору и Будим-делу 12,13,14. и 15. Децембра 1877, подигоше овај спомен — командант Јб. Ивановић и сви официри II шум. дивизије, београд. бр. I кл., I арт. и I коњ. пука од I шум. дивизије.“¹²⁵⁵

Из наведеног, може се закључити да су у истраживаном периоду изгинули борци сахрањивани на месту погибије или у портама цркава, а ретко измештани у нарочито издвојене целине.

Сећања на места на којима су сахрањивани војници највише су одржавана путем усменог предања. Многа гробна места су била обележена само крстом, а многи гробови нису садржали никакав натпис. Савременици неретко указују на запуштеност белега. Генералштабни официр Јован Мишковић, коментаришући непостојање натписа на надгробном белегу Арсенију Ломи, дао је једну општу критичку оцену културе памћења: „Овом приликом морам приметити, да је врло стидно по нас, како мало поштујемо наше славне јунаке и борце за слободу наше отаџбине. Ето слабо који од наших чувених јунака имаде сходну белегу, а неки немају и никакву.“¹²⁵⁶

Ни у каснијем периоду, војска није иницирала активности којима би гробља била уобличена као естетизоване целине, тако да представљају посебне меморијске топосе нације, што ће бити нормирано након Првог светског рата.¹²⁵⁷ Пре Првог светског рата, оваква пракса и у европској култури представља изузетак.¹²⁵⁸ Глорификација хероја бојног

¹²⁵⁵ Из нове Србије, *Отаџбина*, Год. II, Књ. V, Св. 17, 18, 19, 20, Београд 1880, 605.

¹²⁵⁶ Ј. Мишковић, Грађа за етнографију и историју Рудничког округа, *Панчевац*, 1872, 67, цитирано према Л. Ђаповић, Јован Мишковић – заборављени етнограф и географ, *Гласник Етнографског института САНУ* LIV (2006), 358.

¹²⁵⁷ Почевши од Мирове конференције у Паризу, мировни уговори имају и одредбе које се тичу сахрањивања и регулације гробља. О. Мапојловић-Пинтар, *op. cit.*, 200; в. *Уредбе о уређењу и одржавању наших војничких гробаља и гробова у домовини и на страни*, Београд 1920; *Закон о уређењу наших војничких гробаља и гробова у отаџбини и на страни, као и гробља изгинулих војника и морнара, ратних заробљеника и интендираних лица, држављана: Немачке, Аустрије, Угарске и Бугарске, сахрањени на нашој државној територији*, Београд 1922.

¹²⁵⁸ Једно од првих војних гробаља је у Гетисбургу (Gettysburg), настало 1863. године. Оно је образовано као целина наменски формирана да буде гробље, на које се преносе са ратишта тела погинулих у америчком грађанском рату. Међутим, не постоје активности које су ово место означавале као меморијски топос. G. L. Mosse, *National Cemeteries and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany*, *Journal of*

поља одвијала се највише подизањем заједничког споменика на гробљу / у портама цркава, или подизањем костурнице. А у истраживаном периоду, војска систематски прикупља податке о свим учесницима ратова и погинулима.

На основу објављеног извештаја, сазнајемо да су припадници војске дали значајне прилоге за подизање споменика у Ивањици мајору Михаилу Илићу и свим борцима изгинулим на Јавору у Првом српско-турском рату.¹²⁵⁹ Гробним местима није била посвећена нарочита пажња. Пример такве праксе је и гробље на Јавору. Године 1891, тело мајора Михаила Илића пренето је са Јавора на гробље код палилуске цркве, у гробницу коју је подигла кнегиња Наталија.¹²⁶⁰ У новој култури војних меморијала, која настаје након Првог светског рата, пренос тела у породичну или неку другу гробницу ван војног гробља сматран је чином издаје оних који су били „другови међу друговима“.¹²⁶¹

Иако војна гробља нису била посебно негована као меморијски топоси, бојна поља, с друге стране, не само као места на којима су се одиграли важни догађаји за историју ослободилачке борбе, већ, пре свега, као места која се повезују са крвним жртвама датим за слободу, постају топоси националне меморије. У српској војсци, на почетку 20. века, а у оквиру активности везаних за прославу стогодишњице оснивања првих регуларних јединица српске војске, био је припреман „Речник бојних места у Србији у XIX веку“. Из сачуваног рукописа овог дела сазнајемо да је намера аутора била да бојна места уздигне у *locus*-е националне глорификације, али као спомен-места палих бораца. Тако је аутор у предговору записао: „Знати места, која су наши преци у прошлом веку војевали, знати земљиште, које су својом витешком крвљу натопили, а телом нагнојили, знати борбе, које су јуначке мишице наших предака задобиле, знати крајеве, који су петстолетног јарма ослобођени, – све је то дужност сваког Србина.“¹²⁶² У том смислу, интереси националне

Contemporary History, Vol. 14, No. 1 (Jan.1979), 8. У студији Олге Манојловић-Пинтар „Археологија сећања“, наводи се, такође, да се најстарија војна гробља повезују са америчким грађанским ратом. Тамо се помиње као пример Арлингтонско гробље у Вашингтону. Унионисти су први покушали да идентификују погинуле и да им обележе гробно место. Тако је и уведена обавеза војника да носи идентификациони знак. О. Манојловић-Пинтар, *op. cit.*, 200, фуснота 10.

¹²⁵⁹ Подизање споменика погинулима за слободу народа и независност отаџбине, *Ратник*, књига XX, свеска IV, година XI, јуни 1889, 445–450.

¹²⁶⁰ Са Јавора, *Отаџбина*, Год. IX, Књ. 27, Св. 105–108, Београд 1891, 51.

¹²⁶¹ G. L. Mosse, *op. cit.*, 10.

¹²⁶² Речник бојних места у Србији у XIX веку, Архива за писање споменице, Војни музеј, Београд. У овој несређеној грађи налази се и један извештај упућен комисији за преглед дела, у којем се образлаже главна структура дела: „Овај речник бојних места само по азбучном реду – ради бољег преглелда комисије. Међутим

педагогије су налагали да се нарочито ради и на повезивању жртава са одређеном територијом чиме се територија сакрализује и национализује. Тај процес подразумевао је препознавање бојних поља као кључних меморијалних топоса нације.

У току балканских ратова, војно гробље бива битан елемент националне глорификације (сл. 168, 169). У ратној штампи објављују се имена места на којима се сахрањују војници. Стизале су вести о војном гробљу на којем су сахрањени војници погинули у борбама код Прилепа 1913. године.¹²⁶³ Јављано је и о великом крсту којим је означено место где су изгинули српски официри и војници из Ваљева у борбама на Српачкој коси, код Ресана.¹²⁶⁴ Јавност је обавештавана и о свечаном сахрањивању у заједничку гробницу свих изгинулих код Љеша.¹²⁶⁵ У ратној штампи, као посебан вид меморисања погинулих, истакнуто је подизање спомен-чесме „Косово“ код Призрена (на путу за село Хоча Заградска) (сл.170, 171).¹²⁶⁶ Обележје је постављено с леве стране Бистрице, испод војничког гробља, на раздаљини од једног километра,¹²⁶⁷ а посвећено је палим војницима Треће армије. Спомен-чесму је пројектовао архитекта Момир Коруновић, резервни инжињерски официр Треће армије.¹²⁶⁸ Задатак му је доделио командант, генерал Божидар Јанковић, у првим данима по ослобођењу Призрена 1912. године. Спомен-чесма обликована као архитектонски споменик: „имала је петоделну структуру, развијену по ширини (11,5 метара), којом је пластично и висински доминирао средишњи троделни, троугаоним тимпаном и мањом едикулом завршен блок, висок седам метара“.¹²⁶⁹ Поред тога што је добила назив „Косово“, натписи су јасно указивали да је у питању споменик посвећен осветницима Косова. У медаљонима су биле исписане године: у левој ниши – 1389, а у десној – 1912. На њој је, изнад три луле, била исписана посвета: „Браћи Призренцима – студенац Косово“ и следећи стихови:

„Чувај студенац за освежење,

само дело биће подељено у III периода. I период од 1804 – 1813, II период од 1813 – 1862, III период 1862 – 1885.“

¹²⁶³ *Балкански рат у слици и речи*, Бр. 23, 367.

¹²⁶⁴ *Балкански рат у слици и речи*, Бр. 13, 205.

¹²⁶⁵ *Илустрована ратна кроника*, 14. 2. 1913.

¹²⁶⁶ А. Кадијевић, О архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912) на основу докумената из заоставштине пројектанта Момира Коруновића, *Косовско-метохијски зборник* 5, Београд 2013, 205.

¹²⁶⁷ *Балкански рат у слици и речи*, Бр. 36, 17. новембар 1913, 575.

¹²⁶⁸ А. Кадијевић, *op. cit.*

¹²⁶⁹ Више о архитектонском решењу спомен-чесме види: А. Кадијевић, *op. cit.*, 197–211. Спомен-чесма уништена је око 2013. године. *Ibid.*

Слушај вечито жубора пој,
Мисли на сретна васкрсења
Бори се ради за народ свој,
У кући нек ти чистоћа веје,
И души песму за народ крој.
У срцу љубав нек радост сеје
У мишици сила, Бога се бој.
Путниче стани одахни дахом!
Чуј шта би жубор зборити знао,
Да ти се ђедо са богострахом
С поносом дично Србином звао.
Иди на гору и планину
Грмове питај, свак камен зна,
Стари ти предак ко Србин мину
Клицаћеш громко: 'Србин сам ја!'¹²⁷⁰

Главним реторичким порукама садржаним у посвети исписаној на спомен-чесми нација се доводи у везу са природом. Поистовећивањем са природом, нација постаје категорија вечног трајања. Тако је и овде, посредством персонификације, природа позвана да сведочи о дугом трајању нације на Косову, на шта указују и стихови: „Чуј шта би жубор зборити знао [...] Грмове питај, сваки камен зна“. У функцији ове реторичке поруке изабрано је да управо чесма, као метафора – „вечитог жубора пој“ – буде меморијал српског трајања на Косову, а њено архитектонско решење, такође, репрезентовало је главну замисао грађења памћења: чесма је била израђена „од грубо тесаног камена и опеке на неуређеном земљишту, као издвојен мемориални објекат [...] стопљена са амбијентом“.¹²⁷¹

О државној бризи посвећеној не само живима већ и мртвима сведочи и посебно уређење гробља, које је било „подељено на четири парцеле. Заузимљивошћу команданта места гробље свуд унаоколо засађено ружама и родним дрветима. Изпарцелисано је, стазе

¹²⁷⁰ Балкански рат у слици и речи, Бр. 36, 17. новембар 1913, 575.

¹²⁷¹ А. Кадијевић, *op. cit.*, 205, 207.

су насуте ситним шљунком а с леве и десне стране поред стаза засађено је дивно цвеће а такође и на гробовима „палих и умрлих наших хероја у овом светом рату“.

Меморијска пракса у току балканских ратова почивала је на пракси која је била успостављена још у првим деценијама 19. века – натписи на гробним обележјима обликовани су у складу са националном реториком. Тако се у штампи наводе натписи на крстовима гробова на војничком гробљу код Призрена: „У првој парцели, с десне стране од улаза, налазе се само два гроба (слика стр. 280) у којима вечни санак почивају два див јунака, два млада хероја, на чијим је крстовима исписано: „'За спас Српства погибе у 16. год. Мирко С. Петровић, из Црне Горе гимназист V године као добровољац на Везировом Мосту 4. новембра 1912.' На другом крсту пише: 'Милан Дулановић, пешадијски поручник'. Благо мајкама које су их родиле. Благо држави која има овакве синове! Слава им!“¹²⁷² Натпис је уједно сведочанство о томе како у култу палог војника посебно место добија младост жртве и добровољно служење отаџбини. Укључено је и величање мајке погинулог и идеја припадности нацији, која превазилази државне границе.

Војна гробља су приказивана као меморијални топоси целокупне нације, те је брига о њима сматрана обавезом свих припадника нације, што је нарочито требало да има позитиван морални учинак на војнике који су ратовали далеко од свог родног краја. Поред тога, војна гробља су представљала и важно место „освајања новог простора“¹²⁷³, те је зато држави било стало да она стекну посебан статус меморијала у новоослобођеним крајевима: „Свеже хумке стоје још, свеже цвеће обнавља се сваким даном. Оне добре и благе Прилипчанке долазе свакога дана на гробље, пале танке сиротињске свећице, везују на крстове пешкире, мараме, цвеће и наричу оним отегнутим, тешким и болним гласом. Њима није тешко да свакога дана поред свију својих послова долазе на гробље, које им је мило и драго, та оне гледају у тим свежим хумкама своје очеве, своје синове, браћу своју или реко би човек: више нешто, гледају своје ослободиоце. Има деце има девојака има жена има старица долазе, плачу, наричу као над најрођенијим гробовима из свег гласа и од

¹²⁷² Балкански рат у слици и речи, Бр. 36, 17. новембар 1913, 575

¹²⁷³ Слична стратегија у којој је гробље служило за одбрану ауторитета српске власти над одређеним простором била је примерена и у првој половини 19. века в. Б. Миљковић-Катић, *op.cit.*, 249, 250.

¹²⁷³ Балкански рат у слици и речи, Бр. 23, 367.

свег срца јадикују старе српске мајке над гробовима јунака над хумкама браће из слободне Србије“.¹²⁷⁴

Војни музеј

Музеји, важни инструменти идентитетске политике националних држава (презентовање културе као основе солидарности једне заједнице, на основу које се заједница и препознаје као нација),¹²⁷⁵ били су средство и званичне репрезентативне културе у Србији, у којој је прва музејска институција, Народни музеј у Београду, била основана 1844. године.¹²⁷⁶ Образовањем Војног музеја у Београду 1878. године требало је институционализовати памћење на ратни односно војни идентитет нације, те препознати војску као кључну државну и националну институцију. Тако је указом о оснивању Војног музеја, донетим на дан када је прочитана прокламација о државној независности и територијалном проширењу Србије,¹²⁷⁷ оснивачком акту Војног музеја дат меморијални карактер.

Војни музеј у Београду је, по својој мисији изнетој у оснивачком акту,¹²⁷⁸ био један од најстаријих музеја овога типа у Европи (сл.172) Такви музеји у Европи настали су углавном трансформацијом дворских арсенала у музејске установе, и то у годинама после оснивања Војног музеја у Београду. Тако је, на пример, музеј аустроугарске војске у Бечу био основан 1888. године, девет година након Војног музеја у Београду. Вест о оснивању бечког музеја као „јавне установе“ доноси и *Службени војни лист*. Ту се наводи да „у одређеним даним посећивање [музеја] биће слободно свакоме“, а музеј ће „прибирати оне предмете војничке који се односе на какво знаменито дело или личност и који су такве

¹²⁷⁴Балкански рат у слици и речи, Бр. 23, 367.

¹²⁷⁵S. J. Macdonald, Museum, national, postnational and transcultural identities, *Museum and society* 1 (1), 2003, 2–3.

¹²⁷⁶М. Коларић, Народни музеј у Београду 1844–1944, кратак историјат, Београд 1991; Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 270–273, где је приказан утицај националне идеологије и политике на концепт Народног музеја у Београду.

¹²⁷⁷П. Лажетић, *Војни музеј 1878–2014*, Београд 2014, 20.

¹²⁷⁸<http://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/13-78-pp-ukaz-o-ustrojstvu-vojnog-muzeja.pdf>

природе да могу одржавати успомену на ове или да у вези са другима објасне поједине важне моменте или целе периоде војне историје или наоружања. По томе разуме се да ће то бити само ориџинали; пројекти и модели искључени су. Предмети ће се пробрати из оних који су већ прикупљени при цар. кр. арсеналу, затим мењањем и куповином“.¹²⁷⁹ Ранија појава модерног концепта музејске систематизације сведочанстава и њихове презентације јавности у Србији,¹²⁸⁰ може се објаснити демократским пореклом институције српске војске, за разлику од аристократског порекла војске у већини европских земаља. Међутим, поред националног карактера, у Војни музеј се истовремено уписује и значење владаревог „арсенала“, што је била последица јачања ауторитета владара успехом војске коју је он предводио, а који је довео до проглашења независности Србије.¹²⁸¹ Тако је и изабрано да прокламација о независности и оснивачки акт о Војном музеју буду прочитани на рођендан кнеза Милана. Војни музеј је, тако, добио и значења меморијског топоса владара који је у Србији био и главни носилац политике професионализације српске војске. Спољна политика кнеза/краља Милана показаће се и као пресудна за одлагање перформативног деловања Војног музеја у српској јавности. Наиме, сматра се да је један од битних фактора који је одложио отварање прве сталне поставке за деценију након његовог оснивања била одредба Тајне конвенције, коју је кнез Милан потписао са Аустроугарском 1881. године, а којом је била ограничена национална пропаганда као активност државе.¹²⁸²

Војни музеј у Београду је основан како би прикупљао и чувао предмете „од значаја за историју српске војске и за историју наоружања и ратовања уопште, а у целји војно – историјској и научној (подвукла Б. И.)“.¹²⁸³ Годину дана касније (1879) донета су и *Правила за Војни музеј*, из којих се види да је Војни музеј био у обавези да прикупља предмете „по струци артилеријској“: „старо оружје које није више у употреби 'почев од

¹²⁷⁹ *СВЛ*, 1888, 94. Слично је и порекло Војноисторијског музеј немачких оружаних снага у Дрездену, који је настао трансформацијом арсенала пруског краља, потоњег немачког цара Вилхелма I у музејску установу 1897. године.

¹²⁸⁰ У *Правилима* из 1879. било је јасно наведено да ће Војни музеј бити институција отворена за јавност. Било је предвиђено и штампање каталога, који је требало да презентује сву грађу похрањену у музеју. П. Лажетић, *op. cit.*, 22.

¹²⁸¹ Исти карактер репрезентативне владарске политике исказује и историографско дело *Рат Србије са Турском за ослобођење и независности: 1877–1878. године*, које је приредило Оперативно одељење Главног генералштаба, о чему је раније било речи.

¹²⁸² П. Лажетић, *op. cit.*, 23.

¹²⁸³ *Ibid.*, 20.

најстаријих времена до увођења озадног оружја, са нарочитим обзиром на старо српско оружје“, у које се укључује „ладно метално оружје“, али и „ватрено оружје свију времена и родова“. Прикупљање предмета „по струци артилеријској“ подразумевало је и „савремено оружје од почетка кад се појавило па до сад“. Било је предвиђено и сакупљање предмета „по струци инжињерској“, а то су „инструменти, алати са којима су снабдевене биле наше инжињерске и војно-телеграфске трупе у рату 1876–77 и 78.“, потом «моделу од мостовних екипажа и инжињер. транспорт. средства», као и „моделу од подигнутих утврђења, која су у нашем рату са Турцима били од решавајућег значаја“. Сакупљачка политика је обухватала и предмете „санитетске струке“: „инструменти са којима су биле снабдевене наше санитетске трупе за завој, лечење и ношење рањених у прошлом рату“ и „моделу од санитетских подвоза и барака (пољских болница)“. ¹²⁸⁴

Правила показују један модеран приступ војној и ратној прошлости, јер му је полазиште било модерно умеће ратовања,¹²⁸⁵ за које је карактеристично увећање функционалне специјалности и подела рада.¹²⁸⁶ У години када су донета *Правила за Војни музеј* дефинишу се чиниоци државне политике који би требало да обезбеде већи степен професионализације српске војске. Професионализација је била уткана у сакупљачке стратегије (научна систематизација прошлости), а уједно је била пласирала и као главни субјекат прикупљања предмета. Илустративан пример тога је тежња да се обухвате разноврсти предмети, који се сакупљају „по струци артилеријској“. Значај ове струке и у политици набавке предмета проистао је из значења која су била додељивана артилерији у 19. веку. Тако један од првих показатеља модернизације и професионализације српске војске представља оснивање „Артилеријске школе“, из које ће бити образована Војна академија. Да је професионално вођење рата (модерна војска) било у средишту

¹²⁸⁴ П. Лажетић, *op. cit.*, 20–22.

¹²⁸⁵ Предраг Лажетић је, у монографији о Војном музеју, разноврстност предмета које је обухватала сакупљачка политика, препознао као „модерни приступ разумевању прошлости“, у којем су се „војна историја и рат разумевали као тоталитет односа у прошлости“. Ради се, заправо, о монополу који је држава преко свог војног апарата ставила над значењем рата и покушавала да искључи цивилне погледе. Разноврстност предмета била је последица искључиво војног погледа на рат као компликованог посла. S. Hantington, *Vojnik i država*, 36.

У том смислу, Војни музеј није посматрао „рат као тоталитет односа у прошлости“, јер да је тако, онда би у његову сакупљачку политику била укључена и сведочанства о нпр. избеглиштву, страдању цивила, заразама цивилних објеката, и то свих цивила, без обзира на њихов друштвени, верски, етнички идентитет и друго. Војни музеј није био замишљен као музеј рата, већ војске. Разноврстност предмета била је последица наметнутог разумевања рата као компликованог посла.

¹²⁸⁶ S. Hantington, *Vojnik i država*, 36.

сакупљачких стратегија, доказује и сама класификација предмета по модерним војнима струкама: „артиљеријској“, „инжинирској“, „интендантској“ и „санитетској“.¹²⁸⁷

Прикупљање предмета „по струци артиљеријској“ указује и на модеран приступ репрезентацији прошлости као једног развојног ланца,¹²⁸⁸ ланца који је водио ка појави и развоју модерне војске. Праћење војно-историјског развоја подразумевало је сагледавање прошлости у функцији савремене политике. Војном музеју је био додељен задатак производње култа оружја и војске у служби националне мисије.¹²⁸⁹

Сменом династије Обреновић, Војни музеј добија нови акценат у својој сакупљачкој политици. За разлику од првог периода рада од 1878. до 1903, који је био усмерен на историју српске војске, па стога и предмети набављани из војног система, од 1904. Музеј се окреће интензивном прикупљању меморабилија хероја бојног поља. Од 1904. године, а за потребе сталне поставке Војног музеја, која је отворена у оквиру крунидбених свечаности и прославе стогодишњице Првог српског устанка, интензивно се укључује јавност, путем позива на даривање. Апели за даривање и позајмицу били су упућени потомцима ратника да пошаљу „све што би се затекло од оружја, оружаног прибора, застава, повеља, писма [...] Овим прилозима поједине фамилије и сродници учинили би велику услугу Војном музеју, који се оснива, а уједно овековечили би име и помен својих драгих предака и сродника који су се у минулим ратовима одликовали“.¹²⁹⁰ Тако је отварање сталне поставке представљало вид националне акције, чиме је нормирано памћење националних борби и ратова које је поставка требало да репрезентује, те да буде препозната и као колективно памћење.

Званична репрезентативна политика хероизације народне борбе и ратовања била је остварена кроз праксу Војног музеја, о чему сведоче и експонати прве сталне поставке музеја (сл.173). Били су изложени, између осталог, и предмети Васе Чарапића, Станоја Главаша, Илије Марковића, војводе Мићића, Хајдук Вељка Петровића, Чучук Стане, као и рукописно дело коњичког капетана Андрије Милојевића, у пет свезака, са биографијама

¹²⁸⁷ *Ibid.*, 22.

¹²⁸⁸ А. Rigl, *Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak*, u: *Anatomija povijesnog spomenika*, priр. М. Špikić, Zagreb 2006, 365.

¹²⁸⁹ Тако се нпр. избор модела пољских фортификација сужава на оне који су „у нашем рату са Турцима били од решавајућег значаја“.

¹²⁹⁰ П.Лажетић, *op.cit.*,33.

више од 800 официра погинулих и умрлих током 19. века и читуљама свим официрима од 1895. до 11. јула 1904. године.¹²⁹¹ Војна организација више није била главни субјекат музејске репрезентације, већ то постају ослободилачке борбе и ратови, али и владајућа династија. Централно место у сталној поставци добија статуа Карађорђа, вође Првог српског устанка и родоначелника династије Карађорђевић (сл.174). Висока бронзана скулптура Карађорђа била је окружена заставама, топовима и другим оружјем, које је у јавности већ било утврђивано као свето знамење народне борбе за слободу. Експозицијом у којој је скулптура Карађорђа окружена светим знамењима српског народа, Карађорђева репрезентација је била измештена у вишу сферу, а тиме његов лик хероизован.

Штампа је бележила велики број посетилаца по отварању прве сталне поставке Војног музеја, који је био препознат као својеврсни национални пантеон. Интересовање „нашег народа“ исказано је на следећи начин: „наш народ који је у масама гологлав пролазио кроз Музеј као кроз неко светилиште“.¹²⁹²

Патриотске иконе - „бојне слике“ из српско-турских ратова

Један од важних показатеља моћи државе представљала је њена производња визуелних иконичних представа у јавној сфери.¹²⁹³ Производња иконичне представе подразумевала је визуализовање меморијског топоса нације, који ће ујединити национално тело и усмеравати његово деловање у складу са перформативним значењима која им владајуће структуре припишу. Ове представе су имале иконични карактер „отиска, чија репродукција преноси форму оригинала“.¹²⁹⁴

Поред слика владара и хероја из прошлости и садашњости, који су били најчешће иконичне представе, масовно употребљаване у војсци, војска је пласирала у јавности и историјске слике, у којима је централни актер народ, и то са намером да их произведе у

¹²⁹¹ *Ibid*, 37–38.

¹²⁹² *Ibid*, 38.

¹²⁹³ М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 271.

¹²⁹⁴ *Ibid*, 272.

патриотске иконе. Њихов перформативни карактер одредио је историјски контекст у којем су оне биле дистрибуиране.

Врховна команда је поручила слике битака Другог српско-турског рата још док је на снази било ратно стање. Сасвим је извесно да је овај задатак Географског одељења био синхронизован са задатком Историјског одељења Главног генералштаба да прикупи грађу за ратну историју Србије.¹²⁹⁵ Сlike битака, које је поручила Врховна команда за време рата, биле су важне за укључивање српско-турских ратова у традиције ослободилачких ратова, који су довели и до остварења пуне политичке независности Србије 1878. године. Историја ових ратова била је незаобилазна грађа у образовању српских официра и полазиште за формулисање националне војне доктрине.¹²⁹⁶ Тако је Врховна команда, већ 1879. године, издала књигу *Рат Србије са Турском за ослобођење и независности 1877–1878. године*,¹²⁹⁷ по угледу на историографске пројекте страних генералштаба. Ово историографско дело било је битно како са аспекта чисто војно-тактичког и стратегијског усавршавања, тако и као својеврстан национални споменик српско-турским ратовима.¹²⁹⁸ Оно је учествовало у „произвођењу модерног политичког мита“¹²⁹⁹ о ратовима 1876–1878. као битним топосима у еволуцији нације и националне државе.

Поред горепомених слика битака, по наредби Врховне команде, настале су и фотографије из ослобођених крајева, које је снимио фотограф Географског одељења Главног генералштаба. Фотографије су постале и део двају фото-албума, које је Главни генералштаб поклатио врховном команданту, кнезу Милану Обреновићу, 1879.

¹²⁹⁵ ВА, П1, К3, Ф6, док. 13, 14, 15, 16, 18 – Планови за израду ратне историје 1876.

¹²⁹⁶ Димитрије Ђурић је, приликом писања књиге *Тактика великих тактичких тела*, највише користио грађу из историје српско-турских ратова: „гди је год требало и било могуће, узимао сам грађу и из наше последње војне за независност, да би дело што више добило тип српски“. Д. Ђурић, *Основна тактика три рода војске*, део IX, О борби с обзиром на са обзиром на земљиште, Београд 1881: читаоцима, цитирано према С. Ђукић, *op. cit.*, 206.

¹²⁹⁷ *Рат Србије са Турском за ослобођење и независности: 1877–1878. године*, приредило Оперативно одељење Врховне команде, Београд 1879.

¹²⁹⁸ О замисли да ово историографско дело буде национални споменик најбоље сведочи решење унутрашњих насловних страница. На једној страници дат је профилни портрет кнеза Милана у гардијској униформи, а на другој српски грб са војним знамењима, око којег су распоређене три представе споменица на рат 1876, 1877. и 1878. године (две представе медаље су распоређене с једне и друге стране српског грба, а једна изнад грба). Представљене су аверсне стране споменица, на којима су алегоријске персонификације Србије. На унутрашњој десној страници дат је и мото „Који за отаџбину мре, / Тај вечито живи“.

¹²⁹⁹ О „произвођењу историје у модерни политички мит“ в. М. Тимотијевић, *Паја Јовановић*, 117.

године. Један албум су чинили фото-снимци из околине Лесковца и Врања,¹³⁰⁰ а други албум фотографије Ниша, Прокупља и Куршумлије.¹³⁰¹

Десетак година након Другог српско-турског рата, 1889. године, Главни генералштаб је умножавао „бојне и пределне слике из нових српских крајева“, заједно са Линхартовом литографијом „Откривање споменика књаза Михаила“ из 1882. године,¹³⁰² те подстицао њихову куповину међу грађанством.¹³⁰³ Оглашавала се продаја следећих слика батака, које је израдио Ватрослав Бековић¹³⁰⁴:

1. Бој на Св. Николи (децембра 1877) (сл.175);¹³⁰⁵
2. Борба на Вучјем долу (сл.176);¹³⁰⁶
3. Борба на Великој и Малој Копашници (9. јануара 1878) (сл.177);¹³⁰⁷
4. Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац (сл.178);¹³⁰⁸
5. Борба око „Два брата“;¹³⁰⁹
6. Борба под Пљачковицом (обе 18. Јануара 1878. године, пред Врањем).

„Пределне слике из нових српских крајева“, чија је продаја оглашавана, представљале су избор из серије фотографија насталих 1879. године: Цркве Св. Николе у

¹³⁰⁰ Албум садржи 50 црно-белих фотографија: Народна библиотека Србије, сигнатура АФ1, доступно и на интернет-страници: <http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Fotodokumenta/Album/AF-001>

¹³⁰¹ Народни музеј у Нишу, инв. бр. 104, в. М. Влаисављевић, Фото- албум са фотографијама Ниша, Прокупља и Куршумлије поклоњен кнезу Милану Обреновићу из збирке Народног музеја у Нишу, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I*, ур. А. Марушић, А. Боловић, Горњи Милановац 2013, 341–345.

¹³⁰² Р. Линхарт, Откривање споменика књаза Михаила: 6. Децембра 1882, графика, [Београд], Главни генералштаб, [1882], НБС, сигн. Гр 15. Доступно и на интернет-страници: http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Gravire_i_likovni_materijali/Beograd_na_starim_grafikama/GR-0015#page/0/mode/1up

¹³⁰³ *СВЛ*, Год. IX, Бр. 24–25, 17. јун 1889, 765–766.

¹³⁰⁴ М. Роговић, Ватрослав Бековић, ратни сликар у српско-турском рату, *Лесковачки зборник*, XLI, Лесковац 2001, 241–244.

¹³⁰⁵ Н/А, Бој на Св. Николи 7. децембра 1877, литографија, 33 x 50,6 цм, Војни музеј, инв. бр. 10931; Ватрослав Бековић, Борба на Св. Николи, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 1880, литографија, 48 x 58 цм, НБС, сиг. Гр 19.

¹³⁰⁶ Н/А, Битка на Вучјем долу, 28. јул 1876, литографија, 32,8 x 50,5 цм, Војни музеј, инв. бр. 11229, Ватрослав Бековић, Борба на Равном Вучју, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 18.

¹³⁰⁷ Н/А, Борба на Великој и Малој копошници, 1878, литографија, 34,5 x 50,8 цм, инв. бр. 11222; Ватрослав Бековић, Борба на Великој и Малој Копашници 9. јануара 1878. год, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 17.

¹³⁰⁸ Н/А, Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац 1876, литографија, 33,5 x 51,2 цм, инв. бр. 10928; Ватрослав Бековић, Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. Генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 16.

¹³⁰⁹ Н/А, Борба код Два брата, литографија, 31,5 x 50 цм, Војни музеј, инв. бр. 10930.

Куршумлији, цркве кончулске, цркве у долини реке Растовице, споменика Синђелићу и Тэле-куле, фотографије Града Краљевића Марка (Голубац) изнад Врања и Моминог камена у Цепу. У понуди се нису нашле фотографије објеката које су подигли Османлије, иако су и оне биле начињене истом приликом, од стране фотографа Главног генералштаба.

„Бојне слике“ биле су „размере 42 и 60 сантиметара, на дебелој хартији; исто тако и слика кнеза Михајла; а пределне слике су на картону од 25 и 32 сантиметра величине“. У циљу што веће популаризације ових слика, Главни генералштаб примењивао је и одређене стимулативне мере за књижаре, који су добијали и по 25% за распродају слика. Месец дана раније, јуна 1889. године, у *Службеном војном листу* појавио се, такође, оглас Главног генералштаба да се по спуштеној цени могу набавити војне слике из Другог српско-турског рата и *Освећење споменика кнеза Михаила* од 0,50 динара, као и пределне слике из нових крајева, старина и споменика по цени од 1 динар.¹³¹⁰ Војни ауторитети су желели да ове слике постану део приватног простора: „Ми држимо, да ће сваки прави Србин и патриота желети, да има овакве слике у своме дому, и да ће заједничком настојању поћи за руком, да оваквим и подобним сликама из наше историје и отаџбине, истиснемо из наше средине разне накарадне простачке и ненародне слике,¹³¹¹ каквима су начичкани дуварови многих кућа, а нарочито механа по унутрашњости.“¹³¹² На тај начин, ове слике требало је да добију функцију патриотских икона.¹³¹³

¹³¹⁰ *СВЛ*, 1889, Београд 1889, 765, 766.

¹³¹¹ Овај оглас отвара још једну важно питање, а то је против каквих „ненародних слика“ је војска пласирала „подобне слике из наше историје и отаџбине“. Сличне задатке су имале и црквене власти када су, у исто време у којем се пласирају Бековићева дела, започеле борбу против неправославних икона у српској средини. На ово питање тешко је дати одговор због класицистичких основа историографије и музеологије, које су нас ускратиле за многа сазнања о делима популарне културе у 19. веку. Исти „проблем“ уочио је и уредник *Бранковог кола*, који је препоручивао куповину фотографија слика П. Јовановића, „Сеоба Срба“ и „Бошко Југовић“ следећим речима: „Напоље из српских кућа којекакве туђинске контрафе, кад имамо оваквих својих украса.“, Ур. „Бр. Кола“ 1534.

¹³¹² Бојне и пределне слике из нових српских крајева, *Ратник*, Књ. XX, Св.V, Год. XI, јул 1889, 572.

¹³¹³ Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 84; М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, М. Тимотијевић, *Паја Јовановић=Paul Jojanowitch*, Београд 2010, 117–141.

Историјска истинитост

Бековићеве слике битака показују све карактеристике ове врсте сликарства које је установило француско сликарство битака након 1800. године. Реторика сликарства битака у Француској почетком 19. века требало је да одговори на захтеве нове револуционарне идеологије, тако да слика заснована на аутентичним изворима буде уверљива глорификација победа револуционарне војске.¹³¹⁴ Слике битака из српско-турских ратова показују сличност са француским сликарством битака у смислу реторике, и то оне коју је успоставило сликарство Луја-Франсоа Лежена (Louis-François Lejeune). Лежен је био сликар-аматер и војник, који је својим делом „Битка код Маренга“ одговорио на ондашња очекивања критике и јавног мњења да о биткама најбоље може да сведочи учесник догађаја и војни стручњак. Француска јавност исказала је одушевљење према Лежену, сликару-војнику и његово решење је било хваљено јер је применио нова војна сазнања како би прецизније представио предео и тиме увећао уверљивост читаве представе.¹³¹⁵ Исти став о неопходности поседовања аутентичних извора и доживљаја за успешно обликовање слике битке пропагирао је у српској средини, крајем 19. века, Петар Раносовић, уметник-војник. Он је у извештају са III интернационалне изложбе у Минхену, истакао да „уметничку истинитост“ у европском сликарству битака досежу само војници: „војни жанр, својствен је више војнику него другоме коме и одиста, први јевропски баталисти (живописци), то су војници. [...] Тако исто, као и у свим жанровима и у батаљној слици, да се одмах видети, уколико је уметник био посвећен у тај живот. Има, а нарочито у војсци, црта, које су у обичном животу неприметне, за оне људе, који немају по природи својој ни мало уметничког дара, али изведене на слици под вештом кичицом уметника, чине свој ефекат и на овакве људе.“¹³¹⁶

На исти начин као и Лежен, Бековић је применио војне податке и знања како би постигао захтевану историјску истинитост. Бековићеве слике одликује панорамско представљање сцена борбе, што је био традиционални и препознатљиви елемент ове врсте

¹³¹⁴ S .L. Siegfried, Naked History: The Rhetoric of Military Painting in Postrevolutionary France, *The Art Bulletin*, Vol. 75, No. 2 (Jun, 1993) pp. 235–258.

¹³¹⁵ *Ibid*, 239.

¹³¹⁶ П. Раносовић, III-ћа Интернационална уметничка изложба у Минхену, *Ратник: лист за војне науке, новости и књижевност*, Год. XI, Књ. XX, Св. II, април 1889, 206–207.

сликарства,¹³¹⁷ али је у решавању сцене Бековић применио фактографски приступ: предео је, вероватно, био урађен на основу кроки цртежа¹³¹⁸ и према упутствима Врховне команде (сл.179, 180);¹³¹⁹ фигурална композиција смештена је у предео тако да прикаже тачан распоред трупа у току битке; односи приказаних фигура и објеката прецизно су одређени у простору; прилежно је забележен и веран изглед униформе и опреме тог доба.¹³²⁰

Аутентичност као водилца у Бековићевој представи предела, униформе, распореда трупа, била је део општег миметичког схватања историцизма у 19. веку.¹³²¹ Бековићева визуелна представа битака требало је да одговара наративу који је историографија већ уобличила као истину о значајним догађајима из српско-турских ратова. Управо тај квалитет аутентичности је и индиректно истакнут у огласу Главног генералштаба из 1889. године, тиме што није био наведен аутор слика. Напоменом да су слике настале под патронатом Врховне команде, наглашена је њихова заснованост на примарним изворима и њихово поклапање са историографским делом Врховне команде из 1879. године. Уметничково име било је „пређутано“¹³²² како би слике добиле карактер историјских докумената, иако визуелне представе никада нису могле да буду дословно пренесене

¹³¹⁷ S. L. Siegfried, *op. cit.*, 240.

¹³¹⁸ „Prikaz manjeg dela zemljišta, nekog pristana, uvale, zaliva ili detalja obale dobijen krockiranjem naziva se kroki, a sastoji se od crteža, na kojem su prikazani prirodni i veštački predmeti i kulture (situacija) i zemljišne neravnine (reljef), i iz tekstualnog objašnjenja (legende), u kojem se daje ono što grafički nije prikazano (podaci o mestima sa kojih je dobra preglednost, o stanju puteva i prolaznosti van njih, o pogodnostima za smeštaj jedinica, o uslovima za snabdevanje, opravku vozila itd.). [...] Krockiranje je dugo bilo osnovni način dobijanja podataka za sastavljanje karata.“ *Vojna enciklopedija*, knj. 4, Beograd 1972, 724.

¹³¹⁹ У Народној библиотеци Србије налазе се цртежи графитном оловком које је урадио Ватрослав Бековић 1877/1878: 1. Пејзаж 31, сиг. Гр 716; 2. Пејзаж No 40, сиг. Гр 715; 3. Јуриш на Чеврљугу 18. 1. 1878. год.: Београдска бригада добровољаца (Груба скица бојишта којим доминира брдо Чеврљуга), сиг. Гр 714; 4. Пејзаж No 41 (Скица пејзажа. Пут кроз шуму поред реке, који води до куће смештене испод брда), сиг. Гр 713; 5. Мајданпек (Група кућа у подножју једног брда. Десно доле воловска запрега), сиг. Гр 829; 6. Развалине старог српског манастира код Куршумлије, сиг. Гр 828; 7. Поглед са јужне стране цркве, сиг. Гр 830; 8. Пирот (Груба скица панораме Пирота. У првом плану стара тврђава), сиг. Гр 826; 9. Мајданпек (Група кућа у подножју једног брда. Приказ елипсастог облика), сиг. Гр 825; 10. Једносратна кућа са доксом, сиг. Гр 824; 11. Развалина старе српске цркве код Куршумлије (У центру композиције налазе се остаци Цркве Светог Николе, прецизно цртани. Око цркве овлаш скицирано гробље омеђено тарабом), сиг. Гр 827; 12. Љути дол: место где је пао пред непријатељем капетан (Скица пропланка са стаблима, међу којима се налазе две брвнаре), сиг. Гр 712.

Имајући у виду ове цртеже настале на терену, врло је вероватно да је Бековић цртао за војнотопографске потребе Главног генералштаба.

¹³²⁰ Вероватно га је успешно реализовање оваквих задатака препоручило и за израду нацрта нових униформи 1882. године. У Народној библиотеци Србије чувају се следећи нацрти: 1. Нацрт за парадне еполете виших и нижих официра и ступчиће на јаци парадног мундира из 1882, акварел, сиг. Гр 718; 2. Нацрт за парадне еполете виших и нижих официра парадног мундира из 1882, акварел, сиг. Гр 717.

¹³²¹ М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 283.

¹³²² У Војном музеју се Бековићеве литографије воде као дело непознатог аутора.

вербалне представе о догађају, због различитих законитости које подразумева обликовање вербалне односно визуелне слике.¹³²³ Избегнуто је признање да су представе битака биле обликоване уметничким приступом, који подразумева и уметникову имагинацију.¹³²⁴ Занимљиво је приметити да, истих година када се у јавности пласирају слике битака из Другог српско-турског рата, Бековић је био ангажован и на изради дипломе Више школе Војне академије, коју је штампала фото-литографска радионица Главног генералштаба (сл.181). На делу које је такође наручио Главни генералштаб, али које није било дело историјског сликарства, Бековић је имао право да се потпише, и то наглашавајући своје ауторство и свој идентитет уметника: „КОМПОНОВАО И ЦРТАО ВАТРОСЛАВ БЕКОВИЋ, АКАДЕМСКИ ЖИВОПИСАЦ, 1890. ГОД. У БЕОГРАДУ“ (сл.182).

Под велом аутентичности провучене су одређене представе као део истинитих историјских догађаја. У Бековићевим сликама *Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац* или *Борба на Великој и Малој Копашници*, у првом плану су старци, у народној ношњи са турбанима, док је османска војска у модерним униформама и опреми у другом плану. Представе старца са турбанима поклапале су се са анализом морала османске војске која је била пласирана у српској војној штампи, а где су османски војници приказани с „мањком жилавости, недостатком физичке и моралне снаге“, а наглашене су „несигурности њиховог бављења у Европи“. Исто тако, изостанак српских жртава или њихово минимализовање у Бековићевим сликама, може се посматрати као намерно избегнута историјска истинитост ради морализаторских потреба. Фокус је стављен на добро организовану акцију српске војске.

Народ као херој

На изабраним сликама битака из Другог српско-турског рата изостављено је представљање кнеза Милана као врховног команданта, а на њима нису приказани ни команданти трупа. Сlike не величају ни херојство одређене личности. Главни актер Бековићевих слика је народна војска. Пласирање овако осмишљених слика из Другог српско-турског рата, које глорификују народну војску, мора се разумети у светлу нове

¹³²³ W. J. T. Mitchell, *Picture Theory*, Chicago, London 1994, 164.

¹³²⁴ М. Тимотијевић, *op. cit.*, 284.

политике у српској војсци, која је била окренуто јачању моралне спреме војске. Нова политика почела је да се спроводи доласком на власт радикалног министра војног, Саве Грујића,¹³²⁵ а настављена и за време министровања генерала Димитрија Ђурића.¹³²⁶

Слике битака из Другог српско-турског рата, као и „пределне слике“ из новијих крајева Србије, представљале су симболичку целину са графиком „Откривања споменика кнезу Михаилу“, који је глорификован и као оснивач народне војске. Борбе српске народне војске у току српско-турских ратова, након којих је Србија остварила независност, биле су слике реализације политике коју је и кнез Михаило, национални херој, оставио у наслеђе српском народу и држави. Исто значење имале су и „пределне слике“, слике ослобођених крајева. Графика која приказује откривање споменика кнезу Михаилу (сл.183), тј. важан тренутак јединства заједнице у хероизацији лика кнеза Михаила, била је у функцији визуелног подсетника на народни завет који је тај споменик отелотворио: нација се заветовала да ће Србија бити „оружница српства“, те да ће испунити свој задатак ослобођења остале „поробљене“ српске браће. На Линхартовој графици војници су у првом плану, и то тако постројени као чувари споменика, а симболички и као чувари завета представљеног на рељефу пиједестала споменика „Срби полажу заклетву над гробом књаза Михаила“.¹³²⁷

Слике које је Главни генералштаб огласио за продају 1889. године представљале су слике на којима је народ приказан као главни херој.¹³²⁸ Ове слике су пласиране са намером да постану патриотске иконе и подстакну саврменике да делују у правцу националног ослобођења и уједињења, с уверењем у сопствене снаге. Остварити јединство народно у војном јачању Србије била је „историја спасења“ коју је нудила национална држава,¹³²⁹ а

¹³²⁵ О Сави Грујићу в. М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003, 78–83; В. Иветић, *op. cit.*, 537–538 (где су дати политички садржаји Грујићеве биографије).

¹³²⁶ О Димитрију Ђурићу в. М. Милићевић, Љ. Поповић, *op. cit.*, 88-92.

¹³²⁷ М. Тимотијевић, Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III, *Наслеђе*, IV (2002), 62.

¹³²⁸ Антони Смит назива другом фазом национализма „масовни национализам“, када нација заузима место херојима и хероинама који су у фокусу прве фазе национализма, тзв. „елитног национализма“. У тзв. „масовном национализму“, нација – колективно тело, посматра се као узор врлина. А. Smith, *Chosen People: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press 2004, 223.

¹³²⁹ „Религиозни симболизам је коришћен како би се сакрализовала нација и понудило спасење – нада за будућност. Борба за слободу је представљена као мисија богомдана.“ Jörg Hackmann, M. Lehti, *Myth of Victimhood and Cult of Authenticity: Sacralizing the Nation in Estonia and Poland*, in: *Rethinking the Space for Religion: New Actors in Central and Southeast Europe on Religion, Authenticity and Belonging*, eds. C. Raudvere, K. Stala, T. S. Willert, Nordic Academic Press 2012, 155.

војска пласирала у јавну сферу кроз иконичне слике битака, нове територије и завет на оружану акцију.

Јавне свечаности

Јавне свечаности, о чијој је организацији бринула држава, репрезентовале су жељене односе и вредности у виду политичког симбола, који је требало да има интегрисану моћ, те да „od mase stvara kompaktnu celinu, od zbira različitih interesa zajednicu iste volje.“¹³³⁰ Државне свечаности у Србији у 19. веку и касније славиле су народ, државу, владара, а све их је обједињавао концепт нације. Доминација националне идеје одредила је да готово све јавне свечаности у Србији 19. века добијају национални карактер.¹³³¹ Све већа присутност војске у јавним свечаностима у земљи крајем 19. и почетком 20. века, показује да се Србија, по том питању, није издвајала из европског контекста, што јој је омогућило постојање масовне сталне војске. Како су показала истраживања Јакоба Фогела (Jakob Vogel), војним свечаностима војска је репрезентована као симбол нације, али уједно је, кроз јавне свечаности, креиран и симбол милитантне нације (нација спремна на борбу).¹³³²

Војска је представљала важног актера у успостављању државних празника, чије је прослављање имало за циљ етатизацију и национализацију територије. Поред тога, војне параде, које нису имале никакву функцију на ратишту, тј. представљале су „неутилитарно понашање“, „церемонијални обичај“ – репрезентовале су свет идеала¹³³³: дисциплину, једнообразност и хијерархију, које је држава желела да „уписије“ у државно тело и презентује својим поданицима као пожељне јавне врлине. Јединствени покрети војника који парадирaju у одређеном ритму симболизовали су јединство државног тела. „Ритуални

¹³³⁰ J. Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd 1997, 6. S. Ljuks, *Politički ritual i društvena integracija, Kultura*, 73/74/75, Beograd 1986, 140–161. Доступно на интернет-страници <http://www.casopiskultura.rs/MagazinePublication/ShowPublicationPdf?magazinePublicationId=2219>

¹³³¹ Н.Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 308–318.

¹³³² J.Vogel, *Militärfeiern in Deutschland und Frankreich als Rituale der Nation (1871-1914)*, in: *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von E. Francoçois, H.Siegriest und J.Vogel, Göttingen 1995, 199–214.

¹³³³ J. Đorđević, *op. cit.*, 19.

символи¹³³⁴: парадна униформа, ритам, марш, утицали су на емоције и обезбеђивали мобилизацијску снагу политичким симболима који су пласирани путем ових празника.¹³³⁵

Војска и државни празници

У независној Кнежевини Србији, војска је наставила да буде један од важних учесника у празницима и другим јавним свечаностима које је држава организовала. Успостављање државних светковина било је „симболичко поседовање нације“.¹³³⁶ Оне су представљале државни инструмент у служби повезивања политичке елите и масе и интеграције различитих регионалних, социјалних, културних идентитета око јединствених политичких симбола државе.¹³³⁷ Државни календар је повезиван са хришћанским, чиме је „секуларни ауторитет државе утврђен верским ауторитетом цркве“.¹³³⁸ У свим црквама, након празничног богослужења, одржаване су патриотске проповеди, те су на тај начин светковине обезбеђивале присутност идеје државе на целокупној територији.¹³³⁹

Додељивање сличне улоге војсци,¹³⁴⁰ десило се након успостављања нове војне организације и формације у Краљевини Србији, које су обезбедиле стално присуство војске на великом делу државне територије, као и војника који су редовно вежбали егзерцирна правила. Од доношења *Уредбе о прослављању опште-народних празника и државних светковина* 14. марта 1884. године, било је нормирано учешће војске у обележавању државних празника у целој земљи: „Опште-народни празници и државне светковине прослављаће се у целој земљи уобичајеном церемонијом и војничком парадом где има војске“.¹³⁴¹ Војне параде су представљале један нови вид нормираног дела празновања, јер су све остале праксе назване „уобичајеном церемонијом.“ Ово је било

¹³³⁴ S. Ljuks, *op. cit.*, 142.

¹³³⁵ Лео Мулен прави квалификацију политичких симбола на основу чула која ти симболи задовољавају: слух, вид, мирис. L. Moulin, *Les socialisations*, Gambroux, Ducolt 1975, 134 – према J. Ђорђевић, *op. cit.*, 104.

¹³³⁶ A. Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Württemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918*, Carolina Press 2006, 69., према М.Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 133.

¹³³⁷ М.Тимотијевић, *op. cit.*, 129.

¹³³⁸ *Ibid.*

¹³³⁹ О истовременом празновању на целокупној државној територији у функцији креирања симболичке темпоралне целине – *хронотопа*, битног за националну идентификацију, у српској култури 19.века, в. М. Тимотијевић, *op. cit.*, 182.

¹³⁴⁰ О редовним војним парадама као обележју државних празника у Краљевини Србији указано је и у М. Тимотијевић, *op. cit.*, 179.

¹³⁴¹ *Српске новине*, Бр. 63, 20. марта 1884, 301. в. М. Тимотијевић, *op. cit.*, 179.

потврђено и новом *Уредбом о честитању о државним празницима и окружним и општинским светковинама* од 23. фебруара 1907. године,¹³⁴² која је заменила Уредбу из 1884.

Иако је овим било одређено да војне параде буду саставни део програма којим се обележавају сви општенонародни празници и државне светковине, из правила службе видимо да су војне параде биле организоване само за одређене празнике. Тако је, на пример, према правилима службе из 1888. године, било нормирано да „одређене трупе излазе на парад“ у следеће „опште-народне празнике“: „22. Фебруара, Цвети, 10. Августа, као дан рођења Његовог Величанства, 2. Августа, као дан рођења Његовог Височанства Краљевића Престолонаследника.“¹³⁴³ Поменути празници су, заправо, биле „државне светковине које Краљевина Србије свенародно слави“.¹³⁴⁴ Једини државни празник који није био обележаван војним парадама био је 26. август, имендан краљице Наталије, што је било условљено родном поделом улога у Србији 19. века, која је очигледно имала одраза и на поделу празника на „мушке“ и „женске“. Без обзира на промене које су се дешавале у државном календару – и за време владавине Александра Обреновића,¹³⁴⁵ и након доласка династије Карађорђевић,¹³⁴⁶ војним парадама су обележавани државни празници истог карактера. Од тзв. општенонародних празника, војска је, организовањем параде, једино славила Богојављење, а у време других празника тог типа и недељом, било је обавезно да

¹³⁴² *СВЛ*, 1907, 146–147. Јачање државе током тог историјског периода (1884–1907), чему је умногоме допринела и војска, било је евидентно и у промени назива празника и светковина: од општенонародних празника и државних светковина ка државним празницима и народним светковинама.

¹³⁴³ *Правила службе I. део*, Београд 1888, 87.

¹³⁴⁴ *Календар са шематизмом Краљевине Србије: за преступну годину 1888*, Београд 1888, доступно на интернету:

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Knjige/kalendar_sa_sematizmom_srpskoga_knjezenstva/II_14714_1888#page/1/mode/1up М.Тимотијевић указује на ову поделу празника на „опште-народне празнике“ и „државне светковине“. Увођење државних светковина сведочило је о потискивању концепта општенонародних празника, који су били усмерени на светковање тела владара и династије и увођење модерног концепта државног празника, који прославља политичко тело државе. М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети*, 142.

¹³⁴⁵ За време владавине краља Александра Обреновића било је пет „државних светковина“: „2. августа, као дан рођења Његовог Величанства Краља Александра I. 11. септембра, као дан рођења Краљице Драге. Цвети, као дан када је Кнез Милош Велики устао на Турке. 22. фебруара, као дан ступања на престо Његовог Величанства Краља Александра I, и што је тога дана проглашена Србија за Краљевину. 15. јуна, као дан када се чини помен српским борцима изгинулим за веру и отаџбину.“

М.Тимотијевић, *op. cit.*, 144.

¹³⁴⁶ За време владавине Петра I Карађорђевића, од 1904. године до краја истраживаног периода (1913) славила су се два државна празника: „1. 29. јун, дан рођења Његовог Величанства Краља Петра I празнује се као државна и народна светковина, 2. На Видов-дан, 15. јуна, чини се свечан помен српским изгинулим борцима за веру и Отаџбину.“ *СВЛ*, 1904, 19.

се одреди: „из сваке команде по 6¹³⁴⁷ (из чете, батерије, ескадрона) војника за цркву“ уз пратњу официра (ако је одређено да у цркву иде преко 18 војника), односно подофицира (ако у цркву иде мање од 18 војника).¹³⁴⁸

У Краљевини Србији, поред војних парада као обавезног програма државног прослављања празника, нормира се и употреба топовских плотуна, који су и раније, али по посебним наређењима и углавном у престоници, заједно са црквеним звонима означавали почетак празновања. У Краљевини Србији, било је одређено да се, у оним гарнизонима у којима има топова, вече уочи празника, у време вечерње молитве испаљује по 9¹³⁴⁹ / 11¹³⁵⁰ топовских метака (ћор), а у време јутарње молитве, на дан празника, по 21 плотун. Топовска палба је била предвиђена и за време благодарења, и то о „возласима“ и „многољетству“.¹³⁵¹

Војна правила су одређивала и да за време празника, увече, сви војни објекти буду осветљени са по две свеће на сваком прозору споља.¹³⁵² Тиме се војска придружила „уобичајеној церемонији“ празновања¹³⁵³ и доприносила њеном нормирању.¹³⁵⁴

Трупе које су биле одређене да изводе парадни марш обавезно су се појављивале у парадном оделу. Од 1900. године, парадирајућа трупа је била у ратној спреми,¹³⁵⁵ што је означило новину у репрезентовању војске у оквиру државних празника. Ратном спремом ових трупа држава је пласирала симболе борбености и спремност за рат.

¹³⁴⁷ „По 4 до 8 војника за цркву, што зависи од пространства цркве.“ *Правила службе I део*, Београд 1888, 132.

¹³⁴⁸ *Правила службе I део*, Београд 1888, 86; *Правила службе I део*, Београд 1901, *Правила службе I део*, Београд 1913.

¹³⁴⁹ *Правила службе I део*, Београд 1888, 89.

¹³⁵⁰ *Правила службе I део*, Београд 1901, 111; *Правила службе I део*, Београд 1913, 111.

¹³⁵¹ *Правила службе I део*, Београд 1888, 90.

¹³⁵² *Ibid.*, *Правила службе I део*, Београд 1901, 112; *Правила службе I део*, Београд 1913, 112.

¹³⁵³ О симболичком значењу светлости у оквиру јавних свечаности, као и о осветљивању државних здања и утицају државе да се за време празника осветле и приватна здања, в. М. Тимотијевић, *op. cit.*, 177, 178.

¹³⁵⁴ Колика важност је била дата овој пракси, сведоче критике у јавном мњењу упућене онима који нису осветлили своје домове за време прославе стогодишњице од рођења Вука Караџића у Београду 1888: „Град је био осветљен, што никад дотле; само морамо, на жалост, признати, да нас је изненадила немарност неколицине београдских становника; тим више, што су то људи од извесног отменог положаја, који су први позвани, да укажу, бар на овај видљиви начин, своје поштовање ономе човеку, коме се не можемо никад довољно одужити. Нарочито су нам пале у очи извесне куће на теразијама, и неколико на врачару, а особито две три у ресавској и једно две у крунској улици; а о јеврејским становима, од којих готово ни један није био осветљен те вечери, нећемо ни говорити, ма да, и њима грађанска дужност налаже, да поштују — макар учтивости ради и онако рго fogma — свакога и све што поштује земља у којој добијају насушни хлеб.“ Са Вукове стогодишњице, *Мале новине*, Бр. 163, 15. септембар 1888 [б. п.]

¹³⁵⁵ *Правила службе I део*, Београд 1901, 107.

Обавезно је било и да на параду излази „потребан број болничара под командом одређених санитарских официра (лекара) са носилима и најпотребнијим лековима“.¹³⁵⁶

Оркестрирано деловање војске и цркве у току празника било је отелотворено и кроз војни егзерцир нормиран према богослужењу. У току богослужења, постројена трупа стајала је „на месту вољно“. Пешадија је држала пушке „к’ нози“, а коњица „сабље у ножне“. Када је читано свето јеванђеље и када се износила света тајна, те на спомен „достојно“ и кад се певало „молим ти се, Боже наш“, као и за време „многољествија“, тада је командант параде командовао „мирно“; пешадији – пушке „на десно раме“; коњици – „сабље вади“; а свима – „капе скини“.¹³⁵⁷ Међутим, поред тога што је на овај начин етатизирано богослужење у цркви, оно је имало и важан учинак у сакрализацији војне службе. Синхронизација ритуала који изводе свештеници и војници, преносила је светост црквене службе на војну службу.

Празнични тон давало је и музицирање војне „банде“ (оркестра), а тамо где није било војног оркестра, њихову улогу су обављали значари (трубачи и добошари) целог гарнизона. Војни оркестар је био осветљен. Наиме, било је нормирано да војне музичаре прати одређен број војника с фењерима, без пушака, али и један број војника с пушкама, из безбедносних разлога.¹³⁵⁸ Војни оркестри су били дужни да један сат пред повечерја свирају кроз означене улице, а у време повечерја одлазили су на одређено место где су свирањем означавали крај свечаности.

Војни оркестри су имали важну улогу у национализовању празника и репрезентовању војске као симбола нације. О њиховим задацима у том погледу сведочи и једно наређење министра војног из 1899. године, које се тиче репертоара војних оркестара: „Приметио сам, да наше војне музике и приликом опште-народних и војничких празника и парада, свирају у веома ограниченом броју српске маршеве и српске композиције. [...] Зато наређујем: 1. Да се у будуће при опште-народним и војничким свечаностима и парадама, свирају само српски маршеви и композиције, а од страних могу се изузетно свирати најбољи комади и то у врло малом броју. Па и у осталим приликама треба

¹³⁵⁶ *Ibid.*, 108.

¹³⁵⁷ *Ibid.*, 109–110; *Правила службе I део*, Београд 1913, 109–110.

¹³⁵⁸ *Правила службе I део*, Београд 1888, 89. Ова одредба се понавља и у потоњим правилима службе објављеним 1901. и 1913. године.

настојавати, да се првенствено свирају српске композиције. Од страних узимати најбоље и изабране комаде“.¹³⁵⁹

О важности која се придавала репрезентацији увежбаности парадирајућих трупа сведочи горепоменуто наређење, које се односи и на пропусте капелника (диригената) по питању неодржавања прописане брзине кретања током свирања.¹³⁶⁰

Овакве свечаности представљале су медијску новину за многе вароши где су се одвијале, те су бројним ефектима који су утицали на чула посматрача, као и ритуалима којима је сакрализована војна служба могле имати и позитивне учинке и на регрутацију. То је могао бити њихов нарочит значај у времену када се општа војна обавеза тек успостављала и када је било важно формирати и позитивну слику о њој. Увежбаност, репрезентативност униформи и моћ која је проистицала из вештог руковања оружја, требало је да представе војну обуку као лично напредовање младића.¹³⁶¹

Бројним ритуалима војска је била обавезна да означи присуство владара приликом обележавања државних празника. У месту у којем је боравио краљ и чланови краљевске породице у току празника, војници су били задужени да топовском паљбом означавају време њиховог поласка и доласка у цркву и обрнуто, и то по један топовски метак на сваки минут.¹³⁶² Трупе које су биле одређене за параду морале су и да, у складу са егзерцирним правилима, прописно дочекају владара и његову пратњу испред цркве, као и да их испрате по завршетку богослужења.

Војска и народне светковине

За разлику од државних светковина, прописано прослављање општенародних празника у војсци је значило организован одлазак у цркву. Као што смо већ показали, цркве у оквиру касарне или логора биле су реткост у српској војсци, па је војска углавном

¹³⁵⁹ *СВЛ*, 1899, 670–671.

¹³⁶⁰ *Ibid.*

¹³⁶¹ Уп. S. H. Myerly, *British Military Spectacle. From the Napoleonic Wars through the Crimea*, Harvard University Press 1996, 53-66, нарочито 64, где се уочавају везе између регрутације и војних свечаности у Великој Британији. Нисмо успели да пронађемо грађу која би сведочила о учинку војног дела јавних свечаности на регрутацију у Србији у истраживаном периоду.

¹³⁶² *Правила службе I део*, Београд 1888, 89. Ова одредба се понавља и у потоњим правилима службе објављеним 1901. и 1913. године..

славила општенародне празнике („народне светковине“) у парохијској цркви. Црква у касарни/логору била је важна у „интерном“ усвајању војних вредности, док је парохијска црква била значајна и због могућности да војска униформом и стројем делује на јавност и „споља“, ван касарне, те да се репрезентује и као интегрални део народног тела.

Било је одређено да у време општенародних празника (за разлику од других дана када се иде у цркву, нпр. недеља) војници иду у цркву у парадном оделу,¹³⁶³ док је официр који прати војнике у цркву требало да буде у празничном оделу, са ешарпом (ознаком службености).¹³⁶⁴ Војници су у цркви, у време народних празника, као и у другим приликама, били дужни да буду у једнообразном оделу, „са припасаним ножевима, сабљама или тесаницима“¹³⁶⁵

Од 1900, према правилима службе у Војсци Краљевине Србије, на Велики петак биле су формиране „страже Христовог гроба“ за сваку цркву на територији на којој су трупе лоциране. Команданти места су, у договору са црквеним старешинама, одређивали јачину страже. Војници су стражарили са оружјем и скинутим капама.¹³⁶⁶ На овај начин, српски војници су верницима представљени као свети ратници. Ритуали сличних значења извођени су и у кругу касарне, када је свештеник вршио освећење водице у војничким собама. Тада су војници били у обичном оделу, али су морали да припашу ножеве односно сабље.¹³⁶⁷

Једини општенародни празник који је обележаван организовањем војне параде било је Богојављење.¹³⁶⁸ Тога дана војска је организовала параду и, у правилима службе, ово била једина војна парада која је називана и „црквена парада“. На „црквену параду“, заставе команди у гарнизону изношене су на место одређено за водоосвећење застава. Правилима је био дефинисан размештај трупе, музике (оркестра), као и позиција застава,

¹³⁶³ Војници су имали, поред парадног, још обично одело. Касније се војницима укида парадно одело.

¹³⁶⁴ Године 1888, официр је, поред празничког одела, имао још и обично, службено и парадно одело. Од 1911, официри имају свечану, празничну и службену одећу. Свечана се носи приликом народних светковина, а празнична за државне празнике.

¹³⁶⁵ *Правило службе I део*, Београд 1888, 86. Ова одредба је поновљена и у потоњим правилима службе из 1900. и 1913. године.

¹³⁶⁶ *Правило службе I део*, Београд 1901, 133. Ова одредба је поновљена и у правилима службе из 1913.

¹³⁶⁷ *Правила службе I део*, Београд 1888, 85; *Правила службе I део*, Београд 1901, 133; *Правила службе I део*, Београд 1913, 131.

¹³⁶⁸ *Правила службе I део*, Београд 1888; *Правила службе I део*, Београд 1901; *Правила службе I део*, Београд 1913.

које су изношене из војног простора уз прописану пратњу.¹³⁶⁹ Каснијим правилима службе, тачно се утврђује позиција сваке чете/ескадрона/батерије, као и музике, и то у односу на црквену литију, а захтевано је и да се, у складу са егзерцирним правилима, литија поздрави. Нормира се парадирање непосредно испред цркве, и то када се чита: „а) „Свето еванђеље“, б) „Свјат“ и вели јеси Господи и Чудна јесу дјела твоја, кад је много љетствије и в) Кад свештеник кропи војску и заставе,“ када „командант (командир) командује: „о десно раме“ („сабље вади“ „на молитву“) и „капе скини“. Након што би војска прописано испратила литију, и када „свет се разиђе“, трупа је могла да се врати у своје место становања.¹³⁷⁰

Становништво, које је присуствовало оваквом празновању Богојављења, било је суочено са два процесијама: црквеном и војном, које су језиком театра публици презентовале идеју светости заставе. Овом врстом „представе“, култ војне заставе је ширен и ван круга касарне.

Војска и јубилеји

Имајући у виду симболичка значења војске, њено присуство или одсуство сматрало се неком врстом државне хијерархизације свечаности. О томе сведоче и натписи у штампани, који су одсуство војске са прославе Вукове стогодишњице (1888) оштро критиковали: „Сем тога, требало је умолити г. Министра војног да стави одбору на расположење бар један батаљон пешадије, која је могла образовати, са жандармеријом, леп шпалир за параде, кад се баш хтело парадирати, те би се и с те стране отклонио народ. Уједно, слободни смо приметити, да је сувише излишно било терати а тог дана војнике у пољску службу. Зар српска војска није обавезна да светкује Вукову стогодишњицу? Зар се нису научили књижи Вуковом заслугом? — Но ово је сигурно нехотична омашка; волели бисмо бар да је тако“.¹³⁷¹

Војска је традиционално учествовала у оним свечаностима које су славиле државу, владара и династију. То се може уочити и када се упореди велика државна свечаност преноса тела Вука Караџића из Беча у Београд (1897) и државна прослава стогодишњице

¹³⁶⁹ *Правила службе I део*, Београд 1888, 90–91; *Правила службе I део*, Београд 1901, 113; *Правила службе I део*, Београд 1913, 113–114.

¹³⁷⁰ *Правило службе I део*, Београд 1901, 114.

¹³⁷¹ Са Вукове стогодишњице, *Мале новине*, Год. I, Бр. 162, 14. септембра 1888, [б. п.]

рођења Јеврема Обреновића. На првој свечаности, ни владар ни војска нису учествовали.¹³⁷² Када је 1890. године, у Шапцу, тродневном свечаношћу обележавана стогодишњица од рођења господара Јеврема Обреновића, министар војни је донео одлуку да се у Шабац упути делегација официрског кора. За чланове те делегације били су одређени: „дивизијар дринске дивизије, начелник његовог штаба, командант дринског пука и командант дринског пешадијског пука и командант шабачке окружне команде,“ као и „шеснаест одабраних подофицира под командом једног одређеног официра.“ У свечаности је учествовала и „једна батерија дринског артиљеријског пука са 100 ћорфишека, гардијски ескадрон из Београда, VI батаљон дринског пешачког пука, одељење војне музике из Београда“.¹³⁷³

Најзначајније јубиларне свечаности која је Србија организовала крајем 19. и почетком 20. века биле су, прва, поводом пет стотина година од Косовског боја, с којом је било сједињено миропозавање краља Александра у Жичи (1889) и, друга, поводом стогодишњице Првог српског устанка, која је уследила након свечаности приређене поводом крунисања краља Петра (1904). Програми ових свечаности осмишљени су тако да особеним комуникацијским формама свечаности успоставе зависан однос милитантности националне мисије и српске монархије. Представљали су средство којим се популарисала свест о националној припадности. Војска је у тим свечаностима била битан актер. Војска је, не само у симболичној политици Краљевине Србије, него и у њеној пракси – добила одлучујућу улогу у политичким процесима: 1893. у државном удару краља Александра и 1903. у Мајском преврату и успостављању владавине династије Карађорђевић. Поред тога, војска је и у овим свечаности репрезентовала слику модернизоване Србије, својим учешћем које било заснована на нормираним процедурама, које су биле карактеристика и других европских војски.¹³⁷⁴

Обележавање пет стотина година од Косовског боја представљало је и акцију којом је, између осталог, требало и да се подигне углед војске, након пораза у српско-бугарском

¹³⁷² *Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897*, прир. А. Гавриловић, Београд 1898.

¹³⁷³ Стогодишњица Господара Јеврема, *Мале новине*, Год. III, Бр. 127, 9. мај 1890, [б. п.]

¹³⁷⁴ На овај аспект репрезентације државе као модернизоване земље преко војних правила на основу којих војска „наступа“ у јавним свечаностима указао је, на примеру свечаности приређене поводом 500 година од Косовске битке, Иван Чоловић. I. Čolović, *Smrt na Kosovu polju*, Beograd 2017, 232.

рату 1885. године.¹³⁷⁵ Нови програм да се 15. јуна 1889. године свечано обележи Дан Косовске битке осмислио је председник владе, генерала Сава Грујић.¹³⁷⁶ Тим поводом, Видовдан се проглашава за државни празник, у знак сећања на све пале борце у ослободилачким ратовима Србије. Одлука да Видовдан постане празник одавања почести свим изгинулима у борбама за слободу, дало је овом празнику „неопходну хришћанску основу и историјски легитимитет континуитета херојских подвига, који се нису могли постићи ауторитетом устаника и ратова из непосредне прошлости“.¹³⁷⁷

Официри су одређеним активностима најавили симболику Косовске светковине: интеграција нације у војном решавању националног програма. На смисао је указао и Јован Мишковић коментаришући „мешовит“ састав одбора за прославу, у који су ушли представници „из свију редоба грађана и чиновника, а и из свију политичких партија“.¹³⁷⁸

Поводом обележавања петстогодишњице Косовског боја, у београдској официрској касини одржана је свечаност посвећена косовским јунацима, којој је присуствовало преко 200 активних и резервних официра.¹³⁷⁹ У *Ратнику*, генералштабни пуковник Јован Мишковић објављује у наставцима војно-историјску расправу *Косовска битка са картом Косова поља*.¹³⁸⁰ У студији се налази и графички приказ плана Муратовог тулбета на Косову, који је преузет с карте кнеза Николе Васојевића.¹³⁸¹ Годину дана касније, штампано је и посебно издање, а продаја је оглашавана уз истицање

¹³⁷⁵О. Манојловић Pintar, *op. cit.*, 69–70; I. Čolović, *op. cit.*, 225.

¹³⁷⁶Првобитни програм прославе петстогодишњице Косовске битке било је дело историчара Чедомиља Мијатовића. Он је предвиђао пренос моштију кнеза Лазара из Врдника у црквицу Лазарицу у Крушевацу и миропомазање краља Милана у Жичи. Од овог програма се одустало услед абдикиције краља Милана 22. фебруара 1889. године. I. Čolović, *op. cit.*, 220, 221.

¹³⁷⁷М. Тимотијевић, О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину, *Годишњак за друштвену историју*, Год. 9, св. 13, 2004, 73.

¹³⁷⁸I. Čolović, *op. cit.*, 222.

¹³⁷⁹„Програм је био следећи: 1. [...] пуковник Јов. Мишковић је говорио о Косовској битци са војно-историјског гледишта. [...] а завршена је устајањем и виšekратним усликом свију присутних официра: Слава Косовским јунацима! Слава им! Слава! 2. [...]заједничка вечера, за време које најстарији је присутни официр, пуковник Стеван Здравковић напио је за душу *Косовски јунацима*, на које су се сви официри стојећи отпевали Вјечна има памјат. 3. После вечере декламовао је потпоручник Стеван Станковић песму „*Косово*“. Остало је време проведено у тихом разговору о Косовским јунацима, и њиховом јуначком пожртвовању и осведоченом родољубљу и патриотизму, па су се сви око једанаест часова разишли кућама.“ Подушје Косовским јунацима у београдској официрској касини, *Ратник*, Год. XI, Књ. XX, Св. V, јул 1889, 570.

¹³⁸⁰Карта која је била дата уз расправу била је урађена на основу карте Аустријског географског института, а израдила ју је фото-литографска радионица Главног ђенералштаба. Ј. Мишковић, Карта Косовског поља, прилог, *Ратник*, Књ. XXII, Св. I, Год. XII, јануар 1890, прилог.

¹³⁸¹М. С. Милојевић, *Путонис II*, 1870, 50–52, према Ј. Мишковић, Косовска битка, *Ратник*, Књ. XXII, Св. IV и V, Год. XII, Београд, април и мај 1890, 369–370.

националног значаја овог дела: „и сваки србин од књиге не би требало да пропусти али да га не прочита“.¹³⁸² Главна порука Мишковићеве студије била је одређена савременом потребом за јачањем војне организације и јединствене државне политике према националном програму. Тако се у већ поменутом огласу ова књига препоручује јер подучава следећем: „из целог дела се може закључити, каквој је опасности изложен храбар и иначе моћан народ, али политички растројен и војнички неорганизован, када дође у сукоб са народом слабијим али и политички и војнички боље организованим.“¹³⁸³

Посебним министарским наређењима било је прописано учешће војске у обележавању петстогодишњице Косовске битке.¹³⁸⁴ Одређене су делегације из сваког пука свих родова војске, које ће заједно са генералима српске војске и свим другим представницима државе, као и изасланицима певачких друштава, присуствовати бдењу 14. јуна, литургији, помену и парастосу 15. јуна у Лазаревој цркви у Крушевцу, те полагању темеља Споменику косовским јунацима.

Наредбом је био одређен и ескадрон који ће се распоредити у реле дуж пута Сталаћ–Крушевац, рано ујутру, пре доласка краља из Београда возом до Сталаћа, те који ће пратити краљеву кочију до Крушевца и даље на његовом путу у току вишедневне свечаности (сл.184).

У тону којим је одлучено да се обележи 500 година од Косовског боја, као „спомен народне туге“, захтевано је да сви позвани на светковину у Крушевцу дођу у црнини, са знацима жалости. Министарском наредбом, сви официри одређени да присуствују светковини, као и сви официри који су присуствовали богослужењу у црквама и манастирима у целој земљи 14. и 15. јуна, морали су да буду у парадном оделу са црним флором, а трупе које су биле испред Лазареве цркве за време литургије 15. јуна носиле су црне заставе и црну чоху на добошима.¹³⁸⁵ Било је наређено и да 14. и 15. јуна на свим војничким становима и надлештвима буду истакнуте црне заставе.¹³⁸⁶

¹³⁸² Ј. А., Косовска битка, *Ратник*, Књ. XXII, Св. IV и V, Год. XII, Београд, април и мај 1890, 578.

¹³⁸³ *Ibid.*, 578.

¹³⁸⁴ *СВЛ*, 1889, 585–586.

¹³⁸⁵ Ради обезбеђивање довољно црне чохе за ову намену, подузета је набавка истих. *СВЛ*, 1889, 695–696.

¹³⁸⁶ Годину дана касније, 1890, министар војни наређује да се овај материјал расходује односно да се употребе на следећи начин: „да мотке од застара употребе на какве грађевинске оправке, а платно заставско да пошаљу одећном слагалишту не израђених предмета, те да се употреби за поставу одела или другу какву цел. Флорове пак употребиће команде за чишћење оружја“. *СВЛ*, 1890, 697.

Наређено је да 15. јуна у зору почетак светковине буде оглашен са 21 топовским пуцњем у Крушевцу и у целој земљи где има топова. За време свечане литургије 15. јуна, пред свим црквама у местима где су биле трупе сталног кадра организоване су војничке параде,¹³⁸⁷ а у Крушевцу црквена парада свих родова војске. Пуцање из топова и пушака при црквеним возгласима и при узвику „Вјечнаја памјат“, било је, такође, обавезан део програма у свим местима где има топова. Топовима је означен и моменат полагања темеља за Споменик косовским јунацима. Полагању темеља за споменик присуствовала је и војна делегација, као и упарађена војска.

Значај освећења темеља за барутану која је добила име по косовском јунаку Милошу Обилићу,¹³⁸⁸ објашњен је у *Српским новинама*: „обављаше одмах из дана чињеног помена косовским јунацима, као у доказ да обновљена краљевина српска хоће да се сећа косовских јунака, не само парастосом и црквеним поменом, но и трајним неговањем своје војне снаге“.¹³⁸⁹

Војна делегација била је присутна и 19. јуна у Краљеву, где је краљ примао депутације и где је организована и војна парада. Следећег дана, 20. јуна, организовано је миропомазање краља Александра Обреновића у Жичи, када је краљ понео „круну, скиптар и патариницу нових Немањића“ и нову владарску инсигнију –Орден кнеза Лазара.¹³⁹⁰ Почетак свечаности означен је топовским пуцњевима, а крај дефиловањем војске. У складу са чином миропомазања, који је представљао „радосну светковину“, била је одређена и појавност војске. На свим становима војничким и војним надлештвима била је истакнута тробојка, а увече су све војне зграде биле осветљене.¹³⁹¹

У програму Косовске светковине и миропомазања краља, у погледу учешћа војске, не појављују се форме ван „редовног репертоара“ државних празника и народних светковина: топовски плотуни, војне и тзв. црквене параде, парадне униформе, музика и др. (изузев ознака жалости за добоше и црне заставе, те групне слике официра са црним флоровима). Међутим, свечаност приређена поводом јубилеја била је специфична по

¹³⁸⁷ *СВЛ*, 1889, 633.

¹³⁸⁸ *СВЛ*, 1889, 836.

¹³⁸⁹ Телеграми са Косовске прославе, *Српске новине*, Бр.136 (Београд 20. јуни 1889), 629. Према Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, 316.

¹³⁹⁰ Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882–1914*, Београд 2007, 19.

¹³⁹¹ *СВЛ*, 1889, 585–586.

бројности војске, која је присуствовала манифестацијама у Крушевцу, Краљеву и Жичи и представљала доминантан симбол у колективној репрезентацији заједнице. Заједно са другим елементима свечаности – попут „цилиндра“ израђеног од „топа задобијеног у борбама код Ниша“, у који је стављена споменица положена у темеље споменика,¹³⁹² затим краљевог обиласка Љубића, места „са којег је извојевана слобода и самосталност Србије“¹³⁹³ и сл. – пружана је слика Србије одлучне да оружјем освети Косово.

Прослава крунисања краља Петра, спојена са обележавањем стогодишњице Првог српског устанка, организована је као вишедневна светковина (7, 8. и 9. септембар 1904. године). Она је уједно представљала и манифестацију која је укључила велики број војних јединица и визуализовала војну моћ у новом периоду српске историје, који започиње доласком на власт краља Петра Карађорђевића 1903. године.

Први дан свечаности, 7. септембар, био је посвећен освећењу нових српских владарских инсигнија, које су представљале један од кључних елемената утврђивања моћи и легитимитета нове династије.¹³⁹⁴ Министарским наређењем су била одређена и лица за „спровод краљевских знакова и стега“. Командант Краљеве гарде одредио је коњичког официра Гарде за ношење краљевог стега, а командант коњичке дивизије два коњичка официра за пратиоце. Формиран је и штаб министра војног, а сачињавали су га сви активни официри Министарства и инспекција, који су, по војним прописима, имали коња. Они су пратили носиоце краљевских знакова, и то тако да су с обе стране дворских кола којима су инсигније преношене из двора у цркву формирану шпалири, на чијем челу су се налазили најстарији официри по рангу. Добивши војну пратњу и посебан, издвојен простор којим су спровођене, инсигније су презентоване јавности као реликвије и пре него што су ушле у простор цркве и биле освећене.

Министар војни је издао наредбу да се пренос краљевих знакова и краљевског стега објави јавности и топовском паљбом с Београдске тврђаве, у оквиру које је испален 21

¹³⁹² Н. Макуљевић, *op. cit.*, 316–317; на истом месту види и о амблематском језику спомен-медаље која је продавана испред Лазарице у корист друштва Светог Саве, а који, такође, сведочи о карактеру јубилеја.

¹³⁹³ Н. Макуљевић, *op. cit.*, 145.

¹³⁹⁴ И. Борозан, *Слика и моћ*, 42–43, где се наводи и остала литература на тему инсигнија осмишљених за крунисање краља Петра, као и цитати ондашње штампе о владарским инсигнијама краља Петра Карађорђевића. Фотографије „знакова краљевог достојанства“ објављене у *Нова искра*, Год. VI, Бр. 9, септембар 1904, 259.

топовски метак, од тренутка када је поворка с краљевским знацима кренула из двора до завршног чина њиховог уношења у Саборну цркву у Београду. Наредбама је било регулисано и који официри присуствују вечерњу и бдењу у цркви, а који ће стајати у порти цркве за време освећења инсигнија.

Почасна чета коју су чинили старији и најбољи питомци пешадијске подофицерске школе, са заставом и музиком VI пешадијског пука „Краљевића Александра“, дочекала је поворку која је носила краљевске знакове пред Саборном црквом, и то фронтом ка главном црквеном порталу. Почаст је одавана при доласку и одласку поворке. У самој цркви била је почасна стража коју су чинили један официр, два подофицира пешадијске подофицерске школе и осам редова, питомаца ове школе. Стража је била обавезна да остане и чува краљевске знаке све време док се налазе цркви, тј. до следећег дана када је обављено крунисање краља.

Министарским наредбама била је регулисана и пратња краљевских знакова при повратку у двор, након крунисања краља Петра у Саборној цркви. Увећањем броја војника одређених да испрате повратак инсигнија у двор визуализован је нови статус инсигнија задобијен након освећења. За пратњу су одабране јединице које су имале нарочите везе са династијом. Тако је у повратку краљевских знакова у двор учествовао један батаљон XVIII пешадијског пука „Престолонаследника Краљевића Ђорђа“ и један вод VII пешадијског пука „Краља Петра I“. У пратњи је учествовала и чета пешадијске подофицерске школе (која је била и почасна чета испред цркве), као и један вод 3. ескадрона IV коњичког пука, а заштита реликвија ојачана је и једним водом дунавског артиљеријског пука са два топа.

Као што су биле одређене војне пратње за краљевске инсигније, тако је и министар војни одредио чланове главног краљевог штаба, чија је дужност била да га прате на путу из двора у цркву и на траг, као и на смотри трупа на Бањичком логору, која је била планирана за 9. септембар. У краљев штаб су ушли сви активни генерали, сем генерала Атанацковића (јер је био одређен за команданта параде), потом начелник Главног генералштаба, са свим активним официрима Генералштаба, управитељ Војне академије, са редовним професорима који су активни официри, потом представници војних комитета, командант Београдске тврђаве и сви активни официри који су били на расположењу министру војном а налазили су се у Београду и, по прописима, имали коње. Пратњи краља

из двора у цркву и обрнуто била су дужна да присуствују и изасланства команди из унутрашњости, са својим заставама. Парадирајуће трупе чинили су: питомци Војне академије, пешадијска подофицирска школа, VII пешадијски пук „Краља Петра I“, VIII пешадијски пук „Књаза Александра“, IX пешадијски пук „Књаза Николе I“, XVIII пешадијски пук „Престолонаследника Краљевића Ђорђа“, I коњички пук „Облића“, II коњички пук „Цара Душана“, III коњички пук, I дивизион дунавског пољског артиљеријског пука, II дивизион пољског артиљеријског пука, III дивизион дунавског пољског артиљеријског пука и I коњичка батерија. Они су били распоређени у виду шпалира, тако да обезбеде целокупну ходну линију краљевих знакова, стега и самог краља, а при проласку краља и његових инсигнија непосредно испред њих – били су дужни да одају прописане почести (сл. 185, 186).

Окупљени народ присуствовао је једном, пре свега, војном спектаклу, у којем је војска демонстрирала лојалност краљу, означивши њега и његове знаке као националне светиње, у чију материјализацију су биле уткане главне тежње нација: обнова златног доба.

Спој прошлости и садашњости, као један од симболичких израза који је ова свечаност требало да пренесе публици, осмишљен је кроз приказ „националног хода“. У питању је била костимирана поворка, на чијем су челу били ратници Душановог времена, за њима су следили устаници из Првог српског устанка, а потом војници из времена српско-турских ратова. На зачељу поворке били су представници научних, певачких и других грађанских удружења, који су представљали „мирно доба, које настаје после ових ратова“ и које „помаже развоју науке, уметности и вештине“.¹³⁹⁵ Тиме је уједно била пласирана идеја о рату као предуслову за мир.

Војни карактер ових свечаности био је подвучен следећег дана, када је обележена стогодишњица Првог српског устанка. Тада је био организован дефиле свих трупа које су претходног дана учествовале у церемонији крунисања, а том приликом је отворена и стална поставка Војног музеја, у склопу обележавања сто година од устанка. Истог дана када је отворена стална поставка Војног музеја, у част стогодишњице, на простору Батал цамије, био је приређен и велики концерт у којем је учествовало преко 200 војних

¹³⁹⁵И. Борозан, *op. cit.*, 285–286.

музичара, а на Бањици су одржане трке и карусел. Посебну пажњу су привукле официрске трке, а у оквиру карусела – атак коњице на пешадију и артиљерију.¹³⁹⁶

Свечаности поводом крунисања краља Петра и обележавања стогодишњице Првог српског устанка биле су осмишљене тако да држава презентује следеће вредности:

- светост монархије – сакрализацијом владарских инсигнија;
- историјски прогрес нације – националном маскарадом, као и свечаном представом „Из српске прошлости“, одржаном у Народном позоришту;¹³⁹⁷
- војну моћ Србије и нације – дефилеом војних трупа;
- научни и културни прогрес Србије – учествовањем у свечаности научних, певачких и других грађанских удружења и отварањем сталних поставки Војног музеја и Музеја српских земаља (данашњи Етнографски музеј у Београду), као и организацијом Југословенске уметничке изложбе, те конгреса и састанка југословенских удружења, одржаваних у Београду.¹³⁹⁸

Свечаност је – нарочито захваљујући презентовању дисциплиноване војске која представља заштитника националних вредности, оличених у краљевским знацима и самом краљу – пласирала слику војске као националне узданице. Оружана сила појављује се као кључни актер свечаности, у циљу репрезентације милитантности нације. Свечаност је пропагирала и национално јединство, остварено захваљујући српској круни. У *Београдским општинским новинама*, објашњено је значење крунисања и у савременом политичком контексту: „Данас, када раскомадано српство растежу у Старој Србији и Македонији разни наши непријатељи, када је српски живаљ и у осталим својим крајевима ван граница Србије изложен истребљењу на све могуће начине, данас ће, велимо, овај чин доћи као мелем на измучене и рањене српске груди. Круна Краља српског биће стожер нада и идеала народних, свега Српства, а Краевини Србији залога за успешно остварење тих нада и идеала. Само крунисање извршено је у кругу представника свих крајева Србинове домовине, те ће они знати и умети причати славу обновљене Круне Душанове.“¹³⁹⁹

¹³⁹⁶ *Нова искра*, Год. VI, Бр. 9, септембар 1904, 285.

¹³⁹⁷ И. Борозан, *op. cit.*, 284–285.

¹³⁹⁸ *Ibid.*, 283–285.

¹³⁹⁹ *БОН*, Год XXII, Бр. 39, 12. септембар 1904, 1.

Војне свечаности

Јавне свечаности које су у 19. веку имале војни карактер биле су свечаности приређене поводом дочека страних владара. Оне су представљале један сасвим очекиван вид репрезентације државе у контексту европске културе 19. века, у којој је војска била потврда државности, а компетитивност државе у међународним оквирима мерила се јачином њене војне силе. Војне смотре, параде и сл. биле су део програма сусрета суверена, у чему се ни Србија није издвајала. Таква врста свечаности била је приређена и поводом посете румунског краља Карола I краљу Милану 1884. године. Значај ове свечаности приређене страном суверену била је подједнако важна и за репрезентацију државне моћи у српском јавном мњењу. Сам догађај је био најављен у *Српским новинама*, како би добио публику и указао на његову важност.¹⁴⁰⁰

Како је приметио Мирослав Тимотијевић, демократско-грађанска црта карактеристична за свечаности у време кнеза Михаила постепено је потисута у време кнеза Милана Обреновића, када се свечаност наново враћа у „stare zatvorene forme dvorskih svečanosti, sa podvučenom granicom između učesnika i posmatrača.“¹⁴⁰¹ Уместо поменуте демократско-грађанске црте, јавне свечаности национално-државног карактера добијају милитантно обележје, а поменуту границу између учесника и посматрача успоставља војска. Такву врсту границе репрезентовао је војни шпалир, којим је био означен простор резервисан за владара и његову војну пратњу. Војни шпалир је постао један од карактеристичних елемената јавних свечаности у којима се презентује тело владара.¹⁴⁰² Војни шпалир представљао је оно ритуално понашање које је учествовало у стварању табуа владара.¹⁴⁰³ Светост његовог тела даље је истицана не само издвајањем простора, већ и формацијом унутар тог „безвременског“ простора и „бедема“ око владаревог тела, коју је чинио ескадрон коњице Краљеве гарде, као и генерали и официри,

¹⁴⁰⁰ *Српске новине*, Бр. 181, 18. август 1884.

¹⁴⁰¹ М. Тимотијевић, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića*, 312.

¹⁴⁰² Војни шпалир је издвајао простор којим је саркофаг са телом краља Милана 1900. године пролазио до Цркве Светог Саве у Бечу, а био је постављен и на путу од цркве од железничке станице. в. И. Борозан, *op. cit.*, 727–729.

¹⁴⁰³ О владару као објекту ритуалног понашања в. Ј. Ђорђевић, *op. cit.*, 32.

тј. врх војне хијерархије. Издвојеност простора и хијерархија успостављена унутар њега, степеновањем забране приступа његовом телу, обезбеђивала му је „мистичну вредност“;¹⁴⁰⁴ чији је крајњи циљ било промовисање врлине поданости и послушности. Међутим, овакви ритуали нису успостављали само владара као симбол, већ и војску. Они указују на односе владара и војске. Војска је постала та од које зависи „мистичност“ владара и која га представља као главни државни ауторитет.¹⁴⁰⁵ На овај начин, војска је била представљана и као симбол одбране државе, а самој војној служби дато је значење светог. Поред владара, ауру светости задобија и војна елита.

Такав један војни шпалир приказан је на акварелу *Дочек румунског краља Карола у Београду 18. август 1884*, који је урадио уметник Карол Поп де Сатмари (сл. 187).¹⁴⁰⁶ У *Српским новинама* објашњен је значај ове посете: „Краљ Карол I долази у Београд да поздрави младог и витешког Краља Србије, да у Његовом лицу почаствује народ српски“.¹⁴⁰⁷ Оваква врста епитета додељена српском краљу требало је и да стабилизује тензије које је проузроковао Миланов пројекат војне реорганизације: Тимочка буна, и њено сурово гушење. Посета краља Карола искоришћена је како би се и јавности Србије репрезентовала победа нове војне организације. Свечаност је била приређена у част румунског краља, а припремљена како би хероизовала личност краља Милана. Слика српског и румунског краља, оба у униформама, који пролазе утврђеном рутом од савске станице до Двора, у кочији, окружени војском,¹⁴⁰⁸ у простору одвојеном од народа војним шпалиром – отелотворила је идеју српског владара као главе државе и војске, неприкосновеног ауторитета у земљи. Осим шпалира, и други визуелни елементи свечаности упућивали су на идеју милитарне државе – нпр. тријумфални лук са ратним трофејима, кроз који је прошла кочија са српским и румунским краљем.¹⁴⁰⁹ У програму свечаности доминирали су војни садржаји: војне почасте IV активног пешадијског пука, свечани дочек приређен од стране свих трупа у београдском гарнизону, преглед војних

¹⁴⁰⁴ *Ibid.*

¹⁴⁰⁵ О милитантности владара као ограничењу његове власти, в. И. Борозан, *op. cit.*, 200–202.

¹⁴⁰⁶ Акварел је власништво Војног музеја, инв. бр. 11185. О Каролу Поп де Сатмарију в. Љ. Дабић, *Карол Поп Де Сатмари: 1812–188: сведок једног доба*, Београд 2004.

¹⁴⁰⁷ *Српске новине*, Бр. 181, 18. август 1884.

¹⁴⁰⁸ Испред кола јахао је I полуескадрон Краљеве гарде, лево и десно од кочија краљеви ордонанс-официри и гардијски официри. Програм свечаности је објављен у *Српским новинама*, Бр. 180, 17. августа, 985.

¹⁴⁰⁹ О томе више в. И. Борозан, *op. cit.*, 223.

трупа на Топчидерском брду, као и представљање официрског кора београдског гарнизона румунском краљу. Централну тачку програма представљао је дефиле трупа, који је Карол Поп де Сатмари забележио на посебном акварелу *Рези трупа пред краљевима, румунским Каролом и српским Миланом, 19. август 1884* (сл.188).¹⁴¹⁰ Приликом смотре трупа, краљ Карол I прихватио је титулу главара VI пешадијског кадровског батаљона, након чега је румунски краљ стао у редове свога пука и марширао заједно са њим. Тиме је био постигнут очекивани политички ефекат: признање новог статуса Краљевине истицањем њене војне снаге модерног карактера.

Касније се у правилима службе нормирају војне почести, тј. обавезе војске приликом путовања и дочека краља и чланова краљевског дома, а које су биле приређиване и поводом дочека и испраћаја страних владара. Иако су војне почести „следовале“ и министру војном и другим министрима осталих грана државне управе, те архиепископу и епископима, вишим командантима, командантима дивизије и инжињерије, оне су подразумевале скромнији број учесника и биле су „сведене“ форме у поређењу са војним почастима указиваним владарима и члановима њихових породица. Било је прописано да, приликом испраћаја и дочека краља и чланова краљевског дома, једна чета пешадије или један ескадрон (тамо где нема пешадије), односно – запрегнута батерија са заставом и војном музиком (почасна чета) излази на железничку/паробродску станицу, односно – да на уласку у неко место или изласку из њега дочека/испрати краља и чланове краљевског дома. Дочек/испраћај владара и његове породице био је прописан егзерцирним правилима. Топовском паљбом означавао је долазак/одлазак краља и чланова краљевске породице, и то: 31 топовски „небојеви фишек“ за краља, а 21 за чланове краљевске породице. Уколико је владар посећивао место с тврђавом, било је обавезно да се истакне застава на тврђави, а уколико су краљ и чланови краљевске породице пролазили поред тврђаве, било је обавезно да се на њој построји почасна чета за поздрав.¹⁴¹¹

У Србији, као и у другим земљама, и војни маневри имали су карактер јавних свечаности. Преко штампе, становништво се позивало да присуствује маневрима српске

¹⁴¹⁰ Акварел је власништво Војног музеја, инв. бр. 11186.

¹⁴¹¹ *Правила службе I део*, Београд 1888, 93; *Правила службе I део*, Београд 1901, 102,103.

војске, при чему је сугерисан очекивани ефекат ових војних представа: „народна узданица, то је наша храбра војска, за коју ће народ радо дати и учинити све“.¹⁴¹² Краљево присуство додатно је привлачило пажњу јавности за маневре/ревије трупа.¹⁴¹³

Нарочито атрактиван део програма представљала је завршница маневара, када су организовани парадни маршеви трупа (ревији), уз музицирање пуковских оркестара. Извештач са ревија на Сикиричком пољу, код Параћина (1902), своје утиске о приказаној контроли, силовитости и дисциплини војске употпуњава и реакцијом публике: „Овај дивни поредак не само да би задовољио стручњаке у овоме послу, већ је он учинио утисак чак и на саме просте гледаоце из народа, који су ту били прикупљени у масама и који су правили своје ласкаве примедбе на пролаз војске“.¹⁴¹⁴

Српски ревији су усвајали театралне ефекте с европских ревија, који су крајем 19. века осмишљавани како би се избегла монотонија: коњица, галопирајући у правој линији, изненада се зауставља испред трибине.¹⁴¹⁵ „По свршетку дефиловања издвојио се знатан део коњице, који је извршио бојни напад у југо-источном правцу и зауставио се пред Краљевом трибином, поздрављајући Њихова Величанства громогласним: „Ура!“ „Живели!“ Његово Величанство одавало се са „помози Бог јунаци!“ на што је одјекнуло бурно: „Бог ти помогао, Господару“. Овим је завршено Ревии на Сикиричком пољу“.¹⁴¹⁶ У Србији је, као и у Немачкој, овај део програма био у служби снажења владаревог култа,¹⁴¹⁷ а преко њега и субординације.

Војне свечаности династичко-пропагандног карактера представљале су манифестације приређиване у част уписа краљевића у редове српске војске, а биле су организоване на дан њиховог рођења: свечаност приређена приликом уписа престолонаследника Александра Обреновића у VII пешадијски батаљон – на његов седми рођендан, 2. јула 1883. године; свечаност организована поводом уписа

¹⁴¹² Маневра, *Мале новине*, Год. III, Бр. 270, 3. октобар 1890, [б. п.]

¹⁴¹³ Извештач Малих новина са ревија трупа из септембра 1902. описује и дирљиву сцену у којој је један старац, сељак, кроз сузе исказао задовољство што му је била испуњена животна жеља да види краља и краљицу, рекавши пошто им је пољубио руке да након тога може умрети. Ревии, *Мале новине*, Год. XVII, Бр. 262, 24. септембра 1902, [б. п.]

¹⁴¹⁴ Ревии, *Мале новине*, Год. XVII, Бр. 263, 25. септембра 1902, [б. п.]

¹⁴¹⁵ Ова тачка била је уведена 1889. приликом париске параде и тада је представљала посебну атракцију. *Ibid.*

¹⁴¹⁶ Ревии, *Мале новине*, Год. XVII, Бр. 263, 25. септембра 1902, [б. п.]

¹⁴¹⁷ J. Vogel, *op. cit.*, 208.

престолонаследника, краљевића Ђорђа Карађорђевића у XVIII пешадијски пук – на његов шеснаести рођендан, 27. августа 1903; као и приликом уписа краљевића Александра Карађорђевића у редове VI пешадијског пука – на његов петнаести рођендан, 4. децембра 1903. године. Свечаности су подразумевале изношење свих застава пукова који станују у београдском гарнизону испред олтара припремљеног у Бањичком логору / Горњем граду, свечану предају пушке краљевићу, његову заклетву и целивање заставе свог пука, краљево својеручно уписивање краљевића у списак војника сталног кадра, а део свечаности је био и парадни марш свих трупа, у којем је учествовао краљевић. За ту прилику подизана је свечана трибина, одакле је свечаност посматрао краљ и чланови краљевског дома. Поводом ове свечаности испаливан је 21 топовски метак. Целокупна војска била укључена у овај догађај, јер су тог дана и официри других гарнизона у Србији били у обавези да обуку парадно одело, а команданти да објасне трупама важност тог догађаја. Војници су на тај дан добијали увећани оброк у натури.¹⁴¹⁸

Краљевићи су дефиловали са својим водом, не само на свечаности приређеној поводом њиховог уписа у редове српске војске, већ и на краљевским смотрама у којима је учествовао пук којем су припадали.¹⁴¹⁹ Ове свечаности су биле важне са аспекта јачања везе између војске и владара, али су уједно репрезентовале војску као демократску институцију, у којој је напредовање могућно једино према личним способностима и није повезано са друштвеним пореклом или утицајем.

Посебна војна свечаност је била приређена 1905. године, на Бањици, поводом пунолетства краљевића Ђорђа, када је младићева зрелост била потврђена и његовим произвођењем у официрски чин. Централни моменат прославе представљала је предаја Ордена кнеза Лазара младом престолонаследнику.¹⁴²⁰ Додела овог ордена, који је представљао симбол свете националне мисије, одиграла се по први пут ван цркве, на простору једног војног логора, чиме је био утврђиван рат као начин решавања националног питања.

¹⁴¹⁸СВЛ, 1903, 683–684, СВЛ, 4. децембар 1903, 941–946.

¹⁴¹⁹СВЛ, 1888, 1258.

¹⁴²⁰СВЛ 1905, 599–600; Српско коло, 1905, 1–2.

Слављење тријумфа

Јавна свечаност у којој је култ милитантне нације показао свој врхунац представљала је велико славље организовано поводом победе српске војске у балканским ратовима 11. августа 1913. године у Београду. Као догађај вредан националног сећања, прослава победе у Београду добила је велики публицитет. Дочек српске војске најављиван је у новинама,¹⁴²¹ а сам догађај био је меморисан путем фотографија и филмске траке,¹⁴²² поред слављенички интонираних текстова у штампи. Тим поводом настала је и посебна споменица, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11. августа 1913. године у Београду*.¹⁴²³

Улицама града тада је дефиловала српска војска, коју је одушевљено поздрављао народ и сам учествовао у тријумфу бацајући цвеће на пут којим је пролазила војска, што је представљао карактеристичан елемент свечаних дочека приређених победничкој војсци.¹⁴²⁴ Дуж путање куда је војска пролазила били су подигнути ефемерни славолуци (сл.189),¹⁴²⁵ а београдске зграде биле су украшене ћилимима. За ту прилику, посебно су биле уређене Теразије, на којима је, на месту фонтане, био оспособљен водоскок.¹⁴²⁶ На 20–30 метара путање којом се кретала војска били су постављени јарболи са заставама, повезани гирландама од зеленила, а на јарболима су била исписана и „имена свих знаменитијих места и вароши у новим крајевима, као и места, на којима се крв пролевала.“ Извештач *Илустроване ратне кронике* са београдске прославе пренео је следећим речима ефекат који је таква врста декорације производила код народа: „са сваким тим местом

¹⁴²¹ *Српске новине*, Бр.174, 11.август 1913, 709.

¹⁴²² „У биоскопу Коларац је већ 21.авгута 1913. године премијерно приказан филм *Свечани дочек српске победоносне војске са српско-бугарског бојишта у престоницу* у продукцији браће Цветковић.“

<https://www.europeana.eu/portal/en/record/08620/103747900000179051.html>

¹⁴²³ Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11. августа 1913. године у Београду*, Београд 1913. Аутор споменице је Љубиша Валић (Пожаревац 1873-Женева 1950) је завршио сликарство на Академији лепих уметности у Прагу 1903/04 (проф. Влахо Буковац), који је био аутор и књиге *Доживљаји наредника Миладина*, Женева 1917. Он је аутор и портрета краља Петра I објављеног 31.августа у Београдским новинама. Био је учесник у балканским ратовима и објављује цртеже и чланке у новинама. Његово дело је и штампани албум *Повратак српских победника* а бавио кинематографским снимањима ратних догађаја. М. Зековић, *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914-1918*, Београд 2001, 52.

¹⁴²⁴ Заузеће Белоградчика, *Балкански рат у слици и речи*, Бр.29, 31.август 1913, 453; Епизоде из балканских ратова, *Илустрована ратна хроника*, Св.16, (7) 20. Фебруара 1913, 135, ...

¹⁴²⁵ Јелисавета Начић је пројектовала на Теразијама лаки дрвени славолук окићен цвећем и венцима Т. Борић, О историји и архитектури теразијске фонтане, *Наслеђе*, Бр.5 (2005), 229–230.

¹⁴²⁶ *Ibid*, 229–230

везују те слатке или горке успомене и тако ти у души буде честу измену мисли оваквих и онаквих, те одржавају живце наше вазда у напетом стању, – ми смо агилни, активни за сваку народну ствар“.¹⁴²⁷

Извештач наводи и „психологију масе“ тј. примећује да „исти утисци рађају исто душевно расположење.“ Војна дисциплина учитавана је у народ: „одличан ред и склад, који зачуђава странце – да непрегледне масе крећу и доврше кретање без и најмањег инцидента“.¹⁴²⁸

Прослава победе искоришћена је како би се нарочито нагласило да је Србија тријумфовала не само оружјем, већ и својом хуманошћу, те доказала да припада породици просвећених народа. Тако је за ову прославу код хотела „Москва“ била приказана једна сцена из пољске болнице у логору. За ту сцену су биле израђене и лутке од воска, које су представљале рањенике, „забринуте“ лекаре и „хитре“ болничарке. Витешке врлине војске, које су на тај начин учитаване у народ, истицане су и кроз слике „варварског“ непријатеља. Тако је део сцене пољске болнице представљао и „јадник, коме су Бугари одсекли нос и уши а испалили очи (...) а шајкача му скоро пуна новца, дарованог од милопролазећих.“ У изложима су биле постављене фотографије на којима су приказана зверства Бугара. На Теразијама је била изложена и „капсла првог шрапнела, који је избачен на Косову Пољу 1912, од којег је Србин занатлија израдио прекрасну вазу за цвеће“. Трансформација оружја у предмете племените намене алудирала је на светост за коју је оружје било употребљено.¹⁴²⁹ Као део победничког славља било је приређено и приказивање ратних трофеја, тако да су испред хотела „Москва“ били изложени заробљени непријатељски топови (сл.190).

Тријумфални долазак војске искоришћен је да се нарочито истакне улога престолонаследника у српским победама. Занимљиво је да је народ био позван да дочека VII пук „Краља Петра I“, који је називан и „пуком Београђана“, али свечаност је ипак прошла без његовог доласка. Наиме, иако су постојале гласине да се пук искрцао у

¹⁴²⁷Слава у Београду 12. августа 1913, *Илустрована ратна кроника*, Св. 44, 21. августа (4. септембра) 1913, 354.

¹⁴²⁸*Ibid.*

¹⁴²⁹Након Првог светског рата, Војно-технички завод у Крушевцу израдио је од ратног материјала црквени мобилијар у Цркви Ружици у Београдској тврђави. В. А. Божовић, Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве, *Наслеђе*, Бр. XI, Београд 2010, 18–19.

Реснику и марширао према Бањици, његов изостанак са свечаности објашњен је непогодом због које је пук морао да остане у возовима између Ниша и Алексинца. Уместо VII пука, пред народом се појавила „мала група коњаника“, престолонаследник са својим штабом I армије¹⁴³⁰ (сл.191), а иза њих је потом дефиловала војна музика и друге трупе српске војске, које су учествовале у програму. Као демонстрација дисциплине која краси српски војску чак и у тријумфалном уласку војске у град, у појединим моментима командовано је мирно, на шта моментално стаје цела трупа. Слика престолонаследника, који није био формални командант већ стварни ратник у балканским ратовима, била је истакнута и кроз његову појаву у походном оделу. Циљ је био да се коњаници престолонаследниковог штаба представе „онакви какви су били на Брегалници“,¹⁴³¹ док су остали команданти који су дочекивали војску, као и врховни командант, краљ Петар, били у парадном оделу. Тиме је и походна униформа играла своју улогу у симболичном обележавању коначног остварења националног сна; походна униформа као сведочанство остварене националне победе.

Престолонаследник и његов штаб стали су код тријумфалне капије, где је Александру, као представнику „своје славне Прве армије“, а преко њега и целокупној српској војсци, председник београдске општине, у име града Београда, прикладним говором изразио захвалност за све жртве поднете за ослобођење и том приликом му уручио сабљу „којом сте Ви и Ваши храбри Војници тако витешки руковали“ као дар Општине Београд.¹⁴³²

Централну тачку свечаности представљало је откривање споменика Вожду Карађорђу на Калемегдану (сл. 164), који је као споменик српске војске био додатно означен и испред њега изложеним оружјем које је српска војска заробила у рату. Сакрализација националне мисије коју је започео Карађорђе а довршио његов праунук истакнута је и изношењем црквеног „неба“ на Калемегдан, испред споменика, где је

¹⁴³⁰У балканским ратовима, Прва армија била је под командом престолонаследника Александра Карађорђевића, а начелник штаба је био пуковник Петар Бојовић. Ж. Мишић, *Моје успомене*, Београд 1969, 245.

¹⁴³¹Љ. Валић, *op. cit.*, 11.

¹⁴³²Љ. Валић, *op. cit.*, 9.

извршено богослужење након чега је митрополит одражао говор „о Крађорђу и његовим заслугама за оснивање Нове Србије“.¹⁴³³

Код дворских трибина на Калемегдану престолонаследника и војску чекале су угледне званице и државници, који су се кроз парк кретали између шпалира војске и народа. Након откривања споменика, представници народа положили су венце на споменик¹⁴³⁴ који је у церемонији откривања повезан и са националним јединством и у будућим ратним акцијама : „Нека би дао велики Бог да овај споменик буде у будућности жижа око које ће се скупљати Срби са свих страна, кад год устреба да се развијају наше славне заставе“.¹⁴³⁵

Након откривања Карађорђевог споменика на Калемегдану, уследило је дефиле трупа испред двора, које је посматрале „огромне, небројане масе света “а које су остављале „ изванредан, грандиозан утисак“¹⁴³⁶ (сл.192). Интересантно је приметити како војна култура бива коришћена као медиј. У истицању емоција која је изазивала слика победничке војске, аутор споменице, сликар Љубиша Валић, користи војну културу као медиј и реторику како би сликовито дочарао читаоцу интезитет емоције: „та срећа, Г. Пашића је, и ако по чину каплар у народној војсци, у овој прилици заборавио, да војник гологлав не салутира, него је с времена на време, озарена лица подиза руку и салутовао, и ако је био гологлав“.¹⁴³⁷

Поподне је била приређена свечана бакљада који су носили „највиђенији београдски грађани“. Бакљада са музиком на челу је кренула од општине Кнез Михаиловом улицом до двора, где је трговац Тодор Михаиловић, у име Београђана, поздравио краља. Увече је наступио трећи део прославе, који је замишљен као неформално општеномодно славље, што је био један од честих елемената јавних свечаности у Србији, а који је имао за циљ политички мобилизацију народног тела.¹⁴³⁸ На Калемегдану је било приређено народно славље уз звуке војних музике, а слику славља

¹⁴³³ Љ. Валић, *op. cit.*, 11.

¹⁴³⁴ Љ. Валић, *op. cit.*, 19, 20.

¹⁴³⁵ Говор министра војног Божановића приликом свечане предаје споменика председнику Београдске општине, *Ibid.*, 17.

¹⁴³⁶ *Ibid.*, 20.

¹⁴³⁷ *Ibid.*

¹⁴³⁸ Упореди трећи, незванични део прославе 50-годишњице Таковског устанка 1865., који је требало да траје дубоко у ноћ, а када је било планирано паљење ватри по околним брдима и ватромет. М. Тимотијевић, *Таковски устанак*, 192.

чинили су украшени и осветљени бродови који су пловили Савом и Дунавом и са којих је испаљен ватромет. Ватромент је био и на Топчидерском брду, и то такав да је приказао инцијале краља (П) и престолонаследника (А), тробојку, купу. Ватромет је пратила топовска паљба.¹⁴³⁹

У програм свечаности је још улази о банкет официрима које је приредила београдска општина у хотелу „Бристол“, где је истицано „дружељубље“ с којим су официри храбрили војнике, а јединство народно исказано и певањем химне „из четири стотине четири стотине гласова, а певали су како људи у униформи тако они с фраковима“.¹⁴⁴⁰

Свечаности стрељачких и јахачких удружења

Војска је у грађанским свечаностима учествовала углавном преко војне музике. Међутим, такво учествовање војске може се објаснити и чињеницом да је у Србији био мали број цивилних музичких ансамбала, те да је војна музика ангажована у готово свим врстама јавних догађаја.¹⁴⁴¹ Значајније присуство војске у свечаностима грађанских удружења било је једино у манифестацијама организованим од стране стрељачких и сличних удружења, чији је рад војска подржавала и активно учествовала у њему. Официри су, углавном, били на челу ових удружења и утицали на обликовање њиховог визуелног идентитета.¹⁴⁴² О активном учешћу војске у свечаностима оваквих удружења сведочи и пример прославе 25-годишњице Савезне београдске стрељачке дружине (септембар 1890), у којој је учествовала не само војна музика, него и војници изасланици трупа сталног кадра, као и пешадијска подофицирска школа. Прослава Београдске стрељачке дружине почела је збором код споменика кнеза Михаила. Почетак свечаности је означила и војна музика, а затим су положени венци на споменик. Завршетак прославе обележен је

¹⁴³⁹ Љ. Валић, *op.cit.*, 21-23.

¹⁴⁴⁰ *Ibid.*, 26.

¹⁴⁴¹ Б. С. Милановић, *Европске музичке праксе и обликовање нације кроз креирање националне уметничке музике у Србији у првим деценијама XX века*, докторска дисертација одбрањена на Унивезитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2016,

¹⁴⁴² Тако је генерал Милојко Лешјанин, председник Београдске стрељачке дружине, дао предлог да ово друштво установи заједничку заставу за савез стрељачких дружина, као и заставу за сваку дружину, да установи медаљу за најбоље стрелце, споменицу за свечана земаљска гађања за све учеснике. *Ратник*, књ. XX, св. II, год. XI, април 1889, 200–201.

благодарењем на војном стрелишту у војном логору на Бањици, што је означено с три топовска метка и „Краљевом химном“, коју је извела војна музика. И завршетак говора представника савеза био је пропраћен испаливањем трију топовских метака, што иначе није био уобичајени део програма свечаности грађанског карактера, већ свечаности национално-државног и владарског карактера. Свечаност је била завршена „стрелачким маршем“ који је, такође, извео војни оркестар. Војна музика је свирала за време гађања и на свечаној вечери по додели награда најбољим стрелцима.¹⁴⁴³

Фотографија и албум „Из српске војске“ у Новој искри

Креирање поверења јавног мњења у српску војску, формирање позитивног става према стално растућим потребама војске и стварање слике војничке нације били су важни циљеви државних политика током истраживаног периода. Као што је Рејмон Арон запазио, „snaga države ne meri se samo brojem ljudi pod oružjem i brojem potencijalnih vojnih obveznika (veličinom mobilizacijskog kontigenta): ona takođe zavisi od poverenja građana u svog suverena, njihove lojalnosti državi i institucijama“.¹⁴⁴⁴ Тако је у штампи, последњих деценија 19. века, тај циљ постизан, између осталог, и извештајима са маневара српске војске, у којима су навођени хвалоспеви о увежбаности и издржљивости српског војника. Вербалним средствима стваране су слике модерне, увежбане и мотивисане војске која изазива и дивљење странца, што је представљало још један начин креирања позитивне слике о војсци у српској средини. Тако је, на пример, у извештају о посети напуљског принца Викторија Емануела Београду 1890. године, објављеном у *Малим новинама*, истицано принчево одушевљење при случајном сусрету са одредом питомаца пешадијске подофицерске школе на Београдској тврђави: „Трећи пут је прошла трупа у маршу и певала под командом поручника г. Стевана Станковића, што је још више изненадило Њ.

¹⁴⁴³ *СВЛ* 1890,1105–1108.

¹⁴⁴⁴ R. Aron, *Misliti rat*, u: *Evropski diskurs rata*, prir. O. Savić, Beograd 1995, 146.

Височанство с тачношћу и дивним мелодијама српског мотива, те је полако крај трупе на колима – ишао – Честитамо наставницима подофицирске школе“.¹⁴⁴⁵

Једно од важних средстава пропагирања жељене слике о српској војсци почетком 20. века, поред дневне штампе, представљали су и илустровани часописи. Сlike српске војске пратила су објашњења, чиме је у визуелне презентације учитавано одређено значење и усмеравана перцепција посматрача ка жељеним порукама.¹⁴⁴⁶

У поређењу са српским илустрованим часописима с краја 19. века, у којима је српска војска, такође, била тема,¹⁴⁴⁷ илустровани часописи с почетка 20. века имају много већи број илустрација, и то нарочито захваљујући фотографији, чија је опсежнија употреба постала могућа и развојем нових видова механичког преношења фотографије у друге медије.¹⁴⁴⁸ Почевши од краја 19. века, илустровани часописи уређују се тако да актуелношћу садржаја одговоре на захтеве публике, а фотографија им управо у томе помаже. Томе би требало додати и чињеницу да се почетком 20. века умногоме повећала читалачка публика у Србији, што је била последица једног привредног и културног успона земље.¹⁴⁴⁹ Значајнијој употреби фотографије доприносила је и вера у њену објективност. То је време када јавност још увек није била свесна могућности да фотографија буде исценирана и употребљена у пропагандне сврхе, па је садржај презентован фотографијом сматран истинитом сликом стварности.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁵ Леп приказ, *Мале новине*, Год. III, Бр. 63, 4. март 1890, 2.

¹⁴⁴⁶ О легенди фотографије као „ограниченом тумачењу стварности“, те о пропагандним функцијама легенди в. М. Тодић, *Историја српске фотографије (1839–1940)*, Београд 1993, 57, где се, по питању легенди које прате фотографије историјских догађаја, ауторка позива и на дело S. Sontag, *Eseji o fotografiji*, Београд 1982, 93.

¹⁴⁴⁷ Као што су нпр. *Илустрована ратна хроника (1877–1878)*, ур. Стева Васин Поповић и Арса Пајовић, или *Српска зора (1876–1881)*, ур. Коста Мандровић, или *Орао: велики илустровани календар (1875–1910)*, ур. Паја Марковић Адамовић, а од 1897. уз сарадњу српских књижевника и, од 1899. Стеван В. Поповић, такође уз сарадњу српских књижевника. О илустрацијама у *Српској зори* в. И. Женарју, *Хероји, политика, свакодневница Српске зоре (1876–1881)*, Београд 2012. Компаративну анализу илустрација у истоименим илустрованим часописима *Илустрована ратна хроника*, оном уређиваном од стране Стеве Васина Поповића у периоду од јула 1877. до фебруара 1878, као и оном који је уређивао Каменко Суботић, штампаном 1912–1913.

¹⁴⁴⁸ М. Тодић, *op. cit.*, 60. О фотографији у штампи в. В. Debeljković, *Stara srpska fotografija, digitalno izdanje NBS*, 43,45. http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/Biblioteke_celine_i_legati/Branibor_Debeljkovic_1916-2003/Knjige_Branibora_Debeljkovica/BD-knjige-001

¹⁴⁴⁹ С. Живковић, *Искра и Нова искра* као илустровани часописи на почетку 20. века, *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914* (зборник радова), ур. С. Пековић, В. Матовић, Нови Сад 1992, 111–112, нарочито фуснота бр. 2.

¹⁴⁵⁰ М. Тодић, *op. cit.*, 60.

Међу ауторима фотографија у илустрованим часописима појављује се и немали број фото-аматера из редова војске (капетан Бор. С. Поповића, капетан Љ. А. Недељковић, пуковник Јеврем Бранковић и др.). Фотографија је представљала медиј за који је војска, поучена страним искуствима, била посебно заинтересована, јер је одговарао различитим војним захтевима.¹⁴⁵¹ И поред његове примене у реализацији стручних војних задатака, војска је промовисала и популарну употребу фотографије. Тако се у *Службеном војном листу* за 1890. годину објављују извештај Ђ. С. Станојевића, професора Војне академије, са међународног конгреса о „небеској фотографији“, као и са конгреса за „општу фотографију“, организованих 1890. године у Паризу, којима је он присуствовао. Захваљујући извештају професора Станојевића, већ тада се војна јавност у Србији упознаје са европским расправама на тему „заштите уметничке својине фотографских дела“.¹⁴⁵² Ово је, вероватно, имало утицаја и на чињеницу да је, касније, већина фотографија војних лица објављених у штампи била и потписана. Поред тога, што је то био још један вид подстицаја развоју фото-аматеризма, он је фотографијама из српске војске пружао и исту ону ауру аутентичности, коју је подразумевала и Раносовићева „уметничка иститнитост“ у сликама битака чији су аутори били војници.

О даљем раду на популаризовању фотографије у војсци сведоче и преводи текстова о новим фото-апаратима, објављени у *Службеном војном листу*,¹⁴⁵³ као и оглашавање продаје приручника Клајића и Стевановића, *Савремена фотографија: упут у вештини фотографисања: са 55 слика у тексту*,¹⁴⁵⁴ те оглашавање стручног листа за фотографију и репродукцију *Фотографски преглед*, чији је уредник био капетан Сретен Ил. Обрадовић.¹⁴⁵⁵ Капетан Сретен Ил. Обрадовић је, као сарадник војног листа *Узданица*, објавио неколико текстова о фотографији, у рубрици *У часовима одмора*. Обрадовићеви текстови имали су за циљ да подстакну фото-аматеризам у српској војсци. Његови чланци садрже практичне савете засниване на његовом дугогодишњем искуству бављења

¹⁴⁵¹ Очекивало се да о фотографији имају основна сазнања и кандидати за нижу школу Војне академије, јер се она налазила у *Програму предмета за полагање пријемног испита*, прво у оквиру *Науке о светлости*, а касније у оквиру дела конкурсног испита под називом *Репродукција карата*. *СВЛ*, 1889, 212; Фотографија у вези са репродуковањем карата је била део програма по којима ће се испитивати кандидати за војно-државне питомце на конкурсним испитима *СВЛ* 1910, 107.

¹⁴⁵² *СВЛ*, 1890, 633–638.

¹⁴⁵³ *СВЛ*, 1899, 783–786.

¹⁴⁵⁴ *СВЛ*, 1908, 47–48

¹⁴⁵⁵ *СВЛ*, 1911, 187–188.

фотографијом.¹⁴⁵⁶ Преко *Узданице*, он је позвао све подофицире који се баве фотографијом, или би то желели да раде, да му се јаве у Главни генералштаб у Београду.¹⁴⁵⁷ Убрзо је Обрадовићу дата прилика да уређује *Узданицу* (од бр. 5, 1910. године до бр. 3, 1912. године), те је тиме омогућено да се сагледа функција фотографије у једном часопису.

Значај фотографије у потоњим илустрованим часописима *Балкански рат у слици и речи* и *Илустрована ратна кроника*, била је припремљена и фотографијама објављиваним у војном листу *Узданица*. У њој су објављени у наставцима текстови италијанског новинара Луиђа Барзинија (Luigi Barzini) (1874-1947), дописника *Коријере дела сере* (*Corriere della Sera*) из Маџурије и Токија, а који је извештавао о руско-јапанском сукобу из 1904/1905. године.¹⁴⁵⁸ У *Узданици* се објављују његови извештаји о битци код Мукдена, која је представљала једну од највећих окршаја копнених војски пре Првог светског рата.¹⁴⁵⁹ Извештаји Луиђија Барзинија су представљали један модерни новинарски израз о рату,¹⁴⁶⁰ а пратиле су их фотографије. Фотографија се, тако, српској војсци приказује као неизоставни део модерног ратног дописништва и доноси нову визуелну презентацију рата. Само летимичан поглед на објављене фотографије Луиђија Барзинија у *Узданици* показује велики број сличности у композиционом решавању фотографија из балканских ратова.

Војска је постала предмет фотографисања и презентовања у илустрованим часописима као један од симбола српске државе и нације. Овде ћемо разматрати садејство

¹⁴⁵⁶ Срет, Фотографија, *Узданица*, Бр. 4, април 1910, 345–349; Бр. 1910, 448–452; Бр. 1910, 537–540; Бр. 1910, 945–949. Сретен Ил. Обрадовић је био и један од излагача на првој фотографској изложби Српског географског друштва, која је требало да „побуди у наших аматера нешто јаче интересовање за фотографисање објеката из природе, а нарочито разних географских објеката“. У извештају са изложбе наводи се: „И фотографије С. Обрадовића, пеш. капетана (Београд) одају рутинираног аматера. Фотографије су рађене са много естетског укуса, али имају мало географског значаја“. П. В. Прва фотографска изложба „Српског географског друштва“, *Нова Искра*, март 1911, 93–95.

¹⁴⁵⁷ *Узданица*, Св. II, фебруар 1910, 177.

¹⁴⁵⁸ О ратном дописнику Луиђу Базинију в. Michele Monserrati, *Cosmopolitan Possibilities in Translation: Luigi Barzini's Views from the Russo-Japanese War*,

¹⁴⁵⁹ Р. Томас

¹⁴⁶⁰ Луиђи Барзини био је италијански дописник који је пратио јапанску војску. Његови извештаји су пример како је један ратни извештач морао да прилагоди језик интвресовању публике и уједно како је један европски новинар превазилазио разлике европско – азијских културних модела. Начин на који је он то извео било је признање разлика које је довело до његових хвалоспева јапанског војника и народа. О томе в. Michele Monserrati

вербално-визуелних презентација војске у часопису који је излазио у миру – *Нова искра* (1899–1910).

Нова искра је излазила у периоду од 1899. до 1911, а њен покретач и уредник био је Ристо Ј. Одавић.¹⁴⁶¹ Једну од важних мисија овог часописа представљало је „национално освешћење“.¹⁴⁶² Презентована је сликом и речју српска прошлост, српске старине,¹⁴⁶³ територија српске државе и територија на којој живи српски народ, народни типови, центри српске културе (манастири, школе и др.), као и знамените личности из културног, политичког и друштвеног живота. Мисија националног просвећења подразумевала је и праћење актуелности из области уметности, културе и науке у Европи и свету, а сликама железнице у Србији репрезентована је модернизација земље.¹⁴⁶⁴ Као и код других часописа тог времена, садржај *Нове искре* је обликован тако да одговори задацима просвећења широких слојева народа, те су у часопису објављивани и практични савети у вези са свакодневницом. Поучни текстови написани једноставним језиком требало је да привуку и већи број читалаца.¹⁴⁶⁵

Од Бр. 4 (16. априла) 1900. године, уредништво је најавило да ће објављивати и фотографије српске војске у циљу креирања својеврсног албума војничких слика. Сlike су се почеле објављивати у време када се на челу команде Активне војске налазио краљ

¹⁴⁶¹ О часопису *Нова искра* в.: С. Живковић, *Искра и Нова искра* као илустровани часописи на почетку 20. века, *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914* (зборник радова), ур. С. Пековић, В. Матовић, Нови Сад 1992, 111–120. Н. Макуљевић, *Истраживање старина и културна јавност: визуелна култура Полимља у илустрованом часопису „Нова искра“*, *Милешевски записи*, 10, Пријепоље 2014, 147–157. У време нашег истраживања, магистарски рад М. И. Боца, *Илустрације у часопису „Нова искра“*, одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2008, није био доступан. О фотографијама у *Новој искри* в. М. Тодић, *op. cit.*, 59–60.

Нова искра је један од често коришћених извора и у новијим студијама које се баве културном историјом и визуелном културом Србије с краја 19. и почетка 20. века, као што су: Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*; И. Борозан, *Слика и моћ; Idem, Репрезентативна култура и политичка пропаганда*; М. Тимотијевић, *Таковски устанак – српске Цвети; Idem, Паја Јовановић = Paul Joanowitch; Идентитети и медији: уметност Анастаса Јовановића и његово дело*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017.

¹⁴⁶² О „националном освешћењу“ као важном задатку српских часописа с краја 19. и почетка 20. века в. *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914*, ур. С. Пековић, В. Матовић, Нови Сад 1992.

¹⁴⁶³ Н. Макуљевић, *op. cit.*

¹⁴⁶⁴ Изградња железнице представљала је једно од питања око којег су се сукобљавали заступници двају различитих схватања државе – 1. патријархалне (народне) и 2. модерне (правне). L. Perović, *Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države*, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (zbornik sa naučnog skupa), ur. L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović, Beograd 1994, 235–245.

¹⁴⁶⁵ С. Пековић, *op. cit.*, 11–12.

Милан.¹⁴⁶⁶ Сlike војске се, дакле, појављују у време када је већ била у завршници реформа српске војске од 1897. до 1900. године, чији резултати су били виљиви како у техничкој модернизацији војске, тако и у стварању квалитетног старешинског кадра, те у модерној обуци регрута.¹⁴⁶⁷ Војним јачањем Србија је намеравала да реализује своју мисију „оружнице српства“.

Појава првих слика српске војске објашњена је као одговор на захтеве Срба ван Краљевине Србије: „Већ је прилично времена како нам се обраћа пажња (у толико милија што долази од Срба ван Краљевине Србије) да у свом листу доносимо и слике из војничког живота у Краљевини. Тој се жељи, ево, радо одазивамо, а постарали смо се и за повећи број таквих радова“.¹⁴⁶⁸

Борба и страдање су велики топос *Нове искре*, чиме се утиче на емоције читалаца и тиме настоји да мобилише јавност у правцу националне акције која ће спречити даље страдање српског народа и рушење сведочанства српског идентитета. Већ у првом броју објављено је дело *Утопљеница Ђорђа Крстића*, уз коментар да је то слика страдања српског народа у Херцеговачком устанку.¹⁴⁶⁹ У следећим бројевима нарочита је пажња посвећена лошем положају српског народа у Старој Србији и Македонији. Тиме што је *Нова искра* посветила добар део свог садржаја дипломатама и државницима који су радили на побољшању положаја српског народа у овим областима, те вербално-визуелним приказима српских школа и конзулата у Грчкој, Македонији и Старој Србији, као и државној кризи о српским старинама на овим просторима, она је била укључена у црквено-просветну агитацију Краљевине Србије која се односила на простор Македоније и Старе Србије. Визуелно-вербалне репрезентације којима се указује на борбу српског народа за голи опстанак у Македонији и Старој Србији најавиле су албум војничких

¹⁴⁶⁶ Краљ Милан је постављен за команданта Активе војске на Светог Саву 1898. године и на том положају се задржао до 8. јула 1900. године. М. Милићевић, *Реформа војске Србије*, 12.

¹⁴⁶⁷ О реформи српске војске у периоду од 1897. до 1900. в. М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897–1900*, Београд 2002.

¹⁴⁶⁸ *Нова искра*, Бр. 4, 16. април 1900, 107, 124.

¹⁴⁶⁹ „Последњи чин једне читаве трагедије! — Херцеговачки устанак био је у јеку. Љубав за оне кршеве, за оно свето и крваво тле многе је одвела у љути бој. Па и он, верни војно и отац нејакога чеда, одазвао се дужности и својега срца и своје памети. — Његова глава није била довољна казна, требало је породицу уништити. Дом је претворен у згариште, јер му љубу и чедо не нађоше. А да су пошли само обалом бучне реке, нашли би и матер и чедо... Ето, тај моменат представља ова г. Крстићева слика која му је и донела диплому академскога, сликара“. *Нова искра*, Год. I, Бр. 1 (1. јануар), 1899, 12. Репродукција слике објављена је на стр. 3.

слика. Неколико година касније, доћи ће до оружане одбране српског народа кроз четничке акције, које је држава Србија подржавала, а *Нова искра* испратила фотографијом *Гоњење комита* Живка Величковића, где је ухваћен „фотографски моменат којим се не могу похвалити ни фотографски сарадници великих светских илустрација“.¹⁴⁷⁰ Хероизација фотографа¹⁴⁷¹ давала је значај фотографији као медију истине који се ставља у службу националне борбе. Претстављајући Величковића као пример врлине посредно су позивани и други фотографи да својим радом допринесу националној акцији.

Примера који сведоче о милитантном дискурсу у пропагирању националне идеје, заступљеном у *Новој искри*, има много, а ми ћемо овде издвојити неколико таквих, који су „оправдавали“ појаву албума војничког живота. Године 1899, уз фотографију *Стражара у Призрену*, даје се коментар да турска власт није у стању да заштити српски народ: „Слика ова представља кућу у којој би требало да су чувари јавног реда и сигурности. У коликој мери уживају ово наши сународници у Призрену сведоче многа недела и злочинства која врше обесни Арнаути не зазирући ни у по дана од ове стражаре која је усред Призрена, а у којој као да су њихови најбољи савезници“.¹⁴⁷² Експлицитних сцена зверства нема, али се у визуелне презентације оно читава. Тако у коментару фотографије *Улица у Битољу*, у један миран приказ свакодневнице „улази“ звекет оружја: „Улица у Битољу. Да би, поред претходних слика из Битоља, појам о њему био што заокругљенији и вернији доносимо и ову слику једне улице. Она је верна сценерија оних честих догађаја у којима потајнички непријатељски нож или револвер играју главну улогу у гашењу српских живота. Проломи се ваздух од пуцња и очајничког узвика нападнутог Србина, али, на срамоту овог просвећеног века, глас о таквом дивљаштву најдаље што допре до Дунава и Саве, да се ту угуши, јер даље не налази одјека!“.¹⁴⁷³

Пре 1900, слика војске се једино појављује на слици *На Шипки је мир* (сл.193), руског сликара Василија Верешчагина, којом је и најављена његова изложба слика у Београду. Поменута слика праћена је коментаром: „Ето пута којим се до мира долази. Мир

¹⁴⁷⁰ *Нова искра*, Год. VII, Бр. 2, фебруар 1905, 61. Фотографија *Гоњење комита* је објављена на стр. 35.

¹⁴⁷¹ Хероизација ратних фотографа била је део општих погледа на улогу фотографије у рату. T. Gervais, Witness to War: The Uses of Photography in the Illustrated Press, 1855–1904, *Journal of Visual Culture*, Volume: 9, issue: 3, Sage Publication 2010, 377.

¹⁴⁷² *Нова искра*, Год. I, Бр. 12, 16. јуна 1899, 208. Фотографија *Стражара у Призрену* објављена је на стр. 207.

¹⁴⁷³ *Нова искра*, Год. I, Бр. 15,16, 16. јуна 1899, 271. Фотографија је објављена на стр. 263.

не лежи ни у људској вољи ни у људској природи, он тражи жртава, страшних жртава. Како је ова слика по композицији проста, а богата по идеји“.¹⁴⁷⁴ Иако не репрезентује директно српску војску, она најављује слике српске војске у миру, које се појављују у *Новој искри* почевши од 1900. године. Оне представљају нову репрезентацију војне службе, која одговара новим политикама моралног васпитања усмереног на појединца и снажење његове моралне снаге.

Албум војничких слика припада дискурсу борбе, јер се укључује у оријенталистички дискурс *Нове искре*, у којем је низом бинарних супротности Запад увек представљен као доминантан, док се Оријенту одузима било каква моћ. Оријенталистички дискурс је одредио репрезентацију слика из Старе Србије. Слике у којима нема „трагова“ модернизације су слике егзотичног места, изван граница цивилизације. У *Новој искри* овај дискурс функционише кроз супротстављање европеизације (која се изједначава са модернизацијом) – отоманизацији. Модернизација/европеизација је у вези са националном еманципацијом и националном слободом. У том смислу је у овај дискурс била укључена и слика модернизоване војске, која је репрезентовала слику еманциповане нације, спремне да се ослони на сопствену снагу којом управљају професионалци, како би остварила национално ослобођење и уједињење. Слике војске су морале бити оправдане политичким контекстом националне угрожености, што је био део модерне идеологије рата према којој политичка инструментализација рата смањује безобзирне последице рата,¹⁴⁷⁵ и претпоставке да модерна војска подразумева обавезу поштовања међународних ратних права.

Прве фотографије из војничког живота објављене у *Новој искри* биле су *Српска санитарска чета на маршу* и *Српска санитарска чета на одмору* (сл.194).¹⁴⁷⁶ У рубрици *Уз наше слике*, ове фотографије информисале су јавност да српска војска располаже најсавременијом опремом, те да „њена извежбаност и спрема за сваке евентуалности потпуно задовољавају не само војничке старешине, већ и сваког Србина који и од српске војске очекује остварење својих давнашњих идеала“.¹⁴⁷⁷ Албум српске војске показује да је био осмишљаван с одређеном политиком репрезентације војске у овај илустровани

¹⁴⁷⁴ *Нова искра*, Год. I, Бр. 17, 1. септембар 1899, 290. Репродукција дела је објављена на стр. 281.

¹⁴⁷⁵ N.Sekulić, Razlika između Klauzevicevog i Fukoovog tumačenja rata, *Antropologija* 11,sv.2 (2011),104.

¹⁴⁷⁶ *Нова искра*, Бр. 4, 16. април 1900, 107.

¹⁴⁷⁷ *Ibid.*, 124.

часопис. Тако, није случајно што су прве слике српске војске биле заправо слике српског војног санитета. На фотографији *Српска санитарска чета на одмору* – фигуре, опрема, застава, били су тако распоређени да истичу ознаку санитета, црвени крст, чиме је истакнут и хумани аспект српске војске.

Већ у следећем броју *Нова искра* доноси сасвим другачију репрезентацију војске - уместо мирног става¹⁴⁷⁸, војници су приказани у акцији. Фотографије *Српски пешак у одбрани* (сл.195) и *Српски пешак у гађању* (сл.196), снимци Антонијевића и Живковића,¹⁴⁷⁹ доносе слику војника са савременом ратном опремом у часовима обуке. Ове фотографије су новина у односу на дотадашње најчешће репрезентације војника у мирном стојећем ставу. У рубрици *Уз наше слике*, фотографије су тумачене у контексту значаја који људски фактор има у модерном ратовању. Читаоцима је, нарочито фотографијом *Српски пешак у одбрани*, скренута пажња на савремену обуку која обезбеђује и адекватну моралну спрему српског војника: „Слика представља пешачку одбрану у часу коњичког напада. Бајонет и кундак још су једина одбрана, још једини изглед да за главу глава оде. Спремање за такав моменат показује наша слика; а како га српски војник разуме и како се за њега спрема, показују и изрази лица у обадва војника“.¹⁴⁸⁰ И касније је, сликом и речју, читаоцима предочена страхота стварне борбе, чиме је истакнут и значај припреме у миру, која омогућава да се професионалним приступом превазиђе „тај велики и очајнички тренутак“. Такав је смисао био додељен и фотографији *Борење пушком у Војној академији* (сл.208), објављеној у децембарском броју *Нове искре* 1900. године, где је питомачкој одлучности и неустрашивости у борби додељена улога *exemplum virtutis*.¹⁴⁸¹

Присуство војних садржаја у *Новој искри* може се пратити и у рубрици *Библиографија*, где су читаоци били обавештени о објављивању дела пешадијског

¹⁴⁷⁸ Иако прва фотографија носи назив *Српска санитарска чета на маришу*, војска није приказана у покрету, већ у мирном ставу.

¹⁴⁷⁹ *Нова искра*, Год. II, Бр. 5, 16. мај 1900, 135, 137.

¹⁴⁸⁰ *Ibid*, 156.

¹⁴⁸¹ Фотографија је објављена у часопису *Нова искра*, Год. II, Бр. 12, 16. децембар 1900, 377, уз коментар који ју је пратио: „А када дође час да се у непосредној близини погледаш лице у лице с непријатељем, не смеш клонуту ни узмакнути. Кад нестане мотака, када се дође на бод, — пушку у руке од првог редова, па напред! — Како се спремају питомци Војне Академије за тај велики и очајнички тренутак, показује наша слика“. *Нова искра*, Год. II, Бр. 12, 16. дец. 1900, 382.

капетана I класе Мирослава Наумовића, *Војничке врлине у примерима*, које је настало „ради моралног васпитања српског војника“.¹⁴⁸²

Визуелни садржај 12. броја *Нове искре* (16. децембра) 1900. године требало је да јавности скрене пажњу на Војну академију као једну од важних државних институција. Велики број слика које се односе на српску Војну академију био је у функцији обележавања педесетогодишњице ове војнообразовне установе. Објављене су слике: *Зграда Артиљеријске школе, VI. класа питомаца Војне Академије (1861–1866), VIII. класа питомаца Војне Академије, Стара зграда Војне Академије, Нова зграда Војне Академије, Наставници у Војној Академији, Питомци на одмору, Трпеза у Војној Академији, Кухиња у Војној Академији, Учионица у Војној Академији, Соба за спавање у Војној Академији, Часови забаве у Војној Академији, Питомачко оружје, Борење сабљом у Војној Академији, Борење пушком у Војној Академији, На часу геодезије у Војној Академији, Бели Орао* (сл.61, 197, 198, 62, 63,199-210).¹⁴⁸³ Такво регистровање свих аспеката свакодневнице питомаца указивало је на намеру да се ојача поверење јавности у официрски кадар, као један од кључних чинилаца војне снаге једне државе. Фотографије је пратио коментар у којем је војни професионализам репрезентован као моћ српске војске: „У обе ове прилике [бомбардовање Београда 1862 и ратови за независност 1876-1878] школа је преко својих питомаца јасно већ показала да и српска војна снага није више четничка множина, већ да је то снага спремна и способна за редовну борбу“.¹⁴⁸⁴ Питомачка свакодневница постала је вредна памћења јер је била у функцији будућег херојског дела, које ће српски официри остварити коначним ослобођењем и уједињењем нације.¹⁴⁸⁵ Приказана је комплексност савременог образовања официра, а ред и дисциплина у ентеријеру репрезентовали су систематску посвећеност државним интересима и националним задацима. Савременост и луксузна опрема ентеријера на фотографијама *Трпеза у Војној Академији, Кухиња у Војној Академији, Учионица у Војној*

¹⁴⁸² *Нова искра*, Год. II, Бр. 7 (16. јул), 1900, 224.

¹⁴⁸³ Називе фотографија овде и у целом поглављу преносимо у складу са оригиналним правописним и штампарским решењима часописа *Нова искра*.

¹⁴⁸⁴ *Нова искра*, Год. II, Бр.12, 16.децембар 1900, 383.

¹⁴⁸⁵ У рубрици *Уз наше слике*, уз фотографију *Наставници у Војној Академији*, наводи се: „Донесећи слику наставничког збора Војне Академије, одуђујемо се њихову раду на старању да овај угледни завод вазда буде на висини свога позива, да Отаџбина у њиховим ученицима добије спремне и ваљане војничке старешине, а неослобођено српство остварење петовековних нада и жеља.“ *Нова искра*, Год. II, Бр. 12 (16. дец.), 1900, 381.

Академији, Соба за спавање у Војној Академији, Часови забаве у Војној Академији, одговарали су важности националног задатка за који се, у простору Академије, припремају будући официри. Фотографија *Питомачко оружје* указивала је на значај оружја, које се одржава и чува с највећом пажњом.

Године 1903, настављена је глорификација војног образовања као гаранта војног напретка и јачања Србије. На то указује објављена фотографија *Српски академски официри из српско-турског рата 1876–78. године* (сл.211),¹⁴⁸⁶ чиме су официри истакнути у меморијском топосу о српско-турским ратовима и стицању дугоочекиване независности.

У *Новој искри* фотографије су наставиле да приказују модерну обуку, наоружање, ратну готовост српске војске. Тако су у бр. 10, октобра 1901. године, објављене фотографије, уз кратак опис – *Из српске војске: АРТИЉЕРИЈСКИ ПОХОД* (сл.212), *ПАЉБА ТОПОВИМА* (сл.213), *ОДМОР ПОСЛЕ ВЕЖБАЊА* (сл.214),¹⁴⁸⁷ за које уредништво више не налази потребу за објашњењима.

Кроз вербално-визуелне слике у *Новој искри* војсци су приписиване и народне карактеристике: „Крсно Име, Бадњак, народне песме и игре, гусле, па донекле и ношња — у српској су војсци као и по српским домовима. Дух је народни. То се до сада показивало и показује у много случајева, а ми ћемо овде истаћи само једну особину: добротворство“.¹⁴⁸⁸ Фотографијом *Син Нишке Артиљерије* (сл.215)¹⁴⁸⁹ пласирана је слика српске војске као народног добротвора. На фотографији је приказан дечак у униформи, којег је, због његовог тешког материјалног стања, Нишки артиљеријски дивизион школовао и који је постао заштитник тог дивизиона.

Године 1904, у фебруарском броју *Нове искре*, најављено је даље „развијање“ албума војничких слика и позивани су српски фотографи-аматери и други да шаљу слике српске војске.¹⁴⁹⁰ Међутим, након фотографија које су у том броју објављене – *Из српске војске: У ратној служби, У пешачкој борби и Опсадни топови* (сл.216),¹⁴⁹¹ више није било фотографија из албума *Из српске војске*.

¹⁴⁸⁶ *Нова искра*, Год. V, Бр. 4, април 1903, 113.

¹⁴⁸⁷ *Нова искра*, Год. III, Бр. 10, октобар 1901, 302, 305, 307.

¹⁴⁸⁸ *Нова искра*, Год. III, Бр. 10, октобра 1901, 318.

¹⁴⁸⁹ Фотографија објављена у: *Ibid.*, 305.

¹⁴⁹⁰ *Нова искра*, Год. VI, Бр. 2, фебруар 1904, 58.

¹⁴⁹¹ *Ibid.*, 51.

ЗАКЉУЧАК

Ангажована улога визуелне културе у српској војсци била је одређена улогом војске у реализацији националне мисије, државним и владарским политикама у периоду од 1878. до 1913. године. Након Другог српско-турског рата и Берлинског конгреса, победничка српска војска, која је умногоме допринела дуго очекиваној независности Србије, имала је задатак да се модернизује и оспособи, како би очувала стечену независност и довршила борбу за национално ослобођење и уједињење српског народа у једну државу. У тим процесима модернизације српске војске, визуелној култури је дата важна улога.

Истраживани период обележила је професионализација војних институција и стварање једног хијерархијски сложеног система специјализованих војних субјеката, који су учествовали у креирању, нормирању и дисциплиновању визуелног идентитета српске војске. Држава је настојала да визуелни идентитет српске војске репрезентује једну модерну војску, упркос скромним економским и привредним могућностима Србије. У том циљу примењивала је различите методе, у складу са постојећим ресурсима, а како би остварила стратегију јасног разликовања уређене војске од наоружане сељачке масе. Војни ауторитети инсистирали су на једнообразности и нормирању свих појединости у вези са визуелним идентитетом, искључујући било какве произвољности и индивидуалности. Тиме је остваривано дисциплиновање припадника војске, њихово покоравање нормама војне културе. У једној расправи о званичним прописима у српској војсци почетком 20. века, наводи се да „једнообразност је у војсци потребна; то је њен насушни хлеб“.¹⁴⁹² Спроводећи принцип једнообразности, настојало се да се све области војног живота јасно дефинишу и што је могуће више уједначе и дисциплинују, те да се тиме омогући и ефикаснија организација материјалних и људских ресурса. Поред тога, једнообразност је била кључна и са становишта унутрашње кохезије припадника војске,

¹⁴⁹²Званични прописи, *Ратник*: лист за војне науке, новости и књижевност, књ. XLVIII, св. III, год. XXIII, јули, Београд 1901, 260.

што је приметио и први социолог војске код нас, др Тодор Павловић: „С временом ова спољна принуда рађа поредак у нашем духу, за тим у реакцијама и у нашим осећањима и најзад у нашим делима. Тако се добива извесна морална сличност (солидарност по сличности) између чланова једног друштва“.¹⁴⁹³

Стално увежбавање прилагођавања изгледа и понашања различитим приликама у мирнодопским условима требало је да обезбеди професионалан приступ војној служби у рату и усвајању субординације као темељне одлике војне културе.

Визуелна култура у српској војсци је била у служби репрезентовања владаревог врховног заповедништва војском и подстицања лојалности према владару и династији. Дела визуелне културе била су детерминисана владарском политиком и идеологијом. У контексту сталног ограничавања владаревог ауторитета развојем демократских институција, у војсци се пласирају дела којима се репрезентује стална брига владара и династије за државне и националне интересе, неговање војних врлина у владарској породици, те слика владара и његових наследника као чланова војних породица.

Визуелна култура репрезентовала је идеје модернизације српске војске и уједно учествовала у њеној модернизацији. Креирање визуелног идентитета одвијало се по угледу на праксе успешних европских војски или војски оних земаља према којима је била оријентисана спољна политика Србије у одређеном историјском периоду, те истовременим национализовањем војног идентитета, кроз усвајање националне хералдике и идентификовање одређених одлика визуелног идентитета као аутентичног националног израза.

За истраживани период карактеристичне су честе промене визуелног идентитета војске, што су критиковали и савременици, највише због финансијских трошкова које је свака измена доносила. Честе измене биле су последица чињенице да је војска представљала важан инструмент званичне репрезентативне политике, те су промене и нестабилности у политичком животу Србије биле визуализоване и променама на војној униформи и застави. Парадна униформа Кнежеве/Краљеве Гарде представљала је једну од ретких униформи која је успела да задржи континуитет у изгледу, од свог установљења средином 19. века, па све до 1941. године. Гардијска униформа била је производ

¹⁴⁹³Тодор Љ. Павловић, Друштвени развитак и војска (еволуција војне дисциплине), *Ратник* 1910, 26.

националне имагинације (реминисценција на златно доба српске нације), а уједно и део европских токова у униформисању елитних јединица, те као таква није била проблематизована током читавог истраживаног периода.

Изражавање различитих стручних компетенција и искустава путем визуелног идентитета репрезентовало је српску војску као модерну експертску институцију припреману да одговори на све изазове модерног ратовања. Када је, почевши од последњих деценија 19. века, а нарочито у првој деценији 20. века, достигнут општи консензус о рату као начину решавања националног задатка, интензивирани су припреме за одбрану националних интереса. Промене у визуелном идентитету су ишле у правцу све веће хомогенизације војног тела, што је, поред ефекта мање уочљивости официра на ратишту, економичније израде и ефикаснијег снабдевања – доприносило и унутрашњој кохезији припадника војске. Томе у прилог говори и хомогенизација, видљива и на војној застави, на којој се укидају до тада упадљиве разлике између коњичких и пешадијских застава. Можемо закључити да је, у последњим деценијама 19. века, главни задатак различитих видова визуелне културе у војсци био грађење слике војске као модерне европске експертске државне институције задужене за ратовање, док је почетком 20. века, њена улога била, пре свега, усмерена на хомогенизацију војске и народа у националној мисији, у циљу што боље мобилизације у случају рата.

Проблем смештаја војске постао је посебно актуелан након увођења опште војне обавезе 1883. године. У Србији су, поред финансијских, и стучно-организациони разлози били препрека да изградња касарни буде у складу са новим потребама српске војске. Без обзира што су војни инжењери били упознати са актуелним стандардима у градњи касарни, они у Србији нису били примењени у потпуности и касарне су показивале бројне недостатке у санитарском погледу, али и у погледу реализације модерне обуке. На крају 19. века, изградња касарни се поверава архитектама, те оне добијају репрезентативан изглед, али и даље остају пропусти у њиховој функционалности са становишта војних потреба.

Морална спрема војника препозната је као кључни елемент у ратним окршајима држава које су успевале да достигну једнак ниво наоружања и обуке у складу са оновременим ратним тактикама. Српски војни стручњаци су управо у моралној спремности

српске војске видели могућност да надоместе недостатке њене материјалне спреме и малобројност у односу на војске потенцијалних непријатеља. Имајући у виду велики проценат неписмених регрута, у војсци је уочена важност визуелне културе, због њене ефикасности и ефектности у погледу јачања моралне спреме. Српска војска је била упозната и са праксом европских војски о употреби дела ликовних уметности у сврхе моралног васпитања. Поред слика у војничким собама, слика постаје важан садржај и прве литературе намењене васпитању војника и подофицира. Визуелни садржај је био значајан елемент у издањима Министарства војног или у публикацијама које је оно препоручивало и чије је објављивање подржавало.

Пред крај истраживаног периода, у војсци се за потребе васпитања регрута користе и „инсцениране историјске слике у дилетантском пуковском позоришту“. Синхронизованост употребе слике у васпитању регрута и васпитању школске популације показује да су у постојала једнака очекивања од слике у поменутих два домена. Школа и војска били су кључни инструменти државног пројекта хомогенизације нације путем јединственог националног васпитања.

Српска војска, по угледу на европску праксу, ангажује уметнике. Они добијају задатке да одговоре на потребе документовања борби српске војске у ратовима, а њихова дела се користе и ради утицаја на јавно мњење у рату, али и у миру. Војска пропагира одређена дела историјског сликарства као аутентичне документе и као споменике прегнућу српске војске у остварењу националне мисије. Слика се користи као средство путем којег се оснажује вера народа у сопствене снаге и подстиче свест о потреби ратне готовости целокупног народа.

У фокусу националног васпитања у војсци била је национална прошлост. У презентовању националне прошлости регрутима и даље је била кључна епска народна поезија, а тек појавом војничке литературе уводи се и историјски наратив, мада и он обликован на основу романтичарске (историјско-патриотске) историографије, у којој су у првом плану народна традиција, патриотизам и жеља да се очува национална свест код српског народа. Ово је условило да се у војним издањима појављују дела популарне уметности, заснована на митским, историјским, верским интерпретацијама националне прошлости.

У васпитању регрута, стицање сазнања о националној прошлости подразумевало је усвајање слике о нацији као нацији дугог трајања, о њеној еволуцији, успонима и падовима, те истицању поука из прошлости у светлу захтева за националном обновом. У војсци, прошлост је, пре свега, представљала ризницу примера врлина храбрости, оданости и жртве за опште интересе. Отуда су у војсци највише коришћене историјске слике битака и слике хероја бојног поља.

Витештво је представљало важан топос националне визуелне културе. Витештво златног доба српске нације указивало је на ратничку традицију српског народа утемељену на хришћанским врлинама. Оно је представљало извориште војне етике, одговарало пропагирању националних ратова као светих ратова, осмишљавало сврху војним жртвама. Војска је активно учествовала у оживљавању витештва, примењујући одређену симболику која се везује за витештво у свом визуелном идентитету и култури, организујући и витешке турнире како би поспешила физичку и моралну спремност становништва за будуће националне ратове.

Вера у војсци била је јединствен елемент који је омогућавао да љубав према Богу значи и љубав према владару, отаџбини, нацији, војном позиву, војним друговима и старешинама. У настави регрута усвајан је „војничко-верски морал“, који је подразумевао учење о улози вере у војничким прегнућима.

Религиозне праксе у војсци имале су важну функцију у сакрализацији војног позива. Тако се у центру религиозних обреда појављује застава, која након освећења добија статус војне светиње. Војничке славе имале су битну улогу у повезивању народа и државне институције војске, а уведене су, пре свега, ради јачања војне породице. Славе су представљале битан елемент за иградњу посебне меморијске културе сећања у војсци. Оне су биле успостављане на основу верског календара, али уместо прославе хришћанских догађаја и личности, прослављали су се војни подвизи и тако је цикличност хришћанске меморијске структуре примењена ради стварања војне културе сећања.

Потреба за учинковитијом регрутацијом и општим пристанком на сталан пораст државних издатака за војне потребе, као и уверавање јавног мњења у моћ националне војске, те милитаризација политичке сцене Србије – утицали су на све већу присутност војске у јавном простору. Војна здања заузимају важне позиције у симболичкој

топографији српских вароши. Архитектура војних објеката репрезентује моћ војске у држави, важност војске у националној мисији и лојалност војске владару. Војска подстиче градњу јавних споменика посвећених херојима бојног поља и активно учествује у њој. Војска је и један од битних актера државних и владарских свечаности, а све већи значај добија и у грађанским светковинама. Војне свечаности, којима се демонстрира ратна готовост и војне победе, постају бројније у јавном простору. Свест о вредности војних прегнућа у националној еволуцији, војска је показала и формирањем Војног музеја у Београду.

Специфична визуелна конструкција стварности српске војске била је у зависном односу према потребама војске да јача моралу снагу војника, њене организацијске и институционалне моћи и постане препознатљива и утицајна друштвена група.

СКРАЋЕНИЦЕ

АС - Архив Србије

БОН - Београдске општинске новине

ВА - Војни архив

ВИГ – Војноисторијски гласник

ГМГБ – Годишњак Музеја града Београда

ЗМСЛУ –Зборник Матице српске за ликовне уметности

НБС –Народна библиотека Србије

СВЛ - Службени војни лист

СБНС – Стенографске белешке Народне скупштине

ИЗВОРИ

Необјављена грађа

Архив Србије

Министарство војно (несређена грађа)

Министарство просвете и црквених дела

Војни архив

Војска Краљевине Србије (Пописник 1, Пописник 14)

Војни музеј

Архива за писање о стогодишњици српске војске 1808-1908. (несређена грађа)

Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда

Новине и часописи

Балкански рат у слици и речи

Београдске општинске новине

Вечерње новости

Војин

Време

Глас

Дело

Илустрована ратна хроника

Мале новине

Народна скупштина

Недеља

Нова Искра

Отаџбина

Пијемонт

Политика

Правда

Просветни гласник

Ратник

Службени војни лист

Српска војска

Српска независност

Српска стража

Српски сион

Српско коло

Српско Косово

Српске новине

Стражилово
The Building News and the Engineering Journal
Узданица
Школски лист

Публикована архивска грађа, текстови и књиге

Андоновић, Драг. Ј., *Коњаничка служба*, Београд 1907, 1911.

Београд: историја и опис Београдске Тврђаве и њених знаменитости, Београд 1904.

Бојовић, П., *Васпитање војника*, Београд 1907.

Валић, Љ., *Свечани долазак војске и откривање споменика 11. августа 1913. године у Београду*, Београд 1913.

Васић, М., *Висока војничка дисциплина*, Београд 1909.

Васић, М., *Војничка читанка*, Београд 1893.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1898, Београд [1898]

Државни календар Краљевине Србије за 1899, Београд 1899.

Ђурић, В., *Антологија народних јуначких песама*, Београд 1977.

Живановић, А., *Чему војника учи наша народна поезија*, Београд 1892.

„Житје ајдук-Вељка Петровића,“ које је Вук Стефановић Караџић објавио 1826. године: В. С. Караџић, Житије ајдук-Вељка Петровића, *Даница*, Год. I, 1 (1826), 70–94, доступно на: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=numerated&id=2&m=2#page/96/mode/2up>.

Зборникъ закона и уредба : изданы у Княжеству Србији. Одъ почетка до края 1864. године, 17, Београд 1865.

Зборник закона, уредаба, наређења и објашњења војних, сабрао М. Степановић, Београд 1883.

Зборник закона, уредаба и расписа, тичући се грађевинске струке, Београд 1881.

Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији : издатих од 21 марта до 31 децембра 1883 године, књ. 39, Београд 1883.

Закон о уређењу Министарства грађевина од 30. новембр 1898, Крф 1918, доступно на <http://t.velikirat.nb.rs/items/show/5520>

Јокић, К., *Војнички буквар*, Београд 1893, 1896, 1897, 1911, 2017.

Календар са шематизмом Краљевине Србије: за преступну годину 1888, Београд 1888.

Каниц, Ф., *Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1999.

Клаузевиц, *О рату*, Београд 1951.

Кози, К., *Морално васпитање војника* (прилог уз децембарску свеску *Ратника*), превод М. Михаиловић, Београд 1907.

Магдаленић, М. М., *Касарне у Пожаревицу, Књажевицу и Пироту упоређене са оним у Горњ. Милановцу, Пожеги и Ваљевоу, расправа*, Београд 1891.

Магдаленић, С., *Читанка за редове и ниже чинове у српској војсци*, Београд 1889.

Мишић, Ж., *Моје успомене*, Београд 1969

Наумовић, М., *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српског војника*, Пожаревац 1900.

О војним грађевинама, Београд 1891.

О касарнама по немачком, Београд 1891.

Правила службе, први део, општи прописи, Београд 1888.

Правило службе I део, Београд 1901.

Правило службе I део, Београд 1913.

Правила службе III и IV, Београд 1895.

Пропис о оделу активне и спреми целокупне војске српске, Београд 1888,

Пропис о оделу целокупне војске српске са правилом ношње, Београд 1901.

Радосављевић, С., *Листак из психологије рата: васпитни услови победе са психолошког гледишта*, Београд 1902.

Рат Србије са Турском за ослобођење и независности: 1877–1878. године, Београд 1879.

Реч о војним грађевинама, Београд 1891.

Сборник закона, уредаба, наређења и објаснења војних издатих у 1880. године, Београд 1881.

Сретеновић, Ј. М., *Потребна знања за војнике сталног кадра, војне обвезнике од њихове 18.-50. године, за општинске власти и за грађане у опште у њиховим односима према војној служби и према војним властима*, Београд 1908.

Сретеновић, Ј., *Потребна знања за војнике с букваром за самоуке*, Београд 1908.

Споменица о преносу праха Вука Стеф. Караџића из Беча у Београд 1897, прир. А. Гавриловић, Београд 1898.

Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850 – 1900, Београд 1900.

Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850 – 1925, Београд 1925.

Споменица за прославу шездесетогодишњице Краљеве гарде 1838 – 98, Београд 1898.

Стенографске белешке о раду Народне Скупштине за 1899. годину, Београд 1900.

Стокић. С., *Рат и ратовање, прва свеска*, Београд 1885.

Уредба о одећи српске војске са изменама и допунама од 6. марта и Ф/АБр.3999. од 5. маја 1911. године, Београд 1911.

Уредбе и прописи за ношење спрему и ношење одела, Београд 1879.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksić-Pejović, Lj., Novi kurs u spoljnoj politici početkom XX veka, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, (zbornik sa naučnog skupa) ur. Perović, L., Obradović, M., Stojanović, D., Beograd 1994, 249–259.

Anderson, B., *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd 1998.

Антоловић, М., *Од истроизма до постмодернизма: историографија у XX веку* (*Georg G.Iggers, Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein Kritische Uberblik im Internationalen Zsammenhag*, Зборник Матице српске за историју, бр.79-80, 2009, 215-217.

Art History, Aesthetics, Visual Studies, ed. M. A. Holly and K. Moxey, Sterling and Francine Clark Art Institute, 2003.

Aron, R., Misliti rat, u: *Evropski diskurs rata*, prir. O. Savić, Beograd 1995, 145-166.

Asman, A., О метафоричи сећања, R.E.Č.Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja, 131. доступно на http://www.b92.net/casopis_rec/56.2/pdf/09.pdf

Assmann, A., *Rad na nacionalnom pamćenju*, Beograd 2002.

Assmann, J., *Kultruno pamćenje*, Zenica 2005.

С. Атанасовски, Студије национализма и заокрет ка простору: о концепту националне територије, *Култура*, Бр.144 (2014), 259–275.

Ацовић, Д., *Слава и част : одликовања међу Србима : Срби међу одликовањима*, Београд 2013.

Baba, N., *Smeštanje kulture*, Beograd 2004.

Бабац, Д., Васић, Ч., Војне униформе 1808–1918, у: Васић, Ч., Богдановић,Б., Бабац,Д., Крстић, Н., *Службено одело у Србији у 19. и 20.веку*, Београд 2001, 60–127.

Бабац, Д., Васић, Ч., *Гарда у Србији*, Београд 2009.

Бабац, Д., *Српска војска у ратовима за независност 1876–1878*, Београд 2011.

Бабац, Д., *Српска војска у рату са Бугарском 1885–1886*, Београд 2015.

Bal, M., Visual Essentialism and the Object of Visual Culture, *Journal of Visual Culture*, vol. 2, no. 1 (2003), 5-32.

- Bal, M., *Looking in: The Art of Viewing*, Amsterdam 2001.
- Belting, H., Djelo u kontekstu, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerländer, M. Warnke, Faktura 2007, 209-225.
- Belting, H., Slika, medij, telo: novi pristup ikonologiji, u: *Slike/singularno/globalno. Savremeno kao eksperiment*, prir. J. Čekić, M. Stanković, Beograd 2013, 73-93.
- Bentam, Dž., *Panoptikon ili nadzorna zgrada*, Novi Sad 2014.
- Bjelajac, M., Vojska kao faktor modernizacije, u: *Srbija u modernizacijskim procesima* (naučni skup), ur. Perović, L., Obradović, M. i Stojanović, D., Beograd 1994, 355-359.
- Bjelajac, M., *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922–1935*, Beograd 1994.
- Bjelajac, M., *Vojska Kraljevine SHS: 1918–1921*, Beograd 1986.
- Бјелајац, М., Женидбе официра српске војске до 1881. године: слика на пресеку 1874. године, *ГЗДИ*, Бр. 1 (1997), 43–47;
- Blot-Wellens, Camille, Eugène Pirou, portraitiste de la Belle Époque, *Revue de la BNF*, vol. 50, no. 2, 2015, pp. 86–95.
- Богдановић, Б., *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006.
- Bogdanović, B., *Hladno oružje Srbije, Crne Gore i Jugoslavije: 19–20. vek*, iz zbirki Vojnog muzeja, Beograd 1997.
- Божовић, А., Црква Ружица у Источном подграђу Београдске тврђаве, *Наслеђе*, Бр. XI, Београд 2010, 13-30.
- Borg, A., *War Memorials*, London 1991.
- Борић, Т., О историји и архитектури теразијске фонтане, *Наслеђе*, Бр.5 (2005), 227-236.
- Борозан, И., Анастас Јовановић и визуелна репрезентација династије Обреновић, у: *Идентитети и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 69-89.
- Борозан, И., *Репрезентативна култура и политичка пропаганда : споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд 2006.
- Борозан, И., Обнова антике и архајски модернизам: фонтана Рибар (Борба) Симеона Роксандића, *Наслеђе*, Књ.15 (2014), 33-47.

Борозан, И., *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века*, докторска дисертација одбрањена 24.01.2013. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2013.

Борозан, И., Споменик Карађорђу - симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе XIII*, Београд 2012, 27 – 47.

Борозан, И., *Споменик у храму: тетогја краља Милана Обреновића у Ђурлини*, Београд 2014.

Борозан, И., Споменичка култура и визуелизација сећања: Теле-кула у делу Феликса Каница, у: *Научни скуп Феликс Каниц на Централном Балкану - 150 година истраживања у Нишу : зборник радова*, Ниш 2015, 141-158.

Борозан, И., Теле – кула између мита и историје, *ВИГ*, 1/2015, 23-39.

Bredenkamp, H., Art History as Bildwissenschaft, in: *The Art Historian. National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clark Art Institute, 2003, 147–159.

Brigs, A., Berk, P., *Društvena istorija medija*, Београд 2006.

Vagts, A., *A History of Militarism*, New York 1967.

Ванушић, Д., Визуелизација мита о богоизабраном народу: Споменици Србски Анастаса Јовановића, у: *Идентитет и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 113–138.

Ванушић, Д., Политичка институционализација Споменика Србских у светлу обнове српског златног доба, у: *Идентитет и медији. Уметност Анастаса Јовановића и његово доба*, ур. И. Борозан, Д. Ванушић, Београд 2017, 91–110.

Ванушић, Д., Популаризација средњовековних хероја средином XIX века: Споменици србски Анастаса Јовановића, у: *Замисљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XIX века*, ур. Л. Мереник, В. Симић, И. Борозан, Београд 2016, 87–94.

Васић, П., *Живот и дело Анастаса Јовановића првог српског литографа*, Београд 1962.

Васић, П., „Косовски бој“ Амвросија Јанковића, *Саопштења* 1 (1956), 185-189.

Vasić, P., Prilog proučavanju uniforme srpske vojske u XIX veku, *Vesnik*, Br. 4, Београд 1957, 215-251.

Vasić, P., Uniforme srpske vojske za vladavine Obrenovića 1858-1882, *Vesnik*, Br.5, Sv. I, Београд 1958, 125-148.

Васић, П., *Униформе српске војске 1808-1918*, Београд 1980.

Велојић, Д., *Војска у Нишу 1918–1941*, Лепосавић 2014.
Vjatr, Sociologija vojske, Београд 1987;

Влаисављевић, М., Фото албум са фотографијама Ниша, Прокупља и Куршумлије поклоњен кнезу Милану Обреновићу из збирке Народног музеја у Нишу, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I*, ур. А. Марушић, А. Боловић, Горњи Милановац 2013, 341–345.

Vogel, J., *Militärfeiern in Deutschland und Frankreich als Rituale der Nation (1871-1914)*, in: *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von E. François, H. Siegfried und J. Vogel, Göttingen 1995, 199–214.

Војводић, М., Стојан Новаковић, у: *Срби 1903–1914, историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 466-486.

Војиновић, М., Социјалдемократија, у: *Срби 1903–1914: историја идеја*, прир. М. Ковић, Београд 2015, 170-298.

Војна енциклопедија, Београд 1972.

Вокун, И., *Сликаство Симеона Симе Мичина из збирке Музеја у Белој Цркви*, Бела Црква 2013.

Врбашки, М., *Имагинаријум Павла Симића = The Imaginarium of Pavle Simić*, Нови Сад 2011.

Врбашки, М., *Литографије Анастаса Јовановића из збирке Срђана Стојанчева*, каталог изложбе, Горњи Милановац 2008.

Врбашки, М., *Павле Чортановић : (1830-1903) : пионир популарне уметности*, Нови Сад 1990.

Вуксановић-Анић, Д., *Стварање модерне српске војске*, Београд 1993.

Вучо, Н., *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955.

Гавриловић, Д., *Физичко вежбање и војска Краљевине Србије*, Београд 2016, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Београду, Факултет спорта и физичког васпитања, Београд 2016.

Гавриловић, Д., Утицај српске војске на појаву и развој физичке културе у Србији у XIX и почетком XX века, *Токови историје*, бр.2, Београд 2011.

Гавриловић, Љ., Одевање између јавног и приватног у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 403–426.

Gatti, M. P., Cacciaguerra, G., Military buildings, from being abandoned to reuse, *WIT Transactions on the Built Environment*, Vol. 143, www.witpress.com, ISSN 1743-3509 (online)

Gellner, E., *Culture, Identity and Politics*, Cambridge 1993.

Gervais, T., Witness to War: The Uses of Photography in the Illustrated Press, 1855–1904, *Journal of Visual Culture*, Volume: 9, issue: 3, Sage Publication 2010.

Giddens, A., *The Nation- State and Violence*, London 1985.

Guillaume, X., Anderson, R. S., Vuori, J. A., Paint it black: Colours and the social meaning of the battlefield, *European Journal of International Relations* Vol. 22(1), 2016, 49-71.

Дабих, Љ., *Карол Поп Де Сатмари: 1812–188: сведок једног доба*, Београд 2004.

Давидов, Д., *Српска графика XVIII века*, Нови Сад 1978.

Дедовић, В., *Рад Србије на заштити државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2016.

Douet, J., *British Barracks 1600–1914*, London 1998.

Ђаповић, Л., Јован Мишковић – заборављени етнограф и географ, *Гласник Етнографског института САНУ* LIV (2006), 345-360.

Ђекић, Ђ., Двоглави орлови у средњовековној Србији – од симбола до грба, *Тематски зборник радова (са Четвртог међународног научног скупа Наука и савремени универзитет, 4 (2014), Том 2, Државност, демократизација и култура мира)*, Ниш 2015, 67-79.

Ђорђевић, Ј., *Političke svetkovine i rituali*, Београд 1997.

Ђукић, С., *Министарство војно Кнежевине Србије: 1834–1878*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2005.

Ђукић, С., Оснивање и рад Главног генералштаба српске војске 1876–1912. године, *Војно дело*, 2/2015, 327–342.

Ђукић, С., *Страни утицаји на развој српске војне доктрине 1878 -1918*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2013.

Ђурђевић, М., Прилог проучавању новије архитектуре у Врању, *Врањски гласник*, бр. 26-27 (1993/1994),115-129.

Ђурић- Замоло, Д., *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981.

Ђуровић, С., Цвијићева балканска питања у суочавању са савременим историјским кретањима, у: Група аутора, *Зборник радова о Јовану Цвијићу*, Београд 2005, 227–238.

Elgenius, G., The origin of European national flag, in: *Flag, Nation and Symbolism in Europe and America*, ed. T. Nylland Eriksen and R. Jenkins, Routledge 2007,14-30.

Eriksen, T. H., Some questions about flags. in: *Flag, nation and symbolism in Europe and America*, ed. by Eriksen , T. H. and Jenkins, R. , London 2007,1-13.

Живановић, Ж. *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 2, Београд 1924

Живановић, Ж., *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 3, Београд 1924.

Живановић, Ж., *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*, Књ. 4, Београд 1925.

Живковић, С., *Искра и Нова искра* као илустровани часописи на почетку 20. века, *Традиционално и модерно у српским часописима 1895–1914* (зборник радова), ур. С. Пековић, В. Матовић, Нови Сад 1992, 111–120.

Живојиновић, Д., *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1990.

Žirarde , R., *Politički mitovi i mitologije*, Beograd 2000.

Зековић, М., Албум – поклон официрског кора кнезу Милану Обреновићу (1872), из збирке Војног музеја, *Зборник Историјског музеја Србије*, Бр. 29–30 (1995–1996), Београд 1998, 165–186.

Зековић, М., *Ратни сликари, фотографи аматери и дописници фотографи у српској војсци 1914–1918*, Београд 2001.

Zimmermann, M. F., *Art History as Anthropology: French and German Tradition*, in: *The Art Historian. National Traditions and Institutional Practices*, ed. M. F. Zimmermann, Sterling and Francine Clarck Art Institute, 2003, 167–188.

Зундхаусен, Х., *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд 2008.

Ивановић, М., Архитект Димитрије Т. Леко, *ГГБ*, Књ. LI, 2004, 119-142.

Иветић, В., Др Тодор Павловић (1876–1915) заборављени научник и официр, *ВИГ*, Бр. 1 (2015), 207–223.

Иветић, В., *Политичка улога министара војних Краљевине Србије од 1903. до 1914. године*, докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, Београд 2013.

Иветић, В., Тодор Љ. Павловић: први српски социолог војске, http://www.ssd.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=383:2013-10-28-01-25-38&catid=35:2011-12-11-16-36-13&Itemid=41.

Игњатовић, А., Између жезла и кључа: Национални идентитет и архитектонско наслеђе Београда и Србије у XIX и првој половини XX века, *Наслеђе*, Бр. 9 (2008), 53.

Ignjatović, A., *U srpsko-vizantijskom kaleidoskopu: arhitektura, nacionalizam i imperijalna imaginacija 1878-1941*, Београд 2016.

Илић, А., *Национално васпитање у школама Србије (1878-1918)*, Београд 2006.

Илић, Б., Војска и урбанистичка слика Београда, *Култура*, Бр.154 (2017), 35–55.

Janowitz, M., *The military in political development of new nations: an essay in comparative analysis*, Chicago 1964

Jacquot, O., *Eugène Pirou, Du Portrait à l'image Animée*. Carnet de la Bibliothèque nationale de France; 2017. доступно на интернету <http://ezproxy.nb.rs:2166/login.aspx?direct=true&db=edsrev&AN=edsrev.474BDEB8&site=eds-live>, приступљено 6. 2. 2019.

Јевтовић, М., Споменик Крађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе III*, Београд 2001, 181-191.

Јовановић, В., Затвори у Србији, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 683–707.

Јовановић, В., Наум Кайчев, Македонијо, възжелана... Армијата, училището и национален градежът в Сърбия и България (1878 – 1912), София 2003, приказ, *Tokovi istorije*, 3-4 / 2003, 153-157.

Јовановић, С., *Влада Александра Обреновића*, Књ. 2, Београд 1935.

Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића*, Књ. I, Београд 1926.

Јовановић, С., *Влада Милана Обреновића, Књ.2*, Београд 1927.

Јовановић, С., *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд 1912.

Јововић, Б., Шуљагић, Р., *Јован Драгашевић: официр, научник, песник, професор и ратник*, Београд 2016.

Јововић, Б., *Српски официри у националној култури*, Београд 1998.

Кадијевић, А., *Естетика архитектуре академизма*, Београд 2005.

Кадијевић, А., *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, Београд 1997.

Кадијевић, А., О архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912) на основу докумената из заоставштине пројектанта Момира Корунковића, *Косовско-метохијски зборник*, Бр. 5 (2013), 197–211.

Кајчев, Н., „Драга отаџбино, како си лепа“: националне идентификације и представе о Македонији, стваране посредством уџбеника књижевности у Бугарској и Србији (1878-1912), *ГДИ IV/2-3*, 1997, 147-177.

Kalanj, R., *Modernizam i napredak*, Zagreb 1994.

Карамиджковић, Н., Један век крагујевачког лава, [Тополски записи : зборник Књижевног клуба Културног центра Топола](#), Год. 5, Бр.5 (2016), 45-56.

Карапанџић, С. С., Верска служба у Војсци Србије, *Војно дело*, зима/2011, 271-291

Kaytchev, N., Children into Adults, Peasants into Patriots: The Army and Nation-Building in Serbia and Bulgaria (1878–1912) in: *Childhood in the Late Ottoman Empire and After*, ed. Benjamin C. Fortna, Brill 2016, 115-140.

Kemp, W., Umjetničko djelo i posmatrač: pristup estetike recepcije u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerlander, M. Warnke, Zagreb 2007, 227–243.

Д. Кољанин, Настава и уџбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913), *Истраживања* бр. 24 (2013), 359–372.

Kostelnick, C., The Rhetoric of Text Design in Professional Communication, *The Technical Writing Teacher*, Vol. XVII, No.3, Fall 1990, 189-201.

Краут, В., Стева Тодоровић (1832 – 1925) - живот и цртачко дело, *ЗМЛУ*, бр.18, Нови Сад 1982, 103 -130.

Крестић, В., Љушић, Р., Програм и статуте српских политичких странака до 1918. године, Београд 1991.

Kuljić, T., Monumentalizacija srpske monarhije, *God. 37, br.2, Revue d'histoire contemporaine*, Vol.37, No.2, December 2005. 335-370.

Kürshner, D., Zur Geschichte der Leipziger Garnison und der Kasernen in der Pleiße Stadt, *Stadtgeschichte Mitteilungen des Lepziger Geschichtsvereins e.V.*, Sax Verlag, Jahrbuch 2008, 159-183.

Кусовац, Н., Врбашки, М., Грујић, В., Краут, В., *Стеван Тодоровић 1832 – 1925*, Београд - Нови Сад 2002.

Лажетић, П., *Војни музеј 1878- 2014*, Београд 2014.

Lissarrague, F., The Early Greek Trophy: The Iconographic Tradition of Time and Space, in: *Patterns of the Past, Epitaphs in the Greek Tradition*, ed. by A. Moreno, R. Thomas, Oxford University Press, 2014, 57–66.

Ljuks, S., Politički ritual i društvena integracija, *Kultura*, 73/74/75, Beograd 1986, 140–161.

Lorente, J. Pedro, Monuments devoted to artists in public spaces around museums: A nineteenth-century strategy to enhance the urban space of art districts, *RIHA Journal* 0099 | 4 December 2014 <https://www.riha-journal.org/articles/2014/2014-oct-dec/lorente-monuments>

Љушић, Р., *Историја српске државности, Књ. II, Србија и Црна Гора: нововековне српске државе*, Нови Сад 2001.

Љушић, Р., *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986.

Љушић, Р., Бојковић, С., Пршић, М., Јововић, Б., *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, Београд 2000.

Magoffin, R. Van Deman, Historical Work by Army General Staffs, *The American Historical Review*, Vol. 24, No. 4 (Jul 1919), pp. 630–636.

Максимовић, Б., Естетичка схватања композиције центра Београда почетком 20. века, *ГГБ*, Књ. XIV (1967), 81-98.

Макуљевић, Н., Ангажовање уметника у служби Краљевине Србије током Првог балканског рата, *Први балкански рат 1912–1913: историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 305–316;

Н. Макуљевић, Истраживање старина и културна јавност: визуелна култура Полимља у илустрованом часопису „Нова искра“, *Милешевски записи*, 10, Пријепоље 2014, 147–157.

- Макуљевић, Н., „Молитва“ Ристе Вукановића, идеја толеранције и визуелна култура, каталог изложбе, Београд 2010.
- Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку: систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.
- Макуљевић, Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији 1882–1914*, Београд 2007.
- Manojlović – Pintar, O., *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014.
- Mansel, P., Uniform and the Rise of the Frac 1760–1830, *Past & Present*, No. 96 (Aug. 1982), 103-132.
- Марковић, И., *Архитектура угаоних грађевина у Београду (1865–2010)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2019.
- Марковић, Р., *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд 1957.
- Markus, T. A., *Building and Power: Freedom and Control in the Origin of Modern Building Types*, Routledge 1993.
- Macdonald, S. J., Museum, national, postnational and transcultural identities, *Museum and society* 1 (1), 2003, 1-16.
- Медаковић, Д., *Косовски бој у ликовним уметностима*, Београд 1990.
- Метик Млађи, П., Контекст, *Критички термини историје уметности*, приредили Р.С. Нелсон, Р.Шиф, Нови Сад 2004, 148-169.
- Мијатовић, И., *Корени војне писане речи*, Београд 2006.
- Мијатовић, И., Традиција, доктрина и модернизација у војној штампи Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, *Весник*, Бр. 34 (2007), 63–72
- Микић, О., Шелмић, Л., *Дело Павла Симића (1818–1876)*, Нови Сад 1979.
- Милановић, Б., *Европске музичке праксе и обликовање нације кроз креирање националне уметничке музике у Србији у првим деценијама XX века*, докторска дисертација одбрањена на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2016.
- Милановић, Х., Прилог истраживању настанка и развоја парка Калемегдан, *Наслеђе*, Бр. II, 1999, 41–52.

Миленковић, П., Теоријско –методолошке импликације промена унутар историографског дискурса, *Теме*, vol.25, бр.1-4,2001, 103-120.

Милићевић, Јб. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд 2003.

Милићевић,М., Имена српских пукова, *Гласник*, Бр. 33, Ваљево 1999,115-120.

Милићевић, М., Официри, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Столић, А., Макуљевић, Н., (ур.), Београд 2006, 737-758.

Милићевић, М., Петровић, З., *Официрска задруга и систем осигурања живота у Србији и Југославији (до 1941. године)*, Београд 2011.

Милићевић, М., Писменост у војсци Србије, пуковник Коста Јокић и његов Војнички буквар, у: К. Јокић, *Војнички буквар*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2017, III-XIV.

Милићевић,М., Регрутни састав војске Србије 1883–1912, систем позива и неки његови друштвени аспекти, *ВИГ* 1/2016, 9–25.

Милићевић, М, *Реформа војске Србије 1878 – 1900*, Београд 2002.

Милићевић,М., Социјално порекло официрског кадра школованог у Србији од 1850 до 1901, *ГЗДИ*, Бр. 2 (2005), 194–201.

Милкић,М., Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у Војсци Краљевине СХС / Југославије, *ВИГ*, Бр. 1/2 (2005),136–146.

Милкић, М., Социјални статус војних свештеника српске војске 1839–1918, *Историјски часопис*, књ. LXVI (2017), 321-340.

Милкић, М., Специфичности верског живота, *Војно дело* 1/2003, 168-184.

Милошевић, А., Сцене мартирија као визуелни подсетници за активну побожност, *Простори памћења, зборник радова, Том 2*, ур. Д. Булатовић, М.Попадић, Београд 2013, 9-23.

Миљковић-Катић, Б., Српска гробља и промене у простору, *Култура* бр.154, Београд 2017, 247-260.

Mosse, G. L., National Cements and National Revival: The Cult of the Fallen Soldiers in Germany, *Journal of Contemporary History*, Vol.14, No.1 (Jan.1979), 1-20.

Mirzoeff, N., *An Introduction to Visual Culture*, London 1999.

Miric, A., Conversion of Military property, Engineers' barracks in Niš, *Зборник међународне конференције* (2016), 747-753.

Mitchell, W.J.T., *Iconology. Image, Text, Ideology*, The University of Chicago Press 1987.

Mitchell, W.J.T., *Picture Theory. Essays on Verbal and Visual Representation*, The University of Chicago Press 1994.

Mičel, V.Đ.T., *Šta slike žele? Život i ljubav slika*, Beograd 2016.

Михајлов, С., Настанак и развој индустријске зоне на десној обали Дунава у Београду од краја 19. до средине 20. века, *Наслеђе XII*, Београд 2011, 91-116.

Myerly, S. H., *British Military Spectacle. From the Napoleonic Wars through the Crimea*, Harvard University Press 1996,

Myerly, S.H., „The Eye Must Entrap the Mind“: Army Spectacle and Paradigm in Nineteenth-Century Britain, *Journal of Social History*, Vol. 26, No. 1 (Autman, 1992), pp. 105–131.

Nation and Narration, ed. H. Bhaba, London 1990.

Недељковић, С., Повест Савеза витешких друштава «Душан Силни», *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 138 (2012), 103-114.

Недић, С., Споменик на месту погибије Хајдук-Вељка у Неготину, *ЗМСЛУ*, св. 26, Нови Сад 1990, 299-305.

Недић, С., Урбанистичко уређење Београда од 1886. до 1914, *ГГБ*, књ. XXIII, 1976, 175-216.

Несторовић, Б., *Архитектура Србије у XIX веку*, Београд 2006.

Несторовић, Б., Јован Илкић, *ГГБ*, књ. XIX, Београд 1972, 253-270.

Несторовић, Б., Преглед споменика архитектуре у Србији 19 века, *Саопштења*, бр. 10, Београд 1974, 141-179.

Несторовић, Н., *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1972.

Nineteenth Century Art. A Critical History, ed. Eisenman, S.F., London 2002.

D. Nikolić, Arhivska građa i proizvodnja uniforme u Srbiji sredinom 19. veka, *Vesnik*, Br.19–29, Београд 1974, 51–73;

Nikolić, D., Kako se oblačila narodna vojska u Srbiji u XIX veku, *Vesnik* br.17, Београд 1971, 151–171.

Nikolić, D., Kape francuskog kroja u srpskoj vojsci XIX veka, *Vesnik* 8–9, Beograd 1963, 205–225.

Nikolić, D., Šta nam pružaju pisani izvori o proizvodnji uniforme u Srbiji 30-tih godina XIX veka, *Vesnik*, Br. 18 (1972), 119–139;

Nipperday, T., Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert, *Historische Zeitschrift*, Band 2006, Heft 3 (1968), 529–585.

Новаковић, С., *Хералдички обичаји у Срба*, Београд 1884.

Његош, П. П., *Горски вијенац*, дигитално издање, www.ask.rs, 2009.

Павловић-Лончарски, В., Нешковић, М., Зграда над Југозападним бедемом београдског Горњег града, *Наслеђе*, Бр.14 (2013), 47–67.

Павловић, А., Неколико покушаја подизања споменика Карађорђу, *Рашка баштина*, Краљево, 1980, 233–238.

Пајовић, М., Николић, Ј., *Два века војске у Браничеву*, Београд, Пожаревац 2013.

Пандуровић, В., *Социологија војске*, Српско Сарајево 1999.

Paret, P., Nationalism and the Sense of Military Obligation, *Military Affairs*, Vol. 34, No. 1 (Feb. 1970), pp. 2–6.

Paret, P., *Understanding War, Essays on Clausewitz and the History of Military Power*, Princeton University Press 1992.

Paret, P., *Clausewitz and the state*, Oxford: Clarendon Press, 1976.

Pepper, S., Artisans, architects and aristocrats: professionalism and renaissance military engineering, in: *The chivalric ethos and the development of military professionalism*, ed. D. J. B. Trim, Leiden, Boston 2003, 117–147.

Пераћ, Ј., *Разгледнице у Србију 1896-1914*, магистарски рад одбрањен на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2007.

Perović, L., Politička elita i modernizacija u prvoj deceniji nezavisnosti srpske države, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (zbornik sa naučnog skupa), ur. L. Perović, M. Obradović, D. Stojanović, Beograd 1994, 235–245.

Петровић, Љ., Између аматерског спорта и неформалног војног васпитања (Фрагменти из историје стрелаштва Србије у 19. веку), *ВИГ* 1/2009, 101–122.

Pingeot, A., Monument of famous man: the political message, *Sculpture IV*, Geneva 1996, 64–71.

Пилетић, М., *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*, Београд 1987.

Podunavac, M., Izgradnja moderne države i nacije, Balkanska perspektiva, Fakultet političkih nauka, *Godišnjak* 2007, 82-98.

Pokrajac, M., Danilo Vladisavljevic: An architect on the turn of 19th to 20th century, *ЗМСЛУ*, Бр. 45 (2017), 229-241.

Покрајац, М., Допринос архитекте Данила Владисављевића у трансформацији јавних простора Београда крајем XIX и почетком XX века, *Култура*, Бр. 154 (2017), 80-92.

Popović, M., *Vidovdan i časni krst*, Beograd 2007.

Поповић, Љ., Милићевић, М., *Министри војни Кнежевине и Краљевин Србије : 1862-1918*, Београд 1998.

Popović, M., *Vidovdan i časni krst*, Beograd 2007.

Поповић, М., Окружни суд и VII окружна команда у Београду, *Наслеђе*, Бр. 3(2001), 193–198.

Поповић, М., *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд 1997.

Posen, B. R., The Nationalism, the Mass Army, and Military Power, *International Security*, Vol. 18, No. 2 (Fall 1993) pp. 80–124;

Prošić-Dvornić, M., *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006.

Punday, D., Foucault's Body Tropes, *New Literary History*, Vol.31, No.3, *Philosophical and Rethorical Inquiries* (Summer 2000), pp. 509-528.

Purgar, K., *Slike u tekstu. Talijanska i američka književnost u perspektivi vizuelnih studija*, Zagreb 2013.

Pfanner, T., Military uniforms and the law of war, *IRRC*, Vol.86, No.853, March 2004, 93-124.

Радовановић, Б., Дијалектички однос романтичарске и критичке школе српске историографије 19. века, *Теолошки прегледи*, 2/2015, 325-338.

Радовановић, М., *Вазнесењска црква у Београду*, Београд 1984.

Рајчевић, У., Скулпторско дело Пашка Вучетића (1871–1925), *Свеске Друштва историчара Србије*, 20–21, Београд, 1989–1990, 40–55.

Rampley, M., *Visual Culture and the Meaning of Culture*, in: M.Rampley (ed.), *Exploring Visual Culture: Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh 2005, 5-16.

Ратковић-Костић, С., Војни часопис „Ратник“ 1879–1934: прилог историографској анализи садржаја, *ВИГ*, Бр. 1/3 (2000), 59–68.

Ратковић – Костић, С., Генералштаб српске војске 1876 – 1903. године, *ВИГ 1-2/2003*, Београд 2003, 11-32.

Ратковић – Костић, С., *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд 2007.

Ратковић – Костић, С., Утицај европеизације српске војске на модернизацијске процесе у држави и друштву крајем 19.века, *ВИГ*, 2/2008, 17-35.

Rigl, A., *Moderni kult spomenika, njegova bit, njegov postanak*, u: *Anatomija povijesnog spomenika*, приг. М. Шпикић, Zagreb 2006, 249-412.

Роговић, М., Ватрослав Бековић, ратни сликар у српско-турском рату 1877–1878, *Лесковачки зборник*, Књ. 41 (2001), 241–244.

Rosignoli, G., *The Illustrated Encyclopedia of Military Insignia of the 20th century*, New Jersey 1986.

Roter Blagojević, M., Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu, *Limes plus: geopolitički časopis*, God. 59, br. 2 (2013), 129–148

Самарцић, Д., *Војне заставе код Срба до 1918*, Београд 1983.

Sekulić, N., Razlika između Klauzovicevog i Fukoovog tumačenja rata, *Antropologija* 11, sv. 2 (2011), 91-113.

Siegfried, Locke, S., *Naked History: The Retic of Military Painting in Postrevolutionary France*, *Art Bulletin*, vol.LXXV, No.2, (1993), 235 – 258.

Симић, В., Слика прошлости као историјски аргумент: рецепција средњег века у српској барокној уметности, у: *Замисљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII – XXI века*, ур. Л.Мереник, В. Симић, И. Борозан, Београд 2016, 11-23.

Симић, В., *За љубав отаџбине: патриоте и патриотизми у српској култури XVIII века*, Нови Сад 2012.

Симић – Константиновић, Љ., Петар Раносавић – Ранос, *Зборник Народног музеја*, св.5, Београд 1967, 435-448.

Симић, Љ., О једном Карађорђевој оригиналном портрету, *Зборник Музеја Првог српског устанка I*, Београд 1959, 143–148.

Симић, Н., *Петар Убавкић*, Београд, 1989.

Simon, B., *Identity in Modern Societ. A Social Psychologocal Perspective*, Blackwellpublishing 2004

Скерлић, Ј., *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*, Београд 1925.

Сликари, ратници, сведоци: сликарство и фотографија у Србији 1914–1918, ур. Ж. Гвозденовић, Београд 2017.

Smith, A., *Chosen People: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press 2004.

Smith, M., *Visual Culture Studies*, London 2008.

Соловјев, А., *Историја српског грба и други хералдички радови*, прир. А. Палавестра, Београд 2000.

Стаменковић, В., *Јунак од сабље. Хајдук Вељко Петровић као инспирација уметницима у Неготину*, Неготин 2017.

Stanković, A., *Viteško, dvorsko i građansko mačevanje u Beogradu -epoha škola- 1403 -1940*, Beograd 2003.

Стевић, М., Бабић, Н., Црква св. Агатоника у заводу „Обилићево“, *Весник* бр. 42, Београд 2015, 263-270.

Стојановић, Д., *Калдрма и асфалт, урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд 2017.

Stojičić, S., *Politički i ustavni kompromis u Srbiji 1888. godine, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, Sv.17, Niš 1978, 195-229.*

Stolica, R., *Krst milosrđa, zlatni malteški krst na plemenitim grudima, Dinar* br. 23 (2004), 82-84.

Столић, А., *Приватност у служби репрезентације – двор последњих Обреновића*, у: *Приватни живот код Срба у XIX веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 331-353.

Стошић, Љ., Милош Обилић као „нови Константин“ у српској уметности XIX века, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 429-441.

Stošić, Lj., *Emblematic Motifs on Baroque Gates of Belgrade*, [Balcanica, Knj. 28 \(1997\), 213-233](#)

Shanafelt, R., *The Nature of Flag Power: How Flags Entail Dominance, Subordination, and Social Solidarity*, *Politics and the Life Sciences*, Vol. 27, No. 2 (Sep., 2008), pp. 13–27.

- Schneider, N., Umjetnost i društvo: društveno-povijesni pristup, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerlander, M. Warnke, Zagreb 2007, 245–269.
- Терзић, П., Однос војске према политичкој модернизацији у доба владавине Милана и Александра Обреновића, *Култура полиса*, Год . XV (2018), бр. 37, 43-54.
- Тимотијевић, М., Гуслар као симболичка фигура српског националног певача, *Зборник Народног музеја. Историја уметности*, књ.17, св.2 (2004), 253-285.
- Тимотијевић, М., Ефемерни спектакл за време владавине кнеза Милоша и Милана Обреновића, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti*, br. 31 -32, Zagreb 1988/89, 305-312.
- Тимотијевић, М., Јубилеј као колективна репрезентација: прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године, *Наслеђе*, бр.9, Београд 2008, 9-49.
- Тимотијевић, М., Меморијал ослободиоцима Београда 1806, *Наслеђе*, бр.5, Београд 2004, 9 -34.
- Тимотијевић, М., Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III, *Наслеђе*, бр.4, Београд 2002, 45 -78.
- Тимотијевић, М., Народно позориште у Београду –храм патриотске религије, *Наслеђе*, Бр.6, 2005, 9–44.
- Тимотијевић, М., Научник као национални херој, *ГГБ*, Књ.49/50 (2002/2003), 211-243.
- Тимотијевић, М., О произвођењу једног националног празника: спомен дан палима у борбама за отаџбину, *ГДИ*, Год. 9, св. 13, 2004, 69-77.
- Тимотијевић, М., Приватни живот и места приватности у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 165-244.
- Тимотијевић, М., *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
- Тимотијевић, М., *Таковски устанак-српске Цвети : о јавном заједничком сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне културе*, Београд 2012.
- Тимотијевић, М., У освит новог добра, у: *Историја приватног живота у Срба*, прир. Поповић, М., Тимотијевић, М., Ристовић, М., Београд 2011, 173-388.
- Тимотијевић, М., Хероизација песника Војислава Илића, *ГГБ*, Књ.47/48 (2000/2001), 187-210.

Тимотијевић, М., Херој пера као путник: типолошка генеза јавних националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе*, бр. 3, Београд 2001, 39-56.

Тимочка буна 1883. и њен друштвено – политички значај за Србију XIX века: зборник радова са научног скупа, ур. В.Чубриловић, Београд 1986.

Тодић, М., *Историја српске фотографије*, Београд 1993.

Тодић, М., Конструкција идентитета у породичном фото-албуму, у: *Приватни живот код Срба у 19. веку*, прир. А. Столић, Н. Макуљевић, Београд 2006, 526-564.

Todorova, M., *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.

Тодоровић, З., Програмска опредељења српских владајућих политичких странака (1881 1903), *Војноисторијски гласник 1/2008*, Београд 2008, 9-24.

Томас, Р., *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd 1968.

The People in Arms, Military Myth and National Mobilization since the French Revolution, ed. D. Moran, A. Waldron, Cambridge University Press 2003.

The Chivalric Ethos and the Development of Military Professionalism, ed. by D. J. B. Trim, Leiden 2003

Ћелар, Л., *Austrijski vojni izveštaji o organizaciji srpske milicije 1821-1871*, u: *Vesnik*, br. 10, Beograd 1964, 129-143.

Ђирковић, Д., *Војна књига у Краљевини Југославији: 1918–1941*, магистарски рад одбрањен на Универзитету у Београду, Филозофски факултет, Београд 2004.

Freedberg, D., *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago 1989.

Fuko, M., *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad 2014.

Фуко, М., *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Нови Сад 1997.

Fuko, M., *Od svelosti rata ka rođenju istorije, Evropski diskurs rata*, прир. О. Savić, Beograd 1995, 23-55.

Forrest, A., *The Legacy of the French Revolutionary Wars, The Nation – in – Arms in French Republican Memory*, Cambridge University Press 2009.

Hacker, B. C., *Engineering a New Order: Military Institution, Technical Education, and the Rise of the Industrial State, Technology and Culture*, Vol. 34, No. 1 (Jan. 1993), 1-27.

Hackmann, J., Lehti, M., Myth of Victimhood and Cult of Authenticity: Sacralizing the Nation in Estonia and Poland, in: *Rethinking the Space for Religion: New Actors in Central and Southeast Europe on Religion, Authenticity and Belonging*, eds. C. Raudvere, K. Stala, T. S. Willert, Nordic Academic Press 2012, 126-162.

Huntington, S.P., *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, Beograd 2004.

Херберт, Ц. Д. *Визуелна култура / визуелне студије*, у: Критички термини историје уметности, приредили Р.С. Нелсон, Р.Шиф, Нови Сад 2004, 536-548.

Hichberger, J. W. M., *Military Themes in British Painting 1815-1914*, submission for PhD, University College, London 1985.

Hobsbaum, E., Masovna proizvodnja tradicija: Evropa, 1870–1914, u: *Izmišljanje tradicije*, ur. E. Hobsbaum, T. Rejndžer, Beograd 2002, 383-448.

Hobson, J. A., *Imperialism. A Study*, London 1902, доступно на интернет страници: http://files.libertyfund.org/files/127/0052_Bk.pdf

Castillo, D., *The Maltese Cross, A Strategic History of Malta*, Westport 2006.

Conversi, D., Homogenisation, nationalism and war: Should we still read Ernest Gellner?, *Nation and Nationalism* 13 (3), 2007, 371-394.

Cohen, M., “Manners” Make the Man: Politeness, Chivalry, and the Construction of Masculinity, 1750-1830, *Journal of British Studies*, Vol.44, No.2 (April 2005), 312-329.

Чалић, М. Ж., *Социјална историја Србије 1815-1941 : успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004.

Čolović, I., *Smrt na Kosovu polju*, Beograd 2017.

Шаренац, Д., *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014.

Шаренац, Д., Традиција нерегуларних трупа: споменик Војводи Вуку у Београду, *Простори памћења*, Зборник радова, Том 2, ур. Д. Булатовић, М. Попадић, Београд 2013, 40-57.

Štejerl, H., Odbrana siromašne slike, u: *Slike/Singularno/Globalno. Savremenost kao eksperiment*, prir. J. Čekić, M. Stanković, Beograd 2013, 63-72.

Шуица, Н., *Дела 1912 – 1918: каталог уметничке збирке из Војног музеја у Београду*, Београд 1982.

Шуица, Н., *Ратни сликари 1912–1918*, Београд 1972.

Шуица, Н., Сликари у Првом балканском рату, *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 111–120.

Шуица, Н., Сликари у Првом балканском рату 1912, *Добровољачки гласник*, бр.40, Београд 2012, 177-185.

Yates, N., Pugin and the Medieval Dream, in: *Victorian Values: Personalities and Perspectives in Nineteenth Century Society* ed. By Gordon Marsden, Routledge 2014, 63-75.

Wardzała-Kordyś, J., Bodziany, M., From the ethos of chivalry to a regular soldier's code of honour. Selected historical, sociological and legal aspects, in: H. Spustek, M. Bodziany, A. Gołębiowski, M. Smolarek (red.), *Obywatel w mundurze. Aksjologiczny wymiar funkcjonowania nowoczesnych sił zbrojnych*, Wyd. WSOWL, Wrocław 2012, s. 246–261, доступно на интернет-страници: <https://depot.ceon.pl/handle/123456789/2944>

Warnke, M., Predmetna područja povijesti umjetnosti, u: *Uvod u povijest umjetnosti*, ur. H. Belting, H. Dilly, W. Kemp, W. Sauerländer, M. Warnke, Faktura 2007, 19-41.

Wise, T., *Military Flags of the World 1618–1900*, Blandford Press 1977.

Wojciech Iwanzak, Miles Christi: the medieval ideal of knighthood, *Australian Early Medieval Association*, 8 (2012), 77-92.

Е- ИЗВОРИ

<https://anarhisticka-biblioteka.net/library/robert-kurz-veliki-prasak-modernosti#toc2>

<http://archimaps.tumblr.com/post/104812593062/plan-of-the-royal-imperial-arsenal-vienna>

http://www.vaza.co.rs/index.php?option=com_k2&view=item&id=58:zgrada-drinske-divizije&Itemid=95

Odabrani dokumenti iz Međunarodnog humanitarnog prava, ur. brigadni general Karl Edlinger, http://www.vojska.rs/content/attachments/CMO/Radni_materijal_za_pripremu-MHP_zbirka_2013_Srb_Eng.pdf

<https://subnorkursumlija.webs.com/spomen-obelezja-kursumlije>

<http://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/bib-propisi/pravni-i-politicki-sistem/>

ПРИЛОГ

Наредба врховног команданта српске војске, краља Милана Обреновића, о завођењу дана славе за команде и заводе од 3.априла 1888, *СВЛ*, 1888, 441-444.

НАРЕДБА ВРХОВНОГ КОМАНДАНТА

- I. Пешадијски активни пук „Књаза Милоша“,односно његов кадровски батаљон — 18. Јануар, као успомену на дан кад је Моја војска војска ушла у Врање 1878. год.
- II. Пешадијски активни пук „Књаза Михајла“, односно његов кадровски батаљон, — 8. Новембар, као успомену на Књаза Михајла чије име пук носи.
- III. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 15. Јун, као успомену на кнеза Лазара.
- IV. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 13. Фебруар, Св.Симеона, у спомен првог Српског Краља Немање.
- V. Пешадијски активни Пук Мога имена односно његов кадровски батаљон — 10. Август, као дан рођења његовог Главара.
- VI. Пешадијски активни пук „Краља Карола I“, односно његов кадровски батаљон, — 11.Август, у спомен победе на Шуматовцу 1876.године.
- VII. Пешадијски активни пук „Престолонаследника Краљевића Александра“, односно његов кадровски батаљон, — 2. Август, као успомену кад је његов Главар на тај дан 1883.године као војник у тај батаљон ступио.
- VIII. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон — 24. Јуни, као успомену на дан кад је 1815. године освојен Пожаревац.
- IX. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 24. Септембар, као успомену на Стевана Првовенчаног Краља Српског.
- X. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон — Српске Цвети, као дан Таковског устанка 1815. год.
- XI. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 28. Децембар, као успомену на дан заузећа Горице код Ниша 1878. год.
- XII. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон — 9. Октобар, као успомену на св. Стевана Високог
- XIII. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 11. Новембар, као успомену на Краља Српског Стевана Дечанског.
- XIV. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 17. Јануар, дан када је књаз Милош по повратку свом у Србију,у пролазу кроз Гургусовац, ову варош назвао Књажевац.
- XV. Пешадијски активни пук, односно његов кадровски батаљон, — 16. Децембар, као успомену на дан кад је Моја војска војска ушла у Пирот 1878. год.
- I. гардијски пешадијски батаљон - 20. Јун, као успомену на дан прогласа Књаза Милана Обреновића IV за Књаза Српског 1868. и прогласа независности српске 1878. год.
- II.гардијски пешадијски батаљон, — 22.Фебруар, као успомену на дан прогласа Краљевине Србије 1882. год.
- III. гардијски пешадијски батаљон, — 30.Новембар „Првозваног Андрију“
- IV. гардијски пешад. батаљон— српске Цвети, као дан Таковског устанка 1815. год.
- V. гардијски пешадјски батаљон — 30.Октобар, као успомену на српског Краља Милутина
- Моравски артиљеријски пук, — 30. Октобар, као успомену на српског Краља Милутина,
- Дрински артиљеријски пук, — Тодорову суботу, као успомену на дан рођења Књаза Милоша Обреновића I.
- Дунавски артиљеријски пук, — 29. Децембар, као успомену на дан кад је Моја војска војска освојила град Ниш 1878. год.
- Шумадијски артиљеријски пук, 15. Мај, као успомену на дан јуначке смрти Танасија Рајића 1815. год.
- Тимочки артиљеријски пук, — 30. Јули, као успомену на дан јуначке смрти Хајдук-Вељка
- Брдски артиљеријски пук, — 17. Јули, као успомену на дан кад је установљена српска брдска артиљерија
- Краљева гарда — 6. Децембар, као дан Краљеве славе.

I. коњички пук — Св. Ђорђа
II. коњички пук — 30. Август, као имендан краљевића престолонаследника Александра.
III. коњички пук, — 4. Септембар, као успомену на дан рођења Књаза Михајла.
Војна академија — 6. Септембар, као дан своје установе 1850. год.
Управа војно -техничких завода — 27. Септембар, као успомену на дан кад је у крагујевачкој Тополивници саливен први српски топ,
Ветеринарска школа, — 10. Фебруар, као дан кад је она под називом „поткивачка" 1866.године установљена.
Управа страгарских барутана, — 20. Јул,Светога Илију.
Пијонирски батаљон,, — 24. Мај, као дан установе прве инжинирске „роте" 1860. год.
Понтонирски батаљон, — Св Николу, као славу морнара.
Градски артиљеријски полубатаљон, — 1.Април, као дан своје установе 1883. год.
Болничарске чете, — 1. Јули, Св. Враче.
Возарски ескадрони — 26. Октобар, Св. Димитрија.
Жандармерија, — први дан Св. Тројица, као успомену на дан кад се жандармерија одликовала за време бомбардања Београда 1862. године.
Инжинирски арсенал, — 3. Јануар, као дан своје установе.

Нека министар војни ову Моју наредбу војсци обзнани и правила о њеном извршењу пропише.

ФА№ 2629.
3. Априла 1888. год.
Београд.

Милан с. р.

СПИСАК ИЛУСТРАЦИЈА

Сл.1 *Регрути пожаревачког округа пред касарном пре него што су обукли војничко одело*, фотографија пуковника Јевр. Бранковић, *Недеља*, илустровани седмични забавник, Год.Ш, Бр.10, Београд 1910, 174.

Сл. 2.Пешак народне војске 1876., фотографија П. Јовановића, Историјски музеј Србије

Сл.3.Пешадијски официр стајаће војске у походном оделу према пропису из 1876. године (Гуњић официрски припадао мајору Михаилу Илићу, Историјски музеј Србије, инв.бр. У 24) преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.19, стр.337.

Сл.4. Гуњић (обична блуза) према пропису из 1870. године, реконструкција Чедомира Васића, преузето из : Ч.Васић, *Униформе*, у: Д.Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 – 1878*, Београд 2011, 148.

Сл.5. Изглед шајкаче по уредби из 1870. са изменама из 1876. и 1877. године, акварели, Чедомир Васић, преузето из : Ч.Васић, *Униформе*, у: Д.Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 -1878*, Београд 2011, 194.

Сл.6. Ађутанти, мајор у походној и капетан у парадној униформи, реконструкција Чедомира Васића, преузето из: Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 -1878*, Београд 2011, 192.

Сл.7. Димитрије Караџић, мајор народне војске и Јанко Вукомановић, гардијски поднаредник, Архив Царичић, преузето из : Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 -1878*, Београд 2011, 176.

Сл.8. Мундир војносанитетског персонала од 12.децембра 1872, са изменама од 12.децембра 1873. године, реконструкција Чедомира Васића, преузето из : Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 -1878*, Београд 2011, 180.

Сл.9. Генералски шлем по *Уредби о одећи ђенерала* из 1873. године, Војни музеј, Београд, инв.бр.7808, фотографија преузета из : Ч. Васић, *Униформе*, у: Д. Бабац, *Српска војска у ратовима за независност 1876 -1878*, Београд 2011, 184.

Сл.10. Генерал Ранко Алимпић у средњој униформи, фотографија, Војни музеј, Београд

Сл.11.Пешадијски поручник у парадној униформи из 1882., фотографија М. Аранђеловића, збирка Душана Бабаца, преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, сл.51, стр.85.

Сл.12. Пешадијски официер трупни ађутант у парадној униформи 1886. (Кепи пешадијског капетана II класе, Војни музеј, инв.бр. 7469, Мундир пешадијског официера, Војни музеј, инв.бр. 7475, Акселбендер трупног ађутанта, Историјски музеј Србије, инв.бр. У 21), преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.22, стр.350.

Сл.13. Два редова пешадије у парадној униформи, фотографија Николе Лекића, Историјски музеј Србије, преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, сл.55, стр.87.

Сл.14. Питомци XX класе Ниже Војне академије, фотографија браће Де Жон, мај 1888., Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-7968, преузето из : Ѓ. Vasić, *Braća De Žon u Beogradu 1888.*, Beograd 2014, 91.

Сл.15. Пешак у парадном оделу према пропису из 1896. године, реконструкција, Војни музеј, Београд, инв.бр. П.810-814, преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.7, стр.295.

Сл.16. Војник пешадије према пропису из 1908. године, реконструкција, Историјски музеј Србије, шајкача, блуза, панталоне, инв.бр. У 208-212, чарапе инв.бр. Е 189, опанци инв.бр. Е 971, преузето из : Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.48, стр.400.

Сл.17. Пешадијски официер у службеној одећи према пропису из 1911. године, преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.50, стр.403.

Сл.18. Пешадијски официер стајаће војске у парадном оделу према пропису из 1870. (Мундир је припадао кнезу Милану Обреновићу, Историјски музеј Србије, инв.бр. У 12), преузето из : Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.18, стр.333.

Сл.19. Коњички мајор, краљев ађутант у празничном оделу према пропису из 1900. године (Шапка са кокардом на којој је монограм „П“ који је уведен у употребу 3.јуна 1903. године, Историјски музеј Србије, инв.бр. У 38, мундир коњичког официера, Војни музеј, Београд, инв.бр. 6631, панталоне вишег коњичког официера, Војни музеј, Београд, инв.бр.22353, еполетушке коњичког мајора краљевог ађутанта, Историјски музеј Србије, инв.бр. У913), преузето из : Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.41, стр.386.

Сл.20. Артиљеријски поручник у службеном оделу, (шапка припадала артиљеријскоом поручнику Константину Јанковићу, власништво породице Васић, мундир, Историјски музеј Србије, инв.бр. У 116, еполетушке артиљеријског поручника према пропису из 1882. године и ешарпа припадале Константину Јанковићу, власништво породице Васић, преузето из : Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.43, стр.389.

Сл.21. Генералштабни мајор у парадној униформи према пропису из 1911. године (официрски калапак реконструкција од оригиналних делова, Историјски музеј Србије, перјаница припадала Николи Јорговановићу, власништво породице Васић, мундир, еполете, ешарпа припадале Радивоју Филиповићу, Народни музеј, Чачак, инв.бр.И 1998, И 1996, И 1988), преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.42, стр.387.

Сл.22. Генералске еполете краљевог ађутанта Михаила Живковића, Војни музеј, Београд, инв.бр. 10207, 10208.

Сл.23. Еполетушке које су носили официри и еполетушке – плетенице које су носили ђенерали и војводе Војске Краљевине Србије, преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.53, стр.409.

Сл.24. Генерал у службеном оделу, после 1886. године (Мундир припадао ђенералу Ђури Хорватовићу, Војни музеј, Београд, инв.бр. 23384, шињел припадао ђенералу Ђури Хорватовићу, Војни музеј, Београд, инв.бр. 23382), преузето из: Група аутора, *Службено одело у Србији у 19. и 20. веку*, Београд 2001, кат.бр.23, стр.357.

Сл.25. Шајкашка капа – шајкача, 1876, Војни музеј, Београд, инв.бр. 1333.

Сл.26. Редов пешадије стајаће војске у походном оделу из 1876. године, акварел Павла Васића, преузето из : П. Васић, *Униформе српске војске 1808 / 1908*, Београд 1980.

Сл.27. Редов пешадије народне војске у походном оделу из 1876. године, акварел Павла Васића, преузето из: П.Васић, *Униформе српске војске 1808 / 1908*, Београд 1980.

Сл.28. Алексеј Васиљев, *Коњички официр и војник из 1912 године*, акварел, 1936 -1941, Војни музеј, Београд.

Сл.29.Престонаследник Александар Карађорђевић са гардијским официрима, разгледница, 1910, Историјски музеј Србије.

Сл.30.Гардијски потпоручник Никодије Луњевица у празничној униформи 1902, колорисана литографија, Историјски музеј Србије, преузето из: Д. Бабац, Ч. Васић, *Гарда у Србији*, Београд 2009,123.

Сл.31.Коњаник народне војске у униформи из 1864. године, фотографија Флоријана Гантенбајна, Историјски музеј Србије

Сл.32. Пешадијска застава српске војске из 1876. године, илустрација преузета из: N. Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876: illustrato da 40 incisioni*, Milano 1877, 20,21.

Сл.33. Добра Ђорђевић, *Заставник са пешадијском заставом 1886. године*, акварел, Војни музеј, Београд.

Сл.34. *Како су Лесковачани дочекали своје ослободиоце пред старом црквом 1877. године* фотографија објављена у : *Српско Косово*, Бр. 21, 22, Скопље 1931, 11.

Сл.35.Застава 4.коњичког пука, аверс и реверс, према *Уредби о заставама* из 1904, Војни музеј, Београд, преузето из: Д. Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, сл.77,78.

Сл.36.Застава Гарде, аверс, према *Уредби о заставама* из 1904., Војни музеј, Београд, преузето из : Д. Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, сл.79.

Сл. 37. Приказ изгледа аверса и реверса заставе српске војске према *Уредби о заставама* из 1906., илустрација из Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 25.

Сл.38. Аверс заставе XVII пешадијског пука, Војни музеј, Београд, преузето из: Д. Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, сл.83.

Сл.39. Реверс заставе Моравског дивизијског коњичког пука, Војни музеј, Београд, преузето из :Д. Самарцић, *Војне заставе Срба до 1918*, Београд 1983, сл.84.

Сл.40. Касарна XVII пешадијског пука у Ваљеву (1885), разгледница, Народни музеј Ваљево

Сл.41. Касарна у Књажевцу (1886-1888), разгледница, приватна колекција

Сл.42. Касарна у Пироту (1886-1888), разгледница, Историјски музеј Србије, 54-9.

Сл.43. Историјски архив Пожареваца смештен у један четни павиљон некадашње касарне, савремени изглед, фото Марио Лисовски, https://arhivpozarevac.org.rs/images/Depo/V_D7A2164.jpg

Сл. 44. Касарна V пешадијског пука у Крушицима, у Ваљеву, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg491-001

Сл. 45. Касарна X пешадиског пука Таковског у Горњем Милановцу (осамдесете године 19.века), разгледница, Народна библиотека Србије, Rg523-016

Сл.46. Пешадијска касарна у Зајечару, разгледница, Народна библиотека Србије, Rг 551/59

Сл.47. Артиљеријска касарна у Зајечару, разгледница, Историјски музеј Србије, 27-7.

Сл.48. Артиљеријска касарна у Шабцу, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg782-018

Сл.49. Гардијска касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg644-XII-022.

Сл.50. Коњичка касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg644-XXXIV-005.

Сл. 51. Касарна X пука у Чачку, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg781-026

Сл.52. Касарна у Крушевцу, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg603-001.

Сл. 53. Касарна IV пешадијског пука „Стевана Немање“ у Ужицу (Крчагово), разгледница, приватно власништво

Сл.54. Касарна I пешадијског пука у Врању, разгледница, приватно власништво

Сл.55. Артиљеријска касарна у Ваљеву, разгледница, разгледница, Народни музеј Ваљево

Сл.56. Касарна V коњичког пука у Паланци, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg660-009.

Сл.57. Команда Дринске дивизије у Ваљеву, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg491-020, На разгледници, пошиљалац је, између осталог, записао :*шаљем ти ову слику да је свима показујеш и дичиш се са овим зградама.*

Сл.58. Касарна XVI пешадијског пука у Нишу (1880), разгледница, Народна библиотека Србије, Rg644-XXXV-003

Сл. 59. План једне собе у четном павиљону у касарнама у Књажевцу, Пироту и Пожаревцу, са распоредом кревета, преузето из: М.Магдаленић, *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту, упоређене са оним у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву*, Београд 1891, прилог

Сл. 60. План четног павиљона, поређење касарни у Књажевцу, Пироту и Пожаревцу са онима у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву, преузето из : М.Магдаленић, *Касарне у Пожаревцу, Књажевцу и Пироту, упоређене са оним у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву*, Београд 1891, прилог

Сл. 61. *Зграда Артиљеријске школе, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 355.

Сл. 62. *Стара зграда Војне Академије Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 359.

Сл. 63. *Нова зграда Војне Академије, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 359.

Сл.64. Инжињерска касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије, Rg644-XIV-005

Сл.65.Зграда Касарне VII пешадијског пука (изграђене почетком 20.века) и барака коњичког пука, фотографија из 1929. године, Завод за заштиту споменика културе града Београда

Сл.66. Рушење зграда коњичке касарне (подигнутих средином 19.века) које су биле на простору данашњег парка Мањеж, фотографија из 1930, Завод за заштиту споменика културе града Београда

Сл.67. Зграда Министарства војног Краљевине Србије, Б. Несторовић, Архитектура Србије у XIX веку, Београд 2006, 312.

Сл.68. Официрски дом, Београд, разгледница, приватно власништво

Сл.69. Официрски дом, Београд, пројекат реконструкције фасада (1979), детаљ, Завод за заштиту споменика културе града Београда, СК188

Сл.70. Три иконе из балканских ратова, фотографија објављена у: *Време*, Бр. 6578, 19. мај 1940, 12.

Сл.71. Златна медаља за храброст „Милош Обилић“, Војни музеј, Београд

Сл.72. Споменица на рат 1885-1886, Војни музеј, Београд

Сл.73. Споменица на рат 1913, Војни музеј, Београд

Сл.74.Подофицирска коњичка школа 1899. године, фотографија, Војни музеј у Београду, инв. бр. Р-8398.

Сл.75. Прослава педесетогодишњице Војне академије у Београду 1900. године, разгледница, преузето из : И. Борозан, *Слика и моћ : представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20.века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2013, сл.135.

Сл.76. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904, фотографија, Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-9769 .

Сл.77. Албум – поклон официрског кора кнезу Милану Обреновићу (1872), корице, Војни музеј, Београд, инв.бр. А.178.

Сл.78.Питомачка шпада М1875, илустрација Г. Тотића, преузето из: В. Bogdanović, *Hladno oružje Srbije, Crne Gore i Jugoslavije (19. i 20.vek) iz zbirki Vojnog muzeja*, Београд 1997, tabla 29.

Сл.79.Католикон манастира Св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури, фотографија, <http://eparhijaniska.rs/manastiri/manastir-iverica>

- Сл.80. Деца око војника гуслара, фотографија, Војни музеј, Београд, инв.бр. R-1534
- Сл.81. „Илија Бирчанин предаје порезу Мехмед-аги Фочићу“ са репродукцијом дела Павла Симића, „Илија Бирчанин предаје порезу Мехмед-аги Фочићу“, *Узданица*, 28. фебруар 1902, 114.
- Сл.82. Д. Ш., „Крунисање краља Душана Силног за цара у Скопљу“, графика, објављена у *Узданица*, 30. јун 1901, 403.
- Сл.83. Д. Ш., „Бој на Велбужду“, графика објављена у *Узданица*, 30. јун 1901.
- Сл.84. Д. Ш., „Српски војник-некад“, графика објављена у *Узданица*, 30. јун 1901.
- Сл.85. „Битка Суводолска“, репродукована у М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.
- Сл. 86. „Пеле- кула код Ниша“ репродукција цртежа С. Тодоровића објављено у Драг. Ј. Андоновић, Коњичка служба, Београд 1907, 12.
- Сл.87. Портрет краљ Петра I Карађорђевића, литографија, према делу Влахе Буковца, почетак 20.века, вл. Црква Свете Тројице у Неготину, фото Игор Борозан, објављено у: И. Борозан, *Слика и моћ*, сл. 269.
- Сл.88. *Краљевић Ђорђе са официрима ваљевског гарнизона на слави свога пука*, снимак капетана Љубе Недељковића, *Недеља*, Год. III, Бр. 1, 3. јануара 1910, 12.
- Сл. 89. „Његово Величанство Александар I. Краљ Србије“, снимак Еугена Пируа, објављено у : М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.
- Сл.90. „Врховни командант Његово Величанство Краљ Александар I“, објављено у : К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1896, 1897.
- Сл. 91. Краљ Александар и краљица Драга Обреновић, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1901, преузето из: М. Милићевић, Писменост у војсци Србије, пуковник Коста Јокић и његов Војнички буквар, у: К. Јокић, *Војнички буквар*, прир. М. Милићевић, Београд 2017, X
- Сл.92 „Њено Величанство Краљица Драга“, *Узданица*, Св.1, 1901.
- Сл.93. „Његово Величанство Краљ Петар I.“, објављено у: К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.
- Сл.94. „Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар“, објављено у: К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

Сл.95. „Врховни Вожд Кара-Ђорђе Петровић“, објављено у: К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

Сл.96. „Његово Величанство Краљ Александар I“, објављено у : М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.97. „Његово Величанство Краљ Милан армијски ђенерал, командант активне војске“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.98. «Књаз Милош Велики», М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.99. „Књаз Михаило“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.100. Коњанички портрет цара Душана, насловна страница, Драг. Ј. Андновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Сл.101. „Врховни заповедник српске војске Његово Величанство Краљ Петар I“ и „Вожд Карађорђе Петровић Вођа првог устанка 1804. године у Орашцу“, Драг. Ј. Андновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 6, 7.

Сл.102. „Милош Обреновић - Велики Вођа другог устанка 1815 године на Цвети у Такову“, Драг. Ј. Андновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 9.

Сл.103. „Врховни заповедник војске Његово Величанство Краљ Србије Петар I“, П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907.

Сл.104. „Краљевско Височанство Престолонаследник Ђорђе“, објављено у : П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907.

Сл.105. „Његово Величанство Краљ Милан рођен 1856 -1901“, *Узданица*, Св. 2, 1901.

Сл.106. „Никола Луњевица“, *Узданица*, Св. 3, 1902, 214.

Сл.107. Краљ Петар I Карађорђевић, принцеза Јелена, престолонаследник Ђорђе, краљевић Александар, *Узданица*, Св. 6, 1903.

Сл.108. „Његово Величанство Краљ у свом кабинету за рад“, *Узданица*, Св.1, 1910.

Сл.109. „Његово Величанство Краљ Петар I“, *Узданица*, Св. 6, 1911.

Сл.110. „Цар Душан Силни“, илустрација, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 16.

Сл.111. „Цар Урош“, објављено у : М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 21.

- Сл.112. „Кнез Лазар“, објављено у : М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 24.
- Сл.113 „Вечера у очи Видов-дана“, *Узданица*, Св.2, 1901, према графици Павла Чортановића *Кнежева вечера* из 1862.
- Сл.114. „Под шатором Милош Обилић распорио Мурата“, *Узданица*, Св.2, 1901. репрографија литографије Винценца Канцлера, *Милош Обилић пробада цара Мурата на месту Магзиту* 1871.
- Сл.115. „Срби ударили на Турке на Косову ”, *Узданица*, Св.2, 1901, према литографији Винценца Кацлера, Цар Лазар са Југ-Богданом и девет Југовића – први удар на Турке, 1871.
- Сл.116. „Најстрашнији час битке Косовске ”, *Узданица*, Св.2, 1901, према литографији Адама Стефановића *Цару Лазару коња убише*, 1875.
- Сл.117. „Кнез Лазар Хребелјановић ”, *Узданица*, Св.2, 1901.
- Сл.118. „Пред отвореним шатором Муратовим”, *Узданица*, Св.3, 1901, према литографији Винценца Кацлера, *При издисању Мурата. Цара Лазара главу секу*, 1871.
- Сл.119. „Милош Обилић”, *Узданица*, Св.3, 1901.
- Сл.120. „На Косову, у табару турском”, *Узданица*, Св.3, 1901, према литографији Винценца Канцлера *Милош Обилић после завере пред шатором цара Мурата*, 1870.
- Сл.121. „Стари Југ Богдан, са својих девет тића, девет Југовића ”, *Узданица*, Св.3, 1901. према истоименој литографији Адама Стефановића
- Сл.122. „Бошко Југовић с крсташем у руци ”, *Узданица*, Св.3, 1901.
- Сл.123. „Беле кула”, *Узданица*, Св.3, 1901, према цртежу Стеве Тодоровића
- Сл. 124. „Победа Срба над Бугарима”, илустрација, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 21.
- Сл.125. *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, Београд 1879, унутрашње насловне странице , преузето из : И. Борозан, *Слика и моћ : представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20.века*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, Београд 2013, сл.118.
- Сл.126. „Кара-Ђорђе“ илустрација, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 34.

Сл.127. „Милош Обреновић I“, илустрација, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 60.

Сл.128. „Михаило М. Обреновић III. књаз српски, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 63.

Сл.129. „Милан I. краљ српски“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 67.

Сл.130. „Цар Душан“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, ликовни прилог

Сл.131. „Стеван Немања“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, ликовни прилог

Сл. 132. Паја Јовановић, *Таковски устанак*, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.133. Адам Стефановић, *Предаја градова*, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.134. Споменик Милошу Великом у Пожаревцу, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.135. „Косовска битка“, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.136. „Вечера у очи Косовске битке“, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.137. „Милош Обилић у очи Битке на Косову, 15. јуна 1389“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 31.

Сл.138. „'Милош Обилић' Главар I. Коњичког пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 43.

Сл.139. Златна медаља за храброст „Милош Обилић“, Војни музеј, Београд, инв.бр. 65.

Сл. 140. „Синђелић на Чегру 19. маја 1809. године“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 11.

Сл.141. „Хајдук Вељко“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 40.

Сл.142. „Хајдук Вељко“, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Сл.143. „Хајдук Вељко“, *Узданица*, Св.1, 1901.

- Сл.144. „Коњички војвода Хајдук Вељко Петровић“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 14.
- Сл.145. „'Хајдук Вељко' Главар XIII. Пешад. пука и Тимочког артиљ. пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 47.
- Сл.146. „Танаско Рајић (брани топове)“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893, 55.
- Сл.147. „Танаско Рајић“, *Узданица*, Св.1, 1901.
- Сл.148. „Танаско Рајић“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 15.
- Сл.149. „'Танаско Рајић' Главар Шумад. артиљ.пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 49.
- Сл.150. „Катанић на Непшковом Вису“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 29.
- Сл.151. „'Краљевић Марко' народни јунак“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 39.
- Сл.152. „'Стеван Немања' Главар IV. пешадијског пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 35.
- Сл.153. „'Цар Душан Силни' Главар II. коњичког пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 37.
- Сл.154. „'Цар Лазар' Главар XII. пешад. пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 41.
- Сл.155. Фотографија са откривања споменика Јови Курсули, *Венац*, Св.8, 5. октобар 1910, насловна страна
- Сл.156. „Јован Курсула“, *Узданица*, Св.9, 1910, 750.
- Сл.157. Двобој између Јована Курсуле и Арапина, *Узданица*, Св.9, 1910, 752.
- Сл.158. Боривоје Милутиновић, питомац XXXI класе Краљевске српске војне академије, фотографија, атеље Кенинг, 1900, https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Fotodokumenta/Fotografije/Stara_srpska_fotografija/Kenig/F_61_99_036#page/0/mode/1up
- Сл.159. Споменица на шездестогодишњицу Краљеве гарде 1838-1989, Београд 1898, насловна страница
- Сл.160. Ђеле-кула, фотографија, Народни музеј, Ниш <http://narodnimuzejinis.rs/wp-content/gallery/cele-kula/1.png>

Сл. 161. Пројекат Петра Раносовића за споменик Хајдук-Вељку у Неготину, *Ратник*, Св. IV, јуни 1889.

Сл.162. Конкурсни радови за споменик Карађорђу, фотографије Живковића и Антонијевића објављене у часопису *Недеља*, Бр. 25 и 26, 1909, 28, 29. 1) Пројекат Пашака Вучетића, 2) Пројекат Симе Роксандића 3)Пројекат Јована Пешића.

Сл.163. Пројекат Пашка Вучетића, Узданица, Св.12, децембар 1909, насловна страна

Сл.164. Споменик Карађорђу вајара Пашка Вучетића, Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11.августа 1913. Године*, Београд 1913.

Сл.165. Спомен-костурница војника страдалих у српско-турком и српско- бугарском рату, подигнута 1907, Ново гробље, Београд, https://beogradskagrobља.com/pdf_vodic/img/web_SR_vodic.pdf

Сл. 166. Спомен-гробље на месту Јаворске битке, савремени изглед и детаљ са натписом, <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:608619-Senke-zaborava-nad-junacima>

Сл.167. Споменик јаворским јунацима са два ратника из 1876. И 1877. год, разгледница, приватно власништво

Сл.168. Помен изгнулим српским ратницима под Једреном, март 1913, фотографија, Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-658.

Сл.169. Сахрана код Младог Нагоричана, фотографија, Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-874.

Сл.170. Студенац „Косово“, изглед крајем 1912. године, фотографија, А.Кадиевић, *О архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912)*, сл. 5.

Сл.171. Студенац „Косово“, изглед из 1996, фотографија објављена у: А. Кадиевић, *О Архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912)*, сл.7.

Сл. 172. Зграда Војног музеја снимак са отварања сталне поставке Војног музеја 1904, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

Сл.173. Део сталне поставке из 1904. године, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

Сл.174. Ђорђе Јовановић, Биста Карађорђа окружена ратним трофејима, прва стална поставка Војног музеја 1904. године, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

Сл.175. Ватрослав Бековић, Борба на Св. Николи, Београд: Географско одељење Гл. генералштаба, 1880, литографија, 48 x 58 cm, НБС, сиг. Гр 19.

Сл. 176. Ватрослав Бековић, Борба на Равном Вучју, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 18.

Сл. 177. Ватрослав Бековић, Борба на Великој и Малој Копашници 9. јануара 1878. год, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 17.

Сл.178. Ватрослав Бековић, Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. Генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 16.

Сл.179. Љути дол: место где је пао пред непријатељем капетан (Скица пропланка са стаблима, међу којима се налазе две брвнаре), цртеж оловком, Народна библиотека Србије, сиг. Гр 712.

Сл.180. Јуриш на Чеврљугу 18. 1. 1878. год.: Београдска бригада добровољаца (Груба скица бојишта којим доминира брдо Чеврљуга), цртеж оловком, Народна библиотека Србије, сиг. Гр 714.

Сл. 181. Диплома Краљевско српске Војне академије додељена коњичком потпоручнику Бранку Јовановићу, слушаоцу Више школе, јул 1892, Војни музеј, Београд

Сл. 182. Диплома Краљевско српске Војне академије, детаљ, Војни музеј, Београд

Сл. 183. Р. Линхарт, Откривање споменика књаза Михаила, графика, Београд: Главни генералштаб, [1882], Народна библиотека Србије, сиг. Гр15.

Сл.184. Спомен 500 годишњице косовске и Миропомазање краља Александра I, *Орао. Велики илустровани календар за 1890. годину*, Нови Сад 1889, 23-26.

Сл. 185. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904, Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-9770

Сл.186. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904, Војни музеј, Београд, инв.бр. Р-9768

Сл. 187. Карол Поп де Сатмари, Дочек румунског краља Карола I у Београд, акварел, 82 x 110цм, сигн. д.л.: Szathmari 1884., Војни музеј, Београд, инв.бр.11185

Сл. 188. Карол Поп де Сатмари, Ревии трупа пред краљевима, румунским Каролом и српским Миланом, 19.августа 1884, акварел, 82 x 110цм, сигн. д.л.: Szathmari 1884., Војни музеј, Београд, инв.бр. 11186

- Сл. 189. Тијумфална капија са свечаног дочека српске војске из балканских ратова 11.августа 1913. године у Београду, Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11.августа 1913. године*, Београд 1913, 29.
- Сл. 190. Заробљена бугарска батерија у борби на Брегалници испред хотела „Москва“, дочек српске војске након победе у Другом балканском рату, 11.08.1913. у Београду, Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11.августа 1913. године*, Београд 1913, 79.
- Сл. 191. Улазак престолонаследник Александар Карађорђевић и штаба I армије у Београд након победе у Другом балканском рату, 11.08.1913.године, Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11.августа 1913. године*, Београд 1913, 37.
- Сл. 192. Дефиловање четничког одреда пред двором на свечаности поводом победе у Другом балканском рату 11.08.1913. у Београду, Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика 11.августа 1913. године*, Београд 1913, 74.
- Сл.193. Василиј Верешчагин, *На Шипки је мир, Нова искра*, Бр.17, Београд 1899, 263.
- Сл.194. *Српска санитетска чета на маршу и Српска санитетска чета на одмору, Нова искра*, Бр. 4, Београд 1900, 107.
- Сл. 195. Антонијевић и Живковић, *Српски пешак у одбрани, Нова искра*, Бр. 5, Београд 1900, 135.
- Сл. 196. Антонијевић и Живковић, *Српски пешак у гађању, Нова искра*, Бр. 5, Београд 1900, 137.
- Сл.197. *VI. класа питомаца Војне Академије (1861–1866), Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 357.
- Сл.198. *VIII. класа питомаца Војне Академије, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 357.
- Сл. 199. *Наставници у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 361.
- Сл. 200. *Одмор у Војној академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 363.
- Сл. 201. *Трпеза у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 365.
- Сл. 202. *Кухиња у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 365.
- Сл. 203. *Учионица у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 367.
- Сл. 204. *Соба за спавање у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 369.

- Сл.205. *Часови забаве у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 371.
- Сл. 206. *Питомачко оружје, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 373.
- Сл.207. *Борење сабљом у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 375.
- Сл. 208. *Борење пушком у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 377.
- Сл. 209. *На часу геодезије у Војној Академији, Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 379.
- Сл. 210. *Бели Орао, Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 379.
- Сл. 211. *Српски академски официри из српско-турског рата 1876–78. године, Нова искра*, Бр. 4, април 1903, 113.
- Сл.212. *Из српске војске: АРТИЉЕРИЈСКИ ПОХОД, Нова искра*, Бр.10, октобар 1901, 302.
- Сл.213. *Из српске војске: ПАЉБА ТОПОВИМА, Нова искра*, Бр.10, октобар 1901, 305.
- Сл.214. *Из српске војске: ОДМОР ПОСЛЕ ВЕЖБАЊА, Нова искра*, Бр.10, октобар 1901, 307.
- Сл. 215. *Син Нишке Артиљерије, Нова искра*, Бр. 10, октобра 1901, 305.
- Сл. 216. *Из српске војске: У ратној служби, У пешачкој борби и Опсадни топови, Нова искра*, Бр. 2, фебруар 1904, 58.

ИЛУСТРАЦИЈЕ

Снимак пуковника Јевр. Бранковића
Регрути из Пожаревачког окр. пред касарном, пре него су обукли војничко одело

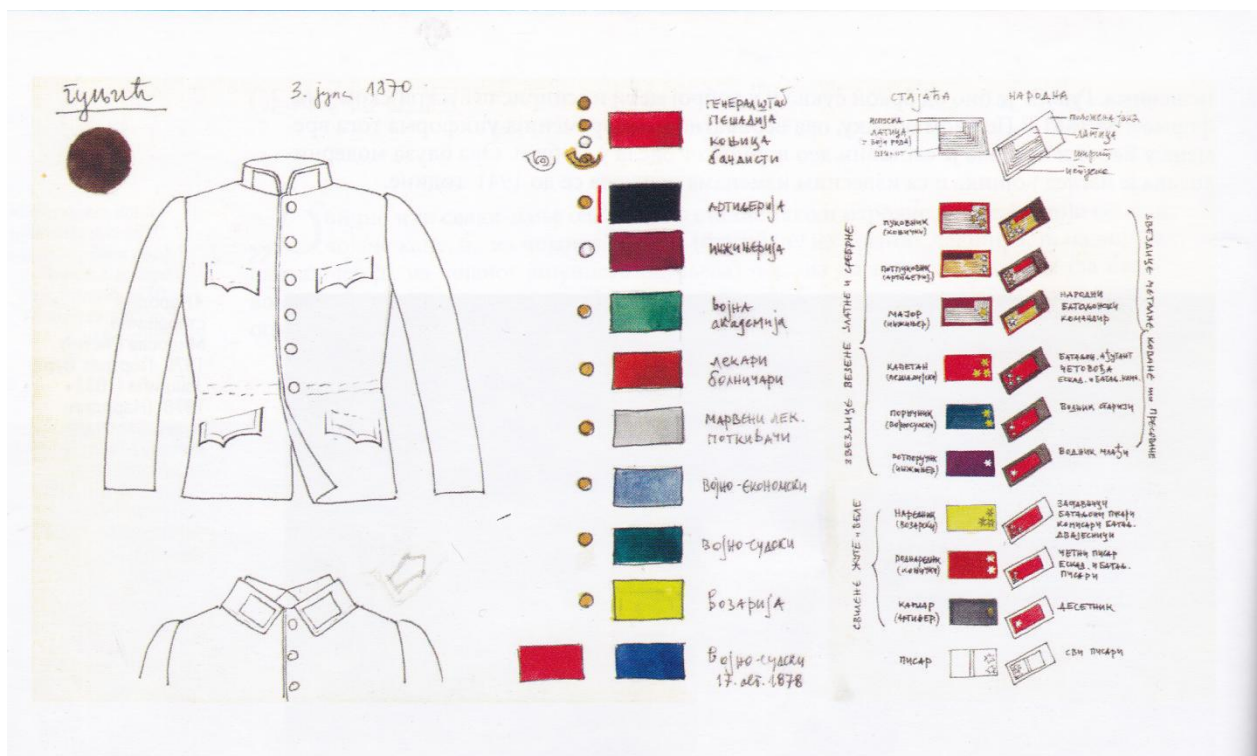
Сл.1 Регрути пожаревачког округа пред касарном пре него што су обукли војничко одело,
фотографија пук.Јевр. Бранковића

Сл.2. Пешак народне војске, фотографија П. Јовановића, Историјски музеј Србије

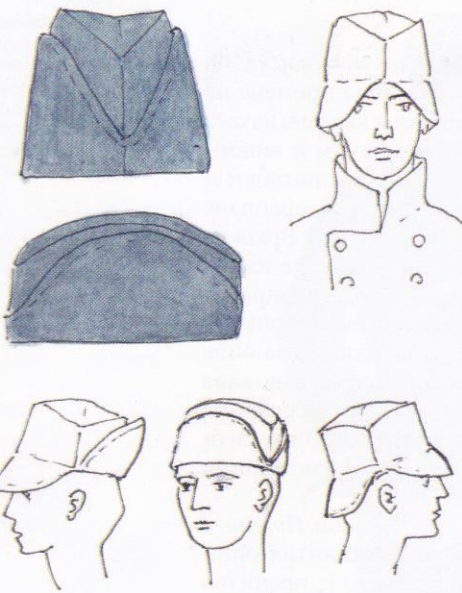

Сл.3. Пешадијски официр стајаће војске у походном оделу према пропису из 1876. године (Гуњић официрски припадао мајору Михаилу Илићу, Историјски музеј Србије)

Сл.4. Гуњић (обична блуза) према пропису из 1870. године, реконструкција Чедомира Васића.

3. јули 1870.

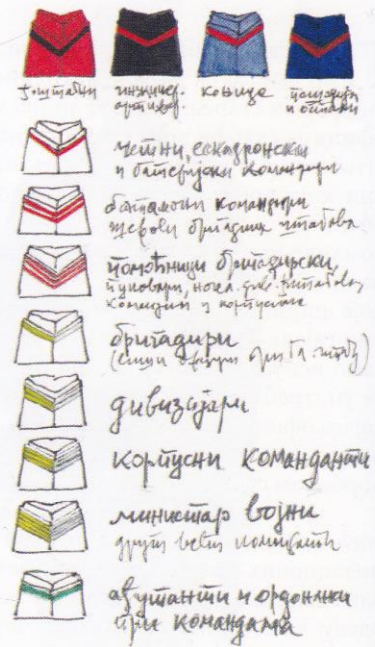

Капа (Француска) шајкашка

5. јуни 1876.

8. мај 1877.

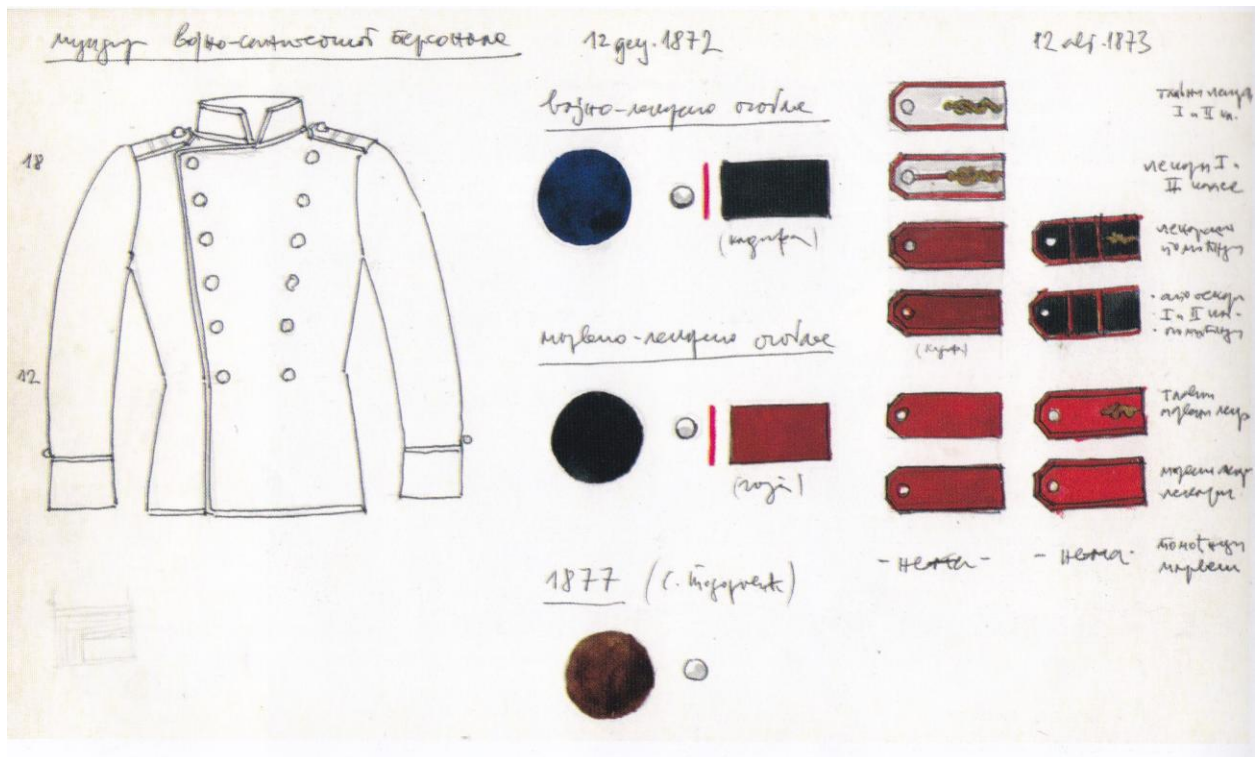
Сл.5.Изглед шајкаче по уредби из 1870. са изменама из 1876. и 1877. године, реконструкција Чедомира Васића.

Сл.6. Ађутанти, мајор у походној и капетан у парадној униформи, реконструкција Чедомира Васића

Сл.7. Димитрије Карацић, мајор народне војске и Јанко Вукомановић, гардијски поднаредник

Сл.8. Мундир војносанитетског персонала од 12.децембра 1872, са изменама од 12.децембра 1873. године, реконструкција Чедомира Васића

Сл.9. Генералски шлем по *Уредби о одећи ђенерала* из 1873. године, Војни музеј, Београд

Сл. 10. Генерал Ранко Алимпић у средњој униформи, Војни музеј, Београд

Сл.11. Пешадијски поручник у парадној униформи из 1882.,
фотографија М. Аранђеловића.

Сл.12. Пешадијски официр трупни ађутант у парадној униформи 1886.

Сл.13. Два редова пешадије у парадној униформи, фотографија Николе Лекића, Историјски музеј Србије

Сл.14. Питомци XX класе Ниже Војне академије, фотографија браће Де Жон, мај 1888. Питомци су обучени у походно одело чији је саставни део и блуза. Једино је надзорни официр у парадном оделу.

Сл.15.Пешак у парадном оделу према пропису из 1896. године, реконструкција

Сл.16. Војник пешадије према пропису из 1908. године, реконструкција

Сл.17. Пешадијски официр у службеној одећи према пропису из 1911. године.

Сл.18. Пешадијски официр стајаће војске у парадном оделу према пропису из 1870. Мундир је припадао кнезу Милану Обреновићу, Историјски музеј Србије

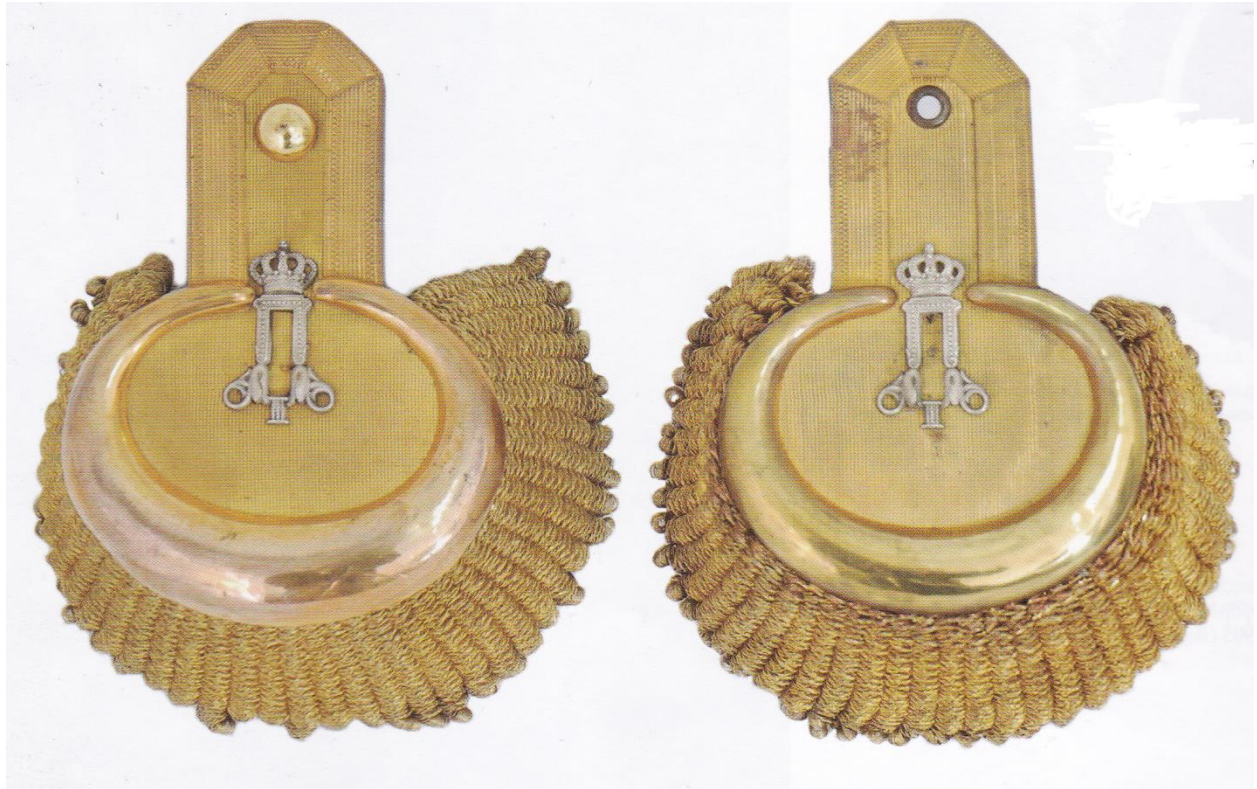
Сл.19.Коњички мајор, краљев ађутант у празничном оделу према пропису из 1900. године

Сл.20. Артиљеријски поручник у службеном оделу према пропису из 1900. године

Сл.21. Генералштабни мајор у парадној униформи према пропису из 1911. године

Сл.22. Генералске еполете краљевог ађутанта Михаила Живковића,
Војни музеј, Београд

Сл.23. Еполетушке које су носили официри и еполетушке – плетенице које су носили
ђенерали и војводе Војске Краљевине Србије

Сл.24. Ђенерал у службеном оделу, после 1886. године.
Мундир и шињел припадали ђенералу Ђури Хорватовићу,
Војни музеј, Београд

Сл.25.Шајкашка капа – шајкача, 1876, Војни музеј, Београд

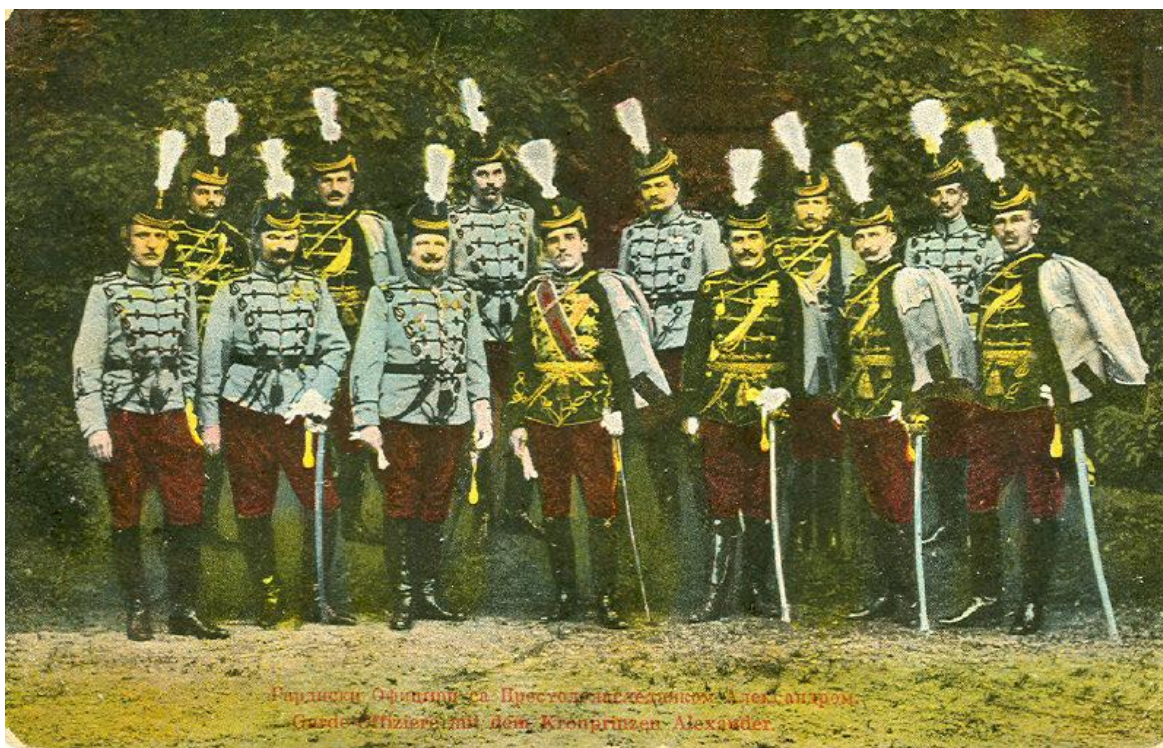
Сл.26. Редов пешадије стајаће војске у походном оделу из 1876. године,
акварел Павла Васића

Сл.27. Редов пешадије народне војске у походном оделу из 1876. године, акварел Павла Васића

Сл.28. Алексеј Васиљев, *Коњички официр и војник из 1912 године*, акварел, 1936 -1941, Војни музеј, Београд.

Сл.29.Престонаследник Александар Карађорђевић са гардијским официрима, разгледница, 1910, Историјски музеј Србије

Коњички гардијски официри препознатљиви су по зеленој атили (душанки) са златним гајтанима док су пешадијски официри носили голубје плаву душанку и црне гајтане. Престонаследник и неколико официра имају пребачену доламицу преко душанке, још један део војног одела који је био карактеристичан за гардисте.

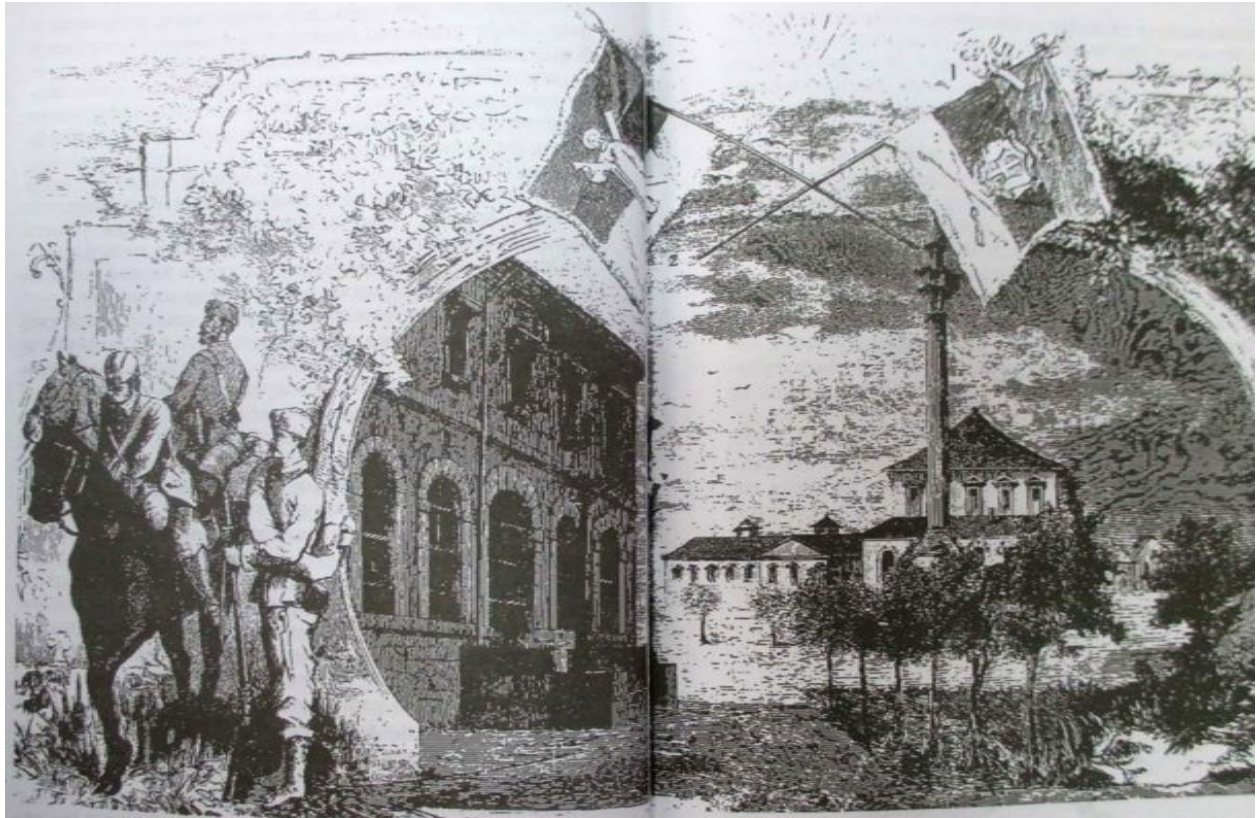

Сл.30.Гардијски потпоручник Никодије Луђевица у празничној униформи 1902, колорисана литографија, Историјски музеј Србије

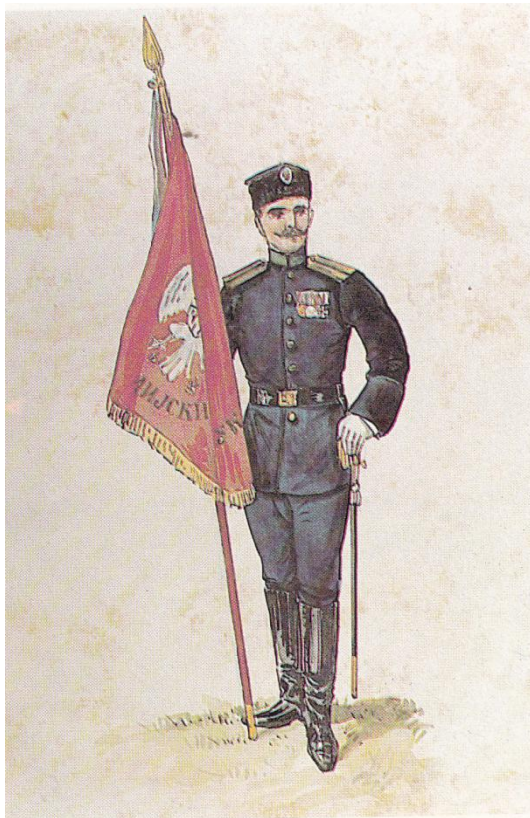
Обична блуза гардиста уведена је 1882. године и називана је миланка по краљу Милану.

Сл.31.Коњаник народне војске у униформи из 1864. године, фотографија
Флоријана Гантенбајна, Историјски музеј Србије

Сл.32. Пешадијска застава српске војске из 1876. године, илустрација преузета из: N. Lazzaro, *La Serbia durante la guerra del 1876: illustrato da 40 incisioni*, Milano 1877, 20,21.

Сл.33. Добра Ђорђевић, *Заставник са пешадијском заставом 1886. године*, акварел, Војни музеј, Београд

Како су Лесковчани дочекали своје ослободиоце пред старом црквом 1877 године

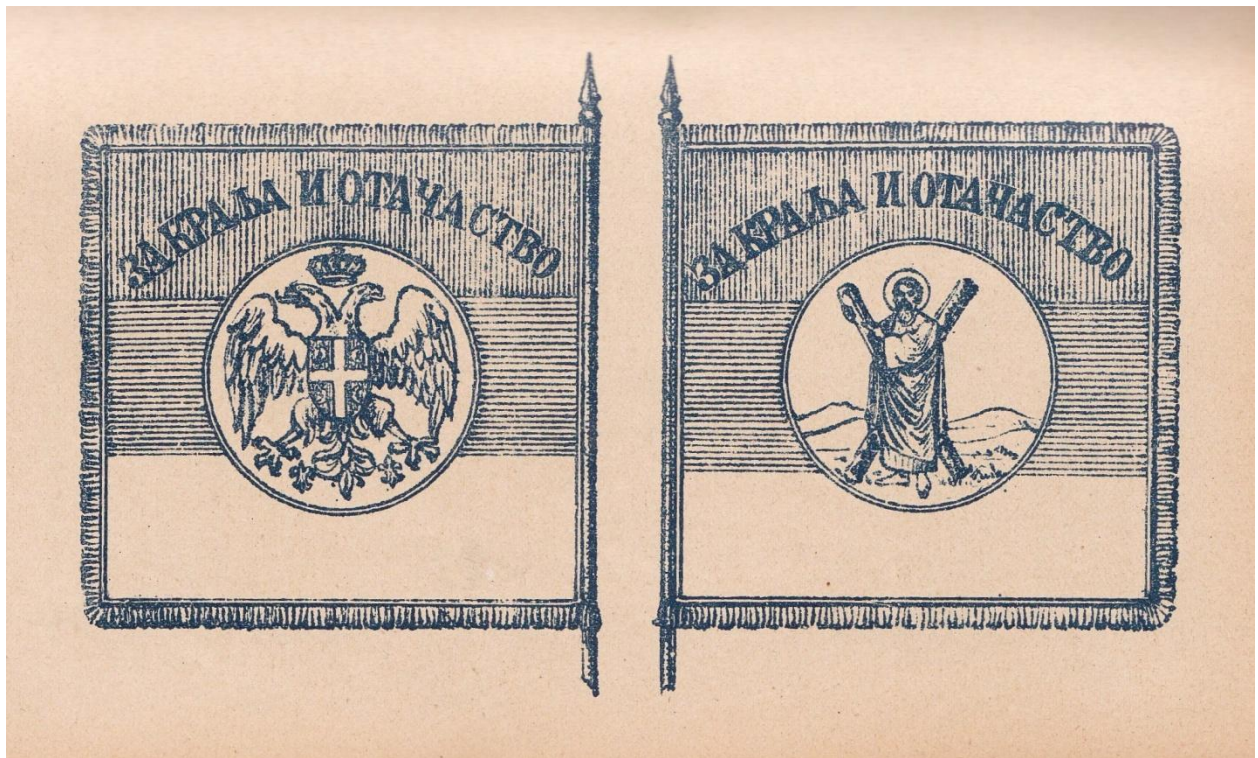
Сл.34. Како су Лесковачани дочекали своје ослободиоце пред старом црквом 1877. године, фотографија

Сл.35.Застава 4.коњичког пука, аверс и реверс, према Уредби о заставама из 1904, Војни музеј, Београд

Сл.36.Застава Гарде, аверс, према Уредби о заставама из 1904., Војни музеј, Београд

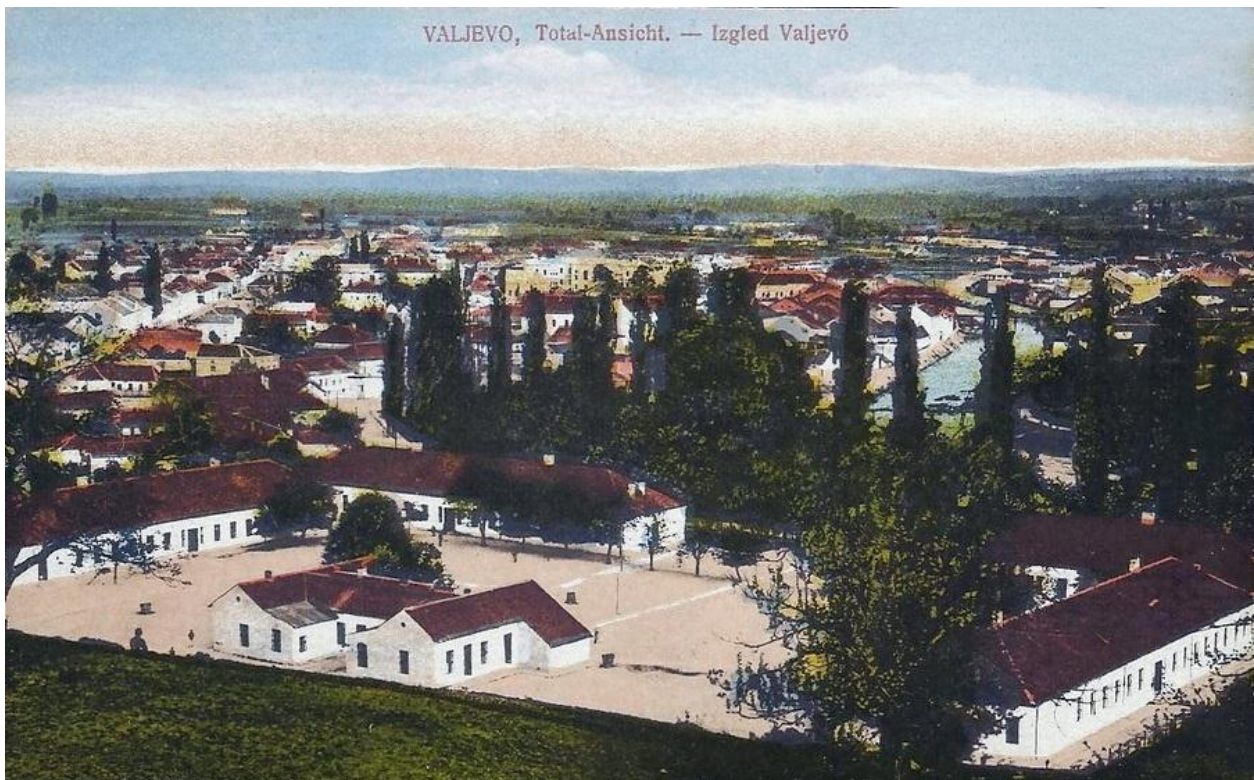
Сл.37. Приказ изгледа аверса и реверса заставе српске војске према *Уредби о заставама* из 1906., илустрација из Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907, 25.

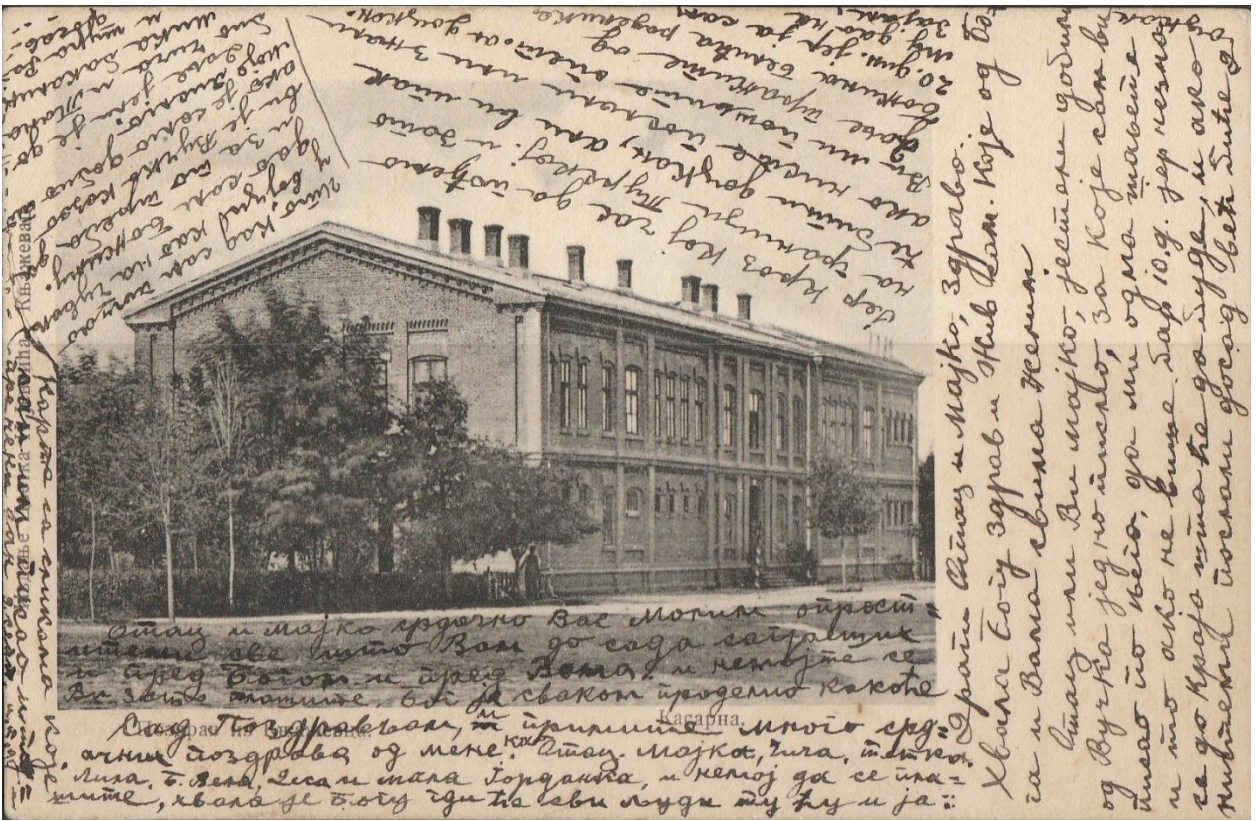
Сл.38. Аверс заставе XVII пешадијског пука, Војни музеј, Београд

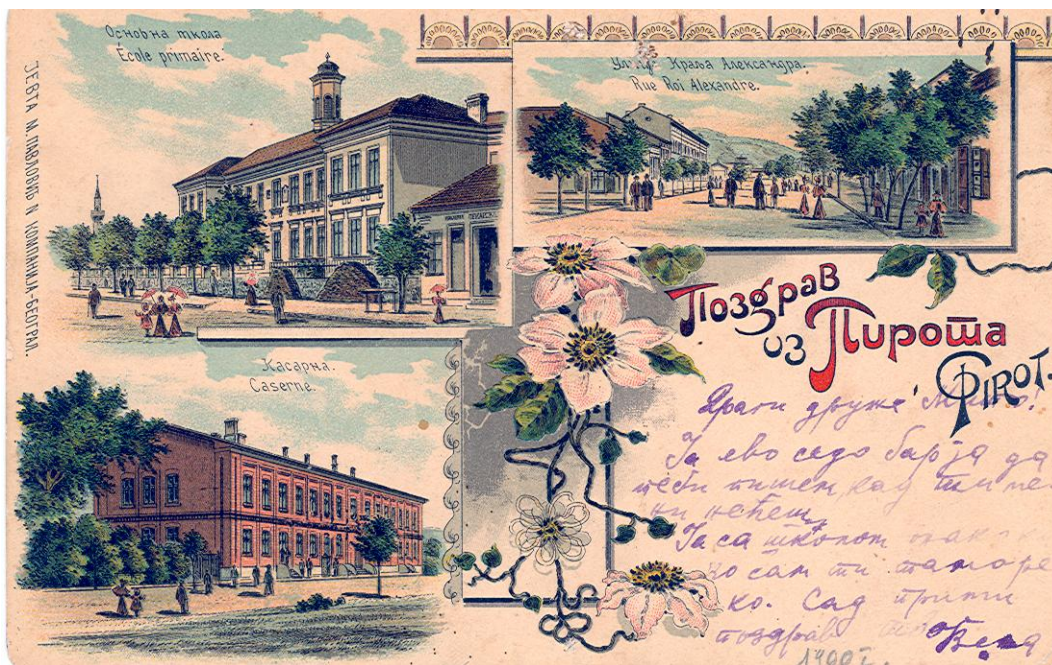
Сл.39. Реверс заставе Моравског дивизијског коњичког пука, Војни музеј, Београд

Сл.40. Касарна XVII пешадијског пука у Ваљеву (1885), разгледница,
Народни музеј Ваљево

Сл.41. Касарна у Књажевцу (1886-1888), разгледница, приватна колекција

Сл.42. Касарна у Пироту (1886-1888), разгледница, Историјски музеј Србије

Сл.43. Историјски архив Пожареваца смештен у један четни павиљон некадашње касарне савремени изглед

Сл. 44. Касарна V пешадијског пука у Крушицима, у Ваљеву, разгледница,
Народна библиотека Србије

Сл. 45. Касарна X пешадисјког пука Таковског у Горњем Милановцу, разгледница,
Народна библиотека Србије

Сл.46. Пешадијска касарна у Зајечару, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл.47. Артиљеријска касарна у Зајечару, разгледница, Историјски музеј Србије

Сл.48. Артиљеријска касарна у Шабцу, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл.49. Гардијска касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл.50. Коњичка касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл. 51. Касарна X пука у Чачку, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл.52. Касарна у Крушевцу, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл. 53. Касарна IV пешадијског пука „Стевана Немање“ у Ужицу (Крчагово),
разгледница, приватно власништво

Сл.55.Артиљеријска касарна у Ваљеву, разгледница, разгледница,
Народни музеј Ваљево

Сл.56. Касарна V коњичког пука у Паланци, разгледница, Народна библиотека Србије

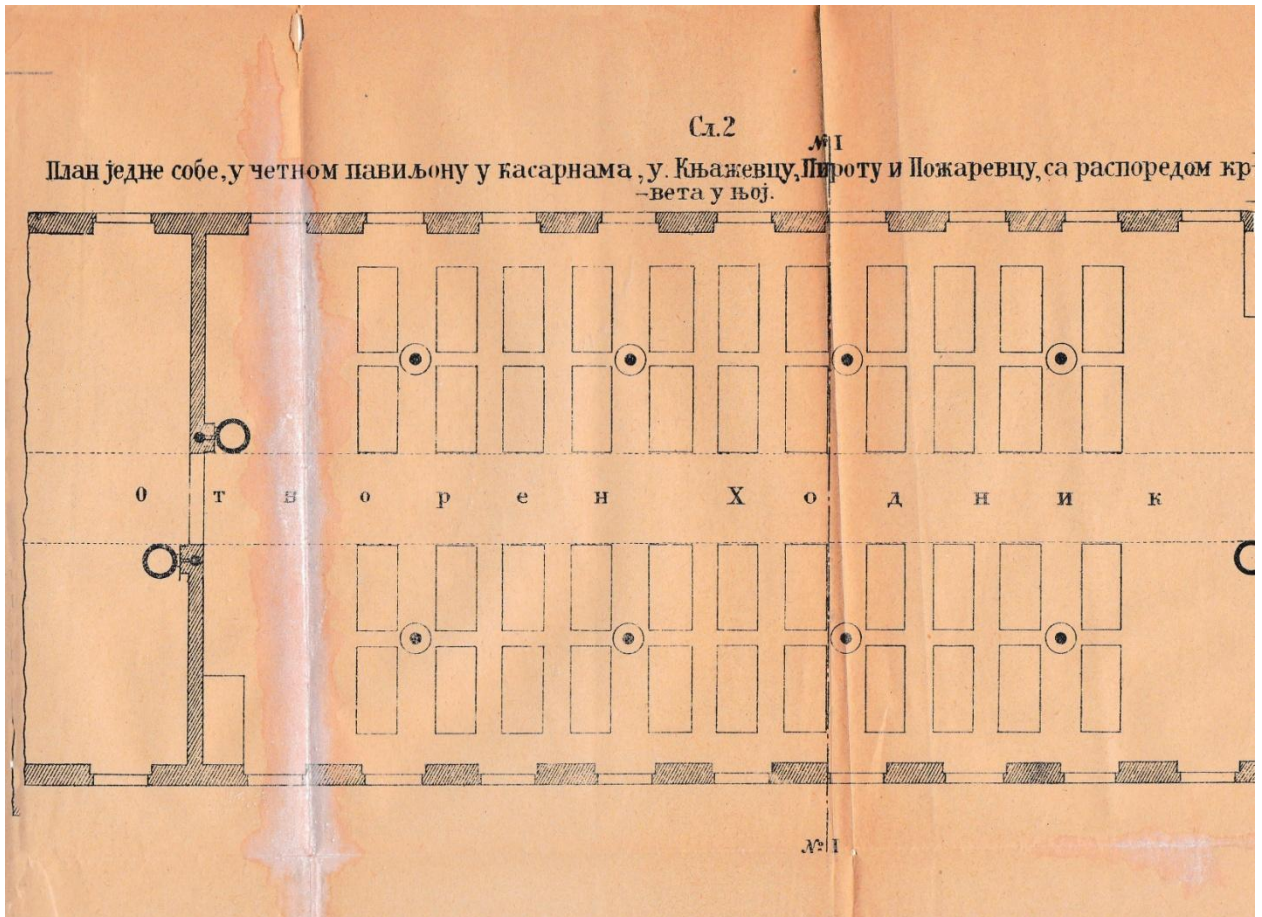

Сл.57. Команда Дринске дивизије у Ваљеву, разгледница, Народна библиотека Србије

На разгледници, пошиљалац је, између осталог, записао :шаљем ти ову слику да је свима показујеш и дичиш се са овим зградама.

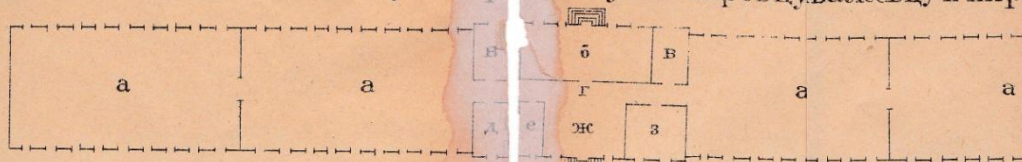
Сл.58.Касарна XVI пешадијског пука у Нишу (1880), разгледница,
Народна библиотека Србије

Сл. 59. План једне собе у четном павиљону у касарнама у Књажевцу, Пироту и Пожаревцу, са распоредом кревета

Сл. 1

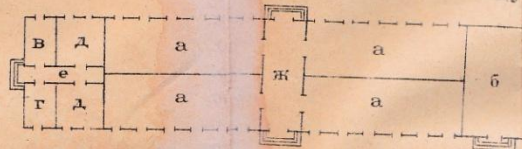
План четног павиљона у касарнама у: Пожаревцу, Књажевцу и Пироту

- а — собе за људе
- б — кухиња
- в — умивалоници
- г — ходници
- д — соба за наредника четног
- е — четног канцеларија
- ж — четног „цајсауз“
- з — четног „цајсауз“

Сл. 3

План четног павиљона у касарнама у: Г. Милановцу и Ваљеву.

- а — собе за људе
- б — школа
- в — четног канцеларија
- г — соба за наредника
- д — „цајсаузи“
- е — ходник
- ж — ходник

Сл. 60. План четног павиљона, поређење касарни у Књажевцу, Пироту и Пожаревцу са онима у Горњем Милановцу, Пожеги и Ваљеву

Зграда Артиљеријске Школе

Сл. 61. Зграда Артиљеријске школе, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 355.

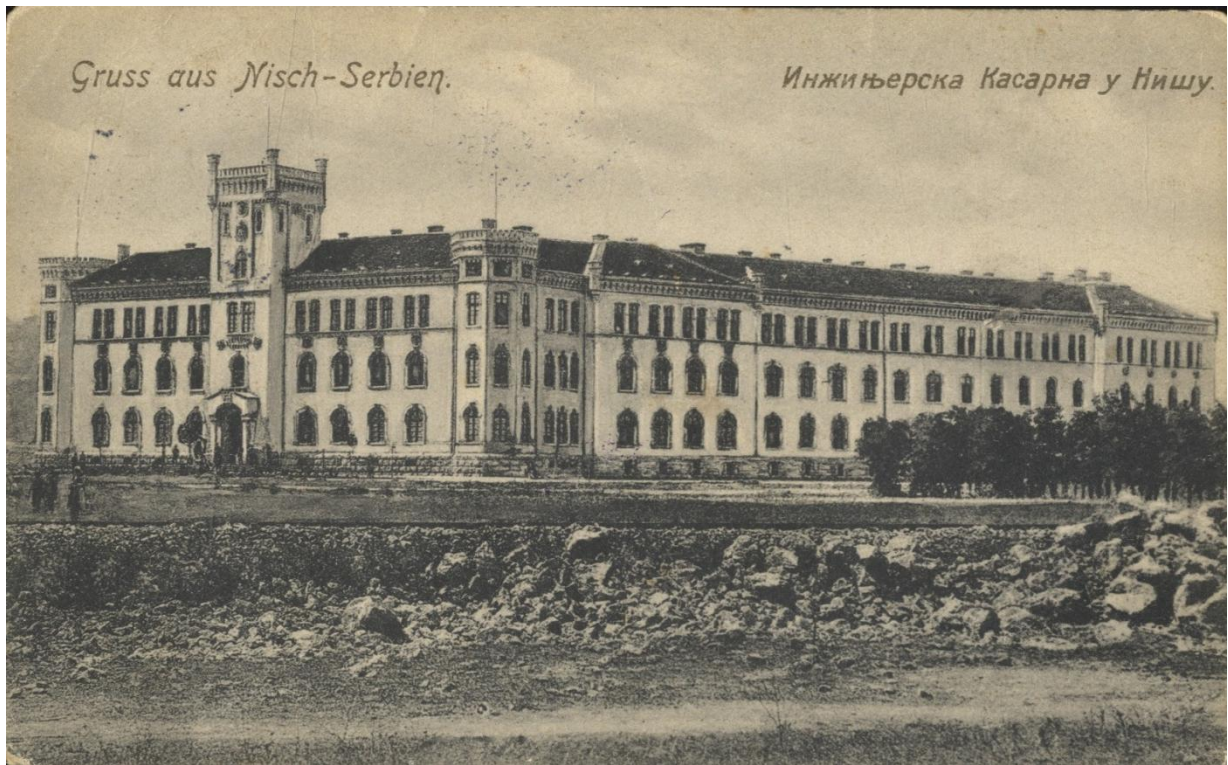
Стара зграда Војне Академије

Сл. 62. Стара зграда Војне Акадмије *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 359.

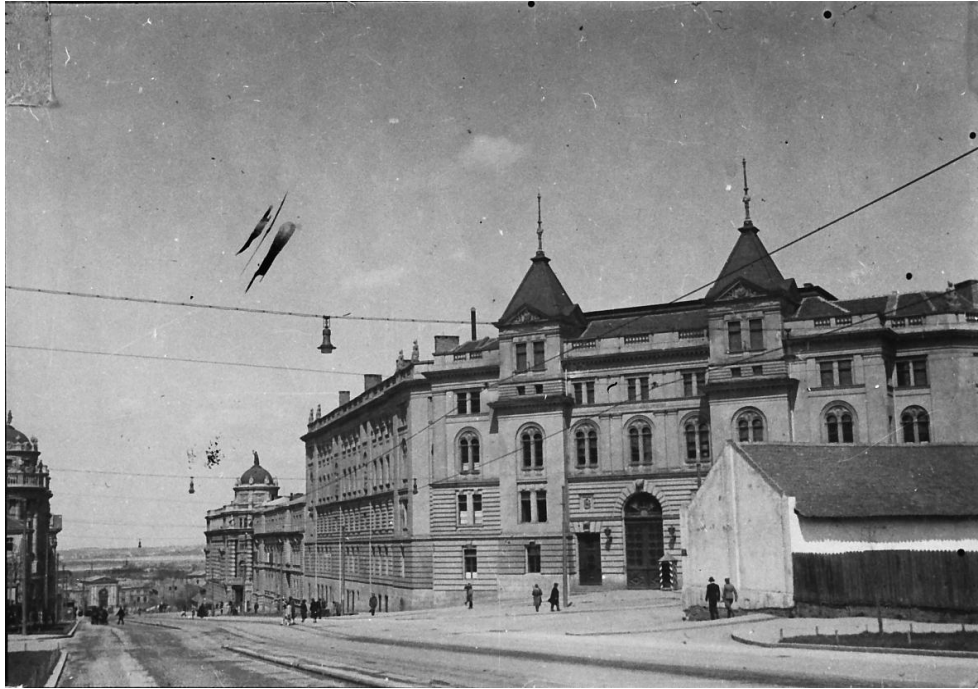

Нова зграда Војне Академије

Сл. 63. *Нова зграда Војне Академије, Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 359.

Сл.64. Инжињерска касарна у Нишу, разгледница, Народна библиотека Србије

Сл.65.Зграда Касарне VII пешадијског пука (изграђене почетком 20.века) и барака коњичког пука, фотографија из 1929. године

Сл.66. Рушење зграда коњичке касарне (подигнутих средином 19.века) које су биле на простору данашњег парка Мањеж, фотографија из 1930. године

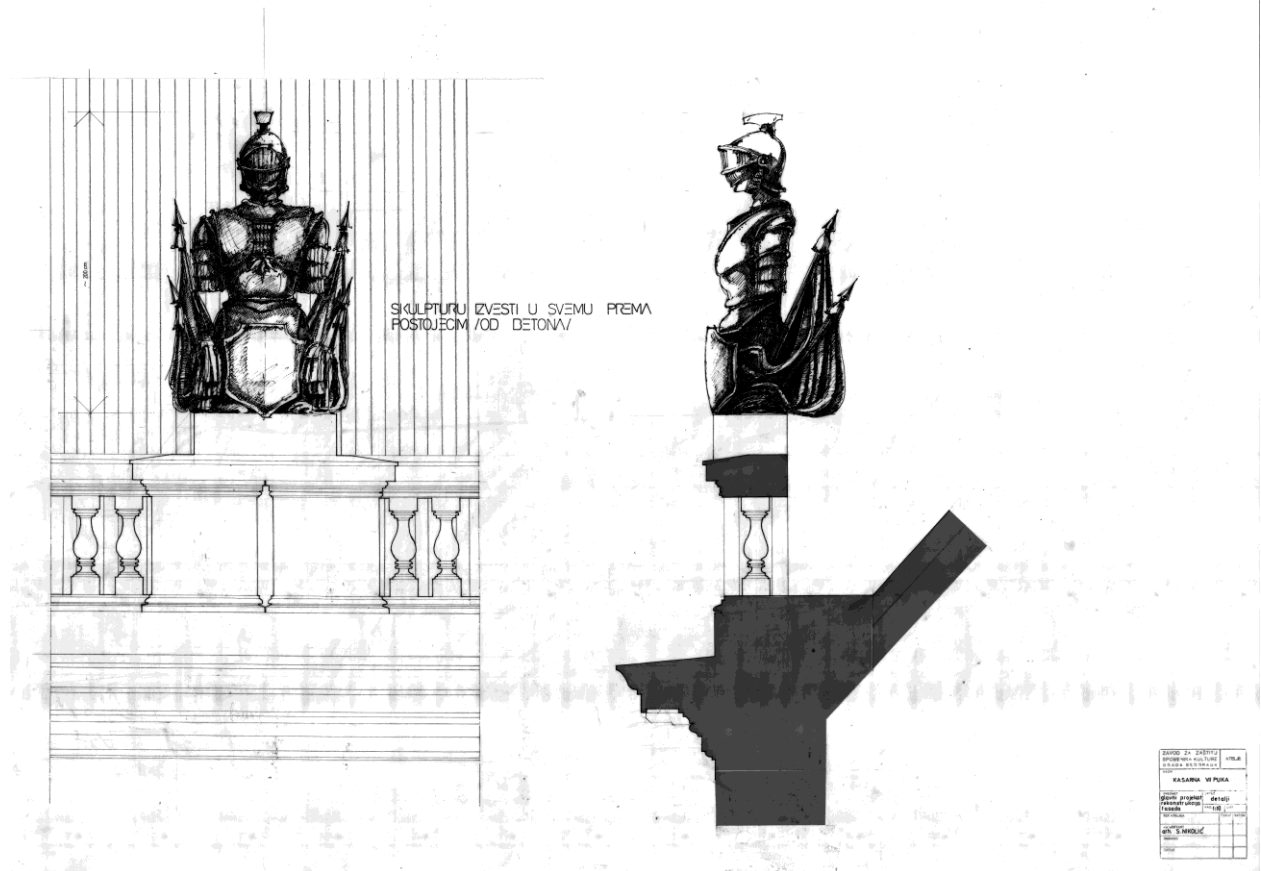

Сл.67. Зграда Министарства војног Краљевине Србије

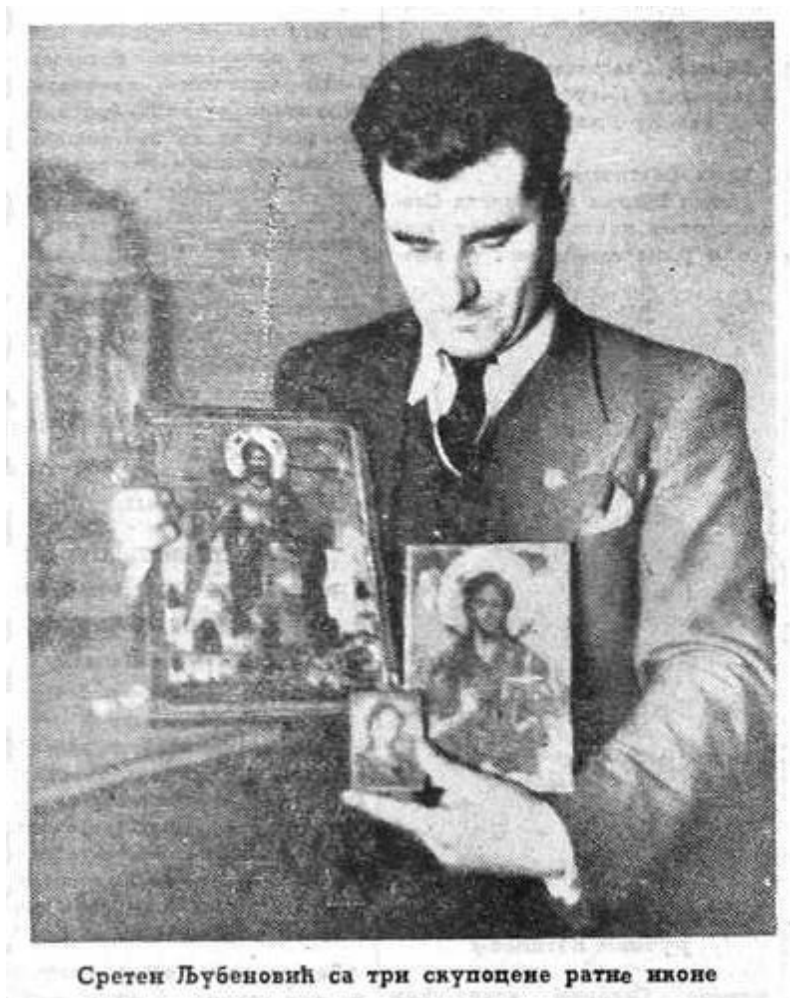

Сл.68. Официрски дом, Београд, разгледница, приватно власништво

DETALJ SKULPTURE NA ATICI B 1:10

Сл.69. Официрски дом, Београд, пројекат реконструкције фасада (1979), детаљ,
Завод за заштиту споменика културе града Београда, СК188

Сл.70. Три иконе из балканских ратова, фотографија,
Време, Бр. 6578, 19. мај 1940, 12.

Сл.71. Златна медаља за храброст „Милош Обилић“, Војни музеј, Београд

Сл.72. Споменица на рат 1885-1886, Војни музеј, Београд

Сл.73. Споменица на рат 1913, Војни музеј, Београд

Сл.74. Подофицирска коњичка школа 1899. године, фотографија, Војни музеј у Београду

Сл.75. Прослава педесетогодишњице Војне академије у Београду 1900. године

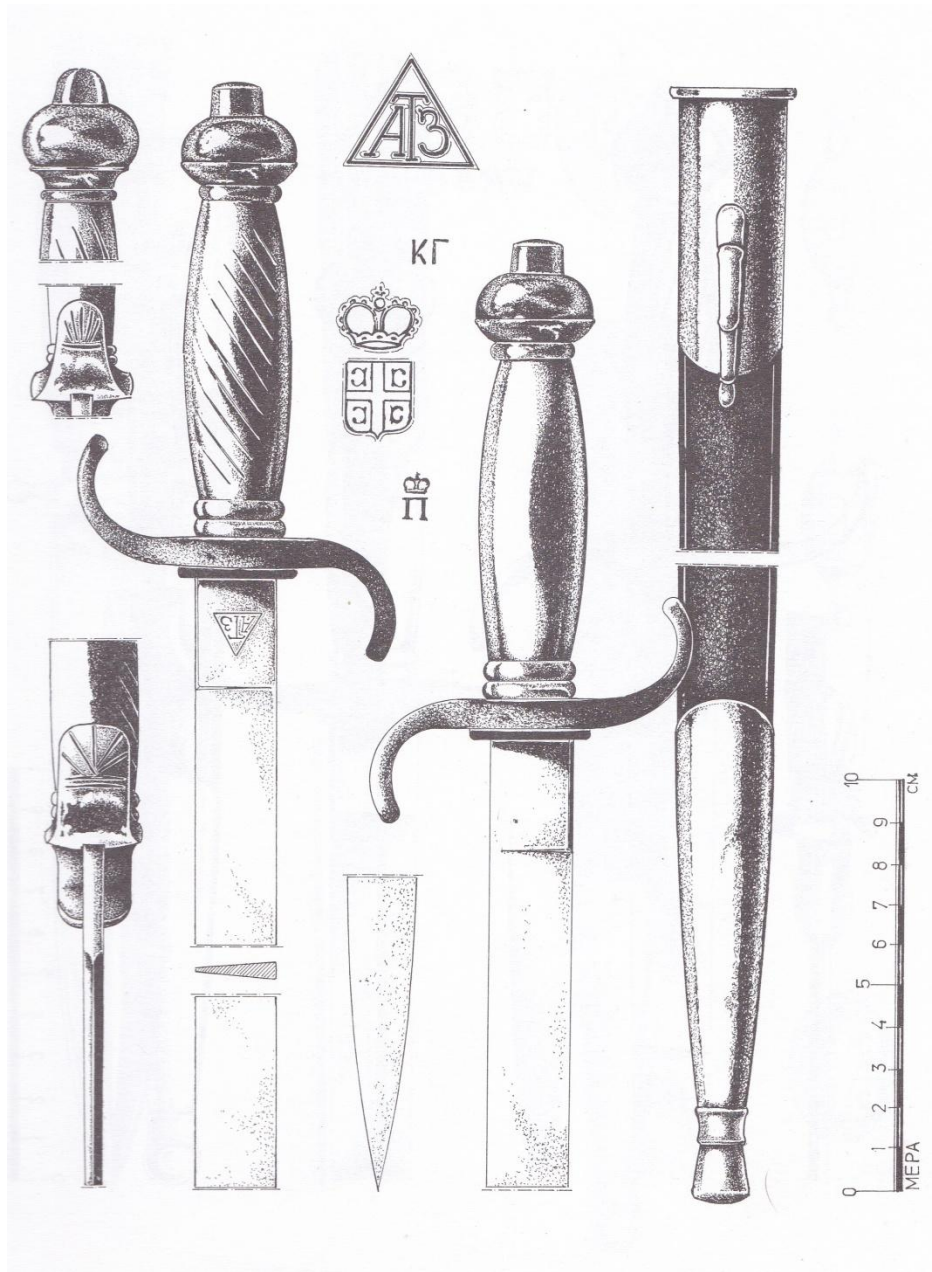

Успомена на крунисање Њ. В. Краља Петра I

Сл. 76. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904, фотографија, Војни музеј, Београд

Сл.77. Албум – поклон официрског кора кнезу Милану Обреновићу (1872),
корице, Војни музеј, Београд

Сл.78.Питомачка шпада М1875, илустрација Г. Тотића

Сл.79.Католикон манастира Св. Петке Иверице у Сићевачкој клисури, савремени изглед

Сл.80. Деца око војника гуслара, фотографија, Војни музеј, Београд

114

ИЛИЈА БИРЧАНИН ПРЕДАЈЕ ПОРЕЗУ МЕХМЕД-АГИ ФОЧИЋУ

У прошлој свесци донели смо слику Илије Бирчанина „обор-кнеза испод Медведника,“ а сад доносимо слику како предаје порезу, сакушљену од српске раје, Мехмед-аги Фочићу, дахији и једном од највећих зулумћара. Тај исти Фочић га је и погубио после, бојећи се народног устанка, а нарочито Илије, који је био од велика ушлива, врло јуначан, и на чију би једну једину реч раја скочила на оружје. Висок и поносит имао је велике бркове, које је често за уши задевао. Таког га видимо и на овој слици. Доносећи и предавајући порезу поздрављао је дахију да сиротиња више давати не може. Фочић, у народној песми, вели:

„Када нама порезу донесе
 „Под оружјем на диван изађе,
 „Десну руку на јатаган метне,
 „А лијевом порезу додаје:
 „„Мехмед ага ето ти порезе,
 „„Сиротиња те је поздравила

„„Више теби давати не море.“
 „Ја порезу започнем бројати,
 „А он на ме очима стријеља:

ИЛИЈА БИРЧАНИН ПРЕДАЈЕ ПОРЕЗУ МЕХМЕД-АГИ ФОЧИЋУ.

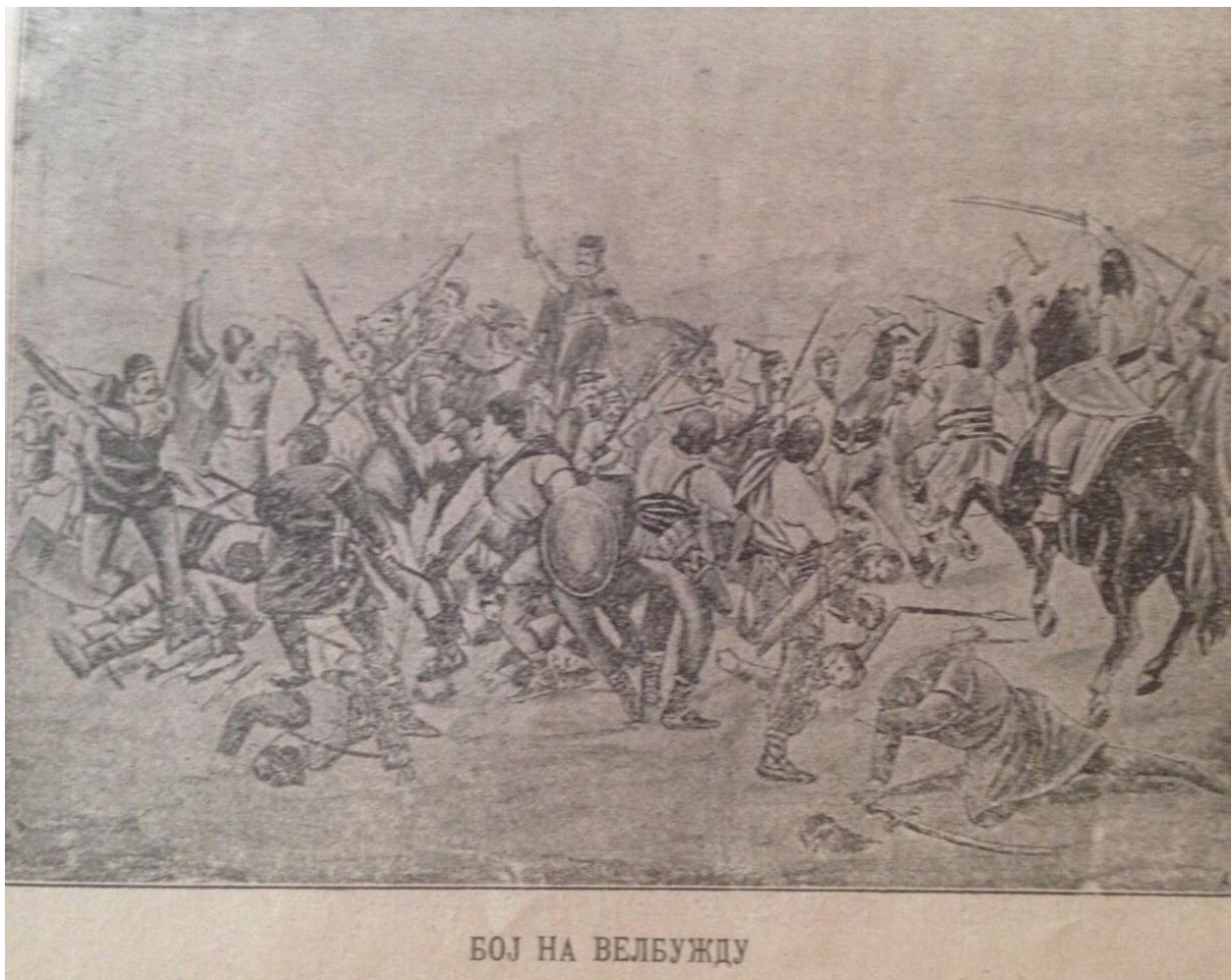
„„Мехмед-ага зар ћеш је бројати,
 „„Та ја сам је једном избројао.““

8*

Сл.81. „Илија Бирчанин предаје порезу Мехмед-аги Фочићу“ са репродукцијом дела Павла Симића, „Илија Бирчанин предаје порезу Мехмед-аги Фочићу“, *Узданица*, 28. фебруар 1902, 114.

Сл.82. Д. Ш., „Крунисање краља Душана Силног за цара у Скопљу“, *Узданица*, 30. јун 1901.

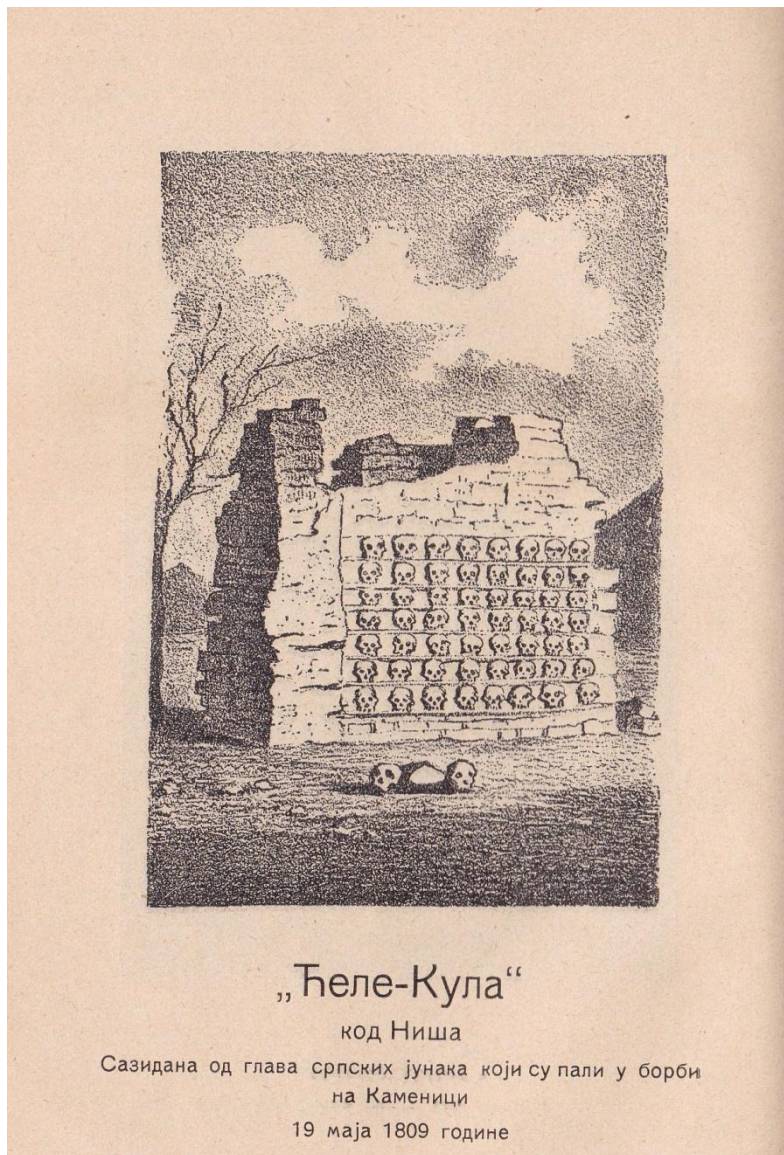
Сл.83. Д. Ш., „Бој на Велбужду“, *Узданица*, 30. јун 1901.

Сл.84. Д. Ш., „Српски војник-некад“, *Узданица*, 30. јун 1901.

Сл.85. „Битка Суводолска“, илустрација,
М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

Сл. 86. „Ђеле- кула код Ниша“ репродукција цртежа С. Тодоровића,
Драг. Ј. Андоновић, Коњичка служба, Београд 1907, 12.

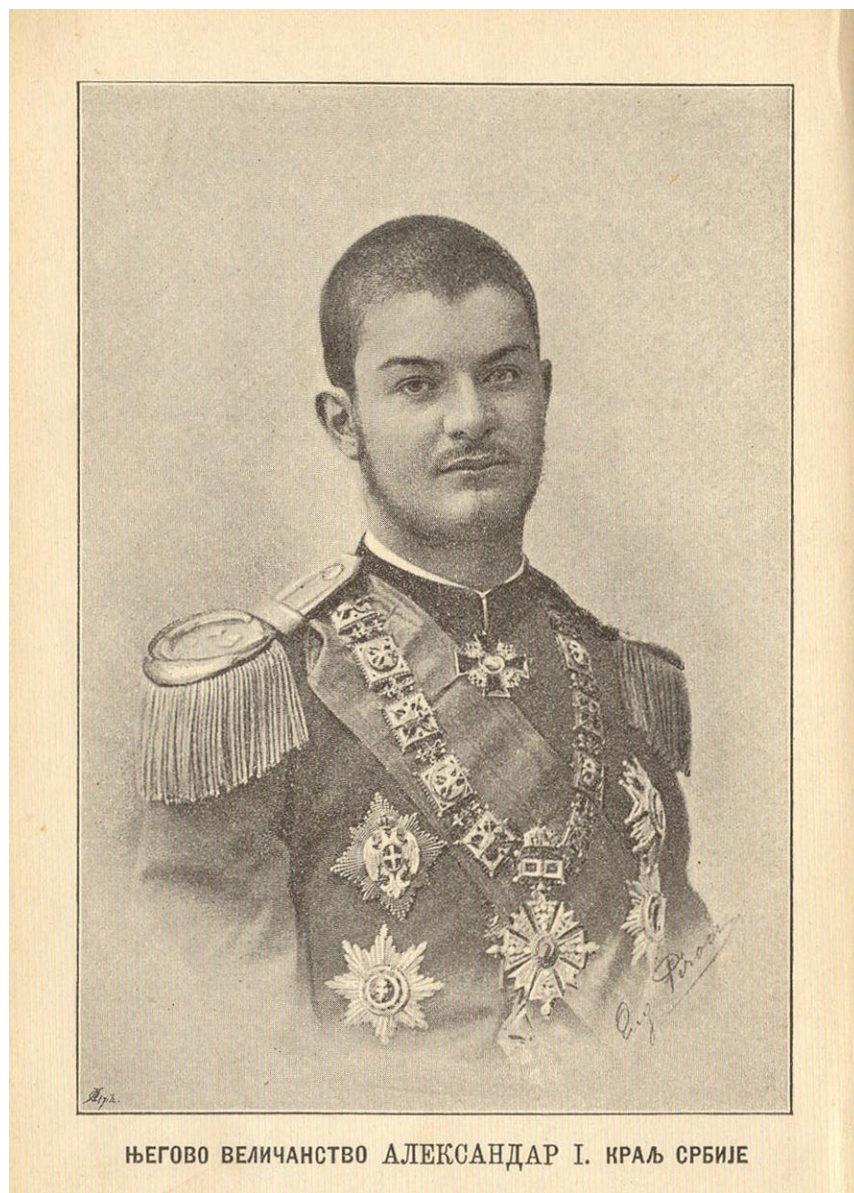
Сл.87. Портрет краљ Петра I Карађорђевића, литографија према делу Влахе Буковца, почетак 20.века

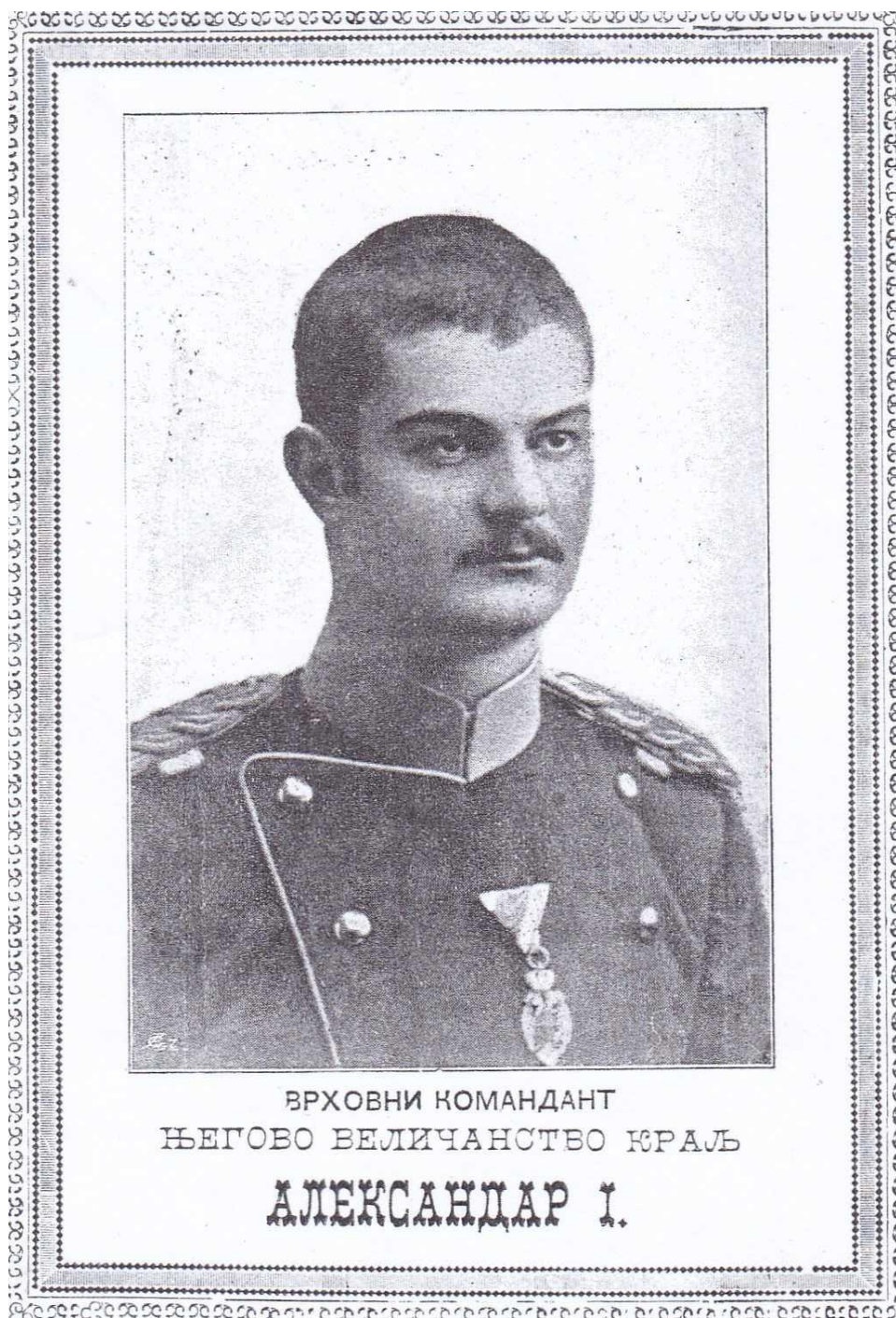
Снимак г. капетана Љубе Недељковића

Краљевић Ђорђе са официрима ваљевскога гарнизона
на слави свога пука

Сл.88. Краљевић Ђорђе са официрима ваљевског гарнизона на слави свога пука, снимак капетана Љубе Недељковића, Недеља, Год. Ш, Бр. 1, 3. јануара 1910, 12

Сл. 89. „Његово Величанство Александар I. Краљ Србије“, снимак Еугена Пируа, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

Сл.90. „Врховни командант Његово Величанство Краљ Александар I“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1896, 1897.

Сл. 91. Краљ Александар и краљица Драга Обреновић,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1901.

I ПРИМЕРАК

ЊЕНО ВЕЛИЧАНСТВО
КРАЉИЦА ДРАГА

Сл.92 „Њено Величанство Краљица Драга“, Узданица, Св.1, 1901.

Сл.93. „Његово Величанство Краљ Петар I.“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911

Сл.94. „Његово Краљевско Височанство Престолонаследник Александар“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

Сл.95. „Врховни Вожд Кара-Борје Петровић“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

Сл.96. „Његово Величанство Краљ Александар I“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.97. „Његово Величанство Краљ Милан армијски ђенерал, командант активне војске“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

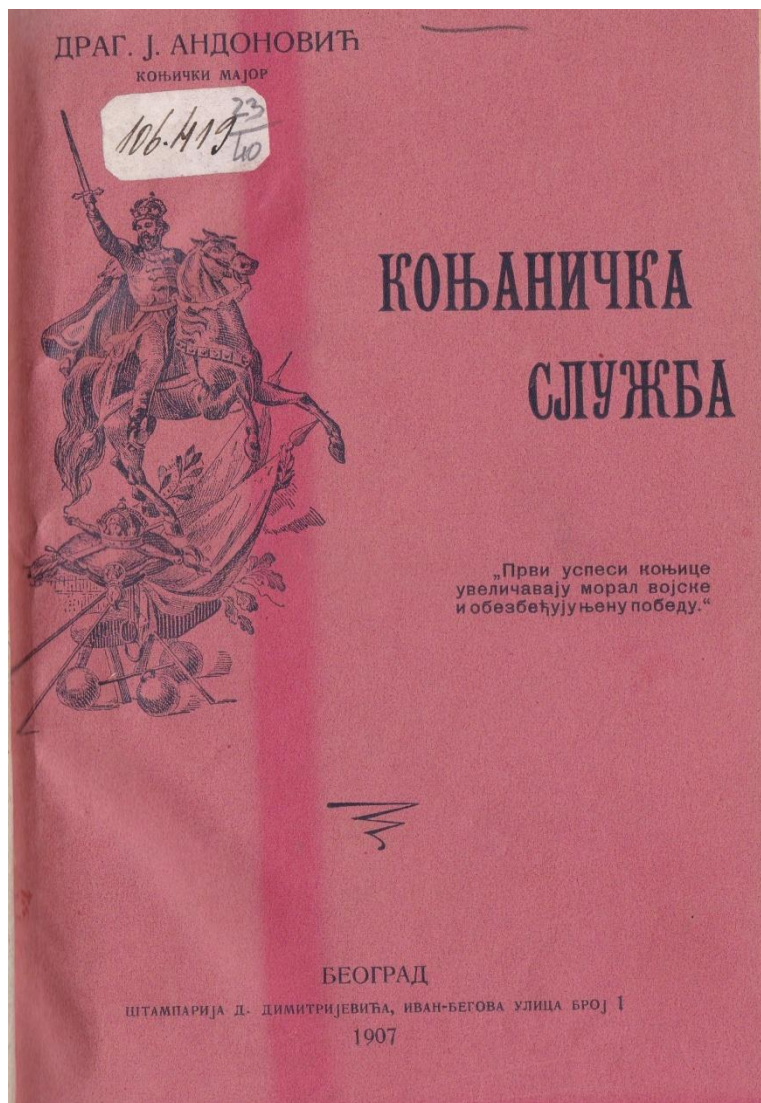
Књаз Милош Велики

Сл.98. „Књаз Милош Велики“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Ќњаз Михаило

Сл.99. „Ќњаз Михаило“, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900.

Сл.100. Коњанички портрет цара Душана, насловна страница, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Врховни заповедник српске војске
Његово Величанство Краљ
ПЕТАР I

Вожд Карађорђе Петровић
Вођа првога устанка 1804. године
у Орашцу

Сл.101. „Врховни заповедник српске војске Његово Величанство Краљ Петар I“ и „Вожд Карађорђе Петровић Вођа првог устанка 1804. године у Орашцу“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Милош Обреновић — Велики
Вођа другога устанка 1815 године на Цвети
у Такову

Сл.102. „Милош Обреновић - Велики Вођа другог устанка 1815 године на Цвети у Такову“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Сл.103. „Врховни заповедник војске Његово Величанство Краљ Србије Петар I“, П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907.

Сл.104. „Краљевско Височанство Престононаследник Ђорђе“, П. Бојовић, *Васпитање војника*, Београд 1907.

Сл.105. „Његово Величанство Краљ Милан рођен 1856 -1901“, *Узданица*, Св. 2, 1901.

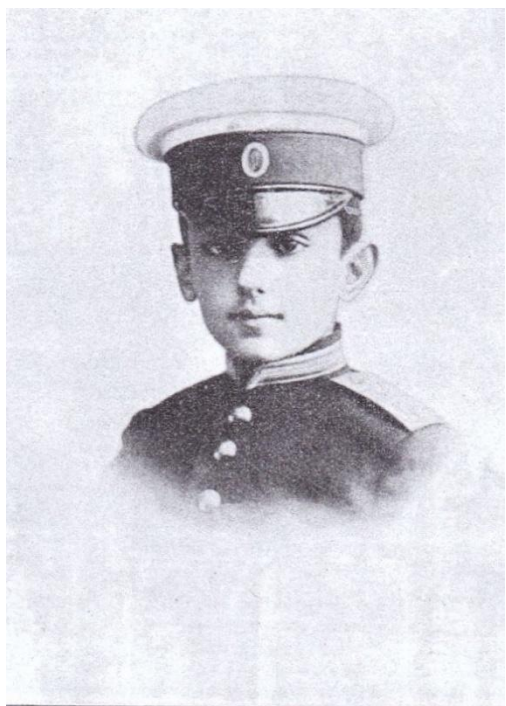
Сл.106. „Никола Луњевица“, *Узданица*, Св. 3, 1902.

ЊЕГОВО ВЕЛИЧАНСТВО КРАЉ ПЕТАР I. КАРАЂОРЂЕВИЋ III.

ПРИНЦЕЗА ЈЕЛЕНА.

ПРЕСТОНИ НАСЛЕДНИК ЂОРЂЕ.

КРАЉЕВИЋ АЛЕКСАНДАР.

Сл.107. Краљ Петар I Карађорђевић, принцеза Јелена, престолонаследник Ђорђе, краљевић Александар, *Узданица*, Св. 6, 1903.

1 ПРИМЕРАК

УЗДАНИЦА

ИЛУСТРОВАНИ ВОЈНИЧКИ ЛИСТ
ЗА ПОУКУ, НЕГОВАЊЕ ВОЈНИЧКИХ ВРЛИНА И ВИТЕШКУ ЗАБАВУ

ГОДИНА X.

ЈАНУАР, 1910.

СВЕСКА I.

Издаје месечно једанпут. Цена 5-00 дин. год. или 0-50 дин. месечно.

Његово Величанство Краљ
у свом кабинету за рад

Узданица

1

Сл.108. „Његово Величанство Краљ у свом кабинету за рад“, *Узданица*, Св.1, 1910.

Сл.109. „Његово Величанство Краљ Петар I“, *Узданица*, Св. 6, 1911.

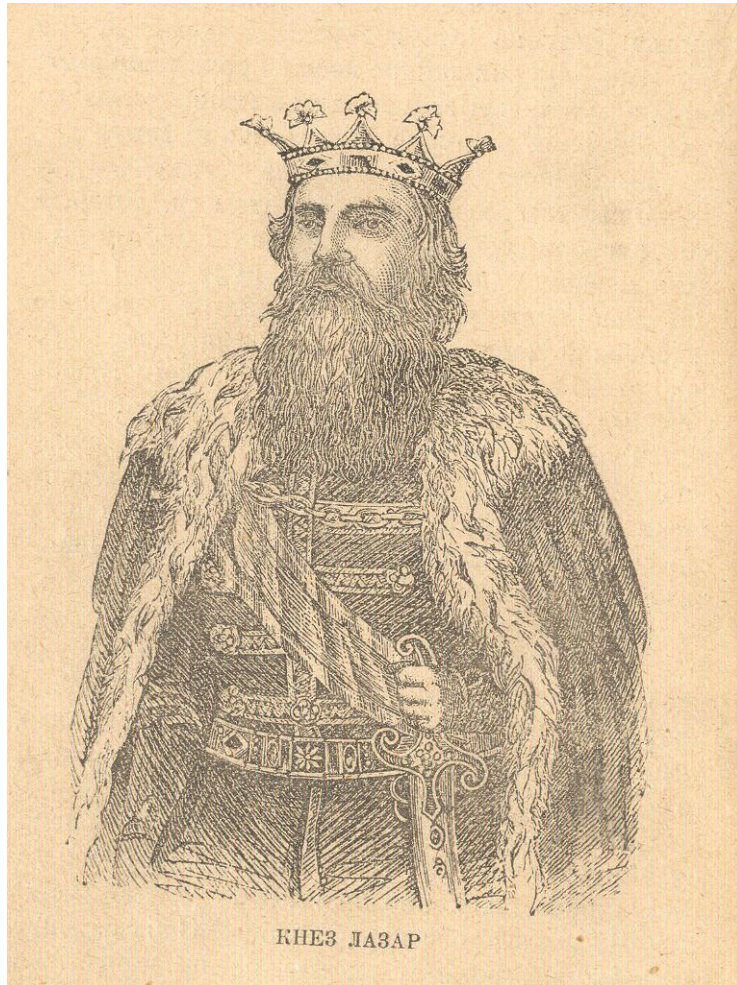

Сл.110. „Цар Душан Силни“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

ЦАР УРОШ

Сл.111. „Цар Урош“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

КНЕЗ ЛАЗАР

Сл.112. „Кнез Лазар“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

ВЕЧЕРА У ОЧИ ВИДОВ-ДАНА

Сл.113 „Вечера у очи Видов-дана“, *Узданица*, 28.фeбруара 1901.

ПОД ШАТОРОМ МИЛОШ ОБИЛИЋ РАСПОРИО МУРАТА
на престоу царском; — синови цареви: Бајазит и Јагуп урпастили се, исто тако Шеик-ул Ислам и царев Имам. Остала свита
царева, поплашена, нагла куд који.

Сл.114. „Под шатором Милош Обилић распорио Мурата”, *Узданица*,
28.фeбруара 1901.

СРБИ УДАРИЛИ НА ТУРКЕ НА КОСОВУ.

Пред војском цар Лазар, а до њега Бошко Југовић е креташем барјаком, и до њега Југ Богдан а ода свуд у околу Југовићи и остала војска.

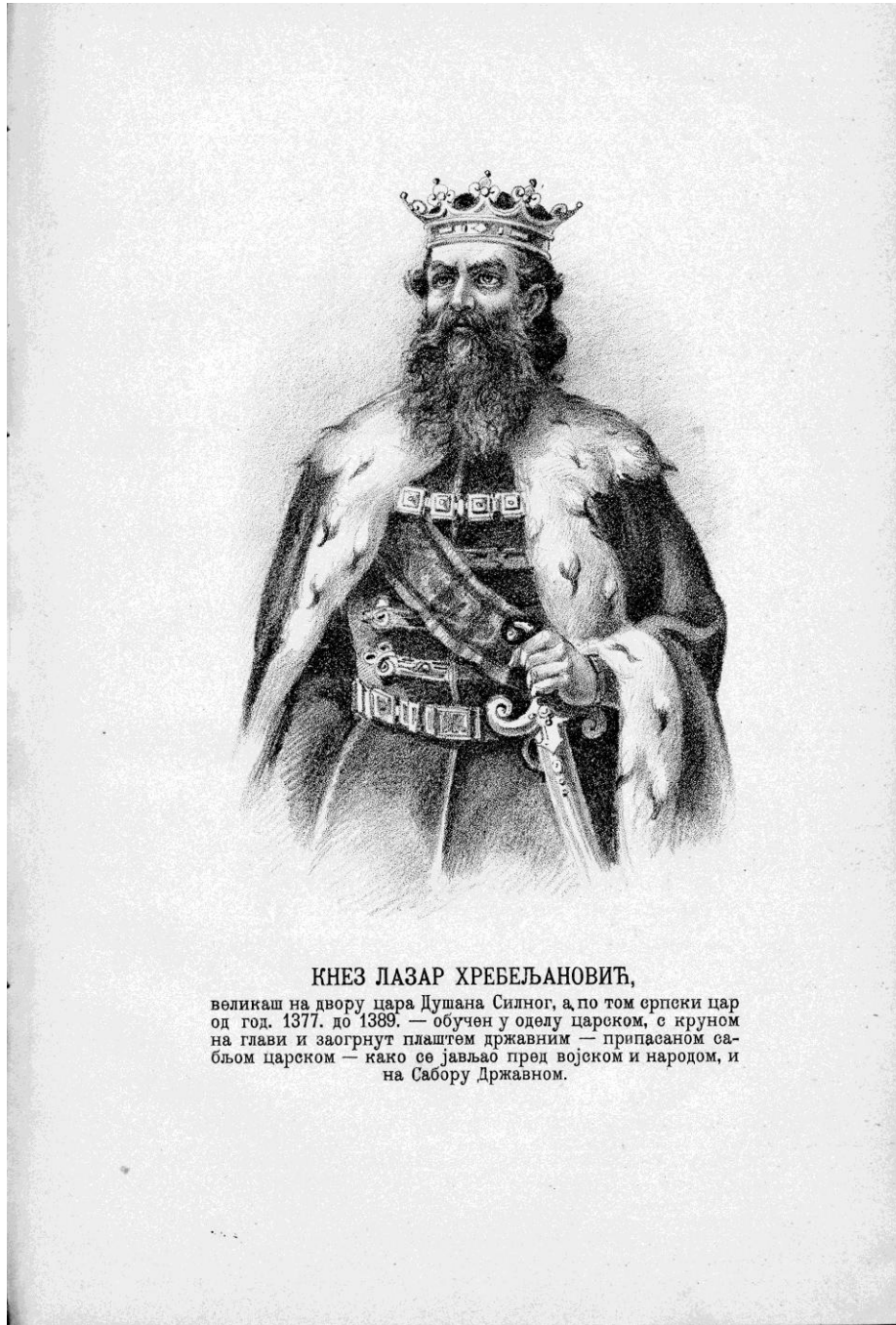
Сл.115. „Срби ударили на Турке на Косову”, *Узданица*, 28.февруара 1901.

НАЈСТРАШНИЈИ ЧАС БИТКЕ КОСОВСКЕ.

Под царем Лазарем коњ пао. Око цара је забуна али још Срби јуначки се бију.

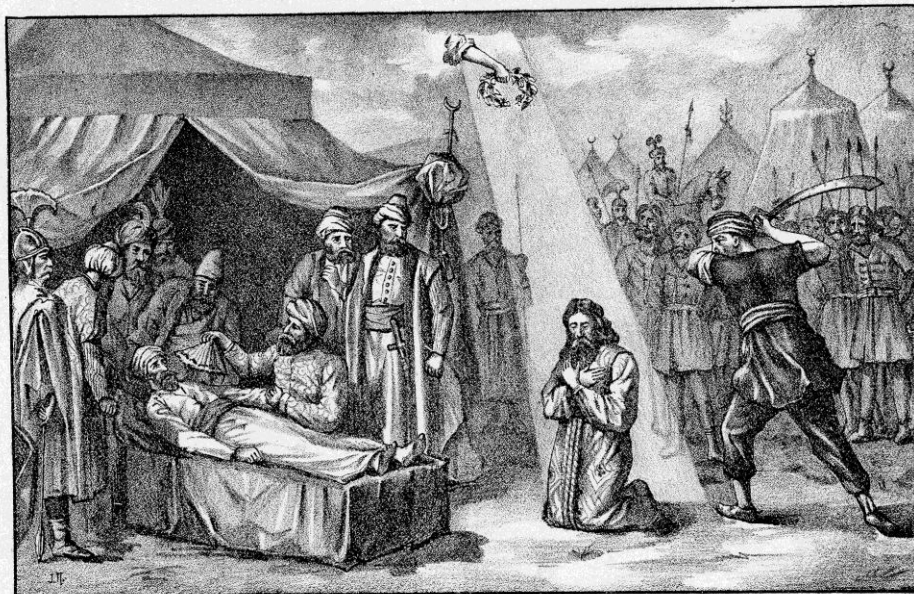
Сл.116. „Најстрашнији час битке Косовске”, *Узданица*, 28.фебруара 1901.

КНЕЗ ЛАЗАР ХРЕБЕЉАНОВИЋ,

великаш на двору цара Душана Силног, а по том српски цар од год. 1377. до 1389. — обучен у оделу царском, с круном на глави и заогрнут плаштем државним — припасаном сабљом царском — како се јављао пред војском и народом, и на Сабору Државном.

Сл.117. „Кнез Лазар Хребелјановић ”, *Узданица*, 28.февруара 1901.

ПРЕД ОТВОРЕНИМ ШАТОРОМ МУРАТОВИМ.

Мурат на смрти, изнели га на постељи, пре смрти да види погибију цара Лазара, Милош Обилића и осталих, у битци заробљених војвода.— Цар Лазар гологлав у царекој златотканој одећи, клекао а целат замахнуо да му главу одсече.— Из облака светитељска рука спушта на цара венац мученички.— Свете мошти цар Лазара почивају данас у ћивоту у манастиру Раваници у Срему.

Сл.118. „Пред отвореним шатором Муратовим”, *Узданица*, 28. фебруар 1901.

МИЛОШ ОБИЛИЋ,

зет цара Лазара, у војводском оделу ратном: у панциру и с голем сабљом
у десници, са шлемом на глави, и на том са обиљежјем војводским: са
три бисер-пера и орлом крилатим.

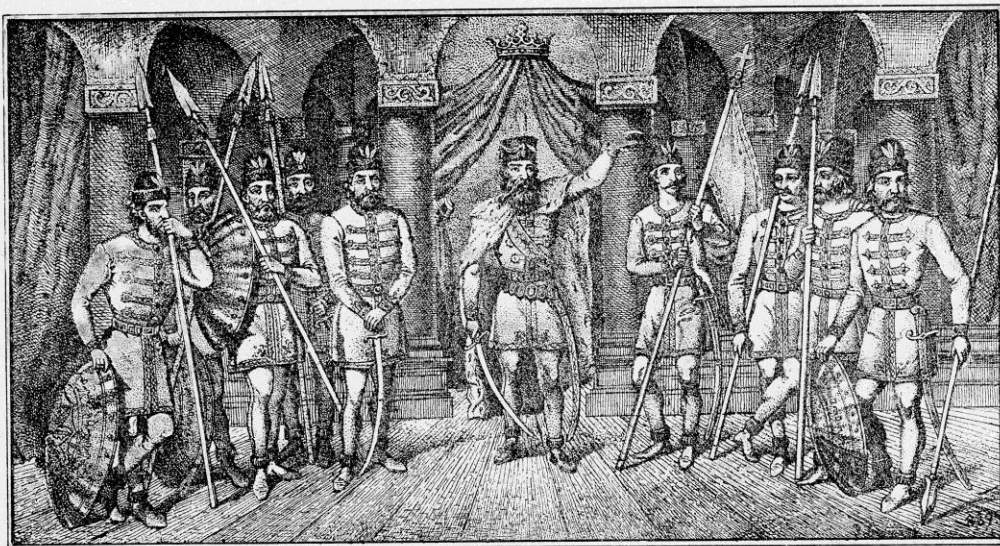
Сл.119. „Милош Обилић”, *Узданица*, 31.март 1901.

НА КОСОВУ, У ТАБОРУ ТУРСКОМ,

пред шатором цара Мурата паша телохранитељ царев и око њега стража царева, пред којом оружје положише Милош, Милан и Иван. — Милош ушао цару под чадор. — Милан држи коња свога и Милошева, Иван сам својега. — Чуде се Турци зорним јунацима.

Сл.120. „На Косову, у табару турском”, *Узданица*, 31.март 1901.

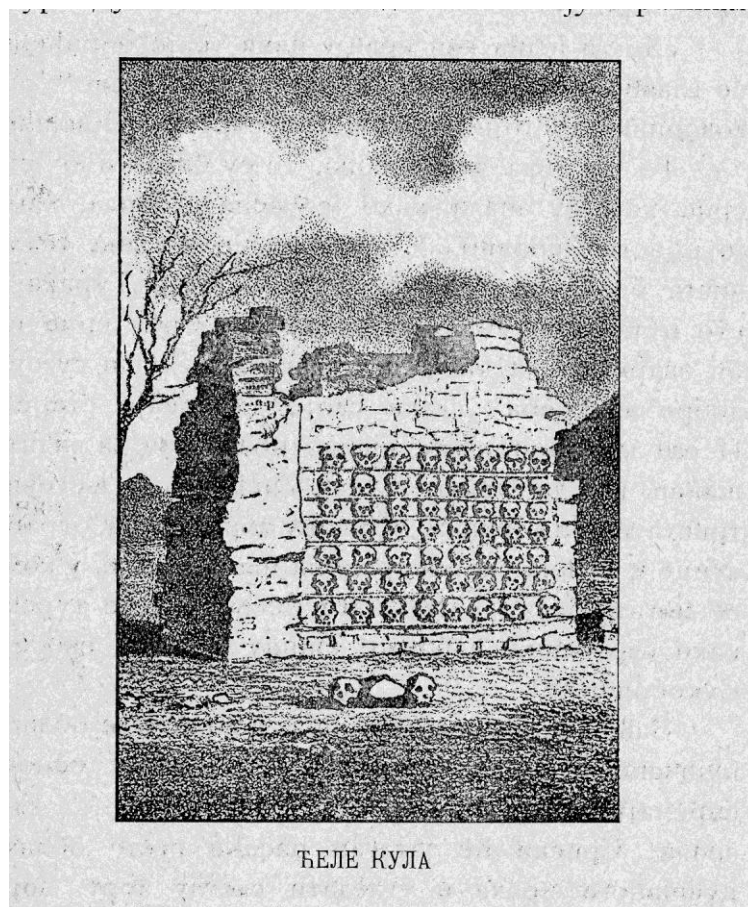
СТАРИ ЈУГ БОГДАН, СА СВОЈИХ ДЕВЕТ ТИЋА, ДЕВЕТ ЈУГОВИЋА.

Сл.121. „Стари Југ Богдан, са својих девет тића, девет Југовића”,
Узданица, 31.март 1901.

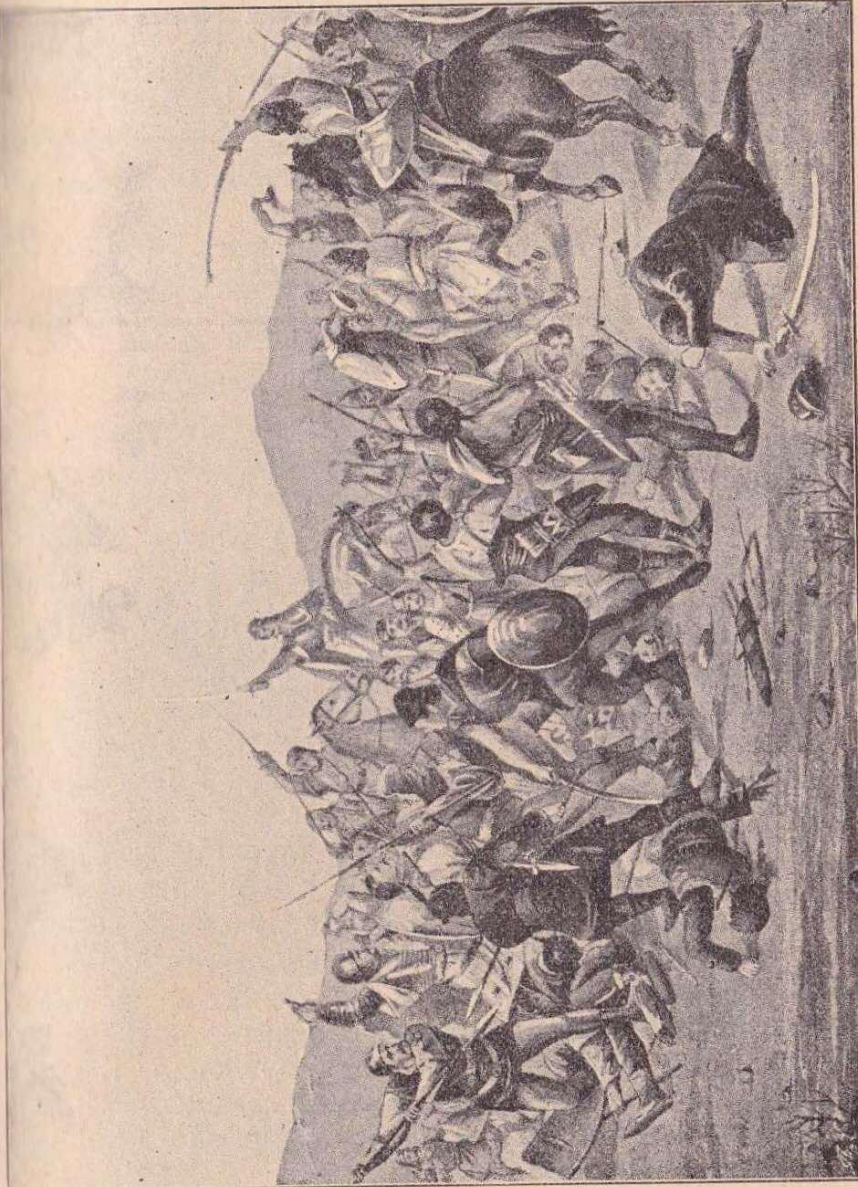
БОШКО ЈУГОВИЋ С КРТАШЕМ У РУЦИ

Сл.122. „Бошко Југовић с крсташем у руци”, *Узданица*, 31.март 1901.

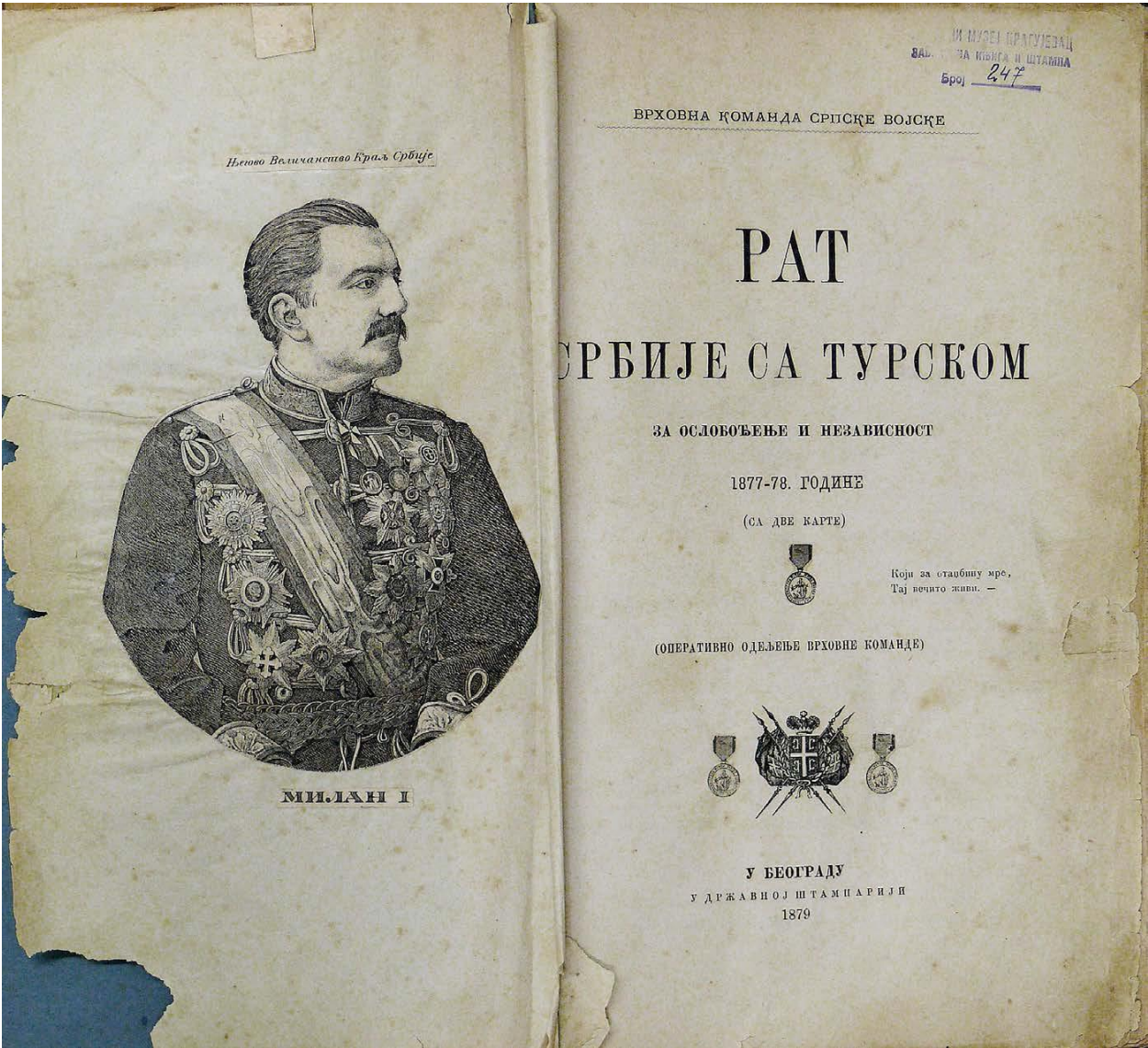
ЂЕЛЕ КУЛА

Сл.123. „Ђеле кула”, *Узданица*, 31.март 1901.

Победа Срба над Бугарима
код Густендила (Велбужда)
18 Јула 1330 године

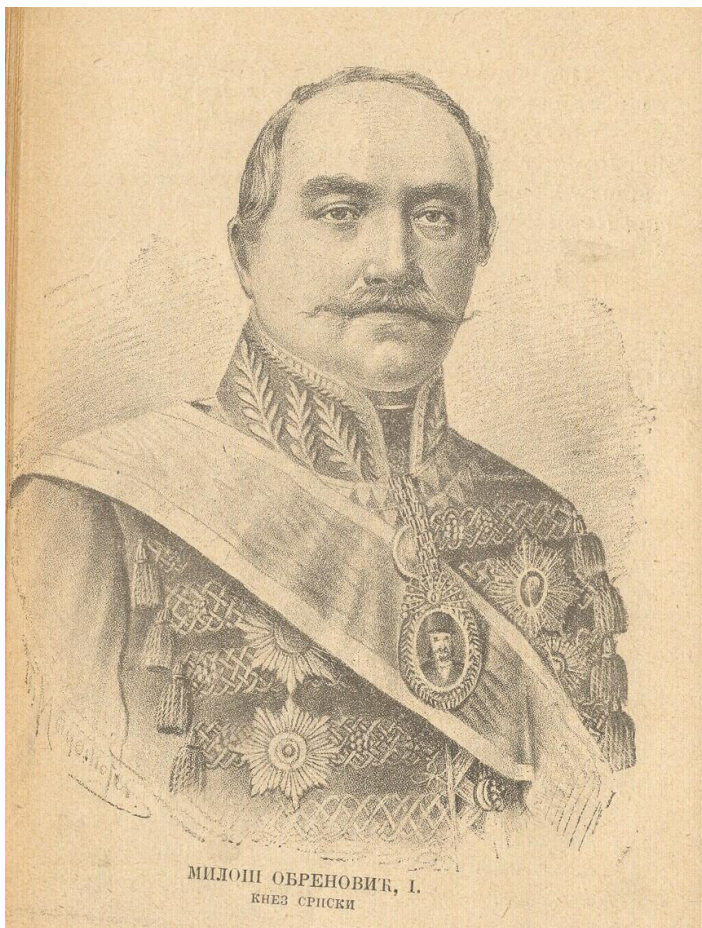
Сл. 124. „Победа Срба над Бугарима”,
Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

Сл.125 *Рат Србије са Турском за ослобођење и независност*, Београд 1879, унутрашње насловне странице

Сл.126. „Кара-Ђорђе“,
М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ, I.
КНЕЗ СРПСКИ

Сл.127. „Милош Обреновић I“,
М. Васић, *Војничка читанка*,
Београд 1893.

МИХАИЛ М. ОБРЕНОВИЋ III.
КЊАЗ СРПСКИ.

Сл.128. „Михаило М. Обреновић III.
књаз српски, М. Васић, *Војничка
читанка*, Београд 1893.

Сл.129. „Милан I. краљ српски“,
М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

Цар Душан

Сл.130. „Цар Душан“, М. Ј. Наумовић,
Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника,
Пожаревац 1900, ликовни прилог

Стеван Немања

Сл.131. „Стеван Немања“, М. Ј. Наумовић,
Војничке врлине у примерима ради моралног
васпитања српских војника, Пожаревац 1900,
ликовни прилог

Таковски Устанак

Сл. 132. Паја Јовановић, *Таковски устанак*, (горе),

Сл.133. Адам Стефановић, *Предаја градова*, (доле)

М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, ликовни прилози

Споменик Милоша Великог
у Пожаревцу

Сл.134. Споменик Милошу Великом у Пожаревцу, М. Ј. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

Ќосовска Битка

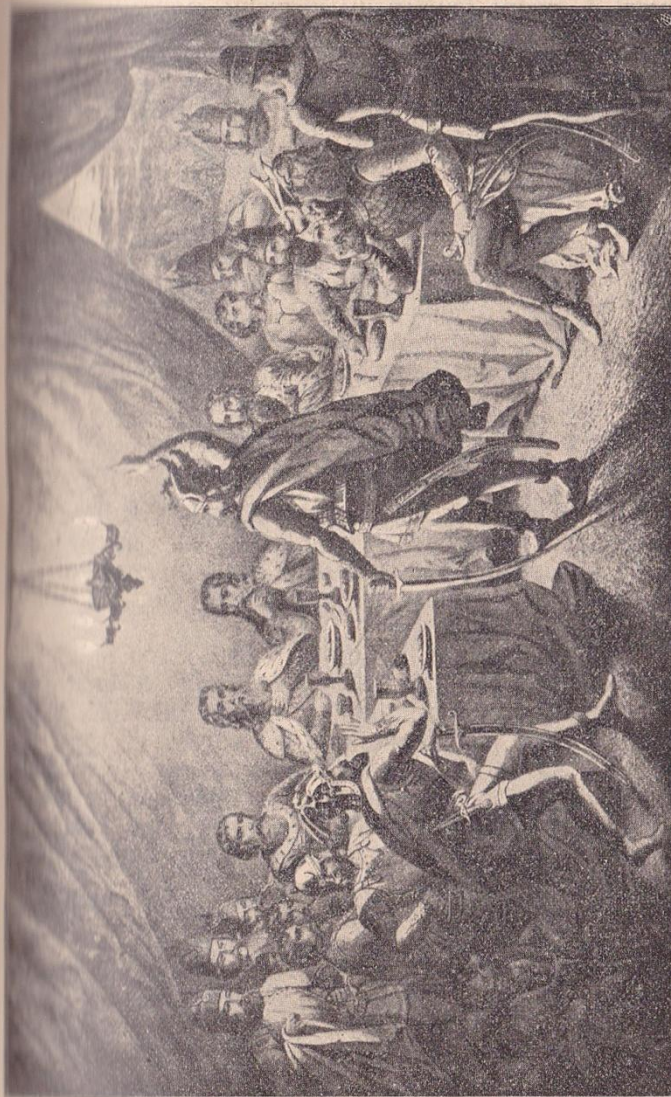
Сл.135. „Косовска битка“, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

ВЕЧЕРА У ОЧИ ВИДОВ-ДАНА

Сл.136. *Вечера у очи Косовске битке*, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

„Сутра је Видов дан“
„Видећемо ко је вера а ко ли невера“

Милош Обилић

у очи битке на Косову, 15 јуна 1389 године

Сл.137. „Милош Обилић у очи Битке на Косову, 15. јуна 1389“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

„Милош Обилић”
Главар I. коњичког пука.

Јуначки је погинуо на Видов-дан 15 јуна 1389 год.

Сл.138. „Милош Обилић' Главар I. Коњичког пука”,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 43.

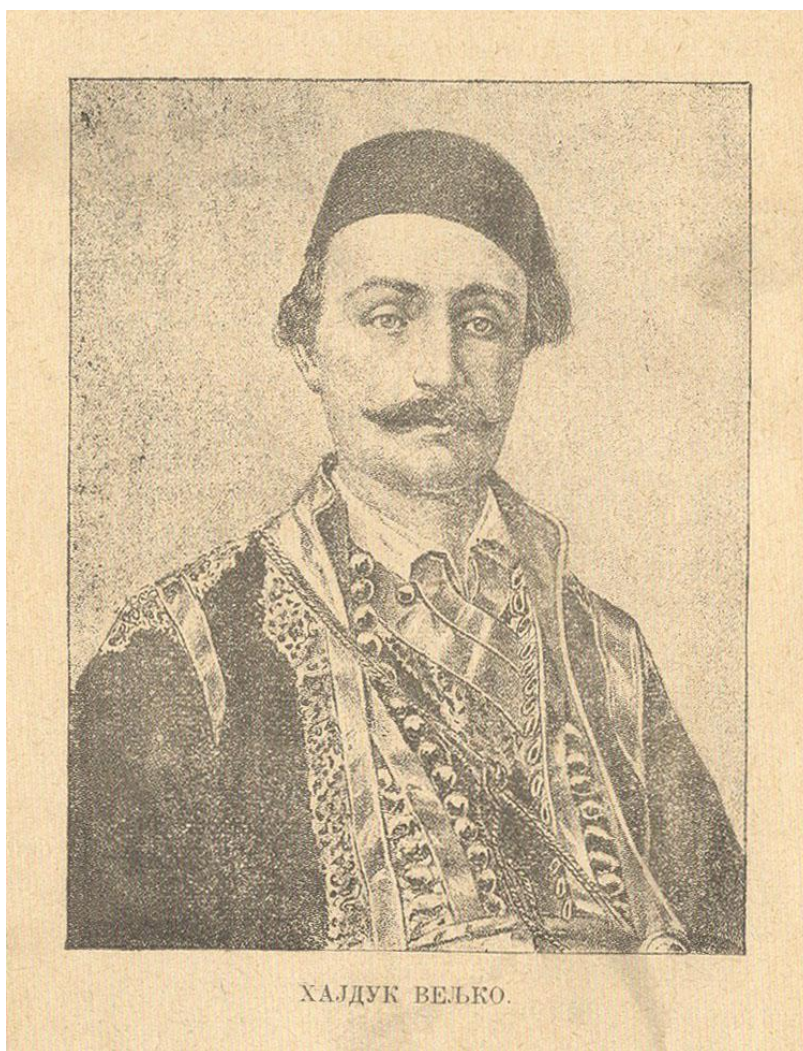
Сл.139. Златна медаља за храброст „Милош Обилић“, Војни музеј, Београд

„Спасавајте се, браћо, који хоће и може!“

Синђелић
на Чегру 19 маја 1809 године

Сл. 140. „Синђелић на Чегру 19. маја 1809. године“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

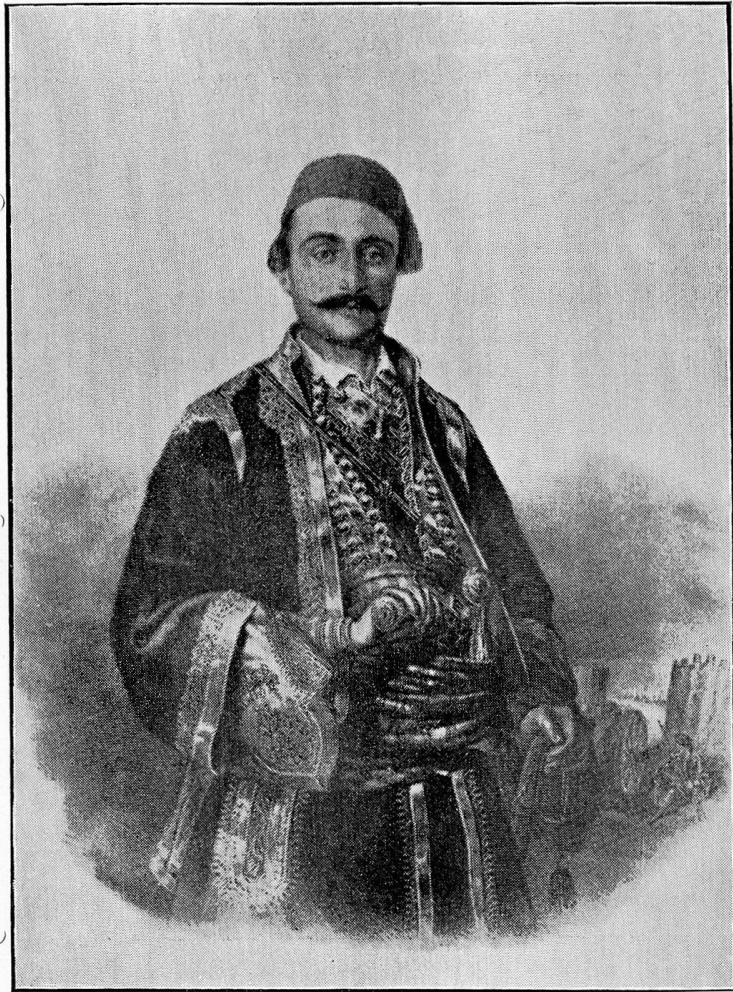

Сл.141. „Хајдук Вељко“, М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

Хајдук Вељко

Сл.142. „Хајдук Вељко“, М. Наумовић, *Војничке врлине у примерима ради моралног васпитања српских војника*, Пожаревац 1900, прилог

ХАЈДУК ВЕЉКО

Сл.143., „Хајдук Вељко“, *Узданица*, Св.1, 1901.

„Главу дајем, Крајину не дајем“

Коњички војвода

Хајдук Вељко Петровић

рођен у селу Леновцу, срез зајечарски 1780 године,
погинуо 18 јула 1813 год. у борби код Неготина

Сл.144. „Коњички војвода Хајдук Вељко Петровић“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

„Хајдук Вељко Петровић”
Главар XIII. пешад. пука и Тимочког артиљ. пука.

Јуначки је погинуо 18. јула 1813 год. код Неготине.

Сл.145. „Хајдук Вељко' Главар XIII. Пешад. пука и Тимочког артиљ. пука“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

Сл.146. „Танаско Рајић (брани топове)“,
М. Васић, *Војничка читанка*, Београд 1893.

ТАНАСКО РАЈИЋ

Сл.147. „Танаско Рајић“, *Узданица*, Св.1, 1901.

Сл.148.. „Танаско Рајић“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907.

„Танаско Рајић“
Главар Шумад. артиљ. пука.

Јуначки је погинуо 15. маја 1815. год. на Љубићу.

ВОЈНИЧКИ БУКВАР

4

Сл.149. „Танаско Рајић' Главар Шумад. артиљ.пука“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911, 49.

КАТАНИЋ
НА НЕШКОВОМ ВИСУ.

Сл.150. „Катанић на Нешковом Вису“, Драг. Ј. Андоновић, *Коњичка служба*, Београд 1907..

„Краљевић Марко“ народни јунак

Престоница Краљевића Марка била је у граду
Прилепу у Македонији.

Сл.151. „Краљевић Марко' народни јунак“, К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

„Стеван Немања“
Главар IV. пешадијског пука.

Сл.152. „'Стеван Немања' Главар IV. пешадијског пука“,
К. Локић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

„Цар Душан Силни“
Главар II. коњичког пука.

Умро је 8. новембра 1355 год. у походу на Цариград.

Сл.153. „Цар Душан Силни“Главар II. коњичког пука“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

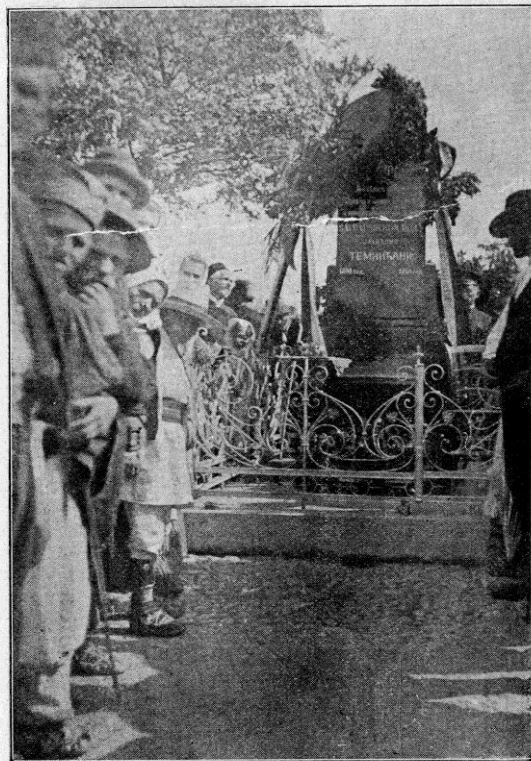

Сл.154. „Цар Лазар Главар XII. пешад. пука“,
К. Јокић, *Војнички буквар*, Београд 1911.

ВЕНАЦ

КЊИЖЕВНИ ОМЛАДИНСКИ ЛИСТ

Власник и уредник, **Јер. Живановић**, професор.

Споменик Јови Курсули.

Сл.155. Фотографија са откривања споменика Јови Курсули,
Венац, Св.8, 5. октобар 1910, насловна страна

А из војске српске јунак се појави,
 Крвавог одела, очију крвавих;
 На њему не беше кадива у срми,
 Већ дебело сукно у тој мркој крви;
 На ногама нису чизме сврх местава,
 Већ лаки опанци, калчина крвава;
 На глави му црна шубара јагњећа,
 А широку палу бацио на плећа,

Те с рамена лева крвав балчак сева.
 Па се тако диго да дели мејдана,
 А под њиме танка бедевија врана,
 Дао јој дизгине, па је руком чеше,
 Чибука се маша и у кремен креше,
 Запалио лулу — облаци се вију,
 А кобила танка опружила шију,
 Па тако лагано иде пред делију. —

И у једном јоште скоку
 Па да здроби вранца чила.
 Ал' да видиш љута јада,
 Од Арапа дели-Мује,
 Кад у Срба очи згледа
 Препаде се к'о од муње.

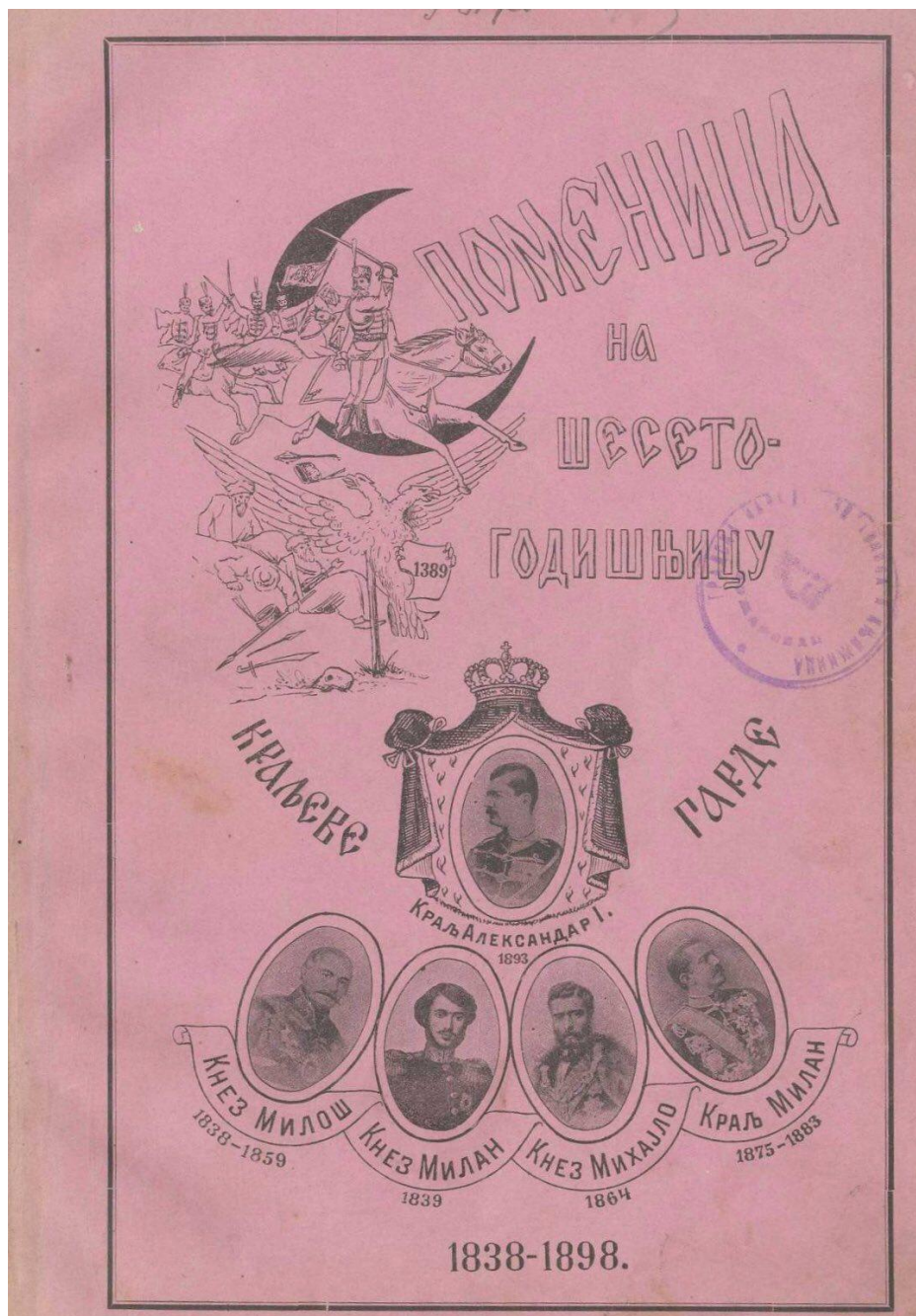

На мах вранца обрнуо,
 И побеже са мејдана,
 А за њиме полегла се
 Она љута змија врана.
 Пршти поље од копита,
 Чили вранац хитро граби,
 И тек иза све хордије
 Стаде да се заустави.

Сл.157. Двобој између Јована Курсуле и Арапина, *Узданица*, Св.9, 1910.

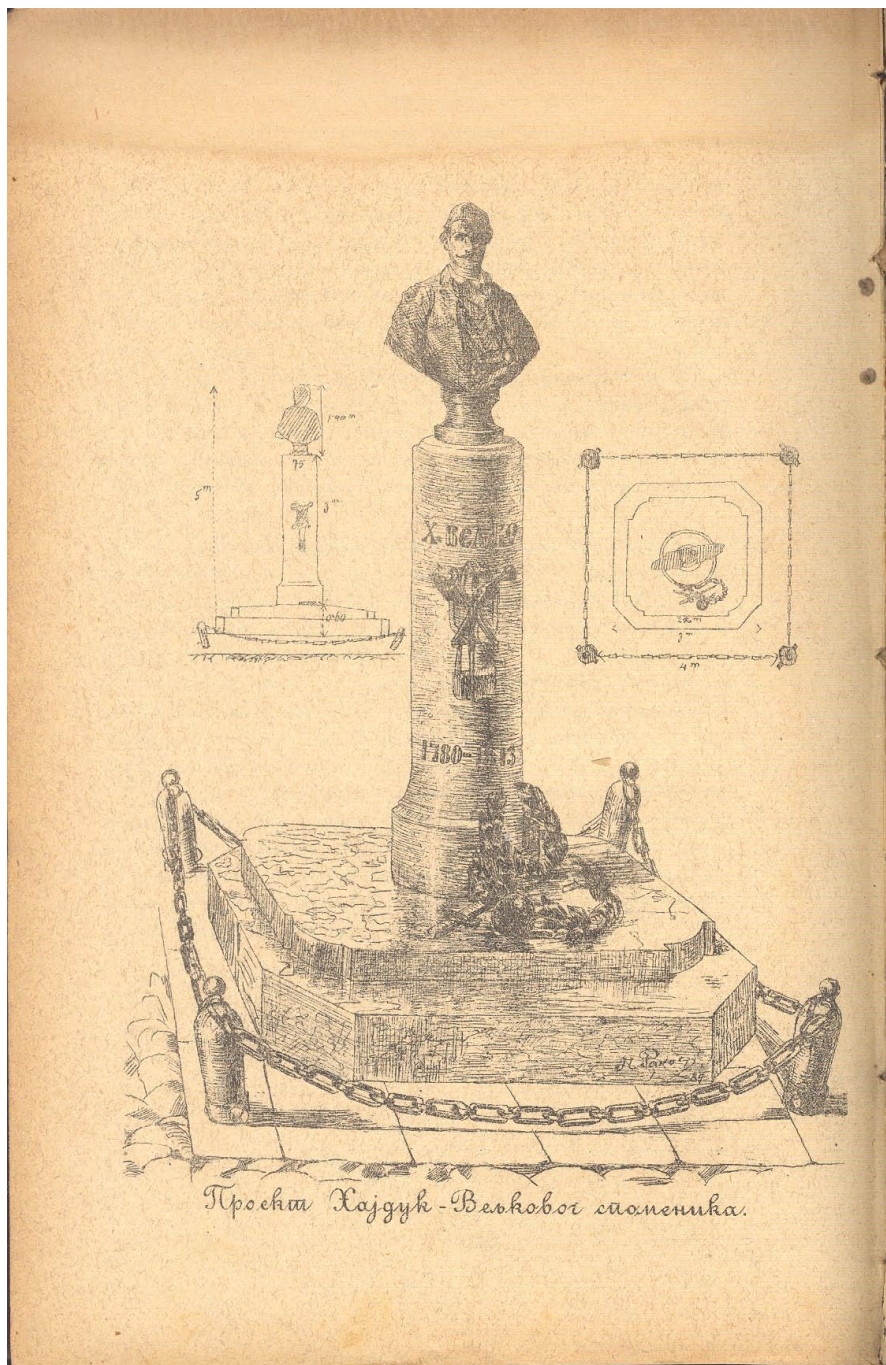
Сл.158.Боривоје Милутиновић, питомац XXXI класе
Краљевске српске војне академије, фотографија,
атеље Кенинг, 1900.

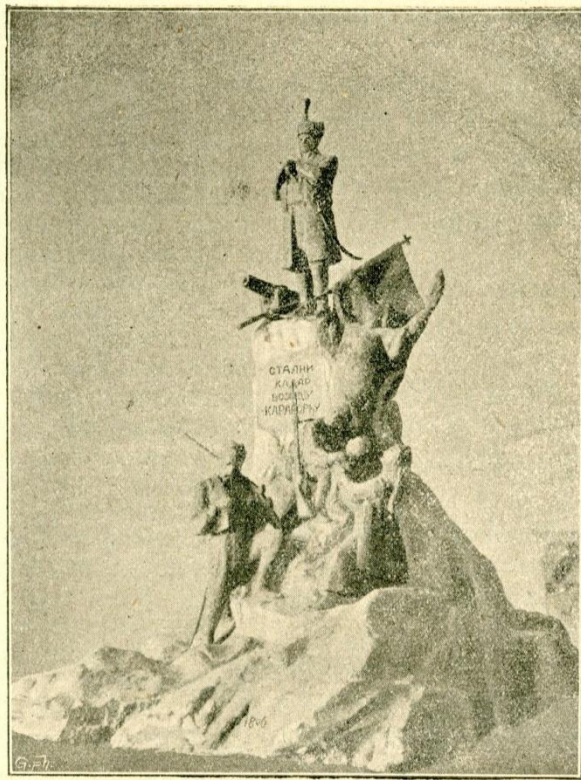
Сл.159. Споменица на шездестогодишњицу Краљеве гарде 1838-1898, Београд 1898, насловна страница

Сл.160. Теле-кула, фотографија, Народни музеј, Ниш

Сл. 161. Пројекат Петра Раносовића за споменик Хајдук-Вељку у Неготину, 1889.

Фотографија Живковића и Антонијевића

Пројект Пашка Вучетића

(Добио прву награду од 1000 динара и по њему ће се правити споменик)

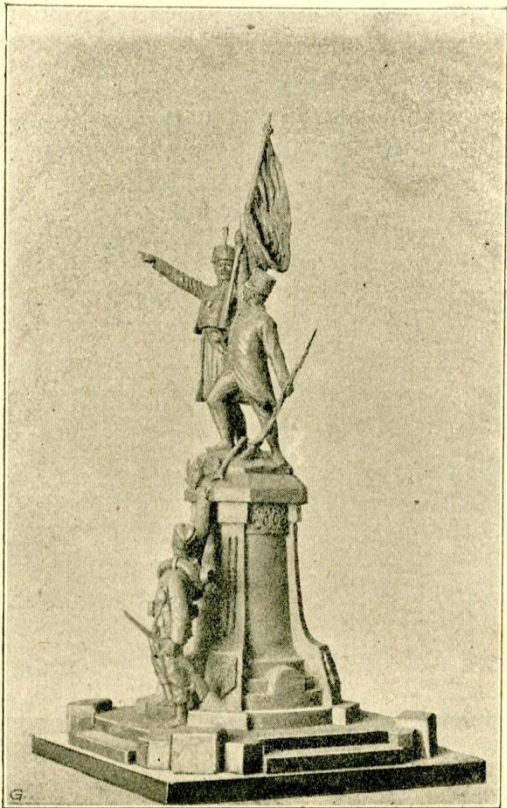

фотографија Живковића и Антонијевића

Пројект Јована Пешића¹

(Награђен трећом наградом од 300 динара)

Пројект за споменик, који подиже ерпек
војека вожду Карађорђу

Фотографија Живковића и Антонијевића

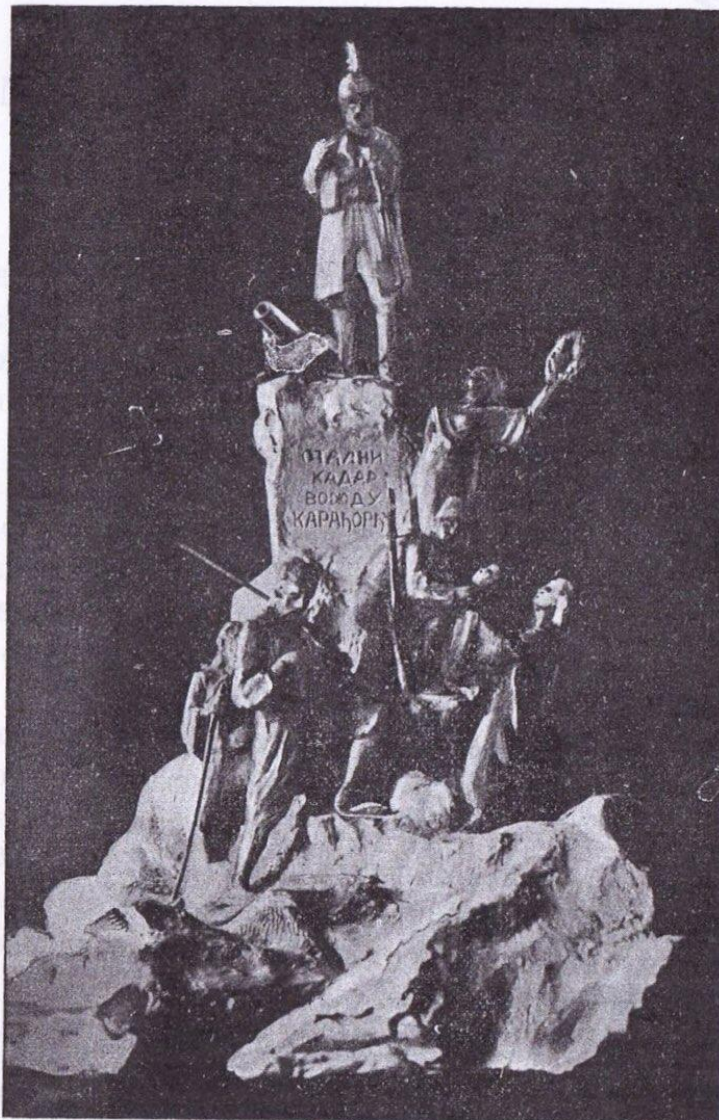
Пројект Симе Роксандића

(Добио другу награду од 600 дин.)

Пројекти за споменик, који подиже ерпек
војека вожду Карађорђу

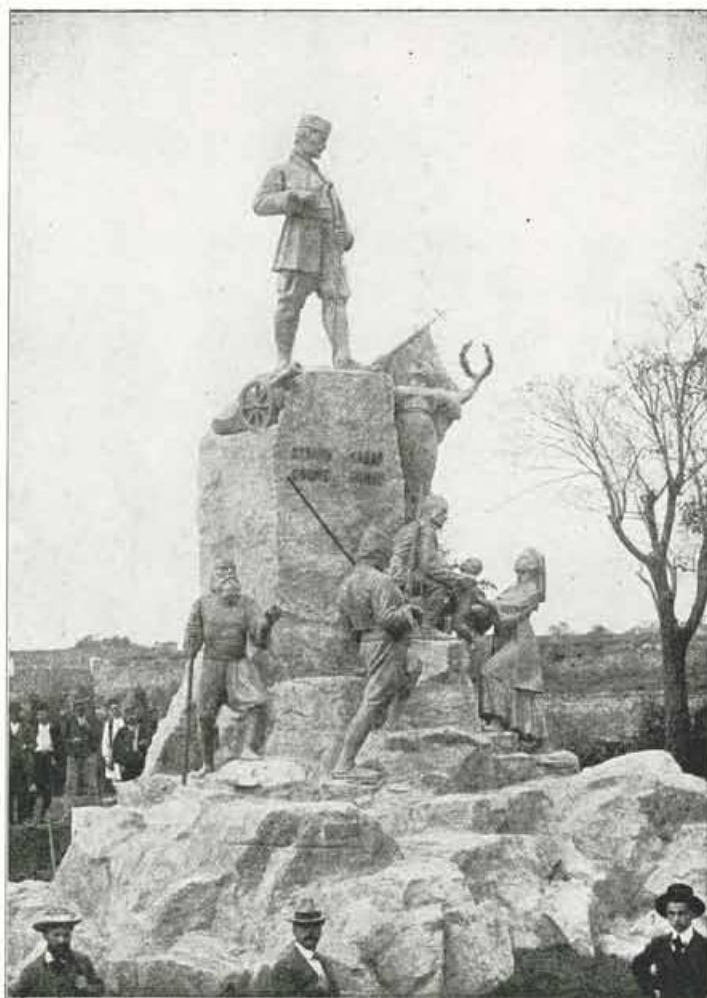
Сл. 162. Конкурсни радови за споменик Карађорђу, фотографије Живковића и Антонијевића објављене у часопису *Недеља*, Бр. 25 и 26, 1909, 28, 29. 1) Пројекат Пашка Вучетића, 2) Пројекат Симе Роксандића 3) Пројекат Јована Пешића.

ПРОЈЕКТ СПОМЕНИКА ВОЖДУ КАРАЂОРЂУ,
КОЈИ ПОДИЖЕ СРПСКА ВОЈСКА

Овај пројекат добио је при конкурсу прву награду а израдио га је
наш уметник г. Пашко Вучетић.

Сл.163. Пројекат Пашка Вучетића, Узданица, Св.12, децембар 1909.

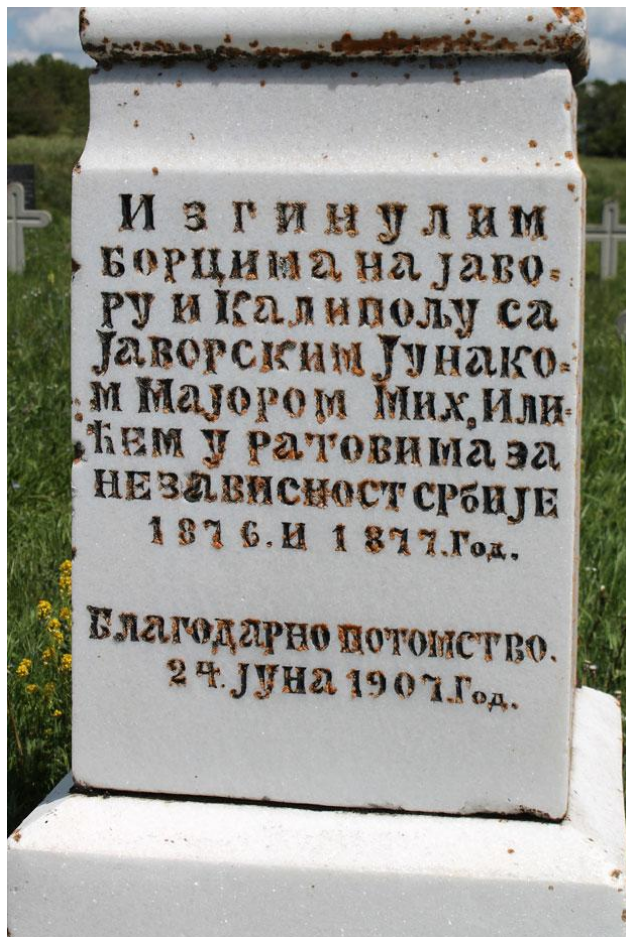

Споменик војду Карађорђу. Израдио га Пашко Вучетић, вајар.

Сл.164. Споменик Карађорђу вајара Пашка Вучетића,
Љ. Валић, *Свечани долазак војске и откривање споменика*
11.августа 1913. Године, Београд 1913.

Сл.165. Спомен-костурница војника страдалих у српско-турксом и српско- бугарском рату, подигнута 1907, Ново гробље, Београд

Сл. 165. Спомен-гробље на месту Јаворске битке, савремени изглед и детаљ са натписом,
<http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:608619-Senke-zaborava-nad-junacima>

Сл.166. Споменик јаворским јунацима са два ратника из 1876. и 1877. год,
разгледница, приватно власништво

Сл.167. Помен изгинулим српским ратницима под Једреном, март 1913, фотографија, Војни музеј, Београд

Сл.168. Сахрана код Младог Нагоричана, фотографија, Војни музеј, Београд

Сл.170. Студенац „Косово“, изглед крајем 1912. године, фотографија,
А.Кадидевић, *О архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912)*, сл. 5.

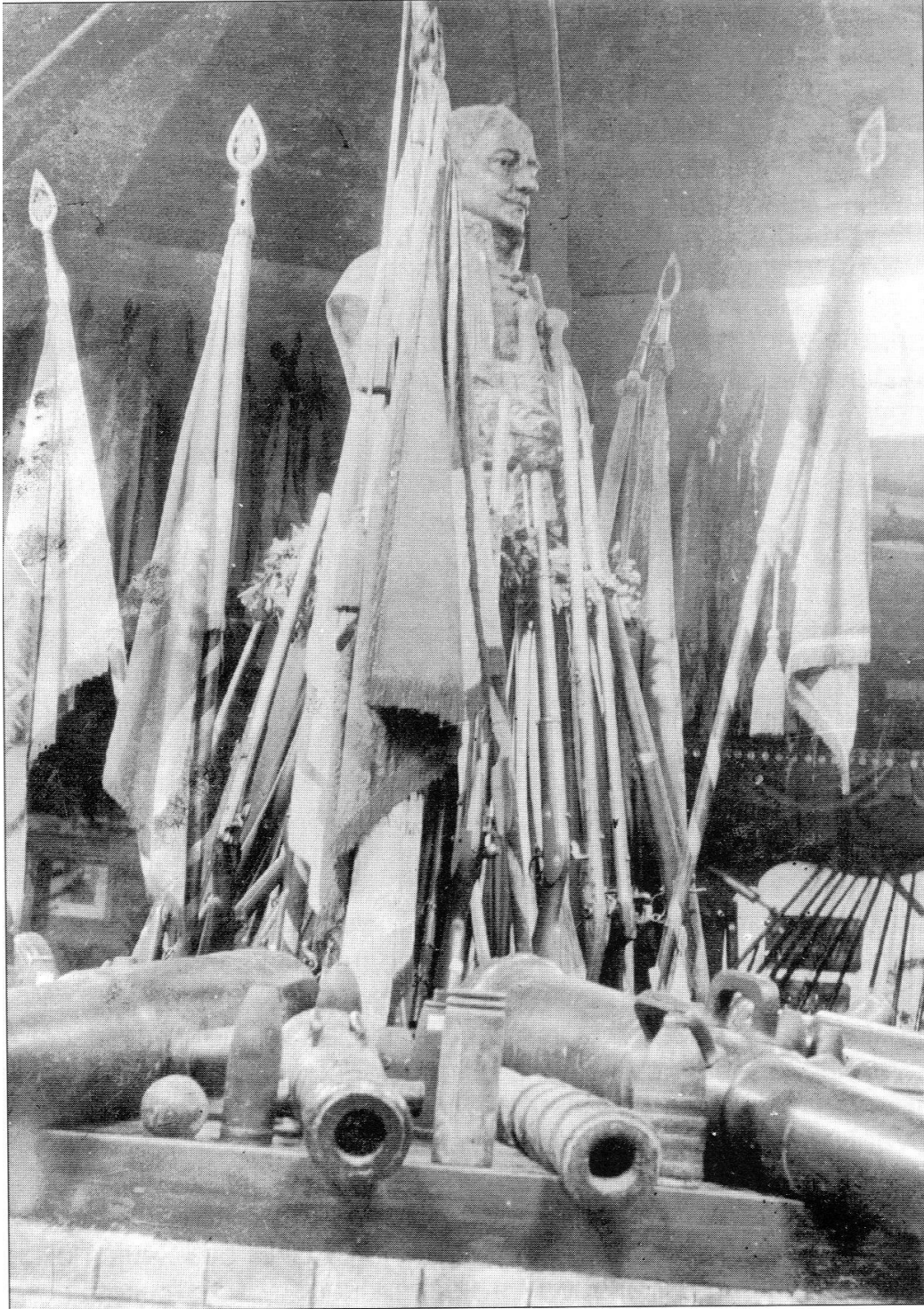
Сл.171. Студенац „Косово“, изглед из 1996, фотографија,
А. Кадидевић, *О Архитектури призренске спомен-чесме Косово (1912)*, сл.7.

Сл.172. Зграда Војног музеја снимак са отварања сталне поставке Војног музеја 1904, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

Сл.173. Део сталне поставке из 1904. године, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

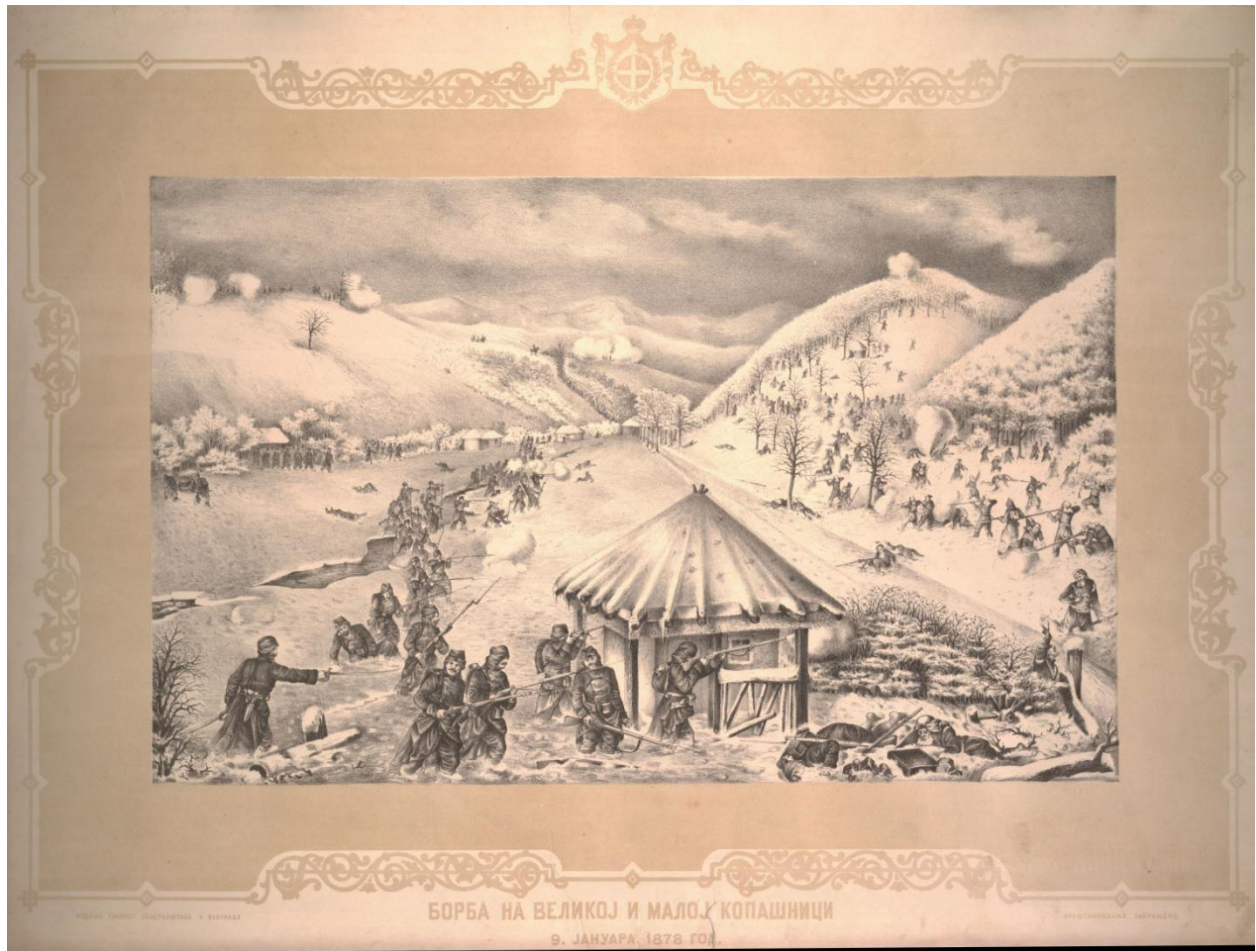
Сл.174. Ђорђе Јовановић, Биста Карађорђа окружена ратним трофејима, прва стална поставка Војног музеја 1904. године, преузето из А. Радовић, П. Лажетић, *Војни музеј 1878-2000*, Београд 2000.

Сл.175. Ватрослав Бековић, Борба на Св. Николи, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 1880, литографија, 48 x 58 цм, НБС, сиг. Гр 19.

Сл. 176. Ватрослав Бековић, Борба на Равном Вучју, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 18.

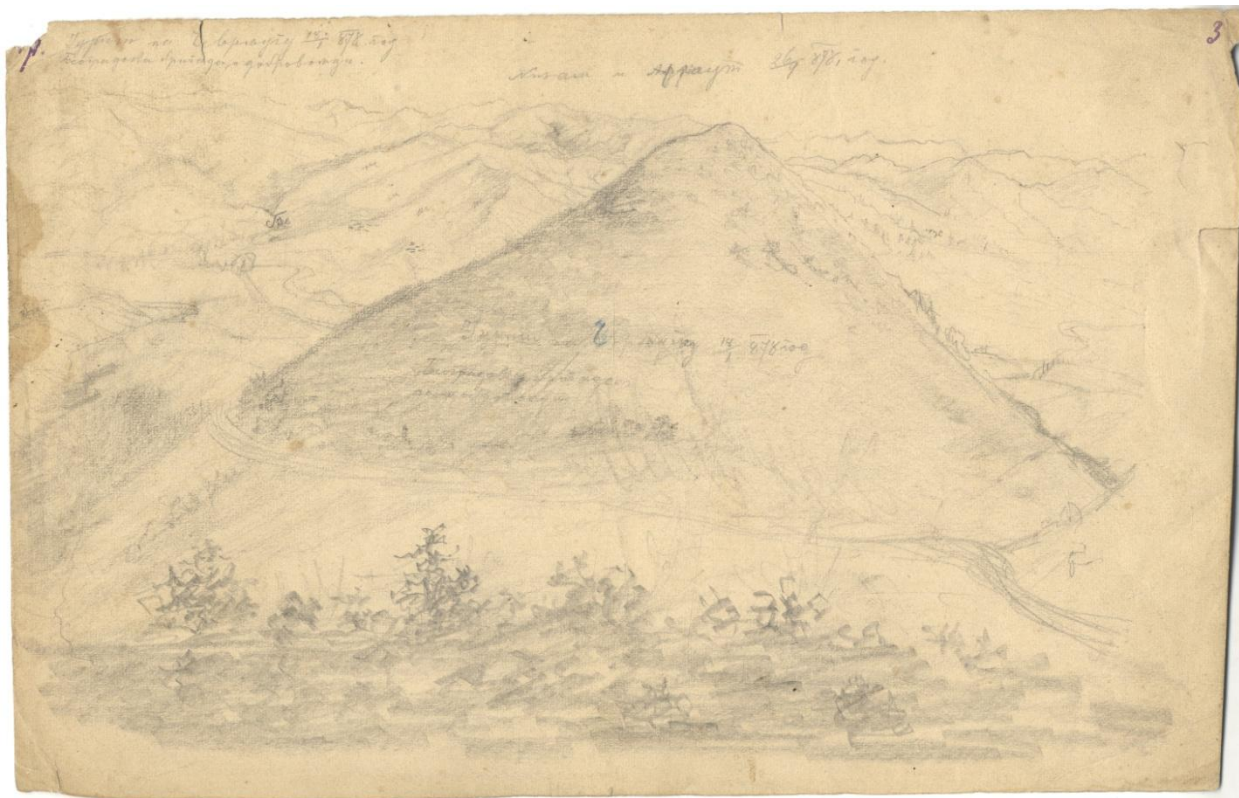
Сл. 177. Ватрослав Бековић, Борба на Великој и Малој Копашници 9. јануара 1878. год, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 17.

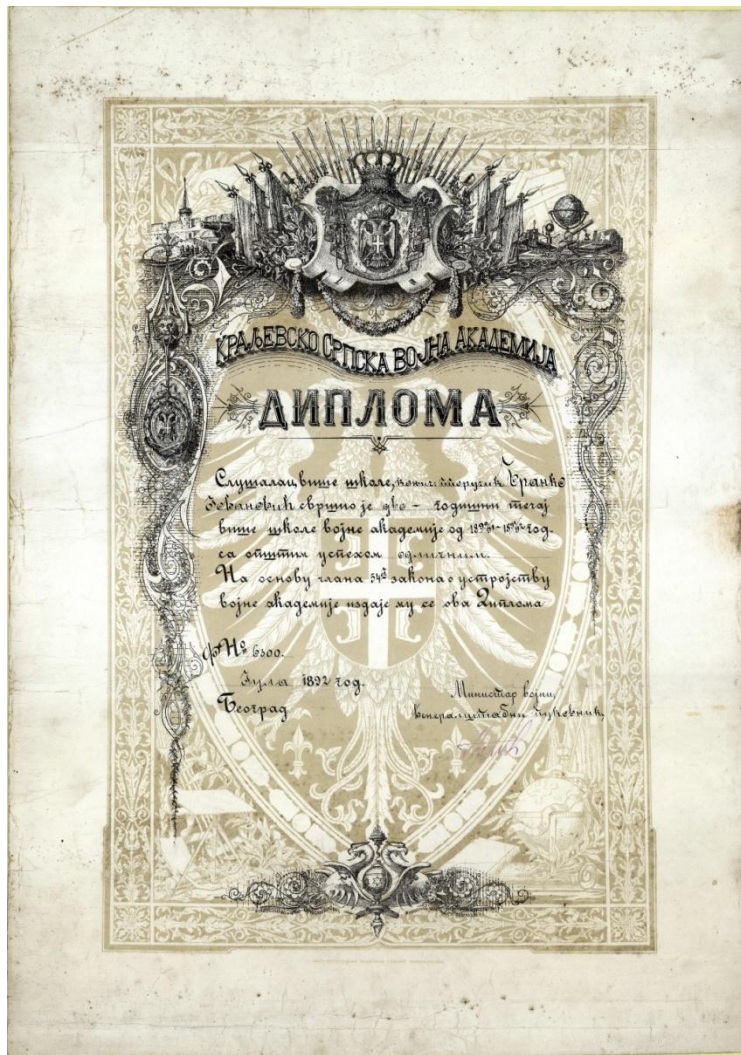
Сл.178. Ватрослав Бековић, Турци потиснути са Копашнице напуштају Грделички теснац, литографија, 48 x 64 цм, Београд: Географско одељење гл. Генералштаба, 187?, НБС, сиг. Гр 16.

Сл.179. Љути дол: место где је пао пред непријатељем капетан (Скица пропланка са стаблима, међу којима се налазе две брвнаре), цртеж оловком, Народна библиотека Србије, сиг. Гр 712.

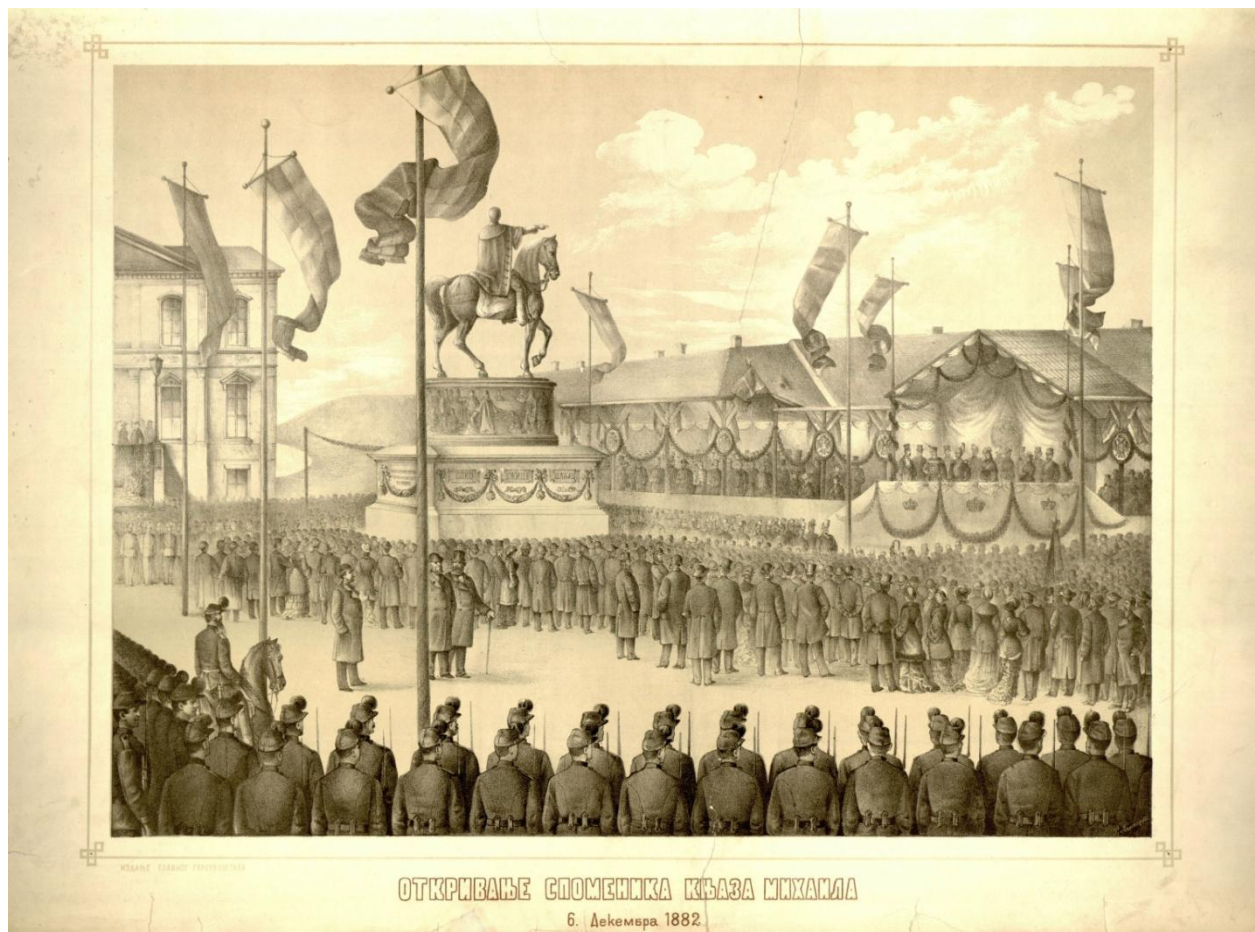
Сл.180. Јуриш на Чеврљугу 18. 1. 1878. год.: Београдска бригада добровољаца (Груба скица бојишта којим доминира брдо Чеврљуга), цртеж оловком, Народна библиотека Србије, сиг. Гр 714.

Сл. 181. Диплома Краљевско српске Војне академије додељена коњичком потпоручнику Бранку Јовановићу, слушаоцу Више школе, јул 1892, Војни музеј, Београд

Сл. 182. Диплома Краљевско српске Војне академије, детаљ, Војни музеј, Београд

Сл. 183. Р. Линхарт, Откривање споменика књаза Михаила, графика, Београд: Главни генералштаб, [1882], Народна библиотека Србије, сиг. Гр15.

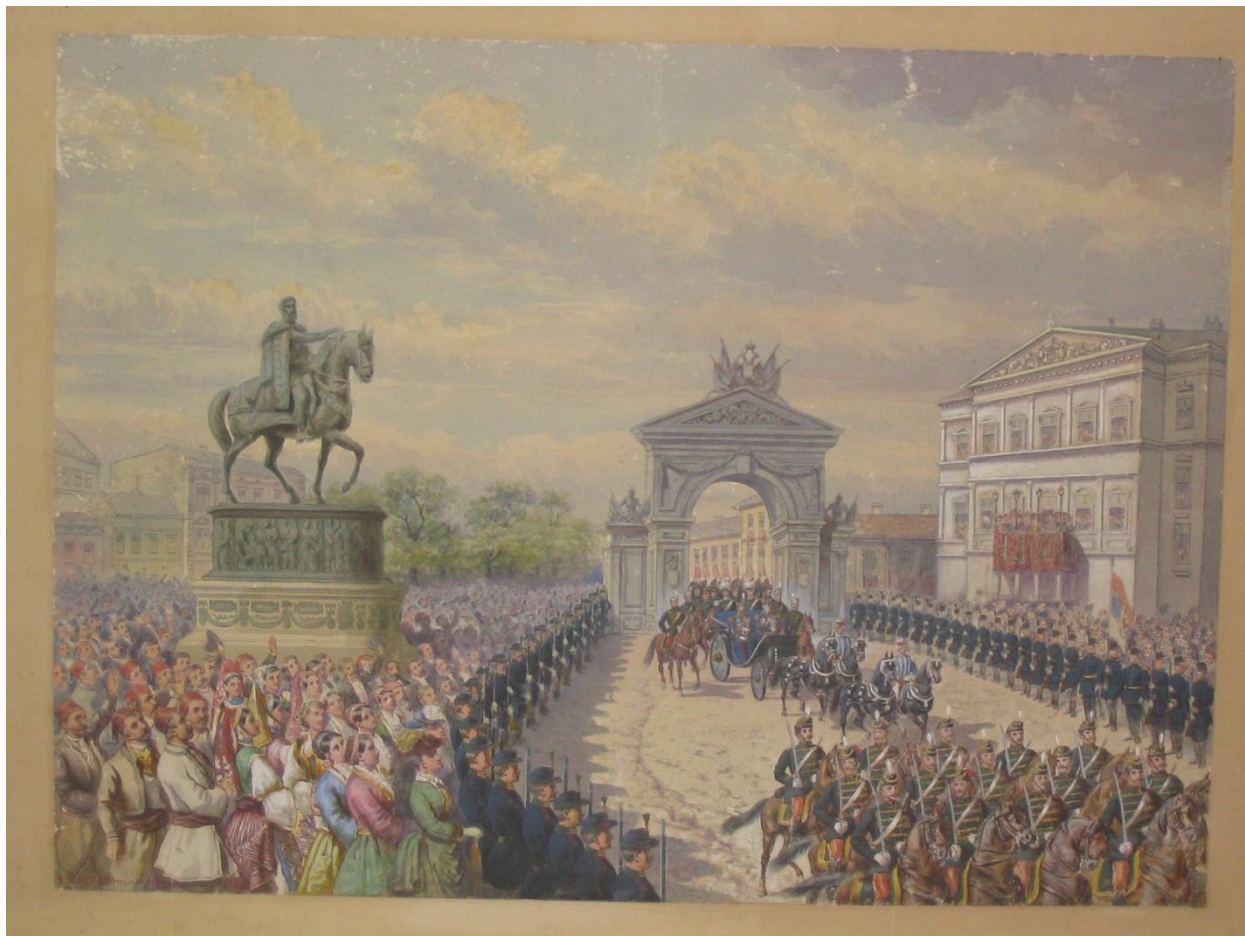
Сл.184. Спомен 500 годишњице косовске и Миропомазање краља Александра I, Орао. Велики илустровани календар за 1890. годину, Нови Сад 1889 ,23-26.

Сл. 185. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904,
Војни музеј, Београд

Сл.186. Крунисање Њ.В. Краља Петра I Карађорђевића, Београд, 8/21.09.1904,
Војни музеј, Београд

Сл. 187. Карол Поп де Сатмари, Дочек румунског краља Карола I у Београд, акварел, 82 x 110цм, сигн. д.л.: Szathmari 1884., Војни музеј, Београд

Сл. 188. Карол Поп де Сатмари, Реви трупа пред краљевима, румунским Каролом и српским Миланом, 19.августа 1884, акварел, 82 x 110цм, сигн. д.л.: Szathmari 1884., Војни музеј, Београд

Народ и корпорације очекују пред триумфалном капијом у Шумадијској улици долазак војске.

Сл. 189. Тијумфална капија са свечаног дочека српске војске из балканских ратова 11.августа 1913. године у Београду

Задобивена бугарска батерија у борби на Брегалници.

Сл.190. Заробљена бугарска батерија у борби на Брегалници испред хотела „Москва“, дочек српске војске након победе у Другом балканском рату, 11.08.1913. у Београду

Престолонаследник на челу штаба I армије долази у Београд.

Сл. 191. Улазак престолонаследник Александар Карађорђевић и штаба I армије у Београд након победе у Другом балканском рату, 11.08.1913.године

Дефиловање пред двором. Четнички одред.

Сл. 192. Дефиловање четничког одреда пред двором на свечаности поводом победе у Другом балканском рату 11.08.1913. у Београду

На Шипки је мир. Сликао В. Верешчагин.

Сл.193. Василиј Верешчагин, *На Шипки је мир*, *Нова искра*, Бр.17, Београд 1899, 263.

Српска санитетска чета на маршу.

Српска санитетска чета на одмору.

БРОЈ 4
НОВА ИСКРА
СТРАНА 107

Сл.194. Српска санитетска чета на маршу и Српска санитетска чета на одмору, *Нова искра*, Бр. 4, Београд 1900, 107.

СРПСКИ ПЕШАК У ОДБРАНИ. (фотогр. снимци Антонијевић и Живковић).

Сл. 195. Антонијевић и Живковић, *Српски пешак у одбрани*,
Нова искра, Бр. 5, Београд 1900, 135.

СРПСКИ ПЕШАК НА ГАЂАЊУ (фотогр. снимили Антонијевић и Живковић).

Сл. 196. Антонијевић и Живковић, *Српски пешак у гађању*,
Нова искра, Бр. 5, Београд 1900, 137.

VI класа питомаца Војне Академије

Сл.197. VI. класа питомаца Војне Академије (1861–1866),
Нова искра, Бр. 12, Београд 1900, 357.

VIII класа питомаца Војне Академије

Сл.198. VIII. класа питомаца Војне Академије,
Нова искра, Бр. 12, Београд 1900, 357.

Наставници у Војној Академији

Сл. 199. *Наставници у Војној Академији*, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 361.

Одмор у Војној Академији

Сл. 200. *Одмор у Војној академији*, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 363.

Сл. 201. Трпеза у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 365.

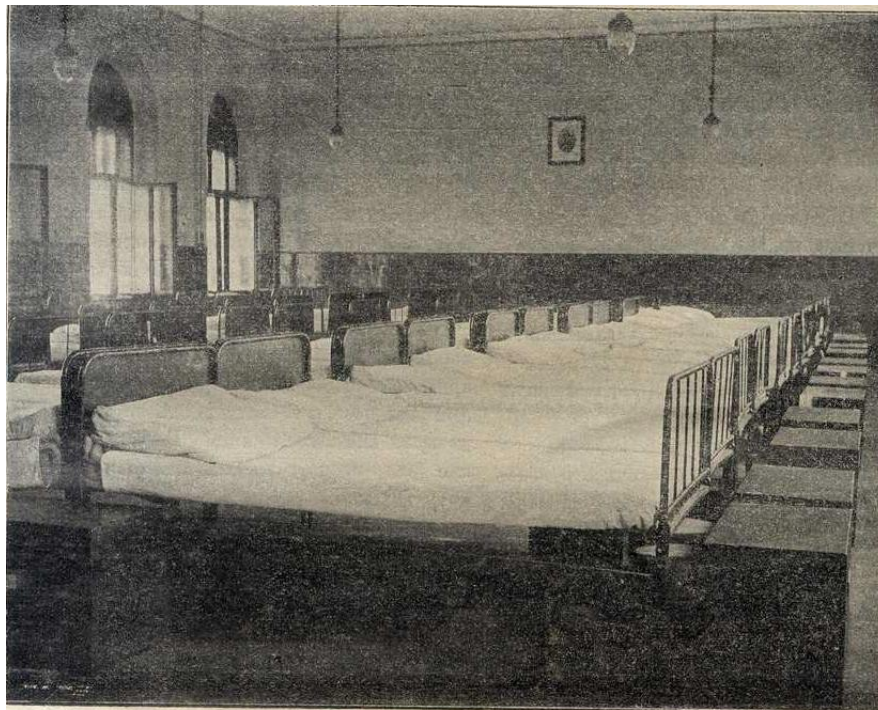

Сл. 202. Кухиња у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 365.

Учионица у Војној Академији

Сл. 203. Учионица у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 367.

Соба за спавање у Војној Академији

Сл. 204. Соба за спавање у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 369.

Сл.205. Часови забаве у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 371.

Сл. 206. Питомачко оружје, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 373.

Борење сабљама у Војној Академији

Сл.207. Борење сабљом у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, Београд 1900, 375.

Борење пушкама у Војној Академији

Сл. 208. Борење пушком у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 377.

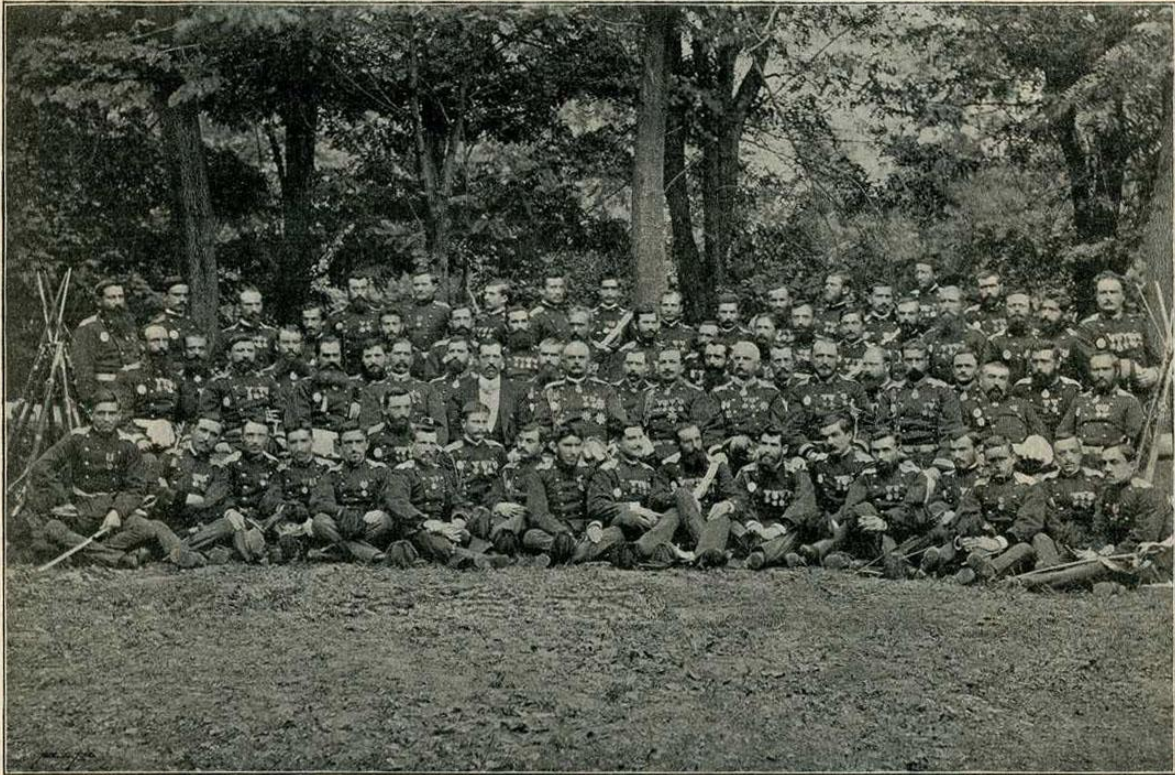
На часу Геодезије у Војној Академији

Сл. 209. На часу геодезије у Војној Академији, *Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 379.

Бели Орао

Сл. 210. *Бели Орао*, *Нова искра*, Бр. 12, 16. децембар 1900, 379.

Српски Академски официри из српско-турског рата 1876.—78.

Сл. 211. Српски академски официри из српско-турског рата 1876–78. године,
Нова искра, Бр. 4, април 1903, 113.

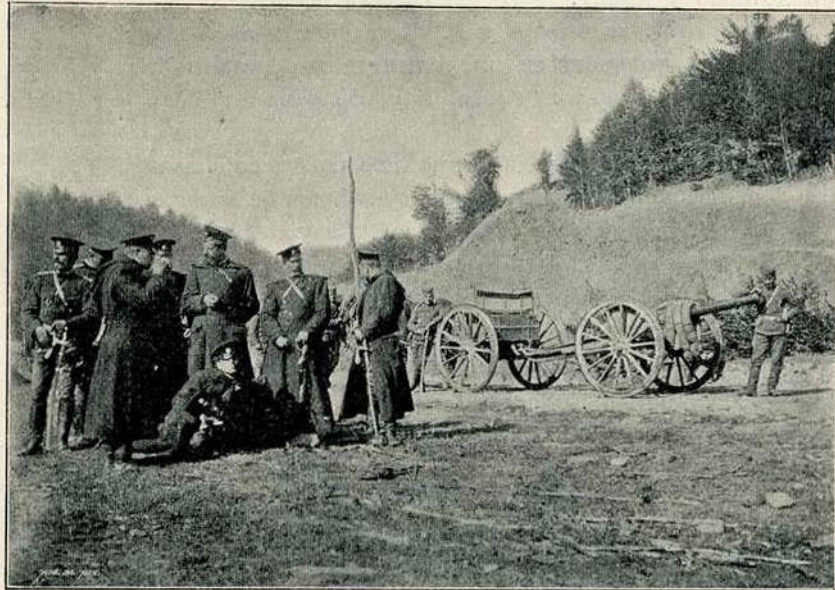
Из српске војске: АРТИЉЕРИЈСКИ ПОХОД

Сл.212. *Из српске војске: АРТИЉЕРИЈСКИ ПОХОД,*
Нова искра, Бр.10, октобар 1901, 302.

Из српске војске: ПАЉБА ТОПОВИМА

Сл.213. *Из српске војске: ПАЉБА ТОПОВИМА,*
Нова искра, Бр.10, октобар 1901, 305.

Из српске војске: ОДМОР ПОСЛЕ ВЕЖБАЊА

Сл.214. *Из српске војске: ОДМОР ПОСЛЕ ВЕЖБАЊА,*
Нова искра, Бр.10, октобар 1901, 307.

Из српске војске:
СИН НИШКЕ АРТИЉЕРИЈЕ

Сл. 215. *Син Нишке Артиљерије,*
Нова искра, Бр. 10, октобра 1901, 305.

Сл. 216. Из српске војске: У ратној служби, У пешачкој борби и Опсадни топови, Нова искра, Бр. 2, фебруар 1904, 58.

БИОГРАФИЈА

Бојана Илић је рођена 6. маја 1982. године у Сарајеву. Дипломирала је 2006. године на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду, са радом на тему *Најстарије фреске у Цркви Св. Апостола у Пећкој патријаршији*. Мастер рад са темом *Нова улога музеја у Србији. Интердисциплинарни центар за развој публике* одбранила је 2009. године на Интердисциплинарним студијама Универзитета уметности у Београду. Године 2007, била је волонтер Музеја савремене уметности у Београду, а у току 2008. године, захваљујући стипендији Републике Француске, обавила је двомесечно стажирање у музејима Белфора у Француској. Од 2009. до 2010. године била је запослена у Туристичкој организацији Србији, где је била ангажована на пројектима из области културног туризма. Године 2010, била је један од предавача у Летњој уметничкој школи Универзитета уметности у Београду. Од 2012. је запослена у Војном музеју у Београду, на месту кустоса Збирке униформи и одеће. Била је аутор и коаутор више студијских изложби. Похађала је различите курсеве и међународне конференције из области музејског менаџмента, политике излагања у музејима, културног туризма. Учествовала је на неколико конференција које је организовало Одељење за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Бојана М. Илић је аутор више научних радова из области музеологије и културне историје.

Образац 5.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Бојана Илић _____

Број индекса _____ 6i070042 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Визуелна култура у служби војске Кнежевине/Краљевине Србије 1878-1913.“

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____ 02.12.2019. _____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Бојана Илић _____

Број индекса _____ 6i070042 _____

Студијски програм _____ Историја уметности _____

Наслов рада _____ „Визуелна култура у служби војске Кнежевине/Краљевине Србије 1878-1913.“ _____

Ментор _____ др Ненад Макуљевић, редовни професор _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, _____ 02.12.2019. _____

Образац 7.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Визуелна култура у служби војске Кнежевине/Краљевине Србије 1878-1913.“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____ 02.12.2019. _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваје умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.